

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 30

КИЇВ 2023

Наукові студії 30-го випуску збірника, залучаючи до суспільного обігу нові документальні джерела, висвітлюють результати гуманітарних студій архівної та книжкової спадщини України й світу. Серед тематики, актуалізованої у виданні: дослідження походження, датування, палеографічних та мовних ознак, контенту документів грецькою мовою з фондів Державного архіву Чернігівської області; джерелознавчий аналіз «Технического французско-русского словаря» гірничого інженера Аполлона Мевіуса крізь призму біографії автора; огляд документальної спадщини музею Товариства «Лемківщина» в архіві Історичного музею в Сяноці (Республіка Польща); результати комплексного вивчення діяльності бібліотек світських і духовних навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у 2-й половині XIX – на початку XX ст.; історико-кодикологічний аналіз рукописного збірника XVIII ст. з колекції Національного музею історії України та сербських рукописів XVII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Спеціальні історичні дисципліни представлені дописами з джерелознавства, просопографії, архівознавства, документознавства, пресознавства. До наукового обігу залучено невідомі досі документи останньої третини XVII – першої третини XVIII ст. з історії Київщини з книгосховищ України та Польщі. Інформаційний ресурс культурної спадщини України поширено спробою кодифікації джерельної бази цільового інформаційного простору середньовічного стародруку «Євангелія учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

- О. С. Онищенко, *д-р філос. наук, акад. НАН України*; Г. В. Папакін, *д-р іст. наук*;
Н. А. Шип, *д-р іст. наук*; О. О. Хамрай, *д-р філол. наук*;
О. В. Пастушенко, *д-р наук із соц. комунікацій*; Аліна Дзентьол (Польща), *д-р гуманіст. наук*;
Ріма Ціценсне (Литва), *д-р гуманіст. наук*; Олаф Хамман (Німеччина), *д-р філософії*.

Редакційна колегія

- Л. А. Дубровіна (гол. ред.), *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; В. В. Бездрабко, *д-р іст. наук*;
Г. В. Боряк, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; Л. І. Буряк, *д-р іст. наук*;
Н. В. Веретеннікова, *канд. наук із соц. комунікацій*; Л. А. Гнатенко, *д-р іст. наук*;
Н. М. Зубкова (відп. секр.), *канд. іст. наук*; Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), *д-р іст. наук*;
К. В. Лобузін, *д-р наук із соц. комунікацій*; В. І. Попик, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*;
Л. М. Яременко, *канд. іст. наук*; Ярослав Думановський (Польща), *габілітований д-р*;
Дайва Нарбутене (Литва), *д-р філософії*; Сергеюс Темчинас (Литва), *габілітований д-р гуманіст. наук*;
В. Г. Ченцова (Франція), *канд. іст. наук*; Л. В. Шаріпова (Велика Британія), *д-р філософії*.

Рецензенти

- В. М. Даниленко, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*
Г. В. Папакін, *д-р іст. наук*

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE

*Archaeographic Studies
of Unique Archival and Library Fonds*

ISSUE 30

KYIV 2023

The scientific studies of the 30th issue of the digest, involving new documentary sources into public circulation, covers the results of humanitarian research of archival and book heritage of Ukraine and the world. Among the topics updated in the edition: the study of the origin, dating, paleographic and linguistic signs, the content of documents in Greek from the fonds of the State Archives of the Chernihiv Region; source analysis of the "Technical French-Russian Dictionary" by the mining engineer Apollon Mevius through the prism of the author's biography; review of the documentary heritage of "Lemkivshchyna" Society Museum in Archive of Historical Museum in Sanok (Republic of Poland); the results of a comprehensive study of the activities of the libraries of secular and theological educational institutions of the Pereyaslav County of the Poltava Governace in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century; historical and codicological analysis of the manuscript collection of the 18th century from the collection of the National Museum of the History of Ukraine and Serbian manuscripts of the 17th century from the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Special historical disciplines are represented by articles on source studies, prosopography, archival studies, document studies, and press studies. Until now unknown documents from the last third of the 17th – the first third of the 18th centuries on the history of the Kyiv Region from the book repositories of Ukraine and Poland have been included into scientific circulation. The information resource of the cultural heritage of Ukraine has been expanded by an attempt to codify the source base of the target information space of the medieval old print "Teacher's Gospel" by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi.

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

O. Onyshchenko, *Dr. habil. in Philosophy, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine*;
H. Papakin, *Dr. habil. in History*; N. Shyp, *Dr. habil. in History*; O. Khamrai, *Dr. habil. in Philology*;
O. Pastushenko, *Dr. habil. in Social Communication*;
Alina Dzentol (Poland), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
Ryma Tsintseniene (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*; Olaf Hamman (Germany), *Ph.D.*

Editorial Board

L. Dubrovina (Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*; V. Bezdrabko, *Dr. habil. in History*;
H. Boriak, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Buriak, *Dr. habil. in History*; N. Veretennikova, *Ph.D in Social Communication*;
L. Hnatenko, *Dr. habil. in History*; N. Zubkova (*Secretary in Charge*), *Ph.D. in History*;
H. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History*;
K. Lobuzina, *Dr. habil. in Social Communication*;
V. Popyk, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Yaremenko, *Ph.D. in History*; Yaroslav Dumanovsky (Poland), *Ph.D*;
Daiva Narbutene (Lithuania), *Ph.D*; Serheius Temchinas (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
V. Chentsova (France), *Ph.D. in History*; L. Sharipova (United Kingdom), *Ph.D.*

Reviewers

V. Danylenko, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
H. Papakin, *Dr. habil. in History*

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.25(477.51):002.1=14"16/18"
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.005>

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

ДОКУМЕНТИ ГРЕЦЬКОЮ МОВОЮ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПОХОДЖЕННЯ, ДАТУВАННЯ, ПАЛЕОГРАФІЧНІ Й МОВНІ ОЗНАКИ, КОНТЕНТ

Мета роботи полягає в дослідженні документів фонду 101 (Ніжинський Грецький магістрат) у Державному архіві Чернігівської області, виокремлених в інвентарному описі 1 як справи грецькою мовою, а також грецьких документів за описом 2. **Методологія.** Застосовано дескриптивні, порівняльно-історичні, статистичні методи опрацювання архівних документів, а також низку спеціальних джерелознавчих, мовознавчих і палеографічних методів вивчення давніх текстів. **Наукова новизна.** Вперше представлені археографічний та історичний огляди всіх грецьких документів за результатом суцільного дослідження зазначених матеріалів. **Висновки.** Документи за описом 1 походять безпо-

середньо з архіву Ніжинського Грецького магістрату, але містять також частини архіву товариства «Ленгаро & Кіпура», які надійшли із Санкт-Петербурга в першій чверті XIX ст. При формуванні фонду у другій половині XX ст. сотні різних документів були штучно об'єднані за мовними ознаками в межах 109 справ. У 1962 р. з Харкова надійшли матеріали архіву Димитрія Меласа, які склали сім одиниць зберігання за окремим описом 2. Загальна кількість виокремлених і досліджених документів у 117 справах архіву склала 849, з них грецькою мовою записані близько 750, серед яких декілька епістоляріїв, в яких зосереджено тисячі копій комерційних листів. Хронологічні межі грецьких

документів – 1679–1866 рр. За типологією серед грецьких документів переважають актові документи у складі судових справ, оригінальне ділове й приватне листування, боргові зобов'язання, рахунки, повідомлення тощо. Низка справ містить адміністративні, бухгалтерські, ділові книги різних організацій. Розглянути

документи дозволяють повніше реконструювати діяльність ніжинських греків, грецької діаспори, а також окремих грецьких торгових товариств XVIII–XIX ст., що діяли в межах широкого євразійського простору.

Ключові слова: Грецький магістрат, архіви, Ніжин, грецька діаспора, грецькі документи.

Актуальність дослідження. Праця є продовженням архівних розшуків та опису документів, започаткованих у межах міжнародної наукової програми *Thalis (Black Sea and its port-cities, 1774–1914. Development, convergence and linkages with the global economy, 2010–2012 pp.*, керівник Дзеліна Харлафті, Іонійський університет, о. Керкіра, Грецька Республіка) з метою створення джерельної бази для досліджень історії та діяльності грецької діаспори та її внеску в розвиток міжнародної торгової мережі на широкому євразійсько-американському просторі та в басейнах Чорного й Середземного морів.

Аналіз досліджень і публікацій. Докладно історіографія питання та першоджерела з історії грецької громади в Ніжині XVII – початку XX ст. були розглянуті в моїй праці «Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела» [1]. Тому в запропонованій нині статті згадаємо лише ті праці, які стосуються власне грекомовної спадщини ніжинських греків або історії їхніх архівів. Загалом керманичі Ніжинського грецького братства (далі – Братство) неохоче дозволяли користуватися своїми архівами не членам громади. Надання грекам права магістратського самоуправління в 1785 р. закріпило ізоляційні тенденції й остаточно перетворило Братство на закриту корпорацію. Перші узагальнені посилання на грецькі документи Братства та книжкові зібрання громади з'явилися лише у другій половині XIX ст. Так, Микола Сторожевський у своїй статті «Нежинские греки» посилається на низку давніх грамот і привілеїв, які зберігаються в архіві Братства, і дає стислу характеристику книжок у бібліотеці Грецького Александрівського вчилища [2]. Також саме йому належить яскрава характеристика можливостей доступу до матеріалів Братства: «архив <...> совершенно недоступен для любознательного

разыскателя, по какой-то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата» [2, с. 3]. Насправді ж причини недовіри доволі зрозумілі – греки свято оберігали свої привілеї та фінансову незалежність братських інститутів, згідно з документами Братства, які зберігалися в архіві. Лише з ліквідацією Грецького магистрату в 1868–1872 рр. і переданням архіву до міської управи в 1873–1878 рр., а пізніше до книгозбірні Історико-філологічного інституту князя Безбородька науковці отримали формальний доступ до архіву. Під час передання архіву був проведений і перший суцільний опис справ. Утім, частину матеріалів – давні грамоти та привілеї – ніжинські греки втримали й зберігали їх разом із грецькими рукописами і богослужбовими книжками у дзвіниці на вході до «грецького подвір'я» в Ніжині. Про ці частини архіву та побіжно про давні документи писали у своїх працях Олексій Дмитрієвський [3, 4], а також Михайло Бережков – у приватних записках [5, с. 176–183]. У 1884 р. професор Київського університету св. Володимира Олександр Федотов-Чеховський оприлюднює тексти давніх грамот та привілеїв, наданих ніжинським грекам, також і грецькою мовою, за копіями, збереженими в одному зі списків, але не вказує місце його зберігання [6]. Про історичне значення архіву Братства і грецькі документи двічі доповідав О. Дмитрієвський на VIII Археологічному з'їзді в Москві в 1890 р., закликаючи, зокрема, до передання всіх матеріалів до Харкова [7, 8].

Дослідники початку ХХ ст. розглядали й навіть оприлюднювали окремі справи архіву Братства, але не посилалися на документи іншими мовами [1, с. 28–37]. А ось Михайло Бережков у 1912–1913 рр. друкує статтю, присвячену стану архіву Братства, який, на його подив, зберігається неналежним чином у приміщенні Історико-філологічного інституту князя Безбородька [9]. У всіх тих працях ХІХ – початку ХХ ст. не з'ясовується ані кількісний, ані змістовний склад архіву, але вочевидь мова йде про тисячі справ і відсутність вичерпних інвентарних книг або описів. Не визначаються також мови, хоча, за умовчанням, науковці мали достатню філологічну підготовку для опрацювання різномовних документів. Перша спроба здійснення наукового аналізу кількісного та якісного стану архіву належить Костянтину Харламповичу. У своїй статті від 1928 р. він докладно оповідає формальну історію архіву, вказує на недоліки його зберігання та вірогідні втрати. Вважаючи завищеною

оцінку кількості справ у 10 тисяч, висловлену колись О. Дмитрієвським, Костянтин Харлампович, однак, може за тих скрутних обставин посилатися на обсяги лише в «лінійних метрах» [10]. Отже, на час передання матеріалів до Окружного архіву в Ніжині в 1925 р. годі було й думати про підрахунки дійсної кількості документів. Про історіографію питання, архівні справи й книжки ніжинських греків Костянтин Харлампович більш розлого писав у своїх нарисах з історії грецької колонії в Ніжині [11]. Як і його попередники, дослідник посилається на шифри справ за старими обліковими описами, які склали самі греки або ж ті, хто приймав архів у 1873–1878 рр. Про декілька десятків власне грекомовних справ 1767–1779 рр. Костянтин Харлампович згадує лише у примітках до основного тексту, зауважуючи, що він особисто не зміг їх прочитати – «*graeca sunt, non leguntur*» [11, с. 37].

Архів Братства здавна цікавив іноземних і, зокрема, грецьких дослідників, але до 1991 р. доступ іноземців до Ніжина був обмеженим. Чи не єдиним з тих, хто спромігся відвідати архів, був громадянин США історик Стефен Баталден, підписи якого збереглися на аркушах видавання справ. На початку 1980-х років архів Братства як особливо цінний був мікрофільмований і переданий з Ніжина на зберігання до Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). У 1993–1997 рр. науковці Центру неоелліністичних досліджень Фундації національних досліджень (Афіни, Грецька Республіка) приїждять до Ніжина та Чернігова і невдовзі складають попередній план щодо суцільного аналітичного опису архіву Братства (керівник проекту – Тріандафіл Склавенітіс) [15]. У 1996 р., перебуваючи в Чернігові, я присвятив певний час дослідженню низки документів Братства і, зокрема, «грецької» частини архіву. На прохання співробітників ДАЧО були складені стислі описи справ № 4225–4332 за оп. 1 і справ № 1–7 за оп. 2 у ф. 101. Окремий варіант опису документів був оприлюднений у моїй згаданій вище праці [1, с. 71–77]. Цей опис давав певне уявлення про кількість аркушів у справах та їхній зміст, але був надто узагальнюючим задля посилань на окремі документи, а також не містив викладу суті справ. Було очевидно, що йдеться про сотні різних документів, які ще треба детально розглянути й описати за певними археографічними стандартами. На жаль, ця частина архіву Братства науковцями надалі не розглядалася. Публікації україн-

ських дослідників 1990–2010-х років (О. Пилипенко, М. П'ятигорський, А. Мирончук, М. Підгайко, О. Терентьева, Г. Гедьо та ін.), присвячені історії ніжинських греків, за рідкісними винятками не містять посилань на документи досліджуваної автором «грецької» частини архіву. Програма зі складання аналітичного опису архіву Братства, проголошена Центром неоелліністичних досліджень Фондації національних досліджень в Афінах, не була реалізована через низку адміністративних реформ Центру, зміну преференцій у галузі історичних досліджень, а також політичні й фінансові кризи останніх років.

У 2010–2012 рр. у межах вищезазначеної міжнародної дослідницької програми *Thalis* («Чорне море») були підготовлені дві статті, в яких частково використано переглянуті раніше матеріали «грецького» комплексу архіву [13, 14]. Дещо пізніше в межах тієї ж програми була підготовлена стаття, присвячена безпосередньо торгівій спілці братів Меласів за матеріалами оп. 2 (передано для перекладу й оприлюднення в Грецькій Республіці). У 2017–2019 рр. Посольство Грецької Республіки в Україні ініціювало продовження дослідження архівів ніжинських греків у частині іншомовних, переважно грецьких, документів. За результатами проведеного дослідження, якому сприяло керівництво ДАЧО, був підготовлений детальний археографічний опис 117 справ ф. 101 [15].

Мета дослідження – науковий огляд грецьких документів, виокремлених в інвентарному оп. 1 ф. 101 як «справи грецькою мовою», а також справ за оп. 2. Отож об'єктом дослідження були справи № 4225–4332 за оп. 1 і справи № 1–7 за оп. 2. Загальний обсяг досліджуваних текстів становить близько 5 тисяч аркушів.

Виклад основного матеріалу. Архів Братства (з 1785 р. – Ніжинського Грецького магістрату) перебував у своєму первісному стані, який Костянтин Харлампович влучно схарактеризував як «гармидер», до середини ХХ ст. Однак у межах Ніжинського міського архіву (пізніше – Ніжинська філія Чернігівського обласного державного архіву) матеріали були поступово опрацьовані за тодішньою архівною практикою і склали ф. 101 («Нежинский Греческий магистрат»). При цьому документи групувалися за тематичними ознаками незалежно від старої системи обліку, а записані іншими мовами справи або окремі документи – відсунуті в кінець інвентарного опису. У такий спосіб були сформовані 109 од. зб.

(сучасні справи № 4225–4332), кожна з яких зазначена в інвентарному описі фонду як справа грецькою мовою («Дело на греческом языке») без деталізації змісту. Вперше всі ці справи були розглянуті лише в 1996 р. Дослідження складу «грецьких» справ дозволяє стверджувати, що всі вміщені в них документи найвірогідніше походять з історичного архіву Ніжинського грецького братства. Документи відкладалися починаючи з перших років його існування і за своєю тематикою можуть бути прямо пов'язані з окресленими етапами або суспільно-політичними аспектами його діяльності. Так, легко розрізняються документи двох періодів: 1) «церковного» або «купецького» братства і діяльності «суду Братства» та 2) Грецького магістрату (з 1785 р.). Окремо слід зазначити низку документів, які походять із залишків архіву товариства «Ленгаро & Кіпуро», яке діяло в Санкт-Петербурзі з кінця XVIII ст. Його засновники або керівники Євстафій Ленгаро († після 1809 р.) і Георгій Кіпуро († після 1800 р.) формально, тобто за своїм суспільним станом, могли бути «ніжинськими греками». Через це після закриття контори близько 1810 р. всі їхні документи були доправлені на зберігання до Грецького магістрату. Кількість документів, що надійшли із Санкт-Петербурга, наразі встановити важко. Беззаперечною є належність до архіву товариства фізично окремих справ, до прикладу, – це оправлені конторські книги Євстафія Ленгаро, Георгія Кіпуро та їхнього помічника (або компаньйона) Дмитрія Пістолі. Натомість інші справи з документами їхнього архіву містять суттєві домішки із загального архіву Братства, які ніяк не могли опинитися в Санкт-Петербурзі.

У 1962 р. до Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області були передані документи, що містили залишки архіву торгової контори Дмитрія Меласа (1770–1842), за станом – теж «ніжинського грека», який проживав і помер у Москві. Дмитрій Мелас займався комерційною діяльністю у великих розмірах у першій половині XIX ст. і був представником відомого роду, члени якого очолювали торгові товариства в різних країнах. Після 1918 р. архів Дмитрія Меласа опинився в новоствореному історичному архіві при Московському обласному архівному управлінні і сьогодні складає ф. 1572 у Центральному історичному архіві Москви (ЦІАМ). У фонді лише сім справ за 1808–1840 рр. Однак частина архіву, теж сім справ, з невідомих причин потра-

пила спочатку до Харкова, де зберігалася в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у Харкові (ЦДАЖР у Харкові). Вірогідно, що саме в Харкові справи були прочитані й визначені як дотичні до Грецького братства в Ніжині, у зв'язку з чим і були передані до відповідного архіву. У Ніжині ці справи були включені до ф. 101 і склали оп. 2 (№ 1–7).

Переважна більшість «грецьких» справ, зазначених в оп. 1, є значною мірою штучним утворенням, тобто доволі випадковим сполученням різних за часом, змістом і мовою документів. Іншими словами, сучасний фізичний стан і склад архівних справ є наслідком різних подій та чинників попередніх століть. За окремі й, вірогідно, первинні справи архіву Братства можна незаперечно вважати лише справи на одному-двох аркушах, оправлені збірки документів, «книги» різних інституцій і деякі тематично об'єднані документи (до прикладу, судові справи).

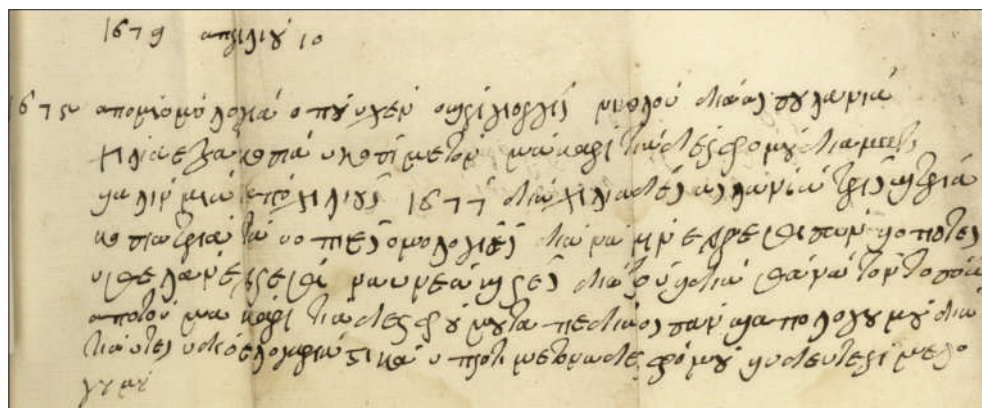
До плутанини, яка, вірогідно, відбувалася з аркушами справ ще в ХІХ ст., додалися недбалість та необізнаність у мовах пізніших хранителів. Реставраційні роботи другої половини ХХ ст. теж додали труднощів археографам, оскільки документи, записані на кількох аркушах, були розрізані, «незрозумілі» тексти перемішані, чим було остаточно зруйновано формальні зв'язки між багатьма джерелами. Отож сьогодні доволі складно підрахувати загальну кількість первинних справ і навіть окремих документів. У цій праці, визначаючи кількість документів, автор виходить із того, що за документ вважається текст, записаний окремою особою у визначений час, з окресленою метою і збережений на ізолюваному, окремішньому від інших носіїв матеріалі. Проте, через зазначені вище обставини, низка записів, які містилися раніше на одному з кількох аркушів, що склали один документ, виявилися сьогодні на окремих аркушах, не пов'язаних фізично один з іншим, а інколи навіть таких, що перебувають у різних справах архіву. Беручи до уваги, що самі записи на одному документі часто належать різним особам і створювалися в різний час, то формально ми маємо справу з різними документами. Ця обставина дещо збільшує вірогідну первинну кількість документів. З іншого боку, якщо вважати за документи самі історичні свідчення різних осіб або записи правового характеру, то загальна кількість таких «актів» у розглянутих справах сягає кількох тисяч. Власне, таке розмаїття

і широкий спектр уміщених відомостей роблять розглянуті справи архіву ніжинських греків надзвичайно цінним історичним джерелом.

Надаючи загальну характеристику справ за № 4225–4332, варто зауважити, що, попри очевидну мішанину документів, їхня лінійна послідовність відбиває якісь попередні типологічні або хронологічні застави зберігання. Так, перші 78 справ (із 110) належать до «першого» періоду в історії Братства і містять документи 1679–1785 рр. Завдяки великій кількості судових справ і розлогих торгових розрахунків, на ці числа припадає понад 80 % документів. Особливо рясно представлені документи 1750–1780-х років. Після цих справ бачимо дві збірки копій листів з архіву «Ленгаро & Кіпуρο» [16, 17], а потому розміщені майже винятково справи Грецького магістрату, «розбавлені» рештками архіву товариства «Ленгаро & Кіпуρο».

До «другого періоду» історії Братства, тобто часів існування Грецького магістрату, належать, зокрема, різного роду «книги» Братства: Книга («журнал») щоденна магістрату [18], Книга збору пожертв на будівництво церкви [19], Прибутково-видаткові книги Грецького магістрату [20, 21], Книга сплати щорічних внесків до каси Магістрату [22] тощо.

Найдавніші, «перші», документи Братства були записані в 1679–1680 рр. і свідчать про торгові зв'язки між Венецією і «Козакією», які встановили й підтримували брати Міхаліс і Діамантій Хаджибеєви [23]. Останні документи «грецької» частини, власне записи в деяких із зазначених книжок Братства, датовані 1866 р.

Іл. 1. Міхаліс Хаджибеєв. Допис на звороті документа. 1679 р., квітня 10. ДАЧО. Оп. 1. № 4226. Арк. 35 зв.

Для узагальненої характеристики змісту розглянутих справ автор виокремлює 849 документів, серед яких близько 100 записані не грецькою мовою (англійською, голландською, італійською, німецькою, польською, російською, французькою). Значна кількість документів записана двома-трьома мовами або містить супутні іншомовні записи. В окремих випадках важко визначити, яка мова є основною. Частина цих «іншомовних» документів, на жаль, могла бути відокремлена від документів зі складу інших справ архіву, записаних російською мовою, а відтак їхня спорідненість ще має бути досліджена й доведена лише після детального опису всього архіву Братства. На перший погляд здається, що документи західноєвропейськими мовами надійшли із Санкт-Петербурга з архівом товариства «Ленгаро & Кіпура». Принаймні до цього товариства спрямовані перекази авізо, коносаменти шкіперів, розписки та інші подібні фінансові документи.

Усі розглянуті документи були записані на папері різного гатунку, переважно на дешевому грубому жовтуватому або зеленуватому папері російського виробництва XVIII – першої половини XIX ст. Лише поодинокі документи західноєвропейського походження записані на тонкому якісному папері, який використовували для офіційних зносин і листування. Документам притаманний широкий спектр почерків кінця XVII – середини XIX ст. Особливо зацікавлює розмаїття грецьких і російських почерків, які відтворюють усі різновиди грамотності – від фонетичного письма малограмотних осіб до вишуканого високого стилю професійних писарів та інтелектуалів. Натомість західноєвропейське письмо представлене доволі простим «шкільним» скорописом (за винятком німецьких документів) у коротких ділових паперах.

Сфрагістична частина репрезентована бідно: трапляються поодинокі особисті печатки на сургучі, подекуди – штампи-печатки західноєвропейських фінансових інститутів або канцелярій, поштові штемпелі XIX ст.

Грецька мова документів відбиває різні стани свого розвитку і стильові різновиди. В офіційних документах і авторських текстах освічених осіб мова тяжіє до катаревуси, тобто книжної мови. Натомість повсякденні клопоти, рапорти й судові позови, торгові записи віддзеркалюють новогрецьку народну мову – димотику в її розвої й формуванні тогочасних мовленнєвих дискурсів. При цьому характерними для тогочасних

мовців були домішки з локальних мов і діалектів, застарілої сьогодні, але актуальної на той час термінології тощо. На відміну від грецької польська та інші західноєвропейські мови представлені діловими стилями з їхніми мовленнєвими кліше й загальноприйнятою лексикою.

Серед розглянутих документів практично відсутні літературні нарративи, до яких можна віднести лише уривки з богослужбених текстів церковнослов'янською мовою у фрагментах книги котрогось зі священників Братства першої половини XVIII ст. [24, арк. 15–16 зв.]. Решта документів і записів мають актовий характер, тобто фіксують ті чи інші події, повідомлення, заяви, є авторськими за основою і спрямовані до окреслених, здебільшого названих, осіб.

Зміст усіх розглянутих грецьких документів слід розглядати насамперед у контексті діяльності Братства, а відтак і складових частин його архіву. Найголовнішою, з юридичного погляду, мала би бути засадничо-правова частина, але вона представлена дуже бідно. Власне установчі документи Братства, за які слугували патріарші, митрополічі грамоти, універсали українських гетьманів та укази російських самодержців, у розглянутій частині збережені лише в новогрецькому переказі, вірогідно, однієї особи [25]. На мій погляд, ці перекази (не переклади!) мали довідковий характер для братчиків, які мусили б знати, на чому засновані права й привілеї Братства. Виходячи зі змісту самих переказів, часом їх укладання була доба імператриці Лизавети. Вони могли правити за підказку для посланців Братства в перемовинах із владою задля подовження або підтвердження привілеїв. Водночас новогрецькі тексти переказів відбивають своєрідне «братське» сприйняття змісту указів і грамот і в такий спосіб передають нам власне грецькі дискурси, тобто бачення братчиками свого місця в локальному середовищі – бажане або уявне. Оригінали цих документів, скоріше за все, були втрачені під час подій 1919–1921 рр., як це припустив ще Костянтин Харлампович. Про те, що братчиків цікавили важливі правові документи, свідчать збережені вкупі з «іншомовними» паперами списки з указів імператриці Лизавети і митрополита Рафаїла Заборовського 1730-х років [26, арк. 8–15 зв.], а також окремі укази Катерини II у друкарських відбитках [27, арк. 19–22]. На нижчому правовому рівні перебувають внутрішні акти Братства, зокрема ті, що стосуються такої важливої ділянки, як взаємовідносини

між приїжджими і місцевими греками, а також офіційні звернення до влади. В архіві збереглися справи про владнання суперечок і «примирення» приїжджих і місцевих греків [24; 28, арк. 2–3 зв.], звернення до високопосадовців у Санкт-Петербурзі [27, арк. 1–2, 5–5 зв.] тощо.

Очевидно, що більша частина виокремлених документів, та й записів у цілому, так або інакше зачіпає торгову діяльність греків. При цьому можливі різні підходи до типологізації документів: можна виділити документи, які описують стосунки між одноосібними торговими контрагентами, і такі, що стосуються взаємозв'язків між торговими товариствами. Тут насамперед слід згадати торгові товариства міжнародного рівня «Ленгаро & Кіпура» в Санкт-Петербурзі, братів Мелас і братів Різаріс у Москві, братів Зосима в Москві, Ніжині й Ліворно. Менше відомі нам ніжинські товариства, які діяли в окреслених напрямках: у Константинополі, на Балканах, у Москві, на польських теренах тощо. Багато товариств створювалися та практично розпадалися після виконання тих чи інших торгових операцій. Значний відсоток у торгових документах товариств та одноосібних підприємців належить власне розрахункам, спискам товарів, обліку грошових операцій, які проводили торгові партнери. Незначна кількість документів є купчими або іншими договірними документами про оренду або продаж нерухомості: будинків, дворів, погребів, склепів тощо.

Значний шар документів пов'язаний з діяльністю Грецького суду. Відомо, що грецькі громади (братства) діаспори традиційно обирали суддів для порядкування громадськими справами і, зокрема, для владнання суперечок. Грецький суд у Ніжині був «імператорським» і мав широкі повноваження щодо з'ясування й вирішення цивільних спорів. Суддів було шість, але для розв'язання дрібних питань або початку розслідування вистачало й двох. Серед досліджених справ міститься велика кількість документів зі складу судових справ, переважно від середини XVIII ст. і до заснування в 1785 р. Грецького магістрату, коли процедура розгляду суперечок дещо змінилася. Більшість конфліктів мала торгово-майновий характер. Ішлося про неповернення позик, боргові зобов'язання, шахрайство, спадкові суперечки тощо. Менша частина справ зачіпає особисті відносини: образи, дрібні шкоди, зазіхання на двір або майно, заплутані особистісні стосунки й навіть викрадання дівичь.

Зазвичай судові справи дуже розлогі за кількістю документів, а часом хронологічно тривалі. Формально справа починалася з позову до суду, що його приймав секретар суду й ставив свою помітку про надходження позову. Відтак суд в особі одного або більшої кількості суддів приймав рішення про розгляд справи та виклик позивача і звинуваченого, свідків тощо. Після цього складалися й направлялися відповідні виклики. Показання всіх дотичних осіб теж надходили до секретаря, який залишав відповідні позначки на документах. Розгляд справи міг тривати роками й навіть десятиріччями, що пояснюється різними причинами, зокрема й зайнятістю всіх осіб (включаючи суддів) у торговій діяльності поза містом. Траплялися й відмови братчиків надавати пояснення або прийти до суду. Як наслідок, справи могли налічувати десятки й навіть сотні аркушів, часто різними мовами. Закінченням справи було примирення, підтвержене згодою обох сторін на вирок суду. Звідси й назва грецького суду в історіографії – «компромісіальний». Здається, судді неохоче застосовували покарання у вигляді арешту – давалися взнаки різні сторонні впливи. Однак за документами бачимо, що інколи греки до ув'язнення таки потрапляли і тоді жалілися на голод, холод і жакливі умови перебування в ніжинській в'язниці. Меншою мірою серед документів представлені справи з питань розшуку спадкоємців померлих братчиків, звільнення або прийняття на службу до Братства або братських церков.

Оскільки суд мав також управлінські функції, частина справ відбиває зв'язки суду з міськими та загальнодержавними органами влади, а також із церковними інститутами Братства: епітропами, кліром і загалом господарською частиною. Отже, документи віддзеркалюють широку картину діяльності суду: від зовнішніх зносин із владою до керування життям громади і владнання особистісних суперечок.

Кількість судових справ у другій (магістратській) частині архіву поступово скорочується. Помітно, що в перші роки магістратського правління греки ще звертаються до «суду», а на документах ставлять свої підписи вже бургомістри й ратмани. Однак надалі судових справ меншає, а за XIX ст. їх майже немає. У межах розглянутих судових справ очевидно «вміщуються» зазначені в Костянтина Харламповича декілька десятків справ грецькою мовою, які він не читав. За сучасним станом документів важко сказати, скільки справ є оригінальними, а скільки вже

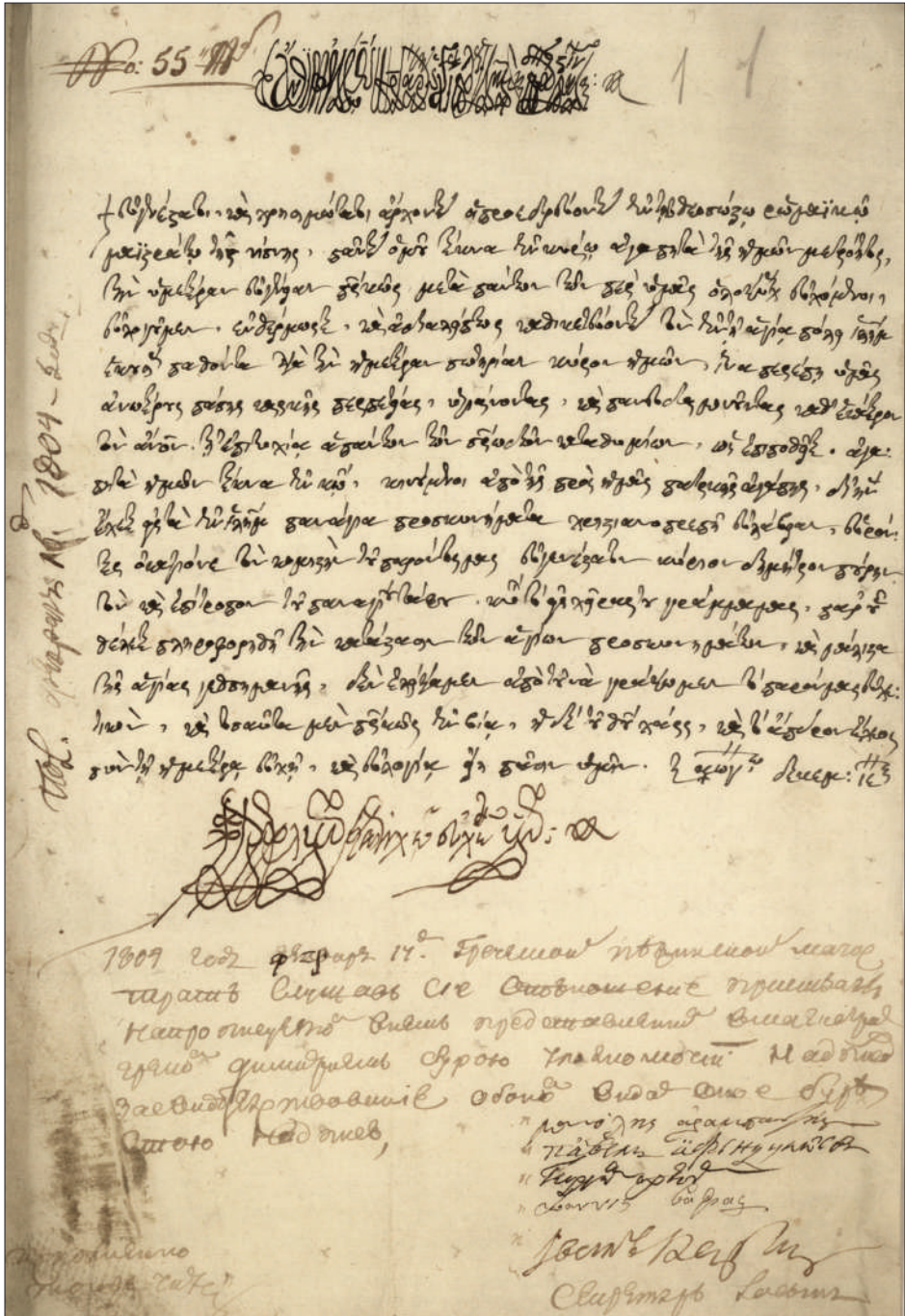
мішаними. На мою думку, розглянуті документи можна вкласти в не менш ніж 100 справ, прийнятих до суду або ініційованих власне судом. Інша річ, що не всі вони «компромісіальні» і не всі містять кінцеві вирокки й погоджувальні записи. Для точної ідентифікації первісного складу справ потрібні ще додаткові дослідження. В архіві Братства всі судові справи були формалізовані: мали поточний номер, титульну сторінку, на якій зазначалися назва справи, імена позивача, відповідача і суть позову. Деякі справи й досі можуть вважатись умовно цілісними, якщо вони містять перелічені вище складові і запис сторін про примирення або згоду з вирокком суду.

Інша важлива частина архіву – комерційне листування. Тут маємо розрізняти окремішні автентичні листи різних осіб або листи у складі більш-менш сформованих справ і збірки копій листів (епістолярії, або копіарії), що їх, як видається, греки обов'язково складали в межах діяльності великих торгових товариств. Якщо перші розпорошені ледь не по всіх справах опису, то збірки листів легко порахувати і пов'язати безпосередньо з діяльністю окремих товариств. Насамперед це вже згадані контори «Ленгаро & Кіпура» і Дмитрія Меласа. Найбільші копіарії були оправлені, а десь після 1810 р. офіційно оформлювались як документи певної фінансової ваги [29]. Такі збірки містять тисячі листів (часто витягів), розміщених у хронологічному порядку, що надсилалися торговим агентам або партнерам у різних куточках світу. Так, для торгового дому Меласів ареал торгової діяльності простягався від Британських островів до російської Аляски, де діяла Російсько-американська компанія. Приблизно в тих самих географічних межах функціонували торгові товариства братів Зосима і «Ленгаро & Кіпура». Загальна кількість міст і регіонів, зазначених у документах, в яких працювали ніжинські греки або до яких писали, становить близько ста назв – від Ірбіта та Іркутська до Амстердама й Лондона. Проте найчастіше згадуються, окрім Ніжина, Москва, Санкт-Петербург, Константинополь. Кількість торгових агентів і партнерів, які діяли в інтересах певних товариств, становила десятки осіб, а загальна кількість власних імен у всіх розглянутих документах налічує понад тисячу осіб. Варто зазначити ділові й, вірогідно, дружні стосунки між представниками згаданих великих торгових товариств, а також залученість до їхньої роботи відомих нам ніжинських греків: членів родин Кроммідіс, Бубас, Артинос та ін.

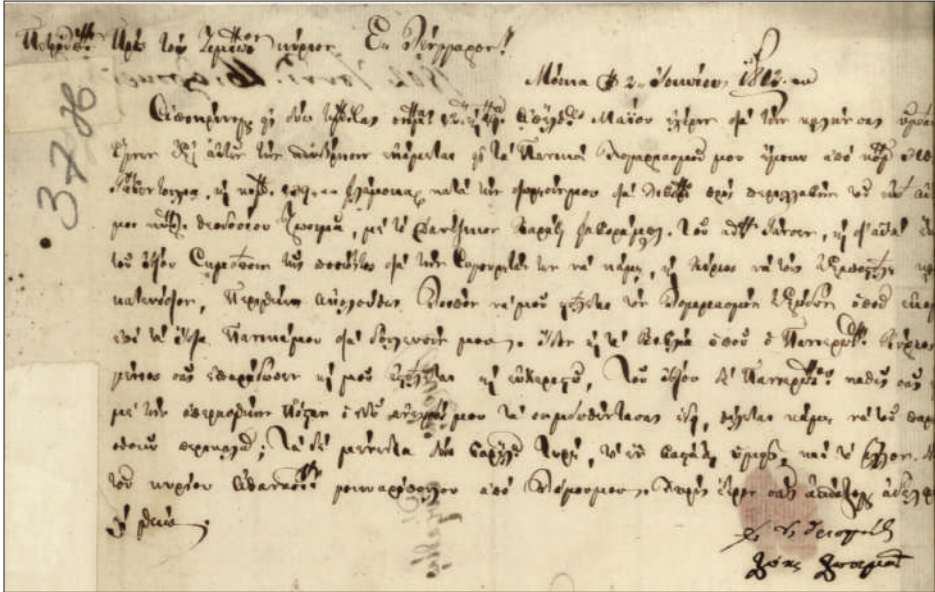
Інша типологічна частина документів – адміністративні, канцелярські та господарські (прибутково-видаткові) книги. Низка таких «шнурованих» і скріплених печаткою книжок стосується діяльності Грецького магістрату. Такі книжки зазвичай, як і зазначені епістолярії, принаймні двомовні. Офіційна частина, тобто назва, затверджувальні кінцеві аркуші, могли бути російською мовою, але самі записи частіше складалися грецькою. Серед записів у таких книжках – відомості про вступ до Грецького магістрату, запити щодо видачі паспортів, продаж гербового паперу та ін.

За окремих розряд документів можна вважати кредитно-боргові угоди й споріднені записи. Найточніше такі відносини відображені в прибутково-видаткових книгах за формою дебет–кредит (або грецькою мовою «дати–взяти»). Однак не бракує окремих аркушів із записами, побудованими за цією самою формою. У межах даного розряду слід розглядати й численні особисті боргові зобов'язання під різними назвами: обліги (облеки), векселі, позики, розписки, або без назви – саме словесне зобов'язання. Такі фінансові документи розсіяні ледь не по всіх грецьких справах. Суми боргових зобов'язань дуже різняться: від кількох рублів з копійками до десятків тисяч. Використовуються різні грошові одиниці (за грецькою традицією рахунок ведеться найчастіше в гросіях або асланах). Утім, це стосується першого століття існування Братства. У XIX ст. домінують російський рубль, західноєвропейська валюта та банківські перекази.

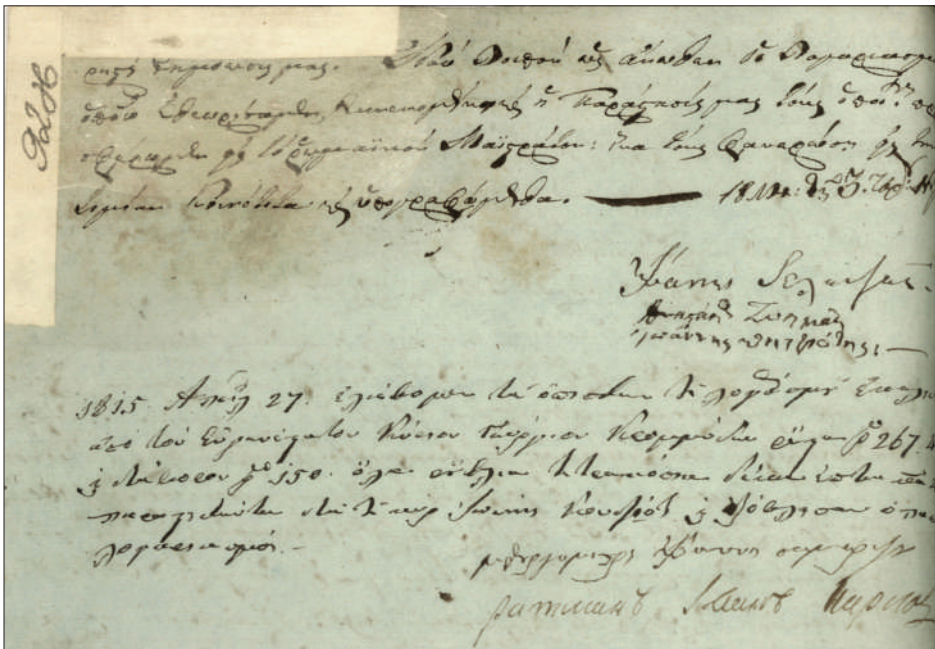
Автентичність документів загалом не викликає сумнівів. У поодиноких випадках замість позивачів або інших контрагентів писали інші особи або професійні писарі, зокрема секретарі Братства або, пізніше, Грецького магістрату. Декілька документів ієрархів Церкви складала, скоріше за все, теж писарі (до прикладу, лист патріарха Єрусалимського Анфіма [30, арк. 1]. А ось підписи Константина Маврогордато [31, арк. 3], Анастасія, Зоя і Ніколая Зосима [30, арк. 37–37 зв., арк. 92–93, арк. 218], Дмитрія Говделаса [30, арк. 215–217 зв.], вірогідно, так само автентичні, як і підписи в листах Євстафія Ленгаро, Георгія Кіпура, Дмитрія Пістолі, Дмитрія Меласа, а також представників відомих і невідомих ніжинських родин.

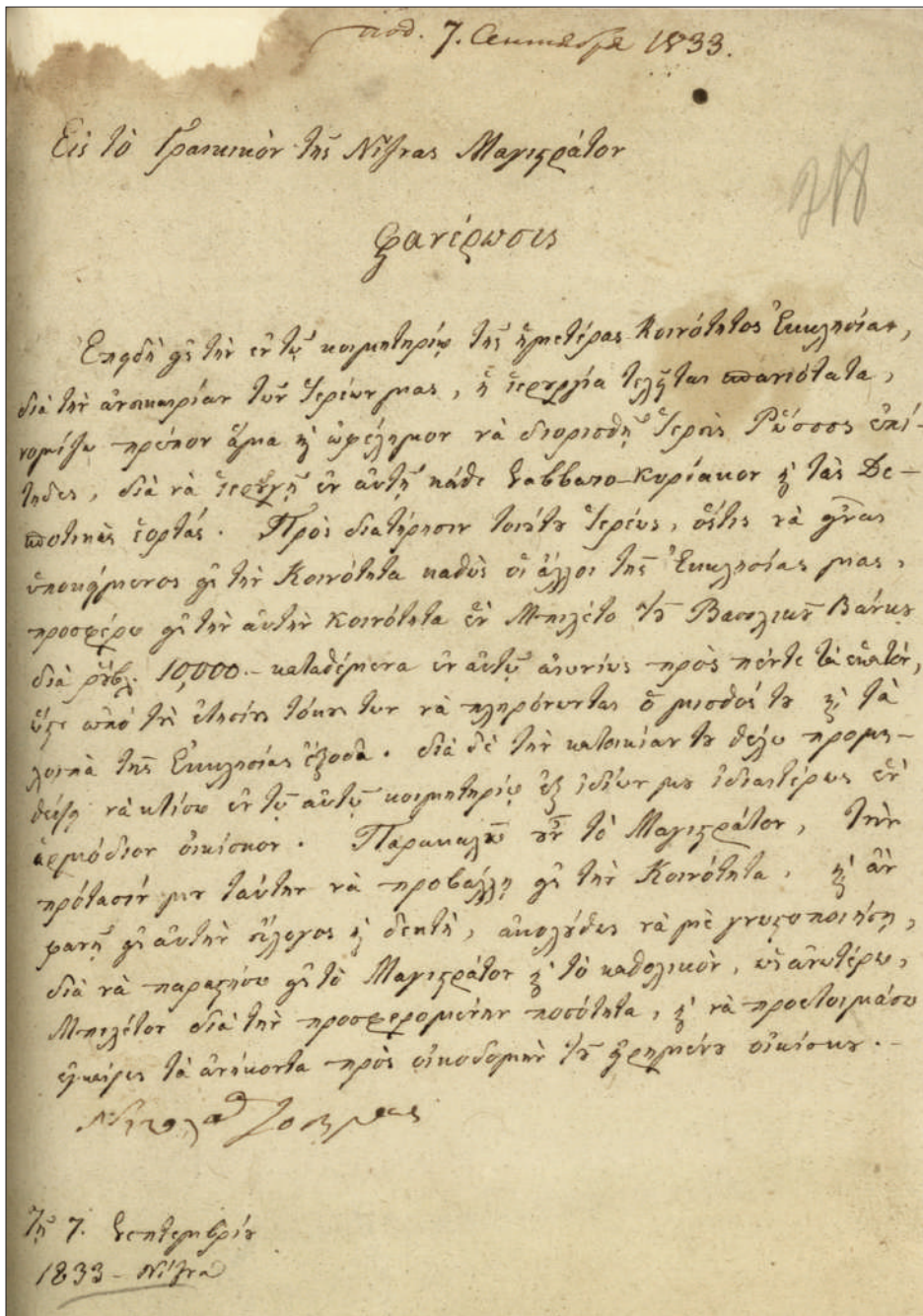
Лл. 2. Лист патріарха Єрусалимського Анфіма до Грецького магістрату, 1803 р., грудня 15. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 1

Лл. 3. Лист Зоя Зосима до Євстафія Ленгаро в Санкт-Петербурзі.
1802 р., червня 2. Москва. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 37 зв.

Лл. 4. Презентація (звіт) Грецькому магістрату рахунків за будівництво нової церкви за підписами Іоанна Кліци, Анастасія Зосима, Іоанна Конітсіотіса.
1814 р., вересня 3. Ніжин. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 92 зв.

Лл. 5. Лист Ніколая Зосима Грецькому магістрату. 1833 р., вересня 7. Ніжин.
ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 218

Насамкінець варто зазначити й деякі «негативи» контенту розглянутих іншомовних матеріалів. Не знайшлося жодного документа, пов'язаного з діяльністю такої важливої інституції, як Грецьке Александрівське вчилище. Це можна пояснювати тим, що більшість розглянутих документів належить до XVIII ст., а вчилище було засноване в 1817 р. і офіційна документація здійснювалася російською мовою під контролем Лицею (пізніше – Гімназії вищих наук) князя Безбородька. Проте немає згадок і про «школу», як би ми не розуміли це слово в контексті історії Братства.

Загальна кількість справ/документів, складених грецькою мовою, навіть не зіставна з кількістю російськомовних документів, які зібрані в решті 4224 справах оп. 1 ф. 101 і містять не обліковану досі кількість окремих документів. Отже, архів зазнавав значних утрат. Наявність архівів «ніжинських греків», що надійшли до Братства з Москви й Санкт-Петербурга, робить доцільним і питання про пошук особових архівів як власне ніжинських підприємців-греків, про які нам нічого не відомо, так і деяких формально «ніжинців»: братів Зосима, братів Різаріс, папери яких теж десь загубилися.

Наукова новизна. Вперше представлено археографічний та історичний огляди всіх грецьких документів за результатом суцільного дослідження зазначених матеріалів.

Висновки. Під час опрацювання автором 117 справ ДАЧО, визначених в архіві як «грецькі», були виокремлені й досліджені 849 документів, з яких 750 дійсно складені грецькою мовою. Всі розглянуті справи є природною і невід'ємною частиною загального корпусу документів, пов'язаних з діяльністю ніжинських греків за період 1679–1866 рр. Вирізняються декілька джерел надходження документів: власне Братство (справи суду і Грецького магістрату) та архіви «ніжинських греків» у Санкт-Петербурзі та Москві. Ці останні, однак, за характером торговельної діяльності їхніх власників також належать до кола інтересів дослідників історії Братства. Усі досліджені документи можуть бути класифіковані й типологізовані за різними засадами задля деталізації їхніх археографічних, філологічних та змістовних ознак. Найбільш презентаивною є сукупність судових справ 1750–1785 рр., які збереглися майже винятково у грекомовних документах. Унікальними для дослідників є

архіви товариств «Ленгаро & Кіпура» і Дмитрія Меласа, а також низка офіційних книжок Грецького магістрату XIX ст. Решта документів є також характерним і необхідним додатком до більшості тем, які вивчаються дослідниками історії Братства. Врахування грецьких документів, а також документів, складених іншими мовами, дозволяє чіткіше поставити питання про справжні обсяги торгівлі, яку вели ніжинські греки, ареали поширення їхньої діяльності, персональний склад торгових агентів та імена партнерів, асортимент товарів тощо.

Перспективи подальших досліджень. Укладання каталогу іншомовних документів ф. 101, оп. 1–2, і цей короткий огляд є черговими кроками щодо продовження ніжинських грецьких студій на основі першоджерел і автентичних архівних матеріалів. Для подальшого поступу в цій ділянці історичних студій потрібні нові методологічні підходи до матеріалів ф. 101 у ДАЧО в цілому, зокрема на часі суцільний перегляд справ з аналітичним описом змісту всіх документів, які в них містяться. Адже відомо, що описи середини XX ст. склалися за скороченою схемою і передавали узагальнюючі характеристики справ, не називаючи імен усіх дійових осіб і контрагентів, не визначаючи дат укладання окремих документів тощо. Отож дослідникові дуже важко орієнтуватись у справах за тими описами, що містяться в каталогах. Одним із перспективних завдань є створення іменного каталогу братчиків і торгових агентів-греків XVII–XIX ст. з поданням автентичних імен грецькою мовою і зазначенням вірогідного часу їхньої діяльності. Серед інших завдань – складання реєстрів товарів і відповідні часові, просторові характеристики продажів, іменні списки суддів Братства, бургомістрів і ратманів Грецького магістрату за термінами служби, вивчення особливостей діяльності епітропів і загалом Церкви в житті ніжинських греків, стосунків Братства з владними структурами міста Ніжина й державними органами. У ділянці філологічних студій варто звернутися до таких тем, як антропомікон греків діаспори, формування прізвищ та їхня адаптація до місцевого мовного середовища, особливості мови греків діаспори, мовна інтерференція тощо. У галузі історичної біографістики ніжинські архіви досі залишаються недооціненими для укладання життєписів видатних греків діаспори XVIII–XIX ст.

Список використаних джерел

1. Чернухін Є. К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 98 с.
2. Сторожевский Н. К. Нежинские греки. Киев, 1863. 32 с.
3. Дмитриевский А. А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Православное обозрение. Санкт-Петербург, 1885. № 2. С. 370–400.
4. Дмитриевский А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в ЦАМ при КДА из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды КДА. 1885 г., апрель–декабрь. Киев, 1885 [Приложение]. С. 1–160.
5. Чернухін Є. Книжкова спадщина греків України: 1. Монастир Св. Катерини в Києві. 2. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке Православ'я в Україні : зб. наук. статей та матеріалів. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. С. 139–231.
6. Федотов-Чеховской А. А. Акты Греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А. А. Федотовым-Чеховским. Киев, 1884. 84 с.
7. Дмитриевський А. Рукописи Греческого Нежинского Братства // Протоколы заседаний. Труды VIII археологического съезда в Москве. Т. 4. Москва, 1897. С. 114.
8. Дмитриевський А. Греческое Нежинское Братство и его устав // Протоколы заседаний. Труды VIII археологического съезда в Москве. Т. 4. Москва, 1897. С. 178–179.
9. Бережков М. Н. Записка проф. М. Н. Бережкова об архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. Т. 8. Нежин, 1912–1913. С. 64–68.
10. Харлампович К. Архівна спадщина Ніжинських греків // Архівна справа. Харків, 1928. С. 97–102.
11. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. 380 с.; іл. (Серія «Греки в Ніжині»).
12. Склавенітіс Т., Зайковський В., Норов О. Архів Ніжинської грецької громади та його аналітичний каталог // Україна–Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник. Київ, 1998. С. 131–137.
13. Чернухін Е. К. Греки Нежина и торговое мореходство: постановка проблемы и источники // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї : зб. наук. статей. Київ, 2012. С. 245–264.

14. Ευγενίου Τσερνούχιν. Οι Έλληνες της Νίζνας και το θαλάσσιο εμπόριο. Μια πρώτη προσέγγιση // Οι Έλληνες της Αζοφικής: 19ος - αρχές 20ου αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της Νότιας Ρωσίας / Επιμέλεια Ευρυδίκη Σιφναίου - Τζελίνα Χαρλάφτη. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών, τομέας νεοελληνικών ερευνών. Τ. 139. Αθήνα, 2015. Σ. 329–345.
15. Чернухін Є. К. «Справи грецькою мовою» в Державному архіві Чернігівської області. Аналітичний опис справ ф. 101, оп. 1, № 4225–4332; оп. 2, № 1–7. 9 авт. а. (неопублікована праця).
16. ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. № 4301. 45 арк.
17. Там само. № 4302. 34 арк.
18. Там само. № 4304. 33 арк.
19. Там само. № 4315. 16 арк.
20. Там само. № 4321. 23 арк.
21. Там само. № 4322. 182 арк.
22. Там само. № 4324. 253 арк.
23. Там само. № 4226. Арк. 1–1 зв., 34–35 зв.
24. Там само. № 4272. 19 арк.
25. Там само. № 4225. 8 арк.
26. Там само. № 4283. 16 арк.
27. Там само. № 4331. 31 арк.
28. Там само. № 4285а. 106 арк.
29. Там само. Оп. 2. № 5. 106 арк.
30. Там само. Оп. 1. № 4319. 251 арк.
31. Там само. № 4311. 8 арк.

Yevhen Chernukhin

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Documents written in Greek in State Archives of Chernihiv Region: proveniences, dating, paleographic and linguistic features, contents

The aim of the work is to study the documents of fond 101 (Nizhyn Greek Magistrate) in the State Archives of the Chernihiv Region, identified in the inventory 1 as cases in Greek language, as well as Greek documents according to inventory 2.

Methodology. Descriptive, comparative-historical, statistical methods of processing archival documents are used, as well as a number of special source studies, linguistics, and paleographic methods of researching ancient texts. **Scientific novelty.** For the first time, an archaeographic and historical overview of all Greek documents is presented as a result of a thorough research and description of the materials. **Conclusions.** Documents in inventory 1 came directly from the archives of the Nizhyn Greek Magistrate, but also contain parts of the archives of the “Lengaro & Kipuro” company, which arrived from St. Petersburg in the first quarter of the 19th century. During the formation of the fond in the second half of the 20th century, hundreds of different documents were artificially combined on linguistic grounds within 109 cases. In 1962, materials from the archives of Dimitry Melas arrived from Kharkiv, which made up seven storage units according to a separate inventory. The total number of isolated and researched documents in 117 cases of the archive amounted to 849, of which about 750 were written in Greek, including several epistolaries, which contain thousands of copies of commercial letters. Chronological boundaries of Greek documents 1679–1866. According to typology, among Greek documents, deed documents in the composition of court cases, original business and private correspondence, debt obligations, bills, messages, etc. prevail. A number of files contain administrative, accounting, and business books of various organizations. The considered documents allow for a more complete reconstruction of the activities of the Nizhyn Greeks, the Greek diaspora, as well as individual Greek trading companies of the 18th-19th centuries, which operated within the wide Eurasian space.

Key words: Greek Magistrate, Nizhyn, Greek diaspora, archives, Greek documents.

*Стаття підготовлена 16 березня 2022 року;
подана до друку 24 березня 2022 року.*

Yevgeniya Ignatenko

Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8048-2991

e-mail: evgeniaopus31@gmail.com

MOLDAVIAN AND UKRAINIAN-BELARUSIAN CHURCH CHANT TRADITIONS: COMMON REPERTOIRE AS A FACT OF INTERACTION

The goal of the research. Our recent attribution of kalophonic Greek chants from Ukrainian and Belarusian staff-notated manuscripts of the late 16th–18th centuries proved their Eastern origin and the fact of borrowing. The question arises where Ukrainian and Belarusian singers mastered Greek-Byzantine chant. It is logical to assume that the Greek repertoire appeared thanks to Ukrainian-Moldavian contacts, since the Moldavian chant tradition, which flourished in the 16th century, is based on the Byzantine one. The works of Greek-Byzantine composers make up most of the repertoire of the 16th century Moldavian manuscripts. The goal of the research is to compare the Greek repertoire of Moldavian and Ukrainian-Belarusian musical manuscripts and to define the peculiarities of its fixation in Middle Byzantine and Kyiv staff notations. **Methodology.** A comparative method of studying Greek-Byzantine, Moldavian and Ukrainian-Belarusian musical

manuscripts is used. **Scientific novelty.** It has been found out that kalophonic works of Greek-Byzantine composers, written down in the Ukrainian and Belarusian staff-notated Heirmologia of the late 16th–18th centuries, are presented in the Moldavian Anthologies of the 16th century. Also, in Ukrainian and Belarusian manuscripts, we managed to authorize the Greek-language Cherubic song of the plagal 1st mode of the outstanding Moldavian composer Evstatie, the Protopsaltes of Putna (ca. †1546). **Conclusions.** The common Greek repertoire of Moldavian and Ukrainian-Belarusian manuscripts, as well as the work of Evstatie, recorded in Ukrainian and Belarusian Heirmologia, testify to the direct connection of Moldavian and Ukrainian-Belarusian church chant traditions and prove that the 16th century Moldavian musical school became an intermediary in the involvement of Ukrainian singers in the Greek-Byzantine chant tradition and had a powerful influence

on the development and renewal of Ukrainian and Belarusian church chant in the late 16th–17th centuries.

Key words: Ukrainian-Belarusian church chant tradition, Moldavian church chant tradition, staff-notated Heirmo-

logia, Moldavian musical Anthologies, common Greek repertoire, kalophonic chant, Middle Byzantine notation, Kyiv notation, musical exegesis, Evstatie, protopsaltes of the Putna monastery.

Relevance of the research. For objective reasons, the Ukrainian church chant tradition has not been sufficiently studied. During the atheistic Soviet era (1919–1991) church music did not belong to the priority scientific areas of musicology. The study of musical manuscripts allows to faithfully recreate unknown pages of Ukrainian musical history and enrich it with new names, facts and contexts.

Let's start with a well-known fact in musicology that in 1558 Moldavian voivode John Alexander Lăpușneanu (1552–1561, 1564–1568) invited four deacons from Lviv to Moldavia to study Greek and Serbian chant. Alexander Lăpușneanu was a generous patron of the Orthodox Church including in the Ukrainian and Belarusian lands. In 1558, the Lviv Assumption Church fraternity sent to him the ambassadors with the request to help to rebuild the Assumption Church of the Blessed Virgin, which burned down in 1527. The Moldavian voivode did not refuse and became its patron [4]. In a letter of the same year (1558, July 6), addressed to Lviv burghers, voivode Alexander invited four deacons from Lviv to Moldavia to study Greek and Serbian chant and informed that deacons from Przemyśl had already arrived: «Тежъ пришлѣте до насъ чотыри дяки, млоденци добрыи, а мы ихъ дамо на научение петя греческого и сербьского: и коли ся научать, а мы ихъ зася пустимо до васъ: одно штобы мели голоса добрыи, бо исъ Перемышля такожь до насъ посланы суть дякове на науку» [9, p. 168].

Given the fact that the Putna monastery was the musical center of Moldavia in the 16th century, Anne Pennington, a famous researcher of the early Moldavian musical school, rightly believed that the Moldavian voivode Alexander invited the young deacons from Lviv to Putna. Analyzing the voivode's correspondence of the next decade, A. Pennington concluded that the expected "invigorating" effect which four trained deacons were supposed to have after returning to Lviv, did not materialize. Moreover, she even sug-

gested that this project was not implemented at all [10, p. 132]. Our research refutes Pennington's conclusions and proves that the effect of Moldavian and Ukrainian musical contacts initiated by voivode Alexander was extremely expressive, significant and long-lasting.

The connection between the Moldavian and Ukrainian-Belarusian chant traditions of the 16th–17th centuries seems quite logical, given the territorial proximity of the Moldavian and Ukrainian lands and their belonging to a common Christian cultural space. This assumption is supported by the political, economic and ecclesiastical contacts established between the neighboring peoples of the time. At the same time, it is not easy to materialize this connection at the level of the chant repertoire.

Firstly, the comparative analysis of chant repertoires is complicated by the use of different musical notations. Moldavian bilingual Greek-Slavonic musical manuscripts of the 16th century are written in Middle Byzantine notation. In the Ukrainian and Belarusian lands *znamenna* (*kulyzmyana*) notation was used in the 16th century. Kyiv square staff notation emerged and gradually replaced the *znamenna* one at the turn of the 16th–17th centuries. Middle Byzantine notation was not used in the Ukrainian and Belarusian musical manuscripts.

The second reason that complicates comparative analysis of Moldavian and Ukrainian-Belarusian manuscripts is that Ukrainian-Belarusian chant repertoire, the roots of which go back to the chant tradition of the Old Rus is almost 100% anonymous. The names of the composers were usually not indicated in the musical manuscripts. In the 16th–17th centuries, new chants appeared in Ukrainian and Belarusian manuscripts, and again, not with the names of the composers, but with toponymic remarks indicating their foreign origin: Bulgarian, Greek, Serbian, Walachian, Multanian, etc. Quite often, the chants were named after the city or monastery (Kyiv, Ostroh, Kyiv-Pechersk, etc.).

Chants accompanied with the remark “Greek” (*грецький, грецькое*), “in Greek” (*по грецьку*) appeared in the Ukrainian and Belarusian church chant manuscripts, called *Heirmologia*¹, in the 16th – 17th centuries and kept in the liturgical repertoire until the late 18th century. Not only remark, but also Greek

¹ Ukrainian and Belarusian *Heirmologia* is a chant collection, similar to the Byzantine Anthology.

30 verbal text, transcribed in Cyrillic alphabet evidence the oriental origin of these chants. Some chants have a Church Slavonic text and only the remark “Greek” indicates their origin.

Greek chants were not collected in the separate books. The manuscripts with the traditional Slavonic repertoire (not all, about 10%; in total, altogether about 100 manuscripts) contain the additional Greek chants [6]. Most of these manuscripts have only one, two, sometimes three Greek compositions. Trisagion, Cherubic Hymn and Axion Estin are the most common. However, there are few manuscripts with a dozen and more Greek chants. These are chant collections of the monasteries: in Supraśl, Kuteino, Kyiv-Mezhyhiria, Univ, Lavriv and Manyava:

Supraśl 5391: Supraśl Heirmologion of 1596–1601, Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv, Fond I, Unit 5391 [1];

Kuteino 1381: Kuteino Heirmologion of the 1620–1630s, State Historical Museum, Moscow, Synodal chant collection, Unit 1381;

Kyiv-Mezhyhiria 112/645: Kyiv-Mezhyhirskyi Heirmologion of the 1640s, Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Collection of the Saint Sophia Cathedral of Kyiv, Fond 312, Unit 112/645;

Univ 490503: Univ Heirmologion of around 1650, Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv, Unit 58, Heirmologion 490503;

Lavriv 1902: Lavriv Heirmologion of 1677, National Library of Russia, Saint-Petersburg, A. Titov’s collection, Fond 775, Unit 1902;

Manyava 10846: Manyava Heirmologion of 1675–1676, National Library of Romania, Bucharest, Ms. slav. 10846 [5];

Manyava 10845: Manyava Heirmologion of 1684, National Library of Romania, Bucharest, Ms. slav. 10845 [5];

Manyava 525: Manyava Heirmologion of 1731–1733, Romanian Academy Library, Bucharest, BAR 525 [5].

Until recently, the question, whether or not chants with the remark “Greek” are really Greek remained without answer, as they are all anonymous. As a result of our comparative study of Ukrainian-Belarusian and Greek-Byzantine manuscripts, we attributed a significant number of Greek chants, in particular, the kalophonic works of Byzantine composers of the 13th–15th centuries [2]:

✓ Ioannes Glykys, Cherubic song of the plagal 2nd mode *Ита херовѣм / Οι τὰ Χερουβεϊμ*,

- ✓ the Monk Longin, Cherubic song of the Presanctified Gifts' liturgy of the plagal 2nd mode *Нине динамисъ / Νῦν αἱ Δυνάμεις*,
- ✓ Ioannes Kladas, Communion verse of Wednesday and of the Virgin holidays of the 1st mode *Ποτιριων σοτιριοу / Ποτήριον σωτηρίου*,
- ✓ Manuel Chrysaphes, Sunday Communion verse of the 1st mode *Енгѣте тонъ Кириων / Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*,
- ✓ Manuel Chrysaphes, Communion verse of Tuesday and of the days of the Saints' remembrance of the 3rd mode *Изъ мнимосиωνъ еωνонъ / Εἰς Μνημόσυνον Αἰώνιον*,
- ✓ Manuel Chrysaphes, Cherubic song of the 1st mode *Ита херувим / Οἱ τὰ Χερουβείμ*,
- ✓ Joakeim Harsianites, Sunday Communion verse of the 2nd mode *Енгѣте тон кирионъ / Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*,
- ✓ Manuel Gazis, Matins' Prokeimenon of the plagal 4th mode *Паса пноу / Πᾶσα πνοή*,
- ✓ Anthimos Lavriotes, Cherubic song of the 4th mode *Итай херувимъ / Οἱ τὰ Χερουβείμ*.

Attribution of Greek chants from Ukrainian and Belarusian staff-notated manuscripts of the late 16th–18th centuries proved their Eastern origin and the fact of borrowing. The question arises where Ukrainian and Belarusian singers mastered Greek-Byzantine chant. It is logical to assume that the Greek repertoire appeared thanks to Ukrainian-Moldavian contacts, since the Moldavian chant tradition is based on the Byzantine one. The works of Greek-Byzantine composers make up most of the repertoire of the 16th century Moldavian manuscripts [8]. Thirteen of them have been found to date:

M 350: Anthology of 1511, State Historical Museum, Moscow, Collection of Schukin, Unit 350. Other 14 folia of the same manuscript are kept in the Library of the Academy of Sciences, St Petersburg, Collection of Jatsymirskij, **Ms. 13.3.16**. Autograph of Evstatie the Protopsaltes of Putna;

M 1102: Anthology of 1515, State Historical Museum, Moscow, Collection of the Synode, Unit 1102. Autograph of Evstatie the Protopsaltes of Putna;

P 56-I: Anthology of around 1520, Putna monastery, ms. 56/544/576 I, fol. 1r–84v;

Lm 258: Anthology of 1527, Library of the Leimonos monastery, Lesbos, ms. 258. Autograph of the Deacon Macarie from the Dobrovăț monastery;

- M 1345:** Anthology of the first half to mid-16th century, State Historical Museum, Moscow, Collection of Barsov, ms. 1345;
- Iași I–26:** Anthology of 1545, Central University Library “Mihai Eminescu”, Iași, ms. I–26. Autograph of Antonie Hieromonk the Precentor;
- Dg 1886:** Anthology of 1550–1575, Dragomirna monastery, ms. 1886;
- B 283:** Anthology of 1550–1575, Romanian Academy Library, Bucharest, ms slav 283;
- B 284:** Anthology of 1550–1575, Romanian Academy Library, Bucharest, ms slav 284;
- Sophia 816:** Anthology of 1550–1575, Church Historical and Archival Institute, Sophia, ms. 816, written by Antonie. Last 8 folia of the same manuscript are kept in the Prague National Museum, **PNM 1 Da 9**;
- Lz 12:** Anthology before 1570, University Library “Karl Marx”, Leipzig, ms. 12;
- Lv 1060:** Anthology of the 16th century, Historical Museum, Lviv, ms. 1060;
- P 56-II:** Fragment of the first half of the 15th century from the ms. 56/544/576 I, fol. 85r–160v, Putna monastery.

The goal of our research is to compare the Greek repertoire of Moldavian and Ukrainian-Belarusian musical manuscripts and to define the peculiarities of its fixation in Middle Byzantine and Kyiv staff notations.

Analysis of publications. Due to the complexity, comparative source studies devoted to the interaction of Greek-Byzantine, Moldavian and Ukrainian-Belarusian church chant traditions are few. Bulgarian musicologist Elena Tončeva, who studied the Bulgarian musical school of the Ukrainian Manyava Great Skete, had an important research results in this area [5]. In particular, she found out that

- ✓ the Greek-language Cherubic song of the plagal 2nd mode with a remark “Old” (*παλαι*¹¹) from the Moldavian 16th century manuscripts was recorded in the Manyava manuscripts as the “every day” (*повседневный*) Cherubic song of the 7th mode [11];
- ✓ the Manyava manuscripts contain Troparia Anastasima of the 1st mode of the Moldavian composer Evstatie the Protopsaltes of Putna [12].

Elena Tončeva’s research was based only on the Manyava manuscripts, we considered its results in a wider context [3].

The attribution of Greek chants shows that Ukrainian and Belarusian singers preferred the works of the early Byzantine composers rather than their contemporaries' ones. Ukrainian and Belarusian manuscripts of the late 16th–17th centuries include the works of Greek-Byzantine composers of the 13th–15th centuries. On the one hand, this fact proves their long-term popularity in the Greek East and in the territories under Byzantine religious and cultural influence. On the other hand, it is a marker of a certain liturgical and stylistic selection, since these are kalophonic compositions of the Divine Liturgies, which are the most important and difficult.

As we have already noted, the works of Greek-Byzantine composers make up most of the repertoire, recorded in the 16th century Moldavian manuscripts. However, this majority is a rather limited part of the repertoire presented in the Greek-Byzantine manuscripts. The kalophonic Byzantine repertoire, which was cultivated in Moldavian monasteries in the 16th century, was also formed as a result of a certain liturgical and stylistic selection.

Scientific novelty. Our comparative study showed that all attributed Greek chants from the Ukrainian and Belarusian Heirmologia are found in the 16th century Moldavian manuscripts (See TABLE).

In the process of working with the Greek repertoire, we also found out that the Greek-language Cherubic song of the plagal 1st mode of the outstanding Moldavian composer Evstatie, the Protopsaltes of Putna (ca. †1546) was recorded in Ukrainian and Belarusian manuscripts. Evstatie's work was included in the cycle of kalophonic Cherubic Songs, along with the works of Ioannes Glykys, Manuel Chrysaphes and Anthimos Lavriotes.

Our research has shown that the studied Greek kalophonic repertoire, as well as the Greek-language Cherubic song of Evstatie, the Protopsaltes of Putna were written down in Ukrainian and Belarusian manuscripts as early as the beginning of the 17th century. Undoubtedly, this fact allows us to talk about a direct subsequent connection between the Moldavian and Ukrainian-Belarusian church chant traditions.

At the same time, there are significant differences between them.

Greek repertoire was recorded in Middle Byzantine notation in Moldavian manuscripts and in five-line Kyiv notation – in Ukrainian and Belarusian manuscripts. Comparative study of the attributed Greek chants notated with Middle Byzantine, New Method's and Kyiv staff notations showed that the

34 Middle Byzantine notation was decoded by the five-line Kyiv one. The deciphered works of Byzantine composers are their exegesis (*ἐξήγησις*), their performance realization. So, the kalophonic repertoire was recorded in Ukrainian and Belarusian manuscripts as it sounded. We have valuable historical evidence of how these works sounded.

The attributed Greek-language chants from the Ukrainian and Belarusian Heirmologia have the following features of their mode organization:

- ✓ the Byzantine notion *echos* (*ἦχος*) was replaced by the Slavonic notion *glas* (*глас*);
- ✓ mode definitions are often absent;
- ✓ there are discrepancies in the mode definition of the same work, recorded in different manuscripts;
- ✓ indications of the mode, offered in the Ukrainian and Belarusian manuscripts, are often erroneous compared to the original definitions of the work's mode.

In Greek-Byzantine and Moldavian manuscripts, there are no chants without a mode definition. Discrepancies in the mode definition of the same work, recorded in different manuscripts occur in the Byzantine tradition, although not so often as we see in Ukrainian and Belarusian manuscripts. But mode's indications of the studied works, offered in the Moldavian manuscripts, are the same as in the Greek-Byzantine manuscripts. Therefore, the Byzantine modes were reinterpreted by Ukrainian and Belarusian singers. This is a special feature of the Ukrainian-Belarusian reception of Greek-Byzantine chant.

Our next observation concerns the composer's attribution of the studied works. As we have already said, in the Ukrainian and Belarusian manuscripts the names of the composers were not indicated. In Moldavian manuscripts the names of the composers were indicated, but not always. For instance, in many manuscripts, the Communion of the 3rd mode *Εἰς Μνημόσυνον Αἰώνιον* of Manuel Chrysaphes and the Communion of the 1st mode *Ποτήριον σωτηρίου* of Ioannes Kladas became anonymous. We see the name of Joakeim Harsianites near his Communion *Αἰνεῖτε τὸν Κύριον* in only one manuscript, in the rest it was written anonymously, and sometimes – under the name of Moschianos. So, the names of composers began to disappear in Moldavian manuscripts. And in Ukrainian and Belarusian manuscripts, all borrowed works became anonymous.

The method of adapting the Greek repertoire in Moldavia and in the Ukrainian-Belarusian lands are similar. For instance, the Sunday Communion of the 2nd mode *Αἰνεῖτε τὸν Κύριον* of Joakeim Harsianites and the Wednesday Communion of the 1st mode *Ποτήριον σωτηρίου* of Ioannes Kladas were recorded in the Moldavian Anthology of 1545 as anonymous and with two texts: in Greek and in Church Slavonic [7]. The Church Slavonic text adapted to the chant was not a translation of the Greek text. Discrepancy of verbal texts is a typical feature of bilingual chants recorded in Moldavian manuscripts. Examples of such a practice were found in the Ukrainian Manyava manuscripts. The Saturday Communion verse in Church Slavonic *Блажені яже избра* was ascribed under the Greek text of the Manuel Chrysaphes' Sunday Communion *Εἰπάτε τὸν Κύριον* (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*) in the Manyava Heimologion of 1684.

Conclusions. The common Greek repertoire of Moldavian and Ukrainian-Belarusian manuscripts, as well as the work of Evstatie, recorded in Ukrainian and Belarusian Heimologia, testify to the direct connection of Moldavian and Ukrainian-Belarusian church chant traditions and prove that the Moldavian musical school, which flourished in the 16th century, became an intermediary in the involvement of Ukrainian singers in the Greek-Byzantine chant tradition and had a powerful influence on the development and renewal of Ukrainian and Belarusian church chant in the late 16th–17th centuries. Therefore, the effect of Moldavian and Ukrainian musical contacts initiated by Moldavian voivode John Alexander Lăpuşeanu in the mid-16th century was extremely expressive, significant and long-lasting.

TABLE

Composer, Work	Selected Ukrainian and Belarusian manuscripts	Selected Moldavian manuscripts
Ioannes Glykys, Cherubic song <i>of the plagal 2nd mode</i> И та херовѣм / Оі τὰ Χερουβείμ	Supraśl 5391, fol. 521r-522v, <i>of the 4th mode</i> ; Kuteino 1381, fol. 405v-408r, <i>of the 8th mode</i> ; fol. 415v-417v; Manyava 10846, fol. 162v-166r, <i>of the 5th mode</i> ; fol. 173v-177v, <i>of the 8th mode</i> ; Lavriv 1902, fol. 34r-39r, <i>of the 8th mode</i> ;	M 1102, fol. 75r-; P 56-I, fol. 26v-27v; fol. 53v-55r; Sophia 816, fol. 58r-60v;

	Manyava 10845, fol. 195r-, <i>of the 8th mode</i> ; Manyava 525, fol. 108v-, <i>of the 8th mode</i> ;	
Monk Longin, Cherubic song of the Presanctified Gifts' liturgy <i>of the plagal 2nd mode</i> Нин е динамись / Νῦν αἱ Δυνάμεις	Kuteino 1381, fol. 419r-420r, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10846, fol. 208r-210v, <i>without mode's indication</i> ;	M 1102, fol. 124v-; P 56-I, fol. 39r-40r; Lm 258, fol. 247v-249r; M 1345, fol. 71r-; Iași I-26, fol. 115v-117v; Lz 12, fol. 78v-81r, <i>without composer's name</i> ; B 283, fol. 126r-; B 284, fol. 48r-50r; Sophia 816, fol. 108v-110r;
Ioannes Kladas, Communion verse of Wednesday and of the Virgin holidays <i>of the 1st mode</i> Ποτήριον σοτηριοῦ / Ποτήριον σωτηρίου	Supraśl 5391, fol. 224r-224v, <i>of the 2nd mode</i> ; Kuteino 1381, fol. 422r-423r, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10846, fol. 189r-191v, fol. 196r-197v; Lavriv 1902, fol. 44v-48r, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10845, fol. 215r-; Manyava 525, fol. 122v-, <i>with two Greek texts: Ποτήριον σωτηρίου and Αἰνεῖτε τὸν Κύριον</i> ;	Lm 258, fol. 222v-223v, <i>without composer's name</i> ; Iași I-26, fol. 94r-95v, <i>without composer's name, with two texts: Ποτήριον σωτηρίου in Greek and Явися благодать Божия in Church Slavonic</i> ; M 1345, fol. 58r-;
Manuel Chrysaphes, Sunday Communion verse <i>of the 1st mode</i> Εὐχτε τον̄ Киριων / Αἰνεῖτε τὸν Κύριον	Supraśl 5391, fol. 575r-v, <i>without mode's indication</i> ; Univ 490503, fol. 106v-, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10846, fol. 182v-184v; Manyava 10845, fol. 207r-, <i>with two texts: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον in Greek and Блажени яже избра in Church Slavonic</i> ; Manyava 525, fol. 118v-;	Lz 12, fol. 129r-v, <i>without composer's name</i> ;
Manuel Chrysaphes, Communion verse of Tuesday and of the days of the Saints'	Supraśl 5391, fol. 396r-v, <i>of the 5th mode</i> ; Kuteino 1381, fol. 423v-426v, <i>without mode's indication</i> ;	P 56-I, fol. 30r-v, <i>without composer's name</i> ; Lm 258, fol. 228v-230r; Iași I-26, fol. 100r-101v,

remembrance <i>of the 3rd mode</i> Изъ мнимосиѡнь εϞηϞη̄нь / Εἰς Μνημόσυνον Ἀιῶντων	Manyava 10846, fol. 191v-194r; Lavriv 1902, fol. 51v-54v, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10845, fol. 218v-221r; Manyava 525, fol. 124v-;	<i>without composer's name</i> ; Sophia 816, fol. 82v-83v, <i>without composer's name</i> ; Lz 12, fol. 69r-71r, <i>without composer's name</i> ; B 283, fol. 94r-; B 284, fol. 42v-; Dg 1886, fol. 23r-;
Manuel Chrysaphes, Cherubic song <i>of the 1st mode</i> И та херувим / Οἱ τὰ Χερουβεῖμ	Supraśl 5391, fol. 516r-517v, <i>of the 1st mode</i> ; Univ 490503, fol. 247r-v, <i>of the 1st mode</i> ; Manyava 10846, fol. 148r-151v, <i>of the 1st mode</i> ; Lavriv 1902, fol. 15r-19v, <i>of the 1st mode</i> ; Manyava 10845, fol. 161r-, <i>of the 1st mode</i> ; Manyava 525, fol. 94r-, <i>of the 1st mode</i> ;	Lz 12, fol. 1r-3r, fol. 131r-134r; B 283, fol. 41r-; Sophia 816, fol. 49v-52r;
Joakeim Harsianites, Sunday Communion verse <i>of the 2nd mode</i> Енѣте тон кириѡнь / Αἰνεῖτε τὸν Κύριον	Supraśl 5391, fol. 217r-v, <i>without mode's indication</i> ; Kuteino 1381, fol. 395v-397r, <i>without mode's indication</i> ;	M 1102, fol. 93r-; Lm 258, fol. 225r-226r, <i>without composer's name</i> ; Iași I–26, fol. 95v-96v, <i>without composer's name</i> , with two texts: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον in Greek and Избавление посла Господь in Church Slavonic ; B 283, fol. 88r-90r, <i>of Moschianos</i> ; B 284, fol. 39v-; Sophia 816, fol. 77r-, <i>of Moschianos</i> ; Lz 12, fol. 64v-;
Manuel Gazis, Matins' Prokeimenon <i>of the plagal 4th mode</i> Паса пнои / Πᾶσα πνοῆ	Kyiv-Mezhyhiria 112/645, fol. 203r, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 10846, fol. 121r-123r, <i>without mode's indication</i> ; Lavriv 1902, fol. 3-5v, <i>without mode's indication</i> ;	B 284, fol. 88r-v, <i>without composer's name</i>

	Manyava 10845, fol. 136-138v, <i>without mode's indication</i> ; Manyava 525, fol. 81v-, <i>without mode's indication</i> ;	
Anthimos Lavriotes, Cherubic song <i>of the 4th mode</i> И тай херувимъ / Оі τὰ Χερουβείμ	Supraśl 5391, fol. 222r-224r, <i>of the 5th mode</i> ; Kyiv-Mezhyhiria 112/645, fol. 204v-205r, <i>of the 3rd mode</i> ; Univ 490503, fol. 248v-249v, <i>of the 4th mode</i> ; Manyava 10846, fol. 158r-162r, <i>of the 4th mode</i> ; Lavriv 1902, fol. 24r-28v, <i>of the 4th mode</i> ; Manyava 10845, fol. 179r-, <i>of the 4th mode</i> ; Manyava 525, fol. 102v-, <i>of the 4th mode</i> ;	Iași I-26, fol. 75r-77v; Sophia 816, fol. 47v-49v; B 283, fol. 53-; B 284, fol. 21r-24r; Lz 12, fol. 43r-;
Evstatie, the Protopsaltes of Putna, Cherubic song <i>of the plagal 1st mode</i> И та херувимъ / Оі τὰ Χερουβείμ	Supraśl 5391, fol. 517v-519r, <i>of the 2nd mode</i> ; Kuteino 1381, fol. 413v-415v, <i>of the 3rd mode</i> ; Manyava 10846, fol. 152r-155r, <i>of the 2nd mode</i> ; fol. 155r-158r, <i>of the 3rd mode</i> ; Lavriv 1902, fol. 20r-23v, <i>of the 2nd mode</i> ; Manyava 10845, fol. 170v-, <i>of the 2nd mode</i> ; fol. 175r-, <i>of the 3rd mode</i> ; Manyava 525, fol. 97v-, <i>of the 2nd mode</i> ; fol. 100r-, <i>of the 3rd mode</i> ;	M 350, fol. 54v-55v; M 1102, fol. 82r-85r; P 56-I, fol. 52r-53r; Lm 258, fol. 214v-216v; Iași I-26, fol. 84v-87r, <i>without composer's name</i> ; Sophia 816, fol. 56r-58v; B 283, fol. 60r-63v; B 284, fol. 27v-29v; Lz 12, fol. 49v-52v;

References

1. Дубровіна Л. А. Супрасльський Ірмолой 1601 року: деякі аспекти кодикологічного дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. 1993. Вип. 1. С. 13–20.
2. Ігнатенко Є. В. Атрибуція грецьких співів з українських і білоруських Ірмолоїв кінця XVI–XVIII століть // Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2019. Вип. 1 (65). С. 29–38. URL: <https://sm.etnolog.org.ua/zmist/2019/1/29.pdf> (дата звернення 25.03.2023).

3. Ігнатенко Є. В. Грецький репертуар українських і білоруських Ірмолоїв кінця XVI–XVIII століть: сучасний стан досліджень // Наукові збірки Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 47. С. 17–31. URL: <http://journals.lnma.lviv.ua/index.php/naukovizbirky/issue/view/30> (дата звернення 25.03.2023). <https://doi.org/10.32782/2310-0583-2021-47.03>
4. Луцык Р. Храм Успенія Богородици во Львовѣ // Юбилейный сборник в память 350-летия львовского Ставропигиона. Ч. II. Временник. Научно-литературные записки львовского Ставропигиона на 1936 и 1937 годы. Львов: Ставропигийский институт во Львовѣ, 1937. С. 48–51.
5. Тончева Е. Б. Манастирът Голям Скит – школа на «болгарский роспев». Скитски «болгарски» Ирмолози от XVII–XVII в. В 2-х ч. София: Музика, 1981. Ч. 1: 168 с. Ч. 2: 702 с.
6. Ясиновський Ю. П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів: Місіонер, 1996. 624 с.
7. Conomos D. The Monastery of Putna and the Musical Tradition of Moldavia in the Sixteenth Century // *Dumbarton Oaks Papers*, 1982. Vol. 36. P. 15–28. <https://doi.org/10.2307/1291460>
8. Kujumdzieva S. The Significance of the Putna Music School in the History of Orthodox Church Music // *Analele Putnei*, XVII, 2021, 1. P. 287–302.
9. Moisescu T. *Muzica bizantină în spațiul cultural românesc*. București: Editura Muzicală a Uniumii Compozitorilor și Muzicologilor din România, 1996. p. 168. 348 p.
10. Pennington A. Seven Akolouthiai from Putna // *Studies in Eastern Chant*. N. Y., 1979. Vol. IV. P. 112–133.
11. Tončeva E. Die Skitische Musikhandschriftenfamilie des Bolgarskij Rospev von 17.-18. Jh. Und die spätpostbyzantinische Musikpraxis // *Acta Musicae Byzantinae. Revista Centrului de Studii Bizantine, Iași*, 2005. Vol. VIII. P. 55–62.
12. Tončeva E. The Bulgarian Liturgical Chant (9th – 19th centuries) // *Rhythm in Byzantine Chant*. Hernen, 1991. P. 141–19

*Євгенія Василівна Ігнащенко,
кандидат мистецтвознавства,
в.о. доцента кафедри теорії музики,
Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8048-2991
e-mail: evgeniaopus31@gmail.com*

Молдавська та україно-білоруська традиції церковного співу: спільний репертуар як факт взаємодії

Мета роботи. Нещодавно здійснена нами атрибуція калофонічних грецьких піснеспівів з українських і білоруських нотолінійних рукописів кінця XVI–XVIII століть довела їхнє східне походження і факт запозичення. Постає питання, де українські та білоруські співаки опановували греко-візантійський спів. Логічно припустити, що грецький репертуар з'явився завдяки україно-молдавським зв'язкам, оскільки молдавська традиція церковного співу, яка досягла розквіту в XVI столітті, засновується на візантійській. Твори греко-візантійських композиторів складають більшу частину репертуару молдавських рукописів XVI століття. Мета роботи – порівняти грецький репертуар молдавських та україно-білоруських музичних рукописів і визначити особливості його фіксації різними нотаціями – середньовізантійською та нотолінійною київською. **Методологія.** Робота спирається на порівняльний метод дослідження греко-візантійських, молдавських та україно-білоруських музичних рукописів. **Наукова новизна.** Встановлено, що калофонічні твори греко-візантійських композиторів, записані в українських та білоруських нотолінійних Ірмолях кінця XVI–XVIII століть, представлені в молдавських Антологіях XVI століття. Також в україно-білоруських рукописах вдалося авторизувати грекомовну Херувимську пісню плагального першого гласу видатного молдавського композитора Євстатія, протопсалта монастиря Путна (бл. †1546). **Висновки.** Спільний грецький репертуар молдавських та україно-білоруських рукописів, а також твір Євстатія, записаний в україно-білоруських Ірмолях, свідчать про безпосередній зв'язок молдавської та україно-білоруської традицій церковного співу і доводять, що молдавська школа церковного співу була посередницею в долученні українських співаків до греко-візантійської співацької традиції та мала потужний вплив на розвиток і оновлення україно-білоруського церковного співу кінця XVI–XVII століть.

Ключові слова: україно-білоруська традиція церковного співу, молдавська традиція церковного співу, нотолінійні Ірмолої, молдавські музичні Антології, спільний грецький репертуар, калофонічний спів, середньовізантійська нотація, київська нотація, музична екзегеза, Євстатій, протопсалт монастиря Путна.

*Стаття підготовлена 18 липня 2022 року;
подана до друку 27 березня 2023 року.*

*Ірина Олександрівна Шандра,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства,
Харківська державна академія культури
(Харків, Україна)
ORCID: 0000-0002-9092-413X
e-mail: irina_shandra@ukr.net*

**КНИГА ЯК ВІДТВОРЕННЯ ЖИТТЯ АВТОРА:
«ТЕХНИЧЕСКИЙ ФРАНЦУЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ»
А. Ф. МЕВІУСА (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АВТОРА)**

Мета роботи: здійснити джерелознавчий аналіз «Технического французско-русского словаря» гірничого інженера Аполлона Мевіуса крізь призму біографії автора. За сорок років, від першого до другого видань словника, його автор набув неоціненного досвіду й реалізував численні проекти, що знайшли своє відтворення і в книзі, і в усій українській промисловій історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Методологія дослідження** базується на сукупності історичних методів (історико-порівняльний, синхронний, діахронний), а також методів біографічного та джерелознавчого аналізу (критичний метод, історичне й елементи мовознавчого тлумачення тексту, аналіз та інтерпретація біографічного матеріалу). **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії здійснено історико-джерелознавчий аналіз «Технического французско-рус-

ского словаря» гірничого інженера Аполлона Мевіуса. Показано, як події з життя автора позначилися на змісті словника. Акцентовано увагу на тому, що книга є своєрідним «словниковим відтворенням» епохи капіталістичних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., часу докорінних змін в економіці, господарських нововведень, промислових новацій і технічних відкриттів. **Висновки.** «Технический французско-русский словарь» – явище саме по собі унікальне, як і його автор – Аполлон Федорович Мевіус. Прикметники «технічний» та «французький» – це визначення головної спрямованості господарського становлення українських земель того часу в бік прискороного промислового розвитку й активного залучення західноєвропейських інвестицій та інновацій. Ім'я й прізвище автора свідчать про поєднання в одній особі

багатьох національних культур, а отже розуміння загальноєвропейських процесів. Світогляд Мевіуса ґрунтувався на високих ідеалах «прогресу», «розвитку», «місії промисловості». Шляхетні ідеї у втіленні «першого українського професора металургії» Аполлона Мевіуса мали своїм ре-

зультатом словник-фоліант, на якому сформувалося не одне покоління вітчизняних інженерів.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, Аполлон Мевіус, термінологічний словник, словарне поняття, Харківський політехнічний інститут.

Актуальність теми дослідження. Важко не погодитися зі словами французького письменника Анатолія Франса, що «словник – це весь всесвіт в алфавітному порядку». Упродовж сорока років життя відомий гірничий інженер і перший український професор металургії Аполлон Федорович Мевіус намагався впорядкувати «промисловий всесвіт», залучити західноєвропейські технології до економічного розвитку українських земель. Результатом цього впорядкування став «Технический французско-русский словарь» (1898), що, без сумніву, має як науково-практичну, так й історико-джерелознавчу цінність, адже розкриває розвиток не тільки господарства, наук, технологій, фінансових процесів, а й менталітету «політехнічного всесвіту» другої половини XIX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать Аполлона Мевіуса відтворена в нечисленних, але ґрунтовних працях українських істориків і краєзнавців. У книзі «Столетнее горное гнездо» (2008) луганський краєзнавець Ю. Темнік присвятив Аполлону Федоровичу окремий розлогі розділ під назвою «Засновник металургії Донбасу. Творець першого металургійного заводу в Україні» [22]. У середовищі харківських і дніпровських науковців трепетно зберігається пам'ять про видатного професора металургії; матеріали щодо його надбань представлено в наукових статтях (А. Г. Журило «А. Ф. Мевіус – перший професор металургії чавуну і сталі в Україні») та монографіях (§ 2.2: «Патріарх гірництва А. Ф. Мевіус») [7; 17]. Прикметно, що всі назви наукових робіт мають оціночний характер, одразу відзначаючи вагомий внесок А. Мевіуса в розвиток української науки й промисловості. Вся ця біографічна інформація створює широке «історичне поле» для сприйняття словника спеціальних термінів.

Використання досліджень мовознавчого характеру, на додачу до історичних, дозволяє зрозуміти місце «Технического французско-русского словаря» А. Мевіуса в розвитку української лексикографії та термінографії [4; 19].

Основою джерельної бази дослідження є фундаментальні праці А. Ф. Мевіуса та «Технический французско-русский словарь» (Харьков: Паров. тип. и лит. Зильберберг, 1898. 1041 с.).

Мета дослідження. Історико-біографічні й філологічні дослідження, а також численні наукові роботи самого А. Мевіуса дають можливість здійснити історико-джерелознавчий аналіз «Технического французско-русского словаря» з огляду на біографію його автора – професора Аполлона Федоровича Мевіуса.

Виклад основного матеріалу. Перефразувавши відомий вислів «життя, як книга», про першого українського професора металургії Аполлона Федоровича Мевіуса можна з упевненістю сказати – «життя, як словник», та ще й термінологічний «Технический французско-русский словарь» (перше видання – 1858; друге – 1898) [12; 14].

Саме явище підготовки словників спеціальних термінів сягає глибокої давнини. Першопрояви слов'янського друкованого понятійного тлумачення мовознавці відносять до XIII ст., а перший український тлумачний словник («Лексис» Л. Зизанія) побачив світ наприкінці XVI ст. [4, с. 12]. Відтоді кожне зі століть дарувало людству притаманні своєму часові види словників. Бурхливий період економічних трансформацій XVIII–XIX ст. приніс низку галузевих словників (тлумачних, перекладних, двомовних) здебільшого політехнічного характеру. Це сповна відповідало господарським і науково-практичним потребам тогочасного розвитку українських земель. У другій половині XIX ст. в освічених колах були популярними такі термінологічні словники: «Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса (1858; 1898), «Технический словарь» П. Андреева (1878–1881), «Французско-русский горно-технический словарь» Д. Сабанеева (1880), «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» (1893) К. Левицького, «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» В. Василенка (1902) та інші [19, с. 28].

«Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса став своєрідним «філологічним відтворенням часу»: стрімкі промислові перетворення другої половини XIX ст., активні запозичення європейських технологій, залучення іноземних інвестицій й іноземців-інженерів до розвитку місцевих промислових проєктів – усе це робило завдання тлумачення та перекладу технічних понять украй актуальними. Переклад саме з французької теж не випадковий, адже більшість технічної літератури з ливарного виробництва, металургії й металообробки, доступної для інженерів на теренах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., видавалася саме французькою мовою [7, с. 79]. За сторінками цього термінологічного словника простежується складна й водночас насичена історія становлення великої промисловості на українських землях у пореформений період, а також історія, скоріше – віхи долі, його автора.

Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898) був спадковим гірничим інженером, його батько Федір Павлович працював у Томському й Луганському гірничих округах, на Олонецьких заводах Уралу. Рід Мевіусів походив з Німеччини; його дід був пастором лютеранської церкви в Барнаулі. Дитинство Аполлона пройшло в гірничозаводських поселеннях, батька часто переводили з одного гірничого округу до іншого. Уже у дванадцятирічному віці Аполлон став слухачем Інституту корпусу гірничих інженерів, який закінчив у 1842 р. у званні поручика й отримав призначення на Гороблагодатські заводи Уралу.

Блискуче знання кількох європейських мов, глибоке розуміння гірничозаводських процесів, засвоєне з дитинства, а також яскраво виявлені інженерні здібності зробили молодого Аполлона Мевіуса найкращою кандидатурою для поїздки за кордон для вивчення технологічних новацій у галузі металургії. З 1845 р. за дорученням гірничого відомства він мандрував Західною Європою. Після повернення Мевіус склав скрупульозний звіт і зробив переклад з французької книги «Металлургия чугуна и железа» (1845; автори – Флеш, Барро і Пот'є) [24]. Саме під час європейського відрядження в Аполлона Федоровича зародилась ідея укладення словника технічних термінів, який став би незамінним помічником для інженерів-практиків у справі впровадження найновіших промислових технологій.

Кілька років роботи на Керченському заводі, де під його керівництвом уперше виплавили чавун з керченської руди на грушевському антрациті, а також складені в Європі нотатки та спостереження дали змогу талановитому й молодому інженерові опублікувати перше видання «Технического французско-русского словаря» (1858) [12]. Словник було складено за таким принципом: словарні слова в алфавітній послідовності французькою мовою, їхній переклад російською, тлумачення понять російською, додаткові словосполучення і формули (за необхідності). Над цим словником Мевіус працював усе життя (понад 40 років), постійно доповнюючи його новими поняттями, процесами та явищами, учасником, а іноді й першовідкривачем яких був він сам.

Керченський період виявився дуже плідним для Мевіуса, саме тут він здобуває найцінніше – масштабний досвід упровадження новацій та керівництва промисловими проектами. Інженер достеменно усвідомив увесь металургійний процес, а в його словнику розширилося трактування таких понять, як «метал», «сталь», «залізо», «фосфор», «залізна руда» тощо. Перше із цих понять – «метал» (*métal*) у словнику охарактеризовано докладно: тут і види металів та їхні сплави, і хімічні формули, і особливості використання [14, с. 638–639]. «Залізо» (*le fer*) отримало не менш скрупульозне пояснення автора – цілих п'ятнадцять словарних стовпчиків із цим терміном мали забезпечити техніків інформацією для всіх виробничих ситуацій: пудлінгове, болтове, прокатне, кварцове, обручне, крицеворудне, намагнічене, перепалене, ковке, зварювальне, легкоплавке, шинне, крихке, м'яке, пласке, ламке, штабове, зернисте, брускове, чорне, хвилясте, пруткове, трубчасте, різьблене, вуглецеве залізо (та безліч інших видів заліза й залізних руд), а також залізні знаряддя праці та прилади і навіть «кінська підкова» (*fer à cheval*) та «праска» (*fer à repasser*) [14, с. 427–434].

У Керчі Мевіус розпочав роботу над ще однією ґрунтовною працею – «Чугунолитейное производство» (1859), в якій узагальнив відомі йому способи отримання чавуну, науково проаналізував та роз'яснив суть ливарної технології [16]. Ця книга стала першим навчальним посібником з ливарного виробництва в Російській імперії, а її автор у 1860 р. отримав Демидівську премію Російської академії наук. Професор А. Юсса в рецензії на книгу зазначив: «Твір є самотутньою працею автора,

який під час своєї майже 20-річної службової практики на багатьох російських заводах, і більше того вивчив докладно технічні виробництва майже всіх гірничих заводів європейських, мав можливість отримати всі ті відомості, без яких неможливо скласти подібний твір, який уповні може бути визнаний як вельми корисне практичне керівництво у сфері ливарного мистецтва» [22, с. 322]. Упродовж багатьох наступних десятиліть це дослідження Мевіуса було настільною книгою спеціалістів-ливарників [21, с. 34]. Після такого заслуженого визнання цілком логічним видається трактування у французько-російському словнику слова «чавун» (*fonte*) крізь призму ливарних процесів: гаряче чи холодне дуття, на деревному вугіллі чи коксовою плавкою [14, с. 456–457]. Окремо Мевіус виділяє процес очищення (відбілювання, рафінування) чавуну з подальшим охолодженням металу і позначає його французьким терміном «*mazer*» [14, с. 632].

Наступний період у житті А. Ф. Мевіуса був пов'язаний з Луганським гірничим округом. Тут він мав розв'язати відповідальне завдання – обрати місце для будівництва й розробити проект державного чавуноплавильного заводу. Геологічні розвідки дали підстави визначити підходящою для зведення майбутнього підприємства місцевість поблизу с. Корсунь (район сучасного м. Єнакієве Донецької області), неподалік від знайдених родовищ коксівного вугілля та залізної руди. У 1857 р. для ознайомлення з новітнім станом металургійного виробництва в Європі та розміщення замовлень на виготовлення деяких видів обладнання для майбутнього заводу Мевіус поїхав до Бельгії й Німеччини [27, с. 184]. Як писав про сина Федір Мевіус, «Аполлон мій знову поїхав закордон. За проектом і пропозиціями його на Півдні, неподалік від Луганського заводу, буде облаштовано зовсім новий, на всіх нових за наукою підставах чавуноливарний завод. Його відряджено закордон, щоб іще докладніше вивчити це виробництво й замовити під своїм наглядом усі потрібні машини» [22, с. 324].

Після повернення з Європи в 1858 р. Мевіус був призначений керівником будівництва спроектованого ним заводу, який дістав назву Петровського. Спочатку підприємство розглядалось урядовцями як майданчик для пробної плавки чавуну, більшість будівель було закладено у проекті як тимчасові. Враховуючи побачене в європейській поїзді,

Мевіус намагався внести зміни, впровадити більше нових технологій. Розуміючи всю важливість цього підприємства для розвитку Південного економічного району, він писав: «Ми будемо мати на Півдні зразковий завод, існування якого становитиме для тамтешнього краю справжнє благодіяння» [10, с. 622]. У своїх міркуваннях інженер наголошував: «Залізний завод завжди був і є мірилом народного добробуту <...> Ми ввозимо з-за кордону величезні обсяги залізних металів <...> Це причина нашої фінансової слабкості» [23, с. 14].

На будівництві Петровського заводу А. Ф. Мевіус уперше в країні використовує такі металургійні нововведення: доменний газ для нагрівання повітря в «доменних печах»; «кокові печі» з розвантажувальними машинами; нагрів парових котлів жаром від коксування вугілля; «гідравлічний прилад» для домни тощо [10, с. 621, 624]. Поняття «піч» (*four*) у своєму словнику інженер характеризує у двох значеннях, адже воно мало відмінності у французькій мові й кілька синонімів: по-перше, вогнище для випалення або первинної обробки (*four, poêle, foyer*); по-друге, прилад для остаточної обробки (*fourneau*) [14, с. 466]. Поняття «доменна піч» (*haut fourneau*) у структурі словника потрапило до родового поняття «верхівка, верхня частина» (*haut*), а «пудлінгова піч» (*four à air*) – серед різних видів печей (*four*) [14, с. 466, 524]. Прикметнику «гідравлічний» (*hydraulique*) передують влучно сформульовані поняття «гідравлічність» (*hydraulicité du mortier*, водостійкість розчину) і «гідравліка» (*hydraulique*, механіка рідини) [14, с. 537].

Закономірно, що під час будівництва державного Петровського металургійного заводу виникло багато труднощів та бюрократичних зволікань. Нові технічні ідеї не могли бути реалізовані скромним казенним кошторисом; соціальну інфраструктуру підприємства працівники гірничого відомства не визнали пріоритетною. Бажання чиновників зекономити на будівництві в підсумку призвело до сезонних від'їздів робітників, адже до роботи в холодну пору року їхні приміщення були непристосовані. До того ж, додалися особисті непорозуміння між Мевіусом та представниками гірничого відомства. Він був переконаний, що бюрократичні вимоги й кволе державне господарювання є несумісними з розвитком капіталістичних підприємств, які мають бути приватними, заснованими на принципах доцільності й конкуренції.

У 1861 р. А. Ф. Мевіуса призначили гірничим начальником Луганського округу, в підпорядкуванні якого знаходилися: діючий Луганський та у стані будівництва Петровський заводи, Лисичанський, Успенський, Городищенський і Софіївський вугільні рудники. Крім того, він мав на території ввіреного йому округу реалізувати маніфест про відміну кріпацтва. У листах до центрального апарату управління Мевіус обґрунтував необхідність особливих умов для Луганського заводу, а саме: збільшення селянських наділів; надання заводським майстровим десятирічного відтермінування від рекрутської й земської повинностей. Уряд дослухався до пропозицій гірничого начальника, а сам Мевіус отримав державну відзнаку «за успішне введення в дію положення 19 лютого 1861 року про звільнення селян» [1, с. 3516]. У реформаторські 60-ті роки ХІХ ст. Аполлон Федорович продемонстрував не тільки живий розум щодо технічних новинок, а й відповідальну громадянську позицію стосовно реалізації кардинальних суспільних нововведень. Не менш важливим напрямом, ніж технічна модернізація країни, Мевіус вважав соціальну сферу, а тому докладав максимум зусиль до благоустрою робітничих поселень.

Стратегічним напрямом розвитку всього Південного економічного району Мевіус вважав кам'яновугільну промисловість, а також запровадження власного металургійного виробництва в регіоні. Словникове поняття «металургія» (*métallurgie*) Мевіусом тлумачиться із властивою справжньому науковцю точністю і перетворилося на хрестоматійне – «наука про фабричний видобуток з руд і обробку металів» [14, с. 639]. Аналогічне визначення зустрічаємо і в «Енциклопедії сучасної України» – «наука про одержання металів з руд або речовин, що їх містять, та надання металевим сплавам необхідних властивостей» [3].

Розвиток південної металургії для Мевіуса включав такі складники: будівництво Петровського чавуноплавильного заводу та пудлінгових цехів на Луганському заводі. Пудлінгова фабрика Луганського заводу працювала на так званій «чавунній крихті» (*débris de fer, fer de masse*, дрібний чавунний брухт) [14, с. 314, 429], кількість якої постійно зростала в умовах воєнних дій Кримської кампанії. Мевіус технічно обґрунтував доцільність переробки чавунного брухту на прокат. Ще одне новаторство Мевіуса полягало в тому, щоб переробляти чавун на сталь за допо-

могою «кам'яного вугілля» (*charbon*). Такий технологічний процес було здійснено в пудлінгових цехах Луганського заводу вперше в Російській імперії; цей досвід плавки на кам'яному вугіллі в подальшому використовувався й на інших металургійних заводах. У словарній статті про «кам'яне вугілля» подано вичерпну класифікацію цього «мінерального палива» (*combustible*) на основі глибоких знань автора в гірничій справі й мінералогії [14, с. 211, 212, 255]. Це для пересічної людини вугілля буває «кам'яне» (*de terre*), «буре» (*bovey*), «спікливе» (*collant*), «деревне» (*de bois*), «ковальське» (*de forge*), «торф'яне» (*de tourbe*), «кускове» (*en mottes*), «курне» (*flambant*), а для майстра рудничної справи – ще й «тваринне» (*animal*), «пісне» (*brûlant sans flamme*), «паризьке» (*de Paris*), «малювальне» (*de saule*), «цукрове» (*de sucre*), «скловидне» (*de pierre de première qualité*), «кістяне» (*d'os*) та ін. [14, с. 211].

Своїм важливим завданням Мевіус вважав завершення будівництва й уведення в експлуатацію Петровського заводу, проте саме тут на нього чекали найбільші розчарування. Не всі закордонні технічні винаходи, які він використав під час проектування заводу, себе виправдали. Особливо підвели Мевіуса «кокові печі» (*four à coke* [14, с. 446]) за бельгійськими зразками: «Наші кокові печі, зведені за найкращими закордонними зразками, горять, проте, досить погано, адже спроектовані ще в той час, коли ми мало були знайомі з властивостями нашого вугілля (яке вимагає, як виявилось, печей широких і низьких» [10, с. 624]. Не виправдав себе також місцевий «кам'яновугільний піщаник» (*grès*) в якості вогнетривкого матеріалу. Мевіус із властивою рудознавцеві скрупульозністю вивчає цю, як зазначено в словнику, «породу, що складається переважно із зернистого кварцу», характеризує його численні види (*grès à aiguiser, grès à fucoïdes, grès à helices, grès à lignite, grès à meules, grès ancien, grès argileux*), але успіху це не принесло [14, с. 510]. Безперечно, впровадження принципово нових металургійних процесів потребувало досконалого вивчення місцевої сировини й матеріалів, було пов'язане з неодноразовими спробами й неминучими помилками. Через часті невдачі на Петровському заводі в 1866 р. надійшло рішення гірничого департаменту про його закриття. Напруженість у відносинах із центральними установами вплинула на рішення Мевіуса залишити спочатку Луганський завод (1866), а згодом – і державну службу (1870).

Увесь свій практичний досвід Мевіус відтворює в наукових роботах. У 1870 р. було опубліковано його чергову працю прикладного характеру «Материалы для расчётов и выводов касательно водворения на Юге России железной промышленности» [8]. У ній дослідник наводить опис районів Донбасу, де були виявлені на той час родовища «коксівного вугілля» (*coke, coaks, charbon de bouille*), «залізної руди» (*fer de minerai*), «вогнетривкої глини» (*argile réfractaire*) та «флюсів» (*flux*) [14, с. 69, 250, 429, 452]. Також Мевіус визначає місцевості, де доцільним було б будівництво металургійних заводів. У подальшому саме там за активної участі іноземних інвесторів було побудовано Юзівський, Макіївський, Дружківський, Петровський (Єнакієвський) та Ольховський металургійні гіганти.

У 1870 р. розпочинається новий творчий період у житті Аполлона Федоровича – харківський. Досить швидко він знайшов себе в столиці гірничозаводського Півдня – став гласним Харківської міської думи. Мевіус активно працював над різноманітними промисловими проектами й питаннями міського господарства. Ним було розроблено проект харківської «конки» (*chemin de fer hippomobile*), описаний у його статті «Универсальный конножелезный путь» (1886) [15; 14, с. 225]. Науковець скрупульозно розраховує необхідні «кінські сили» (*cheval-vapeur*) та наводить ці дані у словнику: «кінська сила – робота, що відповідає підйому в 1 сек. 75 kg на 1 метр, або 15 пуд. на 1 фут» [14, с. 227].

Кількома роками раніше ним було розроблено проект реконструкції міського опалення на «мінеральному паливі» (*combustible*) («Комнатное отопление минеральным углем», 1880 [13]). У статті інженер обґрунтовує, а в словнику наводить оптимальні види вугілля для домашнього опалення: «курне вугілля» (*combustible ardent*) та «брикети» (*combustible aggloméré, combustible artificiel*) [14, с. 255].

У 70-х роках XIX ст. А. Ф. Мевіус став одним із фундаторів першої представницької організації галузевого типу в Російській імперії – з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. У розпал вугільної кризи в середовищі підприємців Донецько-Придніпровського економічного району виникла думка про необхідність скликання нарад вуглепромисловців з метою подолання кризових явищ у галузі. Перший з'їзд гірничопромисловців відбувся 10 листопада 1874 р. в Таганрозі. Серед до-

силь обмеженого кола учасників (близько 30 осіб) у роботі зібрання брав участь й А. Ф. Мевіус [2, с. 462].

Два перші з'їзди гірничопромисловців відбулися в Таганрозі (1874, 1877), третій – у Харкові (1878), четвертий – у Новочеркаську (1879), усі наступні – знову в Харкові. Починаючи з третього з'їзду зібрання підприємців стали щорічними, кількість учасників суттєво збільшилася (від 30 осіб у 70-х роках ХІХ ст. до 500 – на початку ХХ ст.) [26, с. 225–229]. Бюджет організації стрімко зростає, як і розвиток представлені нею галузі промисловості. Якщо перший Південний з'їзд обмежився скромним кошторисом у 255 руб., то на початку ХХ ст. фінансові можливості об'єднання нараховували нечувані 1,5 млн руб. на рік [18, с. 7; 20, с. 71]. Усього до 1918 р. відбулося 42 чергових та 9 екстрених з'їздів.

Одним із перших структурних підрозділів з'їздівської організації була комісія виборних (утворена в 1879 р.), яку 11 років поспіль очолював саме Аполлон Федорович Мевіус. До компетенції комісії належали: по-перше, надання статистичних відомостей про рівень виробництва копалень у поточному році, обсяги передбачуваного наступного року видобутку й збуту вугілля; по-друге, складання планів перевезень і розподіл засобів перевезень [25, арк. 29–29 зв.]. Обидва завдання вимагали від Мевіуса неабияких зусиль. Саме він розробив основи статистики важкої промисловості, яка стала основою загальноімперської статистики.

Друге завдання комісії виборних – розподіл вагонів – було вкрай невдячною справою, адже провозоспроможність південних залізниць була значно меншою, ніж обсяги виробництва, між відправниками точилася справжня «війна за вагони» [5, с. 20]. У такій ситуації тільки беззаперечний авторитет Аполлона Федоровича зміг внести конструктив у загальний хаос залізничних перевезень, комісія ввела більш суворий і послідовний порядок відправлення вугілля, значно зменшивши до того численні конфлікти між виробниками й залізницями [9, с. 66–67]. Не дивно, що Аполлон Федорович знав усе про «вагони» (*waggon*) та їхні види. Це скрупульозно відображено ним у словнику: вагони «багажні» (*à bagages*), «для худоби» (*à bestiaux*), «кокові й вугільні» (*à coke*), «товарні» (*à marchandises*), «американські» (*américain*), «поштові» (*waggon-poste*), «пасажирські» (*pour voyageurs*), «для курців» (*tabagie*) та ін. [14, с. 1023].

У подальшому з комісії виборних утворилися, з одного боку, урядова установа (Харківський комітет з регулювання перевезень гірничо-заводських вантажів з Донецького басейну), а з іншого – головний виконавчий орган з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Рада З'їздів), на чолі якої як досвідчений адміністратор і авторитетний інженер-практик знову ж таки став Мевіус [26, с. 74]. Посаду голови Ради З'їздів він обіймав упродовж 1893–1897 рр.

Мевіус підтримував ідею активного залучення іноземних капіталів. Водночас вважав, що керувати промисловими підприємствами мають місцеві спеціалісти, тому порушував питання про високоякісну підготовку кадрів. «Ми не можемо і не повинні байдуже ставитися до цього дійсно сумного факту, що визнаний для країни корисним і давно відбудований у Харкові технологічний інститут не відкритий по теперішній час», – наголошував А. Ф. Мевіус [22, с. 363].

У 1885 р. нарешті було відкрито Харківський технологічний інститут (зараз – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), в якому з 1887 р. Мевіус викладав курс металургії, а згодом створив кафедру металургії і став її професором. Саме цей навчальний заклад почав уперше на українських землях готувати інженерів-металургів, тут було закладено наукову школу металургії чавуну й заліза. Показовим є подання у французько-російському словнику терміна «металург» (*métallurgiste*) [14, с. 639] – тільки переклад і жодного зайвого слова, як і в житті автора – лише самовіддана праця, благородство та скромність аристократа духу. Мевіус уміло поєднував свої глибокі теоретичні знання з практичним досвідом, багато уваги приділяв практиці студентів на металургійних заводах. У 1894 р. було опубліковано його працю «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали», який став першим подібним посібником [11].

Самовідданість Мевіуса у формуванні когорти вітчизняних професіоналів-металургів була настільки очевидною, що на цьому неодноразово наголошували сучасники. Так, перший ректор Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичов відзначав: «Ви віддали для служіння новоствореному інституту Ваші глибокі наукові пізнання, Вашу багаторічну технічну досвідченість і Ваші чіткі практичні погляди на гірничу справу <...> Вам повністю належить те прекрасне викладання

в інституті металургії, Ваше ім'я віднині нерозривно пов'язане з історією південноросійського розсадника інженерів» [22, с. 366]. Колеги Аполлона Федоровича по з'їздах гірничопромисловців із захопленням писали: «Так викладати може тільки людина, глибоко освічена» [1, с. 3515]. Залишив викладацьку справу Мевіус у віці 75 років.

Аполлон Федорович відзначався рідкісною працелюбністю, свою наукову роботу й практичні дослідження не полишав до глибокої старості. В останні роки життя він розробляв основи «агломерації (*agglomération*) – процес злипання в одну масу окремих часточок або шматочків» [14, с. 23]. Наукове вивчення цього та багатьох інших технологічних процесів започаткував саме професор А. Ф. Мевіус. Усього вчений написав близько ста наукових праць, більшість з яких були на той час новаторськими.

Останньою опублікованою роботою Мевіуса став «Технический французско-русский словарь» (1898). Перше видання технічного словника, опубліковане ще 1858 р., автор суттєво переробив і доповнив. Фоліант обсягом 1040 сторінок побачив світ за кілька місяців до смерті вченого. Мевіус поспішав закінчити книгу всього свого життя. «Численні обов'язки не дозволяли йому повністю віддати свій час складанню словника. Тим не менш, Аполлон Федорович одноосібно довів до кінця цю колосальну працю, яка під силу цілій корпорації вчених. Часто просиджував під час друку словника цілими ночами над читанням коректур», – так характеризували його титанічний труд гірничопромисловці [1, с. 3517].

Видання словника було профінансовано міністерством землеробства та державних маєтностей. Гірничий інженер М. С. Авдаков назвав словник «достойним пам'ятником авторові, який свідчить про його невичерпну працелюбність» [1, с. 3515]. Сам Мевіус називав цю свою роботу неймовірно складною і «сухою», але усвідомлення необхідності такого словника спонукало його продовжувати працю.

«Технический французско-русский словарь» містить близько 64 000 термінів фактично з усіх галузей важкої промисловості, точних і природничих наук: математики, фізики, хімії, металургії, галургії, мінералогії, геогнозії, петрографії, кристалографії, палеонтології, ливарного, гірничого та маркшейдерського мистецтва, гідротехніки, геодезії,

механіки, будівельного мистецтва, архітектури, піротехніки, фортифікації, військової, інженерної, артилерійської, морської, суднобудівельної, залізничної, телеграфної й монетної справи, кераміки, склоробства, фотографії, типографії, гальванопластики, електротехніки, лісництва й землеробства, а також шкіряного, прядильного, ткацького, ювелірного, слюсарного, ковальського, малярного та інших виробництв (усі ці галузі вказані самим автором на титулі книги). У вступі до словника Мевіус наводить принципи, якими він керувався при його укладанні (прийоми тлумачення й перекладу, синоніми й омоніми). Примірник словника з дарчим написом автора зберігається в науковій бібліотеці Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Наукова новизна. Словник став відтворенням тогочасного рівня розвитку технічних наук та практичної реалізації численних винаходів. За понад сорок років роботи над задумом автор звернувся до величезної кількості джерел (наукові й публіцистичні статті в періодичних виданнях, спеціальні дослідження вітчизняних та європейських авторів, матеріали роботи представницьких об'єднань підприємців, виробничі матеріали промислових підприємств, джерела особового характеру, власні винаходи й спостереження). Серед найбільш значущих для його праці Мевіус відзначив такі видання: «Французско-русский горнотехнический словарь» Д. Сабанєєва, «Немецко-русский горнотехнический словарь» В. Бека, «Технический словарь» П. Андрєєва, кілька досліджень німецьких і французьких авторів [14, с. II]. Книгу вирізняють висока інформативність та яскраво виражена практична спрямованість. Кожна дефініція у словнику професійно й вичерпно розтлумачена.

У словнику зустрічаються не тільки усталені терміни, а й неофіційна професійна лексика другої половини XIX ст., так звані професійні жаргонізми, наприклад: «вугляр» (*charbonnier*, торговець вугіллям) – «углежог, кучеклад (рос.)»; «звуглювання» (*charbonner*, процес перепалювання на вугілля) – «переугливание (рос.)»; «козяча ніжка» (*fer le V*, лом для видалення цвяхів) – «козья ножка (рос.)»; «зубило» (*fer bretté*, зазубрений інструмент у каменотесів) – «зубарь (рос.)»; «гострогубці» (*affiloir*, кліщі для різання дроту) – «острогубцы (рос.)» [14, с. 212, 431, 428; 19]. Це розкриває особливості менталітету й світогляду інженерів і техніків пореформеної доби, надає словникові історико-культурного

значення. Помітне поєднання регіональної лексики з науковою й інженерною термінологією.

Висновки. Мевіус був «оптимістом у кращому розумінні цього слова, він вірив у краще майбутнє людства, у вдосконалення нашого життя, при цьому одним з найголовніших факторів загального прогресу він вважав розвиток технічних знань» [1, с. 3515]. Свою роботу над словником Аполлон Федорович завершує словами: «Буду вважати себе вповні винагородженим, якщо труд мій принесе нашим технікам-спеціалістам ту користь, на яку я розраховував, беручись за його видання» [14, с. II]. Сподівання автора справдилися: високопрофесійний рівень дефініцій і вичерпність тлумачень у словнику відзначено науковцями як XIX ст., так і сучасними спеціалістами. Так, професор Петербурзького гірничого інституту І. А. Тіме назвав цей словник «єдиним у своєму роді» [1, с. 3517]; у сучасному виданні Національного гірничого університету параграф про А. Ф. Мевіуса носить назву «патріарх гірничої справи» [17, с. 39]; у дослідженнях і радянського, і сучасного періодів Аполлон Федорович почесно фігурує як «перший професор металургії чавуну й сталі в Україні» [6; 7].

«Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса став «друкованим проявом» культурно-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед незначної кількості фундаментальної технічної літератури того часу, що базувалася переважно на іноземних джерелах, вихід цього словника став важливою подією. Книга стала незамінною для всіх інженерів-практиків, які зверталися до західноєвропейської науки за актуальними знаннями. З історико-наукової точки зору цей словник спеціальної лексики переносить нас у XIX ст., знайомить з особливостями технологій, механізмами й знаряддями праці того часу, дозволяє глибше зрозуміти фундамент нашого промислового потенціалу й долі тих людей, які були його творцями.

Статтю підготовлено в рамках проекту: Grant na start «Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.) Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 65/DWNH/2022).

Список використаних джерел

1. Аполлон Федорович Мевіус (некролог) // Горнозаводской листок. 1898. № 20. С. 3515–3518.
2. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. 1909. Июнь. С. 451–472.
3. Гасик М. І., Грищенко С. Г. Металургія // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66680 (дата звернення 15.02.2022).
4. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 242 с.
5. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: в 2-х ч. Ч. 1. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. 225 с.
6. Доброхотов Н. Н., Гнып П. И. А. Ф. Мевіус – первый профессор металлургии чугуна и стали на Украине // Вопросы производства стали. 1956. Вып. 3. С. 191–197.
7. Журило А. Г. А. Ф. Мевіус – перший професор металургії чавуну і стали в Україні // Вестник Нац. техн. ун-та «ХПИ» : сб. науч. тр. Темат. вып.: История науки и техники. Харьков : НТУ «ХПИ», 2008. № 8. С. 72–80.
8. Мевіус А. Материалы для расчетов и выводов касательно водворения на Юге России железной промышленности. Санкт-Петербург .: Тип. Гогенфельдена и К°, 1870. 46 с.
9. Мевіус А. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России // Южно-русский горный листок. 1880. № 5. С. 65–70.
10. Мевіус А. Сведения о вновь устраиваемом в Бахмутском уезде чугуноплавильном заводе // Горный журнал. Ч. 1. Кн. 3. 1860. С. 621–644.
11. Мевіус А. Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали. Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1894. 510 с.
12. Мевіус А. Французско-русский словарь технических терминов. Санкт-Петербург : Тип. Кесневия, 1858. 239 с.
13. Мевіус А. Ф. Комнатное отопление минеральным углем. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1880. 36 с.
14. Мевіус А. Ф. Технический французско-русский словарь. Харьков : Паров. тип. и лит. Зильберберг, 1898. 1041 с.

15. Мевіус А. Ф. Универсальный конножелезный путь. Харьков : Тип. т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1886. 18 с.
16. Мевіус А. Ф. Чугунолитейное производство. Харьков : В унив. тип., 1859. 622 с.
17. Чекушина Ю., Перетокін А. Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.) : моногр. / Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ : НГУ, 2013. 119 с.
18. Протоколы заседаний съезда углепромышленников в Таганроге с 30-го сентября по 17-е октября 1877 года. Новочеркасск : Печатано в «Обл. В. Д. тип.», 1877. 168 с.
19. Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи // Мовознавство. 2014. № 4. С. 28–35.
20. Справочная книга для горнопромышленников юга России : В 2-х ч. Ч. 1. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1916. 476 с.
21. Темник Ю. Основание горнозаводской науки в Украине // Міжнародна наукова конференція, присвячена 280-річчю відкриття М. Вепрейським і С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні, 13–14 грудня 2001 року, м. Луганськ. Доповіді та повідомлення. Луганськ : Альма-матер, 2002. 235 с.
22. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганск : Изд-во «Шико», 2008. 522 с.
23. Труды VII съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 10-го по 27-е ноября 1882 года. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1883. [разд. паг.].
24. Флаша Э. Металлургия чугуна и железа : В 3-х тт. / гг. Флаша, Барро и Петье; пер. с фр. А. Ф. Мевіус. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. и лит. А. Кулакова, 1848. 396 с.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 6.
26. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) : моногр. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
27. Юбилей А. Ф. Мевіуса // Горный журнал. 1890. Т. 3. С. 184–189.

*Iryna Shandra**Kharkiv State Academy of Culture**(Kharkiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9092-413X

*e-mail: irina_shandra@ukr.net***Book as reconstruction of author's life: “Technical French-Russian Dictionary” by Apollon Mevius (to 200th anniversary of author's birth)**

The purpose of the work: to carry out a source analysis of the “Technical French-Russian Dictionary” of the mining engineer Apollon Mevius through the prism of the author's biography. For forty years, from the first to the second edition of the dictionary, its author gained invaluable experience and implemented numerous projects that found their reproduction both in the book and in the entire Ukrainian industrial history of the second half of the 19th and early 20th centuries. **The research methodology** is based on a set of historical methods (historical-comparative, synchronous, diachronic), as well as methods of biographical and source analysis (critical method, historical and linguistic elements of text interpretation, analysis and interpretation of biographical material). **Scientific news.** For the first time in Ukrainian historiography, a historical-source analysis of the “Technical French-Russian Dictionary” by the mining engineer Apollon Mevius was carried out. It is shown how the events from the author's life are marked on the contents of the dictionary. Attention is focused on the fact that the book is a kind of “dictionary reproduction” of the era of capitalist transformations of the second half of the 19th – early 20th centuries, a time of fundamental changes in the economy, economic innovations, industrial changes and technical discoveries. **Conclusions.** “Technical French-Russian Dictionary” is a unique phenomenon in itself, as is its author – Apollon Fedorovych Mevius. The adjectives “technical” and “French” are a definition of the main orientation of the economic formation of the Ukrainian lands at that time in the direction of accelerated industrial development and the active involvement of Western European investments and innovations. The name and surname of the author testify to the combination of many national cultures in one person, and therefore the understanding of pan-European processes. Mevius' worldview was based on high ideals of “progress”, “development”, “mission of industry”. Noble ideas carried out by the “first Ukrainian professor of metallurgy” Apollon Mevius resulted in a folio dictionary, on which more than one generation of domestic engineers was formed.

Key words: source analysis, Apollon Mevius, terminological dictionary, vocabulary concept, Kharkiv Polytechnic Institute.

*Стаття підготовлена 7 вересня 2022 року;
подана до друку 12 вересня 2022 року.*

Кіра Іванівна Шамасва,

*доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри загального та спеціалізованого фортепіано,
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-1869-5029

e-mail: kishamaeva@gmail.com

Ольга Юріївна Волосатих,

*кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри історії української музики та музичної фольклористики,
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0003-3713-4187

e-mail: vololga7@gmail.com

АРХІВ ВІКТОРА КОСЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАДУМУ «24 ДИТЯЧИХ П'ЄС ДЛЯ ФОРТЕПІАНО» (ЗА ФОНДАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Метою роботи є введення останнього великого фортепіанного твору Віктора Косенка до контексту європейської музичної культури, визначення місця циклу в загальній картині творчого спадку митця, спростування його подекуди дещо легковажного й однобічного розуміння. **Методологія дослідження** базується на застосуванні історичного та порівняльного методів, джерелознавчого аналізу, елементів комплексного музикознавчого аналізу тощо. **Наукова новизна** пропонуваної розвідки полягає в реконструкції процесу ство-

рення фортепіанного циклу зnanого українського композитора, введенні до наукового обігу архівних робочих матеріалів, простеженні глибинного багаторівневого зв'язку з європейською фортепіанною культурою кількох національних традицій. Важливим є переосмислення погляду на останній великий фортепіанний твір Віктора Косенка: цей проблемний концептуальний цикл-заповіт сприймався раніше винятково як методичний посібник. **Висновки.** Висвітлено значення матеріалів особового архіву українського композитора, піаніста й педагога

Віктора Косенка для майбутнього відтворення цілісної мистецької панорами України 1920–1930-х років. Зокрема, інтонаційний аналіз остаточної, опублікованої версії циклу «24 дитячі п'єси для фортепіано» в порівнянні з рукописами попередніх варіантів унаочнює його спорідненість із циклом Прелюдій Фридерика Шопена, глибинну залученість українського композитора до спадку свого улюбленого митця. Дослідження збережених архівних документів дозволяє збагнути глибину змісту косенківських мініатюр, дає можливість розуміння багатоетапного формування задуму, підтверджує природність, але й процесуальність появи готового матеріалу і водночас – глибинний зв'язок зі світовою фортепіанною культурою, наочно презентованою «енциклопедією шопенівських образів». У такий

спосіб український композитор оприявнив два світи – безпосередній світ радості дитинства й адаптований під дитяче сприйняття власний душевний світ з його емоційними потрясіннями, неспокоєм, пронизливою тугою за далеким утраченим минулим. «24 дитячі п'єси» – останній завершений фортепіанний твір композитора. І водночас під виглядом зовні невибагливих п'єс-мініатюр – квінтесенція його виконавського й композиторського досвіду, проблемний концептуальний цикл-заповіт.

Ключові слова: Віктор Косенко, особовий архів, «24 дитячі п'єси для фортепіано» Віктора Косенка, Фридерик Шопен, українська музична культура перших десятиліть ХХ століття, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. На теперішньому етапі розвитку вітчизняного мистецтвознавства, попри значну активність науковців, склалася парадоксальна ситуація, коли насправді невідомими виявляються митці, здавалося б, добре «досліджені». Щодо багатьох творів панують примітивні однобічні, подекуди спровоковані застарілими ідеологічними установками уявлення. Процес поступового заповнення тих «білих плям», певна річ, може тривати не одне десятиліття – не введені до широкого обігу лишаються численні джерела, які суттєво сприяли би розумінню значущості діячів мистецтва й розширенню контекстної панорами розгляду їхнього доробку (неопубліковані або опубліковані лишень фрагментарно епістолярій та мемуари, ескізи й нотатки, різноманітні документи особових архівів тощо).

Показовим прикладом, який наочно ілюструє таку ситуацію щодо історії української музичної культури першої половини ХХ століття,

є особистість і творчість Віктора Косенка. Лишень останніми роками з'явилася можливість ознайомитися з масивом збережених матеріалів його архіву (і, відповідно, зробити припущення щодо змісту й обсягів втраченого або свідомо знищеного). Нині рукописна спадщина композитора зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у фонді 411, який містить 1519 одиниць зберігання. Важливим етапом щодо її введення до наукового обігу стала публікація укладеного О. А. Івановою каталогу цього фонду з ґрунтовною передмовою [6]. У процесі наближення до максимально цілісної панорами художніх поглядів і творчості митця через ознайомлення з досі не публікованими джерелами його цикл «24 дитячі п'єси для фортепіано» набуває статусу останнього завершеного великого концептуального твору.

Аналіз досліджень і публікацій. Початковим етапом дослідження циклу, що розпочалось одразу після появи першого нотного видання, варто назвати публікацію Валер'яна Довженка [4]. Згодом творові приділяли певну увагу автори комплексних монографій, присвячених творчості композитора [17; 21]. Але зазвичай наукове осмислення не виходило за межі прикладних методико-педагогічних розвідок або констатації продовження композитором традиції попередників – Р. Шумана і П. І. Чайковського [3; 15; 22]. Текст не ставав об'єктом інтонаційного аналізу, процес формування авторського задуму не розглядався детально. Не прослідковувалися можливі глибинні внутрішні зв'язки опусу українського композитора з творчістю європейських класиків тощо.

Метою дослідження є введення останнього великого фортепіанного твору композитора до контексту європейської музичної культури, визначення місця циклу в загальній картині творчого спадку митця, спростування його подекуди дещо легковажного й однобічного розуміння.

Виклад основного матеріалу. Хоча в рукописному архіві В. С. Косенка джерела, пов'язані з написанням «24 дитячих п'єс для фортепіано», посідають небагато місця, вони відіграють особливу роль. У той час, коли побутує думка про відсутність робочих матеріалів як свідчень творчих роздумів композитора під час праці над твором, саме ці, збережені, на щастя, від лихоліть евакуації та війни (щоправда, в невеликій кількості), чернетки дозволяють потрапити до творчої лабораторії автора, дізнатися про його пошуки у формуванні й змістовному наповненні

збірника-альбому. Серед унікальних комплектів авторських нарисів циклу насамперед привертають увагу 6 аркушів 34-рядкового партитурного паперу, які містять автографи 25 музичних ескізів. Цей документ не має жодних авторських позначок щодо хронології, проте в описі матеріалу в каталозі умовним (встановленим археографом) часом створення названо 1934 рік [8]. Характер запису (деяка недбалість, наявність скорочень, закреслень тощо) красномовно свідчить про попередню, чорнову, фіксацію музичних ідей. Фрагменти на двох перших аркушах є послідовно нумерованими від № 1 до № 12.

Аналіз цього рукопису, його порівняння з остаточною, виданою, версією циклу наочно доводять, що музичний матеріал переважної більшості номерів композитор винайшов задовго до 1936 року (дати офіційного завершення твору), так само як і послідовність розташування за принципом квінтового кола. Позначені номерами фрагменти здебільшого збережуть своє місце в остаточної версії. Серед згаданих 25 фрагментів ми бачимо майже незмінними «Піонерську пісню», «На узліссі», «Вальс», «Ранком у садочку», «Не хочуть купити ведмедика» (щоправда, в темпі *Allegro*, чим, на відміну від звичного тепер варіанту *Moderato*, посилюється градус відображуваних у п'єсі емоцій, змальовуючи слухачам справжнісіньку дитячу істеріку), «Купили ведмедика», «Польку» (октавою нижче від остаточної версії), «Пастораль», «Мелодію», «Колискову пісню», «Марш будьонишів» (у цьому рукопису він позначений № 3 і написаний, відповідно, в тональності соль мажор), «Токатину». Відмінності переважно обмежуються ритмічною і штриховою конкретизацією, подекуди наявністю підголосків, зрідка – інтонаційними змінами.

Наступним автографом, до якого варто звернутись як до етапного фіксування авторського задуму, є 23 аркуші білого рукопису, на першій сторінці якого зазначено: «В. Косенко. 25 дитячих п'єс для фортепіано II та III ст.». Наявність на обкладинці рукопису вказівки щодо ступенів складності (рівня підготовки учня) дозволяє розглядати цикл як складову проекту зі створення новітнього педагогічного репертуару вітчизняних музичних шкіл (власне з розподілом на 6 ступенів)¹. Крім

¹ Витоки його можна знайти ще у планах Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича за 1926 рік, але найактивніший період реальної видавничої діяльності припав на 1929–1934 роки, з появою серії збірників «Укра-

того, привертає увагу штамп Народного комісаріату освіти та резолюція Голови музсекції ВРК із дозволом до виконання, датована 26 травня 1934 року [7]. На наступному аркуші, безпосередньо над текстом першого музичного номера, продубльовано назву циклу – «25 дитячих п'єс II та III ст.» – та авторство – «В. Косенко».

25 п'єс (музичний матеріал загалом є тотожним попередньо розглянутому чернетковому рукопису), розміщених у цій версії, є пронумерованими, вони переважно вже мають програмні назви російською, написані олівцем. Послідовність розташування і заголовки частин є безпосередньо наближеними до тих, що з'являться в остаточному варіанті, але трапляються й відмінності, що вносять певні змістовні нюанси. Під № 3, попри те, що заголовку частина ще не має, вже бачимо звичний матеріал «Піонерської пісні» в темпі *Allegro* (без уточнення *alla marcia*, яке на той час визначає темп № 3 *bis*, що згодом перетвориться на «Марш будьонишів»). Відмінні від фінального варіанту назви мають також № 13 («У похід») – «Завтра в школу», а також № 17 («Скакалочка») – «На стадіон!». Дещо ширшою в цій версії є пейзажна сфера сюжету: № 19 («Гумореска») тут фігурує під назвою «На лузі»².

їнський радянський фортепіанний репертуар». В. С. Косенко долучився до цієї справи вочевидь на самому початку і написав «Чотири дитячі п'єси», видані ДВУ 1930 року. Надалі композитор працював над «Збірником дитячих п'єс для фортепіано», який мав складатися з 12 обробок і гармонізацій мелодій, написаних другом композитора, житомирським лікарем О. Голубицьким, але, на жаль, роботу не було завершено.

² У процесі пошуку тих назв можна наочно прослідкувати шляхи наближення й віддалення композитора від творчості попередників, поступове вибудовування внутрішнього сюжету циклу тощо. Назва № 2 (тепер – «За метеликом») у цій версії містить літературну алюзію до байки Івана Крилова («Попрыгунья-стрекоза»). № 6 (теперішній «Вальс») посилює зовнішню схожість циклу Косенка з «Дитячим альбомом» Петра Чайковського, оскільки має назву «У разбитой игрушки». Натомість № 7 тут – «Верхом на палочке» (пізніше названий «Ранком у садочку») – може асоціюватися не лише з «Грою в конячки», а й з однойменною п'єсою та «Сміливим вершником» з циклів Роберта Шумана. Ще цікавіші асоціації породжує № 18 («Балетна сценка»), позначений у досліджуваному рукопису як «Серенада». Безпосередньо нагадуючи тридольною танцювальністю й загальною образністю «Лялькову серенаду» («Serenade of the Doll») з «Дитячого куточка» Клода Дебюссі, вона природно провокує до зіставлення цих двох циклів. І точками перетину виявляються досить технічні токати «Doctor Gradus ad Parnassum» і «Детская токката», розміщені на початку й наприкінці циклу відповідно,

Загалом, порівнюючи згадані рукописні варіанти циклу з його остаточною друкованою версією, можна дійти висновку, що хронологічно найпізніше з'явилися «Українська народна пісня», «Мазурка», «Танкова» і «Казка». В обох проаналізованих автографах музичного матеріалу цих частин немає, їхнє звичне (за остаточною версією) розташування в циклі посідають інші завершені п'єси у відповідних аналогічних тональностях, зокрема соль-мінорний «Танець» (№ 22) [7, арк. 20 зв. – 21 зв.]. Але з певних причин композитор не використав уже винайденого матеріалу і продовжив пошуки, презентувавши зрештою восени 1936 року твір в остаточному, відомому на сьогодні варіанті.

Чернетки «Танкової» і «Казки», а також 2 подвійні аркуші нотного паперу з біловим рукописом «Танкової» (щоправда, на відміну від теперішнього варіанту, в розмірі 4/4), «Української народної пісні», «Мазурки», «Польки» й «Маршу будьонішів» містяться у збереженому в архіві автора комплекті розрізнених робочих матеріалів до фортепіанних п'єс [9, арк. 9–14]. Проте встановити час появи цих недатованих автографів достеменно неможливо. Нотний папір білових записів є аналогічним частині використаного для згадуваної вище комплектної версії циклу зі штампом і датованим дозволом, схожою є також манера запису і колір чорнила (за архівознавчим описом – туші).

Звернення до невиданих авторських робочих матеріалів лишень підтверджує поступове вибудовування концепції циклу «24 дитячих п'єс для фортепіано» Віктора Косенка як відображення й зіставлення двох світів дитинства – реального, який композитор спостерігав щоденно навколо себе, і назавжди втраченого разом з минулою добою власного. Наявність такого «подвійного» сюжету підтверджується, зокрема, і спогадами дружини композитора: «У той час³ Віктор Степанович працював над збіркою дитячих п'єс. Писав він ці п'єси з величезною любов'ю та інтересом. Деякі п'єски малювали епізоди з його власного дитинства, деякі відображали життя нашої малечі» [13, с. 64].

токатоподібні програмно-зображувальні твори зі схожою «пейзажною» образністю («Сніг танцює» і «Дощик»), п'єси пасторальної тематики («Маленький пастух» і «Пастораль»), колискова як невід'ємна складова музичної сфери дитинства, образ м'якої іграшки тощо.

³ Виходячи з контексту спогадів і згадуваних дат, ідеться про кінець 1935 – початок 1936 років. – К. Ш., О. В.

У цьому контексті привертає увагу № 10 рукопису з печаткою й дагуванням: повний розворот двох сторінок і три рядки наступної сторінки закрито чистим нотним папером, а біля номера уточнено: «Буде написано. В. Косенко» [7, арк. 9 зв. – 10 зв.]. Нещільно склеєні аркуші паперу дозволяють зазирнути між ними й пересвідчитися, що там міститься нотний текст за матеріалом відповідного ескізу з рукопису-чернетки. Програмна назва олівцем – «Бабушкина полька» – підкреслює ідею втілення двох світів дитинства в циклі: цей танець не є миттю теперішнього повсякдення. Він лишень спогад чи розповідь про недсяжне минуле, можливо – момент передавання традиції наступним поколінням (бабуня, фактично сучасниця маленьких героїв «Дитячого альбому», навчає новочасну малечу 1930-х років танцю свого дитинства). В остаточній, опублікованій, версії композитор відмовиться від уточнення в назві, проте транспонує п'єсу, загалом вже написану 1934 року, октавою вище, надавши «Польці» ірреальності звучання старовинної музичної скриньки.

Не виключено, що саме тут криється відповідь на питання, яким мимоволі задається кожен уважний слухач циклу Косенка: чому всі танцювальні частини – «Вальс», «Мазурка», «Полька», «Балетна сценка», навіть відкинутий «Танець» соль мінор (№ 22) з попередньої версії [7, арк. 20 зв. – 21 зв.], написані в мінорних тональностях? Мимоволі виникає припущення, що танці з «24 дитячих п'єс» – не реальність тогочасного життя⁴, а мрія й пам'ять про далеке минуле, про сповнені блиску церемоніальні бали в кадетському корпусі, де пройшла юність Вігі Косенка. Композитор не залишив нам власних спогадів про той час, навпаки – змушений був приховувати самий факт їхньої можливості, вказуючи в офіційних біографіях інше місце навчання і навіть народження [14, с. 184–185]⁵. Але можна звернутися до нотаток його товаришів по

⁴ За винятком «Танкової» («Плясової»), на рівні сюжету пов'язаної з іншим типом хореографії.

⁵ 24 листопада 2021 року під час роботи Другої міжнародної науково-практичної конференції «Віктор Косенко та Борис Лятошинський, їх доба і культура XXI століття», присвяченої 125-річчю від дня народження композиторів, житомирські краєзнавчині Леся Володимирівна Лось і Наталія Юрївна Кипчук оприлюднили архівні документи, що засвідчують факти появи композитора на світ не в Петербурзі, як вважалося досі, а у Варшаві, а також вилучення ним більшості власних особових документів з архіву Петроградської консерваторії.

навчанню – розкидані світами, вони все ж знайшли можливість дати нащадкам «побачити» ті картини «втраченого світу», згадати улюблених учителів (зокрема викладача танців, який мав у тогочасній Варшаві славу неперевершеного виконавця мазурки): «Нашим балом відкривався зимовий сезон у Варшаві. Чи не найблискучіший бал. Потрапити на нього було мрією для багатьох. Але вхід був лише за запрошеннями, які видавалися дуже прискіпливо, й не всім охочим. <...> Обидва зали яскраво освітлені; паркет сяє. <...> Зали найбільші у Варшаві, кожен у півтора світла. <...> Диригенти впевнено керують танцями. Проте над усім царює в залах око викладача танців Вікентія Яковича Словацького. А вже на його “мазурку”, з якоюсь кращою ученицею-гімназисткою, зашарілою від щастя (ще б пак, – у корпусі, в першій парі, із “самим” Словацьким), усі із задоволенням дивились» [2, с. 6]⁶. З того ж кола спогадів дізнаємося, що, на примху долі, вальс на згадуваному кадетському балі став першим для майбутньої зірки всесвітньовідомого фільму «Великий вальс», оскарівської номінантки Миліци Кор’юс, батько якої того часу викладав у корпусі німецьку мову [19, с. 16].

Працюючи над циклом, В. С. Косенко наче вів внутрішній діалог не лише із самим собою, з власними світлими спогадами і сприйняттям гнітючої реальності 1930-х років, але й з авторами минулого. Їх естетичний підхід, духовна спрямованість знайшли продовження в музиці українського композитора. Він сам, характеризуючи власний твір, згадував про аналогічні твори Роберта Шумана і Петра Чайковського – «Альбом для юнацтва» та «Дитячий альбом» [11], з якими «24 дитячі п’єси» споріднені й широтою завдань саме як педагогічного репертуару, і спільністю тематики дитячого світу, і циклічною організованістю матеріалу, і художнім багатством за доступності виконання.

Але справжнім історичним дороговказом при написанні «24 дитячих п’єс для фортепіано» – 24 невеликих творів у 24 тональностях, що безумовно переслідувало дидактичні завдання (набуття навичок фортепіанної гри по всій чорно-білій клавіатурі, розширення теоретичних знань), став твір улюбленого композитора Косенка – Фридерика Шопе-

⁶ Інший мемуарист уточнює, що один з військових оркестрів, які грали під час балу, був струнним (у Білому залі), а другий – духовим [18, с. 111].

на «24 прелюдії» *op.* 28. Обидва зібрання однакові за формою – їхніми складовими є мініатюри, розміщені за квінтовым колом з чергуванням паралельних мажорних і мінорних тональностей. Музика Шопена і пам'ять про нього супроводжували Косенка все його життя. Він народився у Варшаві, де й пройшла половина життя польського генія. На вулицях, у парках міста панував шопенівський дух, у костьолі Святого Хреста покоїлося його серце. У Варшаві Косенко жив до 1914 року, зустрівся з найвидатнішим шопеністом світу, визначним музикантом, піаністом, педагогом Александером Міхаловським. Через Кароля Мікулі, ушлявленого учня Шопена, до Міхаловського дійшла шопенівська традиція виконання його музики. На ній Александер Міхаловський виховував свого учня. У знаного маестро Косенко пізнавав глибини шопенівської музики. Вона на все життя заповонила серце талановитого юнака. «Душа відпочиває у звуках музики Шопена», – згадувала слова Віктора Степановича його дружина, коли в квартирі-музеї лунали твори Шопена у виконанні відвідувачів-концертантів.

Спорідненість музики Шопена і Косенка є набагато глибшою, ніж може здатися за першого звернення до спадку обох авторів.

Прелюдії Шопена за всіх часів перебували в полі уваги дослідників. Циклові мініатюр відведено багато місця поряд із Сонатами, Полонезами, Баладами. Юлій Кремльов убачав у Прелюдях «найкоротшу енциклопедію образів композитора, в якій ми знаходимо всі головні сторони його творчого духу – народність і національність, світлу і скорботну лірику, драматизм відчуттів і громадянський пафос, романтичну фантастику й витонченість задушевної сердечної мови» [16, с. 446]. Анатолій Соловцов писав про «чудове багатство настроїв, рельєфність музичних образів, надзвичайну довершеність форми. Лаконізм і глибина думки дають право назвати їх романтичними музичними афоризмами» [20, с. 278]. Ігор Белза повторював думку про поемність Прелюдій: «кожна з них має самостійний емоційний зміст, кожна являє собою завершений розвиток музичного образу» [1, с. 106].

Знаний дослідник творчості Шопена, польський письменник, літературний та музичний критик Ярослав Івашкевич писав: «Скарбниця всіх його почуттів – почуттів патріотизму, любові до рідної природи, почуттів гордості за історичну минувшину, почуттів розпачу і безмежного

смутку» [12, с. 65]. У Прелюдях він убачав «фантастичні і примхливі настрої», зазначаючи, що «Прелюдії Шопена – це немовби розсипаний букет різноманітних квітів, укладених, одначе, в єдине ціле мистецькою рукою композитора» [12, с. 141].

Порівняльний інтонаційний аналіз «Прелюдій» і частин «24 дитячих п'єс для фортепіано» відповідних тональностей відкриває багатогранність звернень Косенка до музики Шопена, глибину його проникнення до шопенівської «енциклопедії», одночасно дозволяючи відчувати композиторську майстерність і винахідливість Косенка в переданні ознак «творчого духу» Шопена.

Вражає поява в дитячих п'єсах шопенівської інтонації – найкоротшого мелодійного звороту або виразного інтервалу, що несуть у собі емоційну ідею твору і виконують цю функцію в п'єсах Косенка. Віктор Степанович переінтонує, перетранспонує, ритмічно змінює інтонації Прелюдій. Вони видзвонюють і виблискують у дитячих п'єсах, стають елементами поліфонії, збагачують гармонію, схожою видається організація фраз, однаковою буває метроритміка і насичення фактури. Усе це подано суттєво інакше, суттєво масштабовано, але не є випадковим збігом.

Звернімося, наприклад, до тональності мі мінор, зіставляючи Прелюдію № 4 *op. 28 (Largo)* з «Українською народною піснею» з «24 дитячих п'єс» (*Moderato*). Сюжети цих двох творів є різними за масштабом, проте дуже схожими за внутрішнім наповненням – відтворенням співчуття, смутку, глибокого душевного болю, протестного несприйняття трагедії. Прелюдія № 4 є загальновідомою саме як скорботний монолог, рефлексія великої трагедії. «Українська народна пісня» Косенка – художньо глибокий твір, цікавий гармонічним і поліфонічним оформленням, витончений колористично, довершений за формою. Твір композитора-митця, в якому поглиблено емоційний зміст покладеного в основу фольклорного наспіву «Заслужський хліб добрий» – шеститактової ліричної, однієї з численних в українському фольклорі пісні про тяжку долю людини підневільної праці, зафіксованої свого часу у Волинській губернії й уведеної Дмитром Ревуцьким до збірника українських народних пісень «Золоті ключі».

Що вмотивувало Косенка до вибору саме цієї пісні як основи для власного твору? Чи не наявність інтонацій «Прялі» Леонтовича (тт. 5–6),

якого Косенко дуже любив? А може, тональний збіг народної пісні (у збірнику її подано саме в цій тональності) з прелюдією № 4 Шопена (хоча, зрозуміло, тональність сама по собі нічого не визначає)? Чи підсвідоме «припасовування до себе» відчуття постійного перебування під наглядом і осудом, яким просякнута вербальна складова пісні, спонукало композитора звернутися до неї? Варто наголосити, що акцентування початкового, текстового, змісту мініатюри Косенка тривало принаймні до кінця 1936 року, оскільки в датованій тогорічною осінню радіопередачі з авторським виконанням частин циклу вона анонсувалася саме як «Наймитська пісня» [11, арк. 3].

Перші інтонації Прелюдії – сповнений тривоги й неспокою октавний заклик. Далі – довгі, пригнічені, подібні до стогону, важкі сповзаючі секундні зітхання. Секундові й терцієві інтонації звучать до кінця твору. Малими секундами і терціями насичено протестну кульмінацію прелюдії (тт. 16–18). «Українська народна пісня» складається з двох проведень оригінальної народної мелодії (з різною гармонізацією) і двох «авторських сюжетів» – однакових двотактових вступу і заключення й тритактового доповнення до пісні. Вступом до «Української народної пісні» є авторська заставка-голосіння, співвідносна також з думним зачином-заплачкою, яка починається інтонацією зойку – звуком мі, підкріпленим форшлагом через октаву. Далі йде спуск тонами натуральної мі-мінорної гами з низьким другим щаблем – запозиченою з автентичного наспіву ладовою особливістю, саме в низхідному русі типовою для окремих фольклорних традицій Західної Волині. У спуску простежуються три інтонаційні хвилі, зокрема у другій хвилі – найвиразніша в заставці інтонація малої секунди (до – сі). Закінчується голосіння окремим зітханням, малою терцією. Цей інтервал (зі вставленим звуком) постійно звучить у мелодії «Української народної пісні» (в самій пісні й авторських доповненнях). У такий спосіб авторські такти «Української народної пісні» ввібрали всі найвиразніші інтонації Прелюдії Шопена – октавний початок, малу секунду до – сі, жалісливі малі терції. У Прелюдії після довгих секундних і терцієвих зітхань вириває емоційний сплеск у т. 12. Цей же зворот є кульмінацією оригінальної народної мелодії в Косенка, акцентованою композитором і в авторському вступі (до того ж, так само як у Прелюдії, – у тріольному викладі). Спорідненими здаються так

само видих у заставці-голосінні й щемливо-болісний зворот у Прелюдії. Проникненням шопенівської інтонації вбачається гармонізація першого такту пісні у другому куплеті: на другій чверті з'являється відсутній раніше другий голос, що дозволяє почути інтонацію мі – ля – фа-дієз, яка додає болю наприкінці кульмінації Прелюдії (т. 18).

Знахідки в рукописному архіві українського композитора надають нового змісту порівняльному аналізу мі-мінорних п'єс Косенка й Шопена. І це стає найпереконливішим доказом спорідненості музики обох композиторів. Адже в ескізних матеріалах задуманий Віктором Степановичем твір згадується саме як «25 дитячих п'єс» [7]. Таке визначення збірника не було помилковим або випадковим, а стало свідченням усебічного глибокого пізнання талановитим юнаком, опікуваним великим маестро, всього масиву шопенівської музики. Справа в тому, що, крім повсякчасно знаних 24 Прелюдій *op.* 28, Шопен написав ще одну мініатюру – Прелюдію до-дієз мінор *op.* 45. Вона була видана за життя композитора під номером 25, увійшла до музичного побуту і, безумовно, до творчої та педагогічної практики Александра Міхаловського, зятятого хранителя всіх проявів доробку улюбленого композитора. Тож – звичний тезаурус Косенка-музиканта формували саме 25 шопенівських прелюдій.

Дослідники музики Шопена, згадуючи цей твір, переважно звертають увагу на мелодизацію акомпанементу як вагомий прояв його поліфонічної природи. Але водночас Прелюдія до-дієз мінор є блискучим взірцем роботи Шопена з власним матеріалом – зокрема середня хвиля вступу твору просякнута інтонаціями мі-мінорної Прелюдії. І це не лишилося поза увагою українського композитора. Звернення до тексту 25-ї Прелюдії, його інтонаційний аналіз в одночасному порівнянні з Прелюдією № 4 та мініатюрою Косенка вражає відчутною спорідненістю трьох творів. Аналогічно до вступного розділу Прелюдії до-дієз мінор, «заплачка» «Української народної пісні» має три виразні інтонаційні хвили, середня з яких демонструє майстерність Косенка-композитора, який «дослівно» вмонтовує сюди інтонації мі-мінорної Прелюдії. Навряд чи оминув він увагою й специфічне ладове забарвлення мінору з низьким другим ступенем, яке миготить у примхливій гармонізації Прелюдії до-дієз мінор. Інтонаційна близькість трьох творів убачається також у

хроматичних звукорядах верхнього голосу акомпанементу Прелюдії № 4 й середнього – каденції Прелюдії № 25; цей самий хід, зрозуміло, інакше ритмічно викладений, з'являється в нижньому голосі «Української народної пісні» (тт. 5–6, 7–8), оповиваючи гармонізацію народного наспіву шопенівськими інтонаціями.

Чи не є інтонаційні й ладові збіги Прелюдій Шопена з автентичною народною піснею (століттям пізніше обраною українським композитором за основу власного твору) черговим свідченням проявів українізмів у музиці Шопена, які він міг сприйняти, зокрема, гостюючи у друга в Потуржині на Люблінщині, місцині історичного проживання русинського українського етносу. Ярослав Івашкевич вважав, що саме там «Шопен наблизився до самої суті настрою, який викликає у нас спів українського селянина, особливо тогочасний сумний спів бурлаків-наймитів». Водночас дослідник не виключав можливості знайомства Шопена з «українською піснею, українською думкою і українським танцем – безпосередньо через окраїнне земляцтво, що з'їжджалося до Варшави зі своєю українською службою» [12, с. 72–73].

Чи не напівпідсвідоме впізнання у волинському наспіві інтонацій улюбленого композитора спричинило звернення Косенка до нього на підсумковому етапі формування свого останнього завершеного фортепіанного твору? Як уже згадувалося, в перших комплектних рукописах циклу жодних нарисів «Української народної пісні» немає. Вочевидь знайомство композитора з народною мелодією, яка згодом стала перлиною циклу, варто датувати щонайменше 1935 роком. У робочих матеріалах зберігся нотний аркуш з виписаним наспівом та інформацією про його походження: «Стенжаричі, Володимирського пов. на Волині. Записав С. Козицький 1904–1906 рр. (Д. Ревуцький, Золоті ключі, випуск 3, вид. Книгоспілки 1929 р. № 81, ст. 68)» [10, арк. 2]. Відповідно до складеної В. Довженком нотографії творчості композитора, створення обробки пісні датується 1935 роком, уперше видано її було 1936 року видавництвом «Мистецтво» [5, с. 200].

Наукова новизна пропонованої розвідки полягає в реконструкції процесу створення фортепіанного циклу знаного українського композитора, введенні до наукового обігу архівних робочих матеріалів, простеженні глибинного багаторівневого зв'язку фортепіанного циклу

українського композитора з європейською фортепіанною культурою кількох національних традицій. Важливим є переосмислення погляду на останній великий фортепіанний цикл Віктора Косенка: цей проблемний концептуальний цикл-заповіт сприймався раніше винятково як методичний посібник.

Висновки. Чи випадковою є присутність «творчого духу» Фридерика Шопена в музиці Віктора Косенка, якщо її численність і різноманітність доводять інше?

Хронологічно розмежовані століттям мініатюри Шопена і Косенка стають учасниками й свідченнями діалогу епох. Два зрілі композиторі-піаністи в дуже непростих для себе обставинах звертаються до написання фортепіанних циклів. Не випадково Косенко, починаючи роботу над збіркою дитячої музики, обирає дороговказом музику душі й духу улюбленого композитора, постійного супутника свого свідомого життя Фридерика Шопена. Кропіткий інтонаційний аналіз дозволяє збагнути глибину змісту косенківських мініатюр. Залучення матеріалу попередніх версій циклу наочно підтверджує цю внутрішню спорідненість – від інтонацій та особливостей ладового забарвлення Прелюдій № 4 і № 25 й «Української народної пісні», від розміреної важкої ходи Прелюдії № 20 і наскрізного пунктирного ритму до-мінорної мініатюри з проміжкового варіанту до елегійно-щемливої «Мазурки» і далі... Так само аналіз нечисленних збережених архівних матеріалів дає можливість розуміння багатоетапного формування задуму, підтверджує природність, але й процесуальність появи готового матеріалу і водночас – глибинний зв'язок зі світовою фортепіанною культурою, наочно презентованою «енциклопедією шопенівських образів». У такий спосіб український композитор оприявнив два світи – безпосередній світ радості дитинства й адаптований під дитяче сприйняття душевний світ самого автора з його емоційними потрясіннями, неспокоєм, пронизливою тугою за далеким утраченим минулим. «24 дитячі п'єси» – останній завершений фортепіанний твір композитора. І водночас під виглядом зовні невибагливих п'єс-мініатюр – квінтесенція його виконавського й композиторського досвіду, проблемний концептуальний цикл-заповіт.

1. Бэлза И. Ф. Исторические судьбы романтизма и музыка : очерки. Москва : Музыка, 1985. 255 с.
2. Витте Н. М. Последний корпусной праздник в Варшаве. I. X. 1913 // Суворовцы : сборник. Нью-Йорк : Издание объединения б. кадет Суворовского кадетского корпуса, 1953. Сб. 2. С. 3–7.
3. Вознесенская Е. И. «24 детские пьесы для фортепиано» В. Косенко: традиции и новаторство (из опыта работы над некоторыми из них) // Віктор Косенко, його доба і культура ХХІ століття : наук. зб. матер. I Наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю створення Музею-квартири В. С. Косенка. 29 листопада 2018 р. Київ, 2020. С. 91–101.
4. Довженко В. Д. 24 дитячі п'єси для фортепіано В. Косенка // Радянська музика. 1938. № 5. С. 37–38.
5. Довженко В. Д. Нотографія творчості Віктора Степановича Косенка // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Вип. 115 : Доля митця в реаліях культурно-історичних процесів першої половини ХХ століття. Книга перша : зб. ст. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2016. С. 191–203.
6. Іванова О. А. Архів В. С. Косенка (1896–1938) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : біографічне дослідження; науковий каталог / ред. кол.: О. П. Степченко (голова) та ін. Київ, 2019. 196 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 411. Од. зб. 85. 23 арк.
8. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 87. 6 арк.
9. Там само. Од. зб. 189. 23 арк.
10. Там само. Од. зб. 352. Арк. 2.
11. Там само. Од. зб. 454. 5 арк.
12. Івашкевич Я. Шопен : повість / пер. з пол., добір іл. та прим. Й. Й. Брояка. Київ : Муз. Україна, 1989. 208 с.
13. Косенко А. В. Пам'ять серця // В. С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А. В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Муз. Україна, 1975. С. 5–82.
14. [Косенко В. С.] Автобіографічні записки Віктора Степановича Косенка. Короткий життєпис професора Музтеаінституту ім. Лисенка композитора В. С. Косенка // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Вип. 115 : Доля митця в реаліях культурно-історичних процесів першої половини ХХ століття. Книга перша : зб. ст. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2016. С. 184–288.

15. Косенко В. С. Вибрані фортепіанні твори : навчально-методичний посібник / авт.-упоряд. В. В. Єрмаков, К. В. Фадєєва. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2021. 194 с.
16. Кремлев Ю. А. Фридерик Шопен : очерк жизни и творчества. Москва : Музыка, 1971. 609 с.
17. Олійник О. С. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. Київ : Наук. думка, 1977. 152 с.
18. Политанский А. [Суворовец]. Суворовский кадетский корпус // Кадетская переключка : периодический журнал Объединения Кадет Российских Кадетских корпусов за рубежом, Нью-Йорк, США. 1984. № 36. С. 93–114.
19. Пятибоков А. И. 1907 – 1914 – 1920 // Суворовцы : сборник. Нью-Йорк : Издание объединения б. кадет Суворовского кадетского корпуса, 1955. Сб. 4. С. 15–21.
20. Соловцов А. А. Фридерик Шопен: жизнь и творчество. Москва : Гос. муз. изд-во, 1956. 324 с.
21. Фільц Б. М. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. Київ : Мистецтво, 1965. 72 с.
22. Шелестова Є. О. Цикл В. Косенка «24 дитячі п'єси для фортепіано» // Віктор Косенко, його доба і культура ХХІ століття : наук. зб. матер. І Наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю створення Музею-квартири В. С. Косенка. Київ, 2020. С. 102–106.

Kira Shamayeva

*Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-1869-5029,
e-mail: kishamaeva@gmail.com

Olha Volosatikh

*Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-3713-4187,
e-mail: vololga7@gmail.com

**Viktor Kosenko's archive as source of reconstruction of idea of
«24 Children's Plays for Piano» (from fonds of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The goal of the research. Inclusion of the Viktor Kosenko's last great piano work in the context of European musical culture, determination of the cycle's place in the

overall picture of the artist's creative heritage, refutation of its somewhat frivolous and one-sided understanding. **Methodology.** Historical and comparative methods, the method of source analysis, elements of complex musicological analysis are applied. The **scientific novelty** of the proposed research consists in the reconstruction of the process of creating the piano cycle of a well-known Ukrainian composer, the introduction of archival working materials into the scientific circulation, tracing the deep multi-level connection with the European piano culture of several national traditions. It is important to rethink the view of Viktor Kosenko's last major piano work: this problematic conceptual cycle-testament was previously perceived exclusively as a methodical guide. **Conclusions.** The significance of the materials of the personal archive of the Ukrainian composer, pianist and teacher Viktor Kosenko for the reproduction of the integral artistic panorama of Ukraine of the 1920s and 1930s is highlighted. In particular, the intonation analysis of the final, published version of the cycle «24 Children's Plays for Piano» in comparison with the previous versions manuscripts illustrates its kinship with the Preludes cycle by Fryderyc Chopin, the deep involvement of the Ukrainian composer in the legacy of his favorite artist. The study of preserved archival materials allows one to understand the depth of the content of Kosenko's miniatures, provides an opportunity to understand the multi-stage formation of the idea, confirms the naturalness, but also the procedural nature of the finished material appearance, and at the same time – a deep connection with the world piano culture, visually presented in the «encyclopedia of Chopin's images». In this way, the Ukrainian composer revealed two worlds – the immediate world of childhood joy and, adapted to children's perception, his own mental world with its emotional upheavals, restlessness, piercing longing for the distant lost past. «24 Children's Plays» is the last completed piano work of the composer. And at the same time, under the guise of outwardly undemanding miniature plays – the quintessence of his performer and composer's experience, a problematic conceptual cycle-testament.

Key words: Viktor Kosenko, personal archive, «24 Children's Plays for Piano» by Viktor Kosenko, Fryderyc Chopin, Ukrainian musical culture of the 20th century first decades, Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 12 травня 2022 року;
подана до друку 24 травня 2022 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК [069.5:7:061.2(477.87-89=161.2)]:930.253
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.076>

Олена Романівна Козакевич,
кандидат мистецтвознавства,
Етнографічний музей ім. Северина Удзєлі в Кракові
(Краків, Польща);
науковий співробітник відділу народного мистецтва,
Інститут народознавства НАН України
(Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-8742-4337
e-mail: kozakevych.olena@gmail.com

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА МУЗЕЮ ТОВАРИСТВА «ЛЕМКІВЩИНА» В АРХІВІ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ В СЯНОЦІ: ОГЛЯД ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ

Мета роботи. Аналіз рукописних і друкованих матеріалів, пов'язаних зі створенням та діяльністю музею Товариства «Лемківщина», які зберігаються в архіві Історичного музею в Сяноці (Польща). Вивчення етапів формування мистецької музейної колекції (1931–1944) в контексті соціокультурних чинників та її значення для української культурної спадщини.
Методологія. У процесі дослідження було застосовано історико-порівняльний та історико-хронологічний методи для систематизації архівних документів, що уможливило їхню класифікацію відповідно до тематичних блоків. Це дозволило окреслити передумови

створення музею та його структури, основні віхи діяльності, типологію та особливості колекції, співпрацю з іншими інституціями тощо. **Наукова новизна.** Здійснено комплексний аналіз архіву музею «Лемківщина» (листування, звіти, інвентарні книги, відгуки в періодиці та ін.), який зберігається в Історичному музеї в Сяноці. Основну увагу зосереджено на особливостях шляхів набуття експонатів і формування музейної колекції, її унікальності та значенні для українського культурного середовища в історичному вимірі. Виявлено, що об'єкти поповнювали збірку завдяки активній збирацькій діяльності музейників,

зокрема ідейного сподвижника й директора Лева Геца, у співпраці з представниками лемківських громад. **Висновки.** Матеріали архіву музею Товариства «Лемківщина» майже невідомі в українських гуманітарних студіях. Необхідною є публікація власне оригінальних, не інтерпретованих документів, які є важливим підґрунтям для вивчення діяльності українських музеїв упродовж 1920 – початку 1940-х років. Насамперед це фактологічні джерела, які дозволяють максимально об'єктивно охарактеризувати

діяльність музею в контексті соціокультурних чинників та проаналізувати його зібрання, творів мистецтва зокрема. Документи дають можливість простежити історію колекції та її подальшу долю після ліквідації музею «Лемківщина», правонаступником якої став Історичний музей у Сяноці.

Ключові слова: музей Товариства «Лемківщина», Історичний музей у Сяноці, архів, українські музеї, колекція, музейництво, лемківська культура, церковне мистецтво, народне мистецтво, українська культурна спадщина.

Актуальність теми дослідження. Вивчення діяльності українських музеїв кінця XIX – першої третини XX ст. у контексті історичних і соціокультурних чинників – важлива запорука ґрунтовного та комплексного аналізу таких процесів. Особливо цінними є архівні документи, що розкривають історію тих музеїв, які на сьогодні вже не існують, а їхні колекції втрачені або розпорошені поміж різними інституціями чи навіть державами. Одним із таких є музей Товариства «Лемківщина» в Сяноці (далі – музей «Лемківщина»), який функціонував упродовж 1931–1944 рр.: у період II Речі Посполитої та за часів німецької окупації. Унікальність музейної збірки полягала власне в домінанті локальної лемківської культури. Після ліквідації установи правонаступником творів мистецтва став Історичний музей у Сяноці (далі – ІМС), де, зокрема, нині зберігається архів музею «Лемківщина», документи якого мають як історичне, так і мистецьке значення для української культурної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія музею «Лемківщина» частково висвітлена в низці публікацій українських і польських дослідників кінця XX – початку XXI ст. у контексті музейництва, а головне – життя та творчості Лева Геца – ідейного засновника та незмінного директора цієї інституції. Про музей писали у пресі й часописах 1930–1940-х років («Діло», «Назустріч», «Жіноча Доля», «Нова Хата», «Новий час», «Наш

Лемко», «Краківські вісті»): публікували відомості про перебіг створення музею в Сяноці, про цінні збірки старовини, участь у з'їздах музеїв і мистецьких виставках, підкреслювалася значимість музею в суспільно-культурному житті Сяноччини, Лемківщини та української культури загалом. Ці матеріали ми розглядаємо як джерела.

Отже, одним із перших про музей «Лемківщина» – на основі архівних документів, що зберігаються в Канаді, – написав О. Сидор [16; 17]. Окремі напрями функціонування музею розглядали А. Козицький [8], А. Надопта [14], П. Котовіч [22]. Життєві віхи Лева Геца, зокрема його творчий доробок як митця й засновника музею, дослідили М. Суперсон-Галадій [23], Л. Римановіч [24], І. Микитюк [12], І. Гах [3; 4; 5]. Передумови створення музею «Лемківщина» та початки його діяльності вивчала О. Козакевич [6; 7].

Мета дослідження. Ввести до наукового обігу масив нового архівного матеріалу з фондів Історичного музею в Сяноці, який розкриває діяльність музею Товариства «Лемківщина» упродовж 1931–1944 років. Окреслити передумови й особливості формування колекції, визначити участь у цьому процесі окремих персоналій та інституцій, що дозволить доповнити маловідомі віхи українського музейництва окресленого періоду та, зокрема, історико-мистецьке значення музею «Лемківщина».

Виклад основного матеріалу. Історія українських музеїв у 1920–1930-х роках є важливою з огляду на історичні, політичні та соціокультурні чинники, в контексті яких вони засновувались і функціонували. На особливу увагу заслуговують ті інституції, основною метою яких стало збереження пам'яток саме з тих теренів, де вони провадили свою діяльність. Це мало певний сенс, оскільки уможливило доволі ретельне дослідження місцевості, налагодження контактів з церковниками та мешканцями, що спільно надавало змогу набувати твори мистецтва.

Однією з таких інституцій став музей Товариства «Лемківщина» в Сяноці, основна діяльність якого припала на 1930-ті роки (період II Речі Посполитої). У роки німецької окупації під час Другої світової війни (1939–1944 рр.) музей отримав назву «Український музей “Лемківщина” в Сяноці», а його колекція перемістилася до сяноцького замку й експонувалася там замість зібрання музею Сяноцької землі, який там функціонував від 1934 року. Тому й значна частина архіву музею «Лем-

ківщина», і низка творів мистецтва після 1944 р. перейшли у власність теперішнього Історичного музею [6; 7]. У 2019 р., під час опрацювання архіву ІМС, виявлено три теки, в яких зберігається листування представників музею з різними інституціями та приватними особами, інвентарні описи, книги протоколів, вирізки з періодики, запрошення, членські квитки та інші документи. Також в архіві Історичного музею міститься низка світлин, які певним чином ілюструють і музейну діяльність «Лемківщини», і лемківське народне мистецтво окресленого періоду.

Потреба заснування музею лемківської культури та ідея його створення в Сяноці дискутувались упродовж кількох років, головню з ініціативи Лева Геца. Навіть за підтримки таких самих ентузіастів та поціновувачів мистецтва існували все ж певні труднощі та перепони, щоб офіційно задокументувати діяльність відповідної інституції. Тому процес тривав кілька років. Утім, за сприяння низки музейних установ та персоналій врешті-решт мети було досягнуто. Отож після активного листування з уже існуючими українськими музеями (Національний музей у Львові, Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, музей Товариства «Бойківщина» в Самборі) грона сяноцької української інтелігенції ухвалило рішення про необхідність створення локальної музейної інституції, де б було зосереджено колекції українського, зокрема лемківського, мистецтва. 27 лютого 1931 р. у приміщенні читальні «Просвіта» в Сяноці відбулись Установчі збори Товариства «Лемківщина», на яких затвердили музейне Товариство «Лемківщина» і його статут [19, с. 33]. Головою Товариства одностайно обрали Лева Геца – артиста-маляра та професора місцевої гімназії, а також заступників та членів контрольної комісії. Заступник Голови – катехит о. Омелян Константинович, парох Сянока; секретар – катехит о. Степан Венгринович; скарбник – Іван Флюнт, професор гімназії; виділові – Василь Блавацький, адвокат; Франц Коковський, суддя; Олена Романівна [19, с. 6–8]. Значна фінансова підтримка для Товариства надавалася жертводавцями, в основному парохами з Лемківщини. Відтоді розпочався чи, радше, продовжився активний поступ музею «Лемківщина» на ниві музейництва та культурно-просвітницької діяльності 1930-х – початку 1940-х років. Формування колекції лемківського мистецтва стало одним із пріоритетів інституції.

Як зазначав Лев Гец у листуванні (1931 р.) з колегами-музейниками, на початку діяльності музей «Лемківщина» не мав багато експонатів, тому радо приймав дарунки від інших музеїв і дарувальників та провадив власну збирацьку роботу: *«Наш музей ще дуже молодий, і майже ще нічого в нім нема. Три образи, трохи грошей, документів з війни, і ото всей маєток. Я певний, що придбаю багато цікавого і що в короткім часі буду в змозі похвалитися більшою кількістю експонатів»* [20, с. 12]. Увагу було зосереджено на українських і «старих» грошах, іконах, церковних книгах, рукописних документах, зокрема листах, світлинах, орденах та медалях, лемківському вбранні, вишивці, церковних дерев'яних хрестах, зброї, писанках тощо.

Після заснування музею та заклику до збирання старовини на теренах Лемківщини розпочалася активна діяльність у цьому напрямі. Утім, вона привернула увагу й окремих представників польської громадськості, однак з дещо іншим акцентом. Відомо, що на той час лемківські твори мистецтва цікавили, зокрема, й польські музеї, і польських колекціонерів. Тому про необхідність активного згуродження власної збірки неодноразово зазначалося в листуванні між засновниками музею «Лемківщина» та однодумцями-музейниками зі Самбора і Львова: *«Варто би ці річи забрати до Музея і переховати бодай на стінах адв. Блавацького в канцелярії, щоби тим способом змушувати інших до жертвовання всякої старовини, бо поляки роблять нам шалену конкуренцію, вихоплюють де що старинного побачать в церквах. (один інженер поляк в Перемишли <...> має вже повних три кімнати, набиті нашими річами) <...> Треба братися до роботи, бо время люте»* [там само, с. 6]. У польській пресі з'являються дописи про те, що з греко-католицьких церков невідомі особи вивозять твори церковного мистецтва, подальша доля яких є безвісною. Нема в цих нотатках конкретики, фактів, однак відчуваються певне упередження і пересторога щодо такої діяльності українців у справі колекціонерства, згуродження пам'яток та й не тільки. *«В греко-католицьких церквах на Лемківщині впродовж віків зібралось багато дорого вартісних предметів, таких, як мистецько оздоблені золоті та срібні чаши, монстранції, хрести, <...> орнати, хоругви, образи, молитовники, написані на пергаменті старопольською та ін. <...> Усі ці історичні пам'ятки та церковні скарби останнім*

часом реєструють якісь знавці, які їздили, наприклад, в горлицькому повіті автомобілем з краківською реєстрацією. А невдовзі після перебування цих реєстраторів з'явилися закриті автомобілі, до яких запечатовано речі, позначені як найцінніші, і вивезено їх у невідомому напрямку – масово. Наприклад, тільки з чотирьох чи п'яти церков в горлицькому повіті <...> вивезено повних два лімузини.

Відбувається це за участі греко-католицьких парохів, які майже без винятків є прихильниками та пропагандистами войовничого українізму, та без дозволу і без відома парафіяльних комітетів, <...> які в 99 відсотках <...> противники українізму. <...> Оскільки уся ця колекція, як і її призначення, законспіровані, то складно про це довідатися щось більше. Одні кажуть, що речі, які вивозять, призначені для українського національного музею, а інші вважають, що ці церковні скарби творитимуть український бойовий фонд» [21, с. 6] (переклад наш. – О. К.).

Очевидно, що такі заяви ще більше підкреслювали актуальність, нагальну потребу й необхідність збирання різноманітних предметів культури та побуту Лемківщини для новоствореного музею в Сяноці. Навіть з огляду на те, що Лев Гец та його колеги їздили по лемківських селах, охопити все було надзвичайно важко, оскільки «не до кожної хати нашої широкої Лемківщини зможуть наші збирачі загостити <...> Коли не тепер, то вже ніколи! Предмети ці нищать і пропадають, образи вогкість змиває, <...> миши гризуть по стрихах. За кільканадцять літ не було б вже чого збирати й консервувати!» [20, с. 15]. Тому вони, власне, і звернулися до парохів церков та свідомих громадян із проханням про надсилання мистецьких об'єктів безпосередньо до музею. Або, принаймні, щоб ті повідомляли про наявність у парафіях експонатів, що мають музейну цінність. Тоді б представники музею приїхали прицільно – з метою закупівлі такого виробу чи отримання його в дар. Важливо зазначити, що опис експонатів у музеї «Лемківщина» проводився надзвичайно ретельно і фахово, на що значною мірою вплинув попередній музейний досвід Лева Геца. Це можна відстежити за описами інвентарних книг та листуванням Л. Геца з представниками інших українських музейних інституцій.

Отож після таких звернень до Лева Геца починають надходити поштові картки від парохів з Лемківщини з інформацією про наявність у

них старовини, яку б вони віддали до музею, або ж про цілковиту відсутність таких пам'яток. Дехто віддавав як пожертву, дар до музею, – з почуттям гордості за долучення до такої важливої справи. Щоправда, траплялися й парохі, які просили хоча б невелику винагороду за ці речі. Такі конкретні відомості щодо локацій, опису пам'яток могли б певною мірою відстежити шлях їхнього надбання чи вказати на походження тих об'єктів уже як музейних. Однак невідомо, чи всі речі було відібрано до музею, утім це був один з основних шляхів формування збірки «Лемківщина». В архіві наявні кілька десятків таких поштових повідомлень, які є не тільки історичними документами (вже як експонат чи одиниця зберігання), а й певним прикладом епістолярного жанру окресленого періоду, а також джерелом, що засвідчує рівень свідомості українського духівництва та інтелігенції.

Наприклад, парохі із сіл Солинка (03.05.1931), Ялин (10.05.1931), Тиханя (8.05.1931) пишуть, що в їхніх церквах немає жодних експонатів, цікавих для музею [20, с. 27–28]. Вартим уваги можна вважати той факт, що священнослужителі на свій розсуд визначали наявність і цінність таких експонатів або аргументували тим, що не мають права віддавати освячені речі до музею без погодження з Консисто́рією. Натомість багато парохів охоче контактували з Л. Гецом стосовно можливості дарування чи продажу церковних творів мистецтва, про що свідчать поштівки з архіву музею «Лемківщина». *«В парохії Ветлина знаходяться деякі образи зі старого Іконостасу мальовані і різьблені на дереві. З висилкою здержуюсь, бо не знаю, чи мають музейну вартість. При нагоді прошу їх глянути, а, оскільки будуть представляти якусь вартість, з охотою віддам до музею»* (Ветлина, 1.06.1931) [20, с. 21]. Пропонували навіть перенести стару церкву, як-от із с. Пантна поблизу Горлиць, яка мала понад 200 років і була зведена в «чисто лемківським стилі». Причиною стало будівництво нової церкви; стару, однак, заборонили розбирати, натомість було запропоновано здійснити її реставрацію. Утім громада не мала коштів на такі високовартісні роботи і категорично відмовилася від цієї ідеї. Приїжджали представники Воєводства, розглядаючи можливість перевезення церкви до музею під Краків. Парох хотів почути фахову думку представників музею «Лемківщина», тому запросив їх на парохію (Маластів, 5.05.1931) [20, с. 22–23].

«Пишу до Вас з глибокої Лемківщини, бо аж з під Криниці. Маю ту в церкві 2 образи в рамих, не знаю як вони старі можуть бути в кожному разі десь 17 або 18 ст., крім сего є кілька старинних епітрахилів, документів так важних нема <...>. Оскільки Пан Професор хочуть, то прошу написати, а я вишлю до нашого музею “Лемківщина”» (Велика Росток, 29.08.1936) [19, с. 296/36].

Цікавими, на нашу думку, є відомості про способи надсилання речей до Сянока з різних місцевостей Лемківщини. *«Пересилаю Вам децю дрібнішого поштою, а 2 ікони іконостасу досить великі в рамих треба буде вислати безпосередно залізницею, не знаю як їх упакувати, щоб не ушкодилися. Сьогодні Вам висилаю 3 малі ікони (Тайна Вечера, Успення ПДМ і 2 святих), малу кадильницю, мирниці, 2 фелони, 4 воздухи, 5 епітрахилів, 3 пояси, 5 покровців, 2 нарукавиців й децю документів <...>, старий службник і метрику, старі документи фундаційні»* (Росток, 2.09.1936) [19, с. 299–300].

Отже, збірка музею поповнювалася доволі динамічно, про що свідчать щорічні звіти. Наприклад, станом на 31 серпня 1931 р. збирачі об'їхали 35 сіл на Лемківщині та привезли 1100 експонатів (вписані під 450 позиціями) [20, с. 33–34]. У наступні роки (1 травня 1934 р.) Контрольній комісії музею «Лемківщина» до інвентарної книги передано на звірку записи експонатів (загалом 1342 одиниці) [18]. У 1934 р. налічувалося 2660 експонатів, з яких найкраще представлена іконографія (74 од.) [зокрема, цінні образи з сіл Рихвалд (Горличчина), Новосільці, Довге (Сяноччина), Хревт (Ліщина)] [10; 11] та відділ старих документів (1992 од.). Бібліотечні фонди були нечисельні, оскільки музей не мав відповідного фінансування на закупівлю книг [20, с. 79].

У період від 5 травня 1935 р. до 5 травня 1936 р. (упродовж року) збірка поповнилася 1261 експонатом і налічувала загалом уже 6521 позицію. 3-поміж них – 138 давніх ікон, архів документів – 2178 од., 140 писанок, 201 вишивка; також фіксується відділ етнографії [1; 2]. Цього ж звітного року дослідили 10 сіл, а загалом (на 1936 р.) працівники провели дослідження в 77 селах і містечках [18, с. 284]; на 1937 р. – у 97 місцевостях [19]. 19 квітня 1937 р. до Перевірної комісії надійшов опис вже 2782 експонатів. Важливий висновок цієї Комісії – експонати знаходяться в дуже доброму стані, а записи ведуться ретельно, правильно та фахово.

Архівні документи, власне, щорічні звіти музею «Лемківщина», дають можливість простежити напрями й поступ у збирацькій роботі та пріоритети для певних груп об'єктів. Наприклад, участь у музейній роботі Ірини Добрянської посприяла опрацюванню та інвентаризації низки колекцій, зокрема вишивки (1936 р. – 201 од., 1937 р. – 263 од.), одягу, давніх («старих») тканин (1937 р. – 109 од.; до цього часу жодного об'єкта), писанок [13; 15]. Почали цікавитися народною ношею лемків, що вже тоді виходила з ужитку: колеги радили звернути увагу на «чугу» (чоловічий верхній одяг з вовни, з характерним довгим і широким коміром «коцом» на спині, який викінчений френзелями. – *О. К.*), яка навіть у львівських музеях була рідкістю.

Окремі детальні описи дозволяють відновити доволі цілісну картину витворів мистецтва, що надходили до музею та поповнювали збірку. Особливу цінність мав відділ церковних ікон, образів та антимінсів, яких на 1936 р. налічувалося 76 одиниць. Найдавніші походили з XV ст., зокрема «Розп'яття» із с. Рихвалд (Горличчина) чи «Богородиця з Христом на руках» («Богородиця з Дитям», «Богородиця Звеселяння Немовляти з апостолами») із с. Довге (Сяноччина): на червоному тлі, причому в обрамленні замість звичайних праотців і пророків, – зображення 12 апостолів в овалах на зеленому тлі. Червона, як і зелена барва тла овалів, має, безумовно, символічне значення, а паралельне зіставлення обох кольорів вказує на строге містичне створення ікони «Богородиці з Дитям». З того ж століття або зі зламу XV–XVI ст. походить відома композиція східного типу «Воскресіння Христа» з Вітрилова і з Долини (Сяноччина) – «Одигітрія» на зеленому тлі, з Довгого – «Св. Миколай» на червоному тлі [20, с. 99].

XVII століття кількісно було представлено значно краще, однак слабше з мистецького погляду. Найцікавіші з-поміж цих ікон – фрагменти іконостасу 1782 р. з Доброї Шляхоцької (Сяноччина) фундації відомих родин Демковичів і Гнатуськових герба Добрянський. Ікона «Перенесення мощів Св. Миколая» привертає увагу багатим тлом краєвиду й епізодами, які відносяться до Свята «Поставлення Чесного Хреста», – з огляду на іконографію апокрифічного елемента, детально зображене тло краєвиду та спробу набуття глибини простору. Натомість ікони XVIII ст. у колекції і кількісно, і якісно репрезентовані надзвичайно скупо.

Дуже цінною й рідкісною була збірка польських народних кольорованих дереворитів та кілька зразків релігійного малярства на склі. Збірка добре збережених антими́нсів датована XVIII ст., найстаріший походив з 1700 р. [20, с. 99].

На увагу заслуговують чаші, які створили в музеї окрему вітрину: дерев'яні, скляні (з покришкою на кшталт дискасу та без неї), цинкові та металеві позолочені. У 1930-х роках скляні чаші були вже рідкістю, а дерев'яні тим паче. Утім, на Лемківщині такі чаші побутували доволі широко, тому у збірці їх налічувалося кілька одиниць.

Писанки зберігались у спеціальних шухлядах: кожна була загорнута у вату і вкладена в окремий відсік. Практично всі писанки мали у своєму декорі мотив сонця, поданий у різних варіантах. Також простежувалися різні варіанти ритму та динаміки в орнаменті (геометричний і рослинний траплялися рідше), зокрема відтворені різні українські узори і навіть тризуби [Бонарівка (повіт Ряшів), Дубрівка Руська, Тирява Волоська або Улюч (Сяноччина)].

У 1934 р. збірка музею налічувала 127 зразків вишивок, які ретельно зберігалися (наприклад, їх віддавали до хімічної чистки для відновлення) з метою відтворення цих зразків. Утім, ідея використання «автентичної» вишивки не завжди видавалася доречною, оскільки традиційний одяг піддавався новомодним впливам (зміна гатунку тканини, ниток, барвників, технік вишивання). На початку діяльності в колекції музею комплекси лемківського вбрання практично були відсутні: лише один повний чоловічий «стрій» та окремі компоненти жіночого поясного. Варто зауважити, що завдяки активній участі Ірини Добрянської у формуванні етнографічного відділу та колекції лемківської одяжі зокрема, кількість експонатів поповнювалася доволі інтенсивно. Свідченням цього стала виставка, запланована 1939 р. у Львові, яка, однак, не відбулася.

Зібрана за кілька років колекція засвідчила перспективи розширення музею «Лемківщина» до значно більших масштабів. Саме акцент на лемківській культурі та унікальна збірка місцевих ікон могли вирізнити його з-поміж інших українських музеїв. Проте на реалізацію таких планів були потрібні чималі кошти та значно більше приміщення. Адже від моменту заснування і тривалий час потому музей Товариства «Лемківщина» містився на плебанії, де парохом був о. Омелян Константинович,

який, власне, і надав це приміщення для музейних потреб (кімната, 3 шафи, 1 стіл, 2 габльотки, 2 стояки, 1 крісло, 1 лавка; виставкова поверхня у 50 кв. м) [20, с. 79]. Незважаючи на похилий вік, отець брав активну участь у громадському та культурному житті Сянока, всіляко сприяючи розвитку місцевої української громади. Тому допомога з виставковими кімнатами для музею, який став гордістю спільноти українців у Сяноці і куди скеровували гостей міста, не була випадковою. Там можна було побачити *«дуже цікаві старинні образи, дуже гарної роботи, – працю наших мистців малярів із XV, XVI, XVII століття. Найбільше зацікавлять <...> певно такі образи: “Розп’яття” з Рихвалду в Горличчині, “Матір Божя з Христом на руках” та “св. Микола” з Довгого в Сяніччині, “Воскресіння” із церкви в Ютрилові, “Ісус” образ з Бортного, “св. Михайло” образ із Хрєвти в Ліщині. Стрінете також образи з Доброї Шляхотської з XVIII ст., багатий збір рукописних книг, документи, починаючи з XVI ст., деревляні, скляні та цинові чаші, народні одяги, писанки, вишивки, документи Української Народньої Републіки»* [9, с. 7–8].

«Добре буде, як стрінете там голову музею, мистця Льва Геца. Він вам усе покаже, пояснить, а закоханий такий “у своєму музеєві”, що не їв би, не пив, а все говорив би про нього. Пишу: “у своєму музеєві”, бо ж отверто треба сказати, що музей “Лемківщина” – це укохана дитина Геца» [20, с. 9].

Активна діяльність Товариства «Лемківщина», а особливо його музейна праця, привернула увагу широкого кола спільноти не тільки Сяноччини, а й низки інституцій з Варшави, Берліна, Кракова. На цінність колекції музею вказують запрошення до участі у виставках або прохання щодо позичення експонатів, зафіксовані в архівних документах. Упродовж майже 10-річної подвижницької праці було зібрано вартісну мистецьку колекцію, організовано чимало виставкових та популяризаторських заходів. Представники музею «Лемківщина» були дієвими членами Комітету українських обласних музеїв (К.У.О.М.), яких на кінець 1930-х років загалом налічувалося 14, та «Об’єднання музеїв у Польщі» («Związek Muzeów w Polsce») у Кракові. Утім, історико-політичні чинники відіграли негативну роль у діяльності музею: після 1944 р. інституцію було зліквідовано, а доля багатьох пам’яток залишається невідомою. Збережені твори мистецтва, а також архів

музею «Лемківщина» перейшли у власність Історичного музею в Сяноці, який фактично став його правонаступником.

Наукова новизна. До наукового обігу залучено лише незначну частину архівних документів музею «Лемківщина» в Сяноці: висвітлені передумови, основні етапи й особливості формування музейної колекції. На підставі документів, звітів, листування звернено увагу на соціокультурні, історичні та мистецькі чинники, в реаліях яких функціонувала інституція. Характеристика експонатів, їхня локальна специфіка, а почасти й унікальність засвідчують значний поступ українського музейництва в першій третині ХХ ст. Цей матеріал заповнить «білі плями» і розширить знання з окресленої тематики в контексті дослідження спільної української та польської культурної спадщини.

Висновки. Діяльність музею Товариства «Лемківщина» на культурно-мистецькій та просвітницькій ниві 1930-х – початку 1940-х років недостатньо вивчена з огляду на низку соціально-політичних й ідеологічних факторів другої половини ХХ ст. Адже питання української ідентичності, лемківської зокрема, в радянській історичній науці тривалий час було табуйоване. Натомість у польській контраверсійним і дражливим залишався ще й факт співпраці музею «Лемківщина» з німцями під час окупації Сянока в роки Другої світової війни. Важливо й те, що, на відміну від інших українських музеїв, які після війни не припинили своєї діяльності чи були відновлені, історія музею «Лемківщина» завершилася в 1944 р. Тому доступ до архіву музею Товариства «Лемківщина», значна частина матеріалів якого сьогодні зберігається в Історичному музеї, зокрема опрацювання і публікація документів, є важливим та позитивним фактором для дослідження українського музейництва та мистецьких колекцій кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Архів складається з трьох тек (листування, звіти, запрошення, членські квитки, вирізки з преси тощо); низку світлин, які є інвентарними одиницями інших справ, однак пов'язаних з історією лемківського музею, теж можна певною мірою віднести до документальної спадщини музею «Лемківщина». Кореспонденція, що є найчисельнішою, розкриває передумови та важливість створення музею, перебіг підготовки відкриття та окремі аспекти формування його колекції. Первинно збірка не була значною за обсягом, тому збирацька діяльність інституції стала

пріоритетною. Основну увагу музейники зосередили на лемківському мистецтві, головно сакральному, про що свідчать річні звіти та листування Лева Геца – ідейного натхненника та незмінного директора музею – з парохами церков Лемківщини. Музей поповнився іконами, стародруками, чашами, церковними дерев'яними хрестами, дереворитами, а також етнографічними експонатами – писанками, сільськогосподарським реманентом, убранням та зразками вишивки. Окрім того, археологія, ордени та відзнаки, монети, документи періоду УНР, світлини значно розширювали тематичне наповнення музею. Про цінність колекції свідчить і той факт, що до Лева Геца неодноразово звертались із проханням позичити експонати на виставки чи взяти участь безпосередньо. Власне через листування розкривається ще один аспект: тогочасна атмосфера громадсько-культурного життя, що нуртувало довкола функціонування музею. Ці взаємини яскраво проілюстровані словом, стилістикою та письмом, позначені характерною риторикою.

Про низку експонатів, більшість яких на сьогодні втрачено чи вони знаходяться в інших інституціях, часто без ідентифікації первинного походження, маємо відомості завдяки щорічним звітам і ретельній фаховій фіксації об'єктів, що велися в музеї впродовж усієї його діяльності. Відомо, що в 1940 р. налічувалося 8230 експонатів. Під час німецької окупації музей «Лемківщина» перемістився до замку, де розташовувався польський музей Сяноцької землі, тож визначити кількісно лемківську колекцію практично неможливо. Увесь час, до 1944 р., Лев Гец ретельно дбав про збірку. Однак окремі цінні експонати, зокрема давні ікони, німці вивезли; частину колекції було знищено. Утім, відколи музей перейшов у власність Польської держави, а Л. Гец втратив свою посаду, складно простежити подальшу долю збірки музею «Лемківщина». правонаступником тих пам'яток, що знаходилися в замку, став Історичний музей у Сяноці.

Сподіваємося, що завдяки вже реалізованим та майбутнім українсько-польським проектам – у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні та збереження спільної культурної спадщини – відкриються нові сторінки історії музейництва, зокрема музею «Лемківщина» в Сяноці.

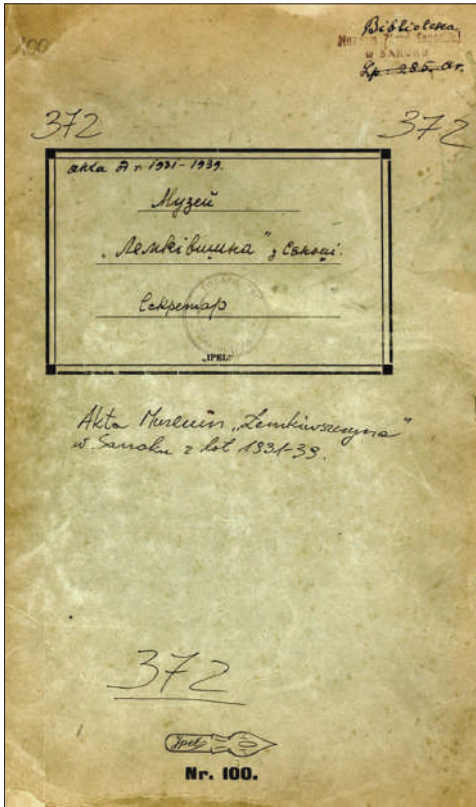

Лл. 1. Засновники музею Товариства «Лемківщина». Сидять зліва направо: Болеслав Шулакевич, Лев Гец, др. Франц Коковський, о.Омелян Константинович;
Стоять зліва направо: о. Степан Венгринович, Володимир Чайковський,
Василь Блавацький, Іван Флюнт.

Фото виконано в жовтні 1935 р. у фотоательє «Яніна», Сянок.

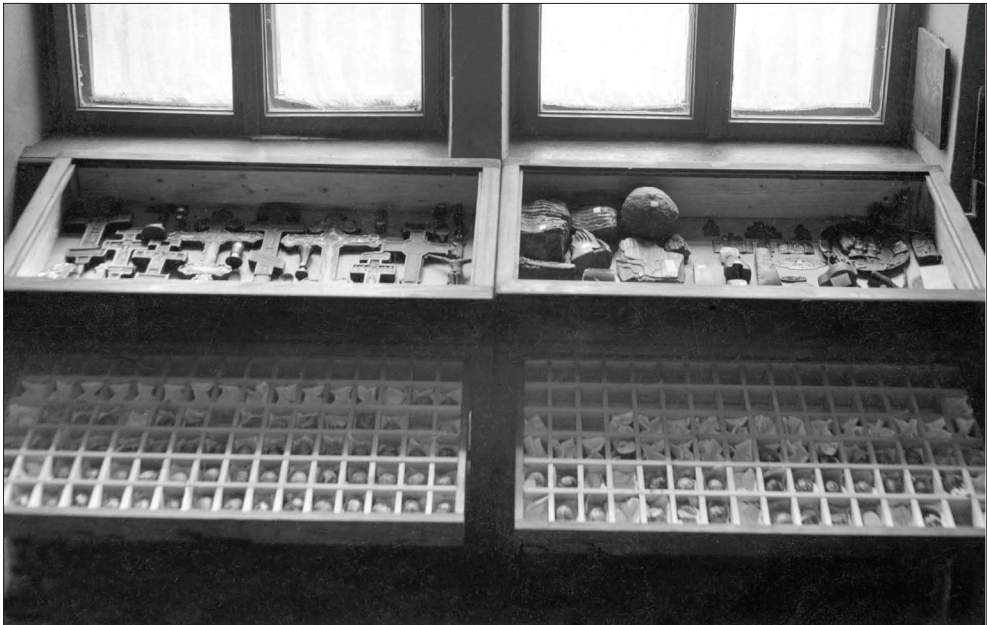
Архів Історичного музею в Сяноці; інв. №МНС/F2980.

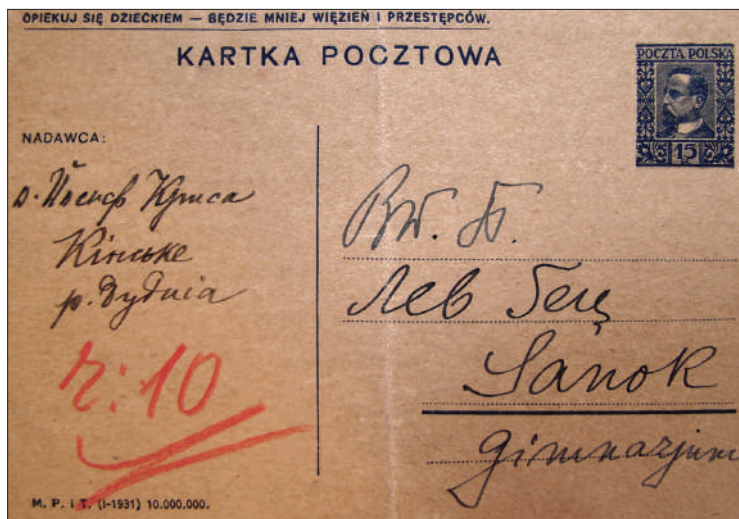
(Опубліковано: *Romaniak A. Sanok – fotografie archiwalne. Samorzqd, oświata, organizacje, instytucje, 2018, Sanok, S. 383*)

Лл. 2. Титульна сторінка папки з архівними документами з Архіву Історичного музею в Сяноці. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku. Akta Muzeum "Łemkiwsczczyzna" w Sanoku z lat 1931–1939. Музей «Лемківщина» в Сяноці. Секретар. № 372

Лл. 3. Фрагмент експозиції (писанки) Музею Товариства «Лемківщина» в Сяноці, яка містилася у приміщенні плєбанії греко-католицької церкви по вул. Замковій. № inw.: MHS/F/2981, 13.06.1934. (Опубліковано: Romaniak A. Sanok – fotografie archiwalne. Samorząd, oświata, organizacje, instytucje, 2018, Sanok, S. 383)

Ил. 4. Поштівки, які отримував Лев Гец від парохів із церков Лемківщини з інформацією про наявність творів сакрального мистецтва. Надіслав о. Йосиф Криса зі с. Кінське.

(Джерело: *Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku. Akta Muzeum "Lemkowszczyzna" w Sanoku z lat 1931–1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 10*)

Ил. 5. Лев Гец – митець і кустос Музею Товариства «Лемківщина» в Сяноці – в канцелярії Музею, який у час німецької окупації знаходився в замку.

№ inw.: MHS/F/67, 1.09.1940.
Автор фото – Маріан Стефанські.
(Опубліковано: *Romaniak A. Sanok – fotografie archiwalne. Samorząd, oświata, organizacje, instytucje, 2018, Sanok, S. 387*)

Ил. 6. Стефан Стефанські і Ірина Добрянська серед експонатів Музею Товариства «Лемківщина», який у час німецької окупації знаходився в замку. Процес перенесення експонатів з плебанії до замку. Nr inw.: MHS/F/3049, близько 1941 р.

Автор фото – Станіслав Потоцкі.

(Опубліковано: *Romaniak A. Sanok – fotografie archiwalne. Samorząd, oświata, organizacje, instytucje, 2018, Sanok, S. 427*)

Іл. 7. Фрагмент експозиції народного лемківського вбрання Музею Товариства «Лемківщина», який у час німецької окупації знаходився в замку. Ці експонати було вивезено під час евакуації німцями у 1944 році. Nr inw.: MHS/F/3094, травень 1941 р.

Автор фото – Станіслав Потоцкі.

(Опубліковано: *Romaniak A. Sanok – fotografie archiwalne. Samorząd, oświata, organizacje, instytucje, 2018, Sanok, S. 455*)

Список використаних джерел

1. Букатович Л. IV-ий з'їзд представників Українських Обласних Музеїв у Сяноці // Діло. Львів, 1936. Ч. 124. С. 2.
2. Букатович Л. IV з'їзд українських музейників у Сяноці // Новий час. Львів, 1936. С. 6.
3. Гах І. Олівець і уголь жили в його руках // Збруч. 2016. URL: <http://zbruc.eu/node/47215> (дата звернення 07.08.2021).
4. Гах І. Лев Гец і його «Лемківщина»: 1925–1939 рр. // Збруч. 05.02.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/103129> (дата звернення 04.07.2021).
5. Гах І. Лев Гец – музейник: маловідомі сторінки історії музею «Лемківщина» в Сяноку: 1930–1939 рр. // Народознавчі зошити. Львів, 2022. № 1(163). С. 57–64.
6. Козакевич О. Музей «Лемківщина» в Сяноці: передумови створення та основні віхи діяльності // *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religija, kultura i życie codzienne*; red. R. Drozd, V. Halczak. Słupsk-Warszawa, 2021. Т. III. S. 89–101.
7. Козакевич О. Музей Товариства «Лемківщина» в Сяноці: передумови створення // Народознавчі зошити. Львів, 2022. № 1 (163). С. 50–56.
8. Козицький А. Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 467–477.
9. Коковський Ф. Східними межами Лемківщини. Львів, 1936. С. 7–8.
10. Лемківський музей в Сяноці розростається // Двотижневик «Наш Лемко» 1934–1939 років. Вибрана публіцистика / упоряд. О. Маслей, В. Пилипович. Горлиці, 2014. С. 230.
11. Лемківський музей в Сяноці розростається // Наш Лемко. Горлиці, 1934. № 11. С. 1.
12. Микитюк І. Мистецький шлях Лева Геца // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Львів, 2017. Вип. 31. С. 174–181.
13. На сторожі культурних надбань Лемківщини // Діло. Львів, 1937. Ч. 94. С. 6.
14. Надопта А. Роль громадських, наукових організацій та церкви у формуванні та становленні українського етнографічного музейництва Галичини кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. // Народознавчі зошити. Львів, 2012. № 4 (106). С. 758–774.
15. Оживлена діяльність Товариства «Лемківщина» в Сяноці // Діло. Львів, 1939. С. 6.

16. Сидор О. Музей «Лемківщина» в Сяноці // Пам'ятки України. Київ, 1995. № 3. С. 12–18.
17. Сидор О. Про музей «Лемківщина» в Сяноці (скорочений варіант) // Ватра. Горлиці, 2012. № 1 (76). Рік XXI. С. 4–7.
18. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931–1939. Spis dokumentów. Tom I. № 322.
19. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931–1939. Spis dokumentów. № 323.
20. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931–1939. Музей «Лемківщина» в Сяноці. Секретар. № 372.
21. Dokąd wędrują skarby cerkiewne z Łemkowszczyzny? // Ilustrowany Kurjer Codzienny. Kraków, 1933. Nr. 336. S. 16.
22. Kotowicz P. Muzeum Towarzystwa «Łemkiwszczyzna» w Sanoku – przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2017. Вип. 21. С. 296–323.
23. Superson-Hałydj M. Leon Getz (1896–1971) w aktach bezpieki Krzystofory. Kraków, 2008. T. 26. S. 223–246.
24. Rymanowicz L. Artysta w wirze historii. Leon Getz (1896–1971) // Plaj. Warszawa, 2012. T. 44. S. 67–73.

Olena Kozakevych

Seweryn Udziela Ethnographic Museum in Krakow

(Krakow, Poland);

Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine

(Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8742-4337

e-mail: kozakevych.olena@gmail.com

Documentary heritage of “Lemkivshchyna” Society Museum in Archive of Historical Museum in Sanok: overview of art collection formation

The goal of the research. Work purpose consists of the handwritten and printed materials analysis related to the “Lemkivshchyna” Society Museum activities, which are stored in the Archive of the Historical Museum in Sanok (Poland) as well as the study of the formative stages of the art museum collection (1931–1944)

in the context of socio-cultural factors and its importance for Ukrainian cultural heritage. **Methodology.** In the research process, historical-comparative and historical-chronological methods were used to systematize archival documents, which helped to classify them according to thematic blocks. This facilitated to outline of the prerequisites for the creation of the museum and its structure, the main milestones of activity, the typology of the art collection, cooperation with other institutions, etc. **Scientific novelty.** The comprehensive analysis of the “Lemkivshchyna” archive (correspondence, reports, inventory books, reviews in periodicals, etc.), which is stored in the Historical Museum in Sanok was carried out. Special attention is given to features of exhibits acquisition and the art collection formation, its uniqueness, and significance for the Ukrainian cultural environment in the historical dimension. It was revealed that the objects were added to the collection thanks to the collecting activities of the museum staff, in particular, the director Lev Gets, in cooperation with representatives of the Lemko`s communities. The process was determined by the urgent need to preserve local material culture. **Conclusions.** The “Lemkivshchyna” Society Archive materials are almost unknown in Ukrainian humanitarian studies. It is necessary to publish original, uninterpreted documents, which are an important source for studying the activities of Ukrainian museums during the 1920s and early 1940s. First of all, these are factual sources that allow us to characterize the activities of the museum as objectively as possible and to analyze its artwork collection. In particular, the archive makes it possible to partially trace the subsequent history of the collection after the liquidation of the “Lemkivshchyna” museum, which was partly succeeded by the Historical Museum in Sanok.

Key words: “Lemkivshchyna” Society Museum, Archive of the Historical Museum in Sanok, Ukrainian museums, collection, museum work, Lemko culture, church art, folk art, Ukrainian culture heritage.

*Стаття підготовлена 5 липня 2022 року;
подана до друку 19 липня 2022 року.*

УДК930.25:021.6:908(477.41)»18/19»
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.097>

Олена Михайлівна Жам,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Музею хліба,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
(Переяслав, Україна)

ORCID: 0000-0001-6216-5167
e-mail: zham.olena@ukr.net

Оксана Іванівна Висовень,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії і культури України та
спеціальних історичних дисциплін,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна)

ORCID:0000-0002-0061-2301
e-mail: vysoven.oxsana@gmail.com

Лариса Іванівна Капітан,
доктор історичних наук,
професор кафедри Античності, Середньовіччя
та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна)

ORCID: 0000-0001-5035-8164
e-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

**БІБЛІОТЕКИ СВІТСЬКИХ І ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСТАНОВ І ЗВІТІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ
ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ
ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ)**

Мета дослідження: на основі аналізу і теоретичного узагальнення діловодної документації переяславського земства комплексно дослідити діяльність бібліотек навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у 2-й пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.,

спрямовану на розвиток народної освіти та вирішення проблеми забезпечення освітніх закладів літературою для навчання та позашкільного читання, що становило одну з важливих сторін шкільної справи. **Методологічною основою** роботи є системний

підхід, принципи критичного та структурно-системного підходу до джерельної бази. У роботі використано історико-порівняльний, хронологічний та конкретно-історичний методи в їхній сукупності, а також спеціальні методи джерелознавчого аналізу документів і матеріалів. **Наукова новизна:** здійснено комплексний науковий історико-бібліотекознавчий аналіз діяльності бібліотек при світських і духовних навчальних закладах Переяславського повіту Полтавської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. **Висновки.** Аналіз постанов, звітів та окремих довідкових видань дозволив встановити, що у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. у Переяславському повіті Полтавської губернії функціонувала широка мережа бібліотек при світських і духовних навчальних закладах. Зростання чисельності учнівських бібліотек відбувалось одночасно з розвитком освітньої системи, а самі вони створювалися на основі існуючої мережі

навчальних закладів. Доведено, що в зазначених історичних умовах новації в бібліотечній системі, як і решта кількісних та якісних зрушень шкільної системи, були ініційовані земськими органами. У культурно-освітньому просторі краю книгозбірні навчальних закладів були наймасовішими в порівнянні з іншими видами бібліотек. Попри низку недоліків (неналежне фінансування, недостатні книжкові фонди, обмежені каталогом дозволеної для користування літератури, організаційні труднощі) бібліотеки стали значним соціокультурним явищем суспільного життя на території повіту, а їхня діяльність позитивно вплинула на підвищення освітнього та культурного рівня населення.

Ключові слова: Переяслав, Переяславські повітові земські збори, бібліотечна діяльність, бібліотечна мережа, учнівські бібліотеки, книжковий фонд, комплектування, культурно-освітній потенціал.

Актуальність теми дослідження. Дослідження історії бібліотечної справи – важлива складова збереження та розвитку національної освіти й культури. Наукове вирішення сучасних бібліотекознавчих проблем, удосконалення бібліотечної мережі України вимагають переосмислення історичного досвіду минулого з метою запобігання помилкам та використання кращих здобутків минулого. Звертаючись до процесів становлення та розвою бібліотечної справи в Україні в цілому та в Переяславському повіті зокрема, не можна оминати період 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Спрямованість бібліотечної справи в цей період, як відомо, здійснювалася в умовах земського самоврядування в галузі на-

родної освіти (шкільне будівництво та позашкільна просвітницька робота). Поява земств сприяла вирішенню значного кола освітніх та інших гуманітарних проблем. Зокрема, значну увагу земства приділяли організації початкових шкіл, відкриттю при них бібліотек та поповненню їх літературою. Саме земства завдяки громадській активності досягли найбільших на той час здобутків у справі культурно-освітнього розвитку суспільства, у зв'язку з чим історичний досвід зі створення бібліотек є важливою історичною спадщиною і винятково цінним надбанням. Отже, актуальність обраної проблематики обумовлена потребою в системній, історико-теоретичній реконструкції цілісного процесу становлення та розвою книгозбірень навчальних закладів Переяславського повіту в зазначений період. Результати вивчення заявленої теми дослідження допоможуть відтворити цілісну картину культурно-просвітницького життя повіту.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні українські науковці здійснювали спроби аналізу ролі земств у розвитку бібліотечної справи, втім її стан в освітніх закладах Переяславського повіту Полтавської губернії ще не став предметом спеціального комплексного вивчення в історичній та бібліотечній науці. Проблеми формування мережі бібліотек Переяславського повіту протягом ХІХ – поч. ХХ ст. досліджувалися фрагментарно, виключно в окремих їх напрямках та аспектах. Слід зазначити, що бібліотечна спадщина Переяславського повіту розглядалася доволі обмежено. Її становлення та розвиток на сьогодні лишаються неопрацьованою сторінкою українського бібліотекознавства. Історія книгозбірень чоловічої та жіночої гімназій висвітлювалась у працях окремих дослідників [10; 18; 37], але проблема заслуговує на більш глибоке та різностороннє вивчення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі наукового пошуку, аналізу й теоретичного узагальнення широкого кола джерел, земської діловодної документації комплексно дослідити та розкрити діяльність бібліотек навчальних закладів Переяславського повіту зазначеного історичного періоду в контексті діяльності повітового та губернського земських органів місцевого самоврядування, спрямованої на розвиток народної освіти та вирішення проблеми забезпечення освітніх закладів літературою для навчання та позашкільного читання, що становило одну з

важливих сторін шкільної справи. Необхідність відновлення історичної спадщини, якою є надбання земства в галузі бібліотечної справи, більш глибоке вивчення її особливостей, критичне осмислення та сучасна історична оцінка зумовили актуальність дослідження, визначило його мету та завдання.

Виклад основного матеріалу. У 2-й пол. XIX ст. назріла необхідність в якісних і кількісних змінах імперської системи народної освіти. Вирішенню значного кола освітніх та інших гуманітарних проблем сприяла поява земських органів самоврядування та освітня реформа 1863–1864 рр. У пореформені часи в багатогранній діяльності земств значне місце посіли заходи освітнього та просвітницького характеру. Спектр земської діяльності в даному напрямі був доволі широким та різноманітним. Зокрема, земства виступили ініціаторами відкриття при навчальних закладах народних земських бібліотек, послугами яких могли користуватись учні, вчителі, пересічні громадяни. Забезпечення широких верств населення можливістю відвідувати бібліотеки та отримувати необхідні для навчання й самоосвіти книги й періодичні видання, а також безкоштовне поширення літератури, книготоргівля, видавнича діяльність, курси самоосвіти та народного читання стали пріоритетним завданням культурно-освітньої масової роботи земств, зокрема й Переяславського повітового земства.

Одним з багатьох напрямів роботи Переяславського земства стала народна освіта. З метою її поширення серед народних мас земство відкривало й утримувало розгалужену мережу навчальних закладів (початкові училища, загальноосвітні школи, класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії тощо). Земства і громадськість переймалися не лише проблемами розбудови закладів народної освіти, а й створенням при них учнівських та вчительських бібліотек, які були спрямовані на забезпечення загальноосвітніх інформаційних потреб школярів, освітян, а також широких верств населення.

Бібліотечний простір Переяславського повіту 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. включав книгозбірні різного відомчого підпорядкування, з-поміж яких найбільш чисельними були книгозбірні при навчальних закладах. У зазначений період поряд зі школами грамоти, церковно-парафіяльними та недільними школами почали діяти земські та громадсько-земські

початкові народні училища, різні відомчі та приватні школи, жіноча та чоловіча гімназії. Реформи в освітній сфері, передусім прийняття закону про загальну освіту населення, збільшення навчальних закладів різних видів і рівнів, громадсько-просвітницька ініціатива, потреба у професійній самоосвіті, сприяли заснуванню при освітніх закладах бібліотек. Вони були частиною освітньої системи, допомагали поширенню грамотності в народі й долученню його до духовних цінностей.

Досліджуючи стан навчально-методичної бази в земських школах, неможливо оминати увагою таке важливе питання, як розвій бібліотечної справи в цих закладах.

Запровадження земств у 1864 р. суттєво вплинуло на розвиток освіти в Переяславському повіті, як і по всій території України. Проведення активних освітніх реформ, діяльність Переяславського земства сприяли розширенню мережі початкових і середніх навчальних закладів (школи грамоти, церковно-парафіяльні школи, земські та церковно-парафіяльні училища, міські училища, прогімназія, жіноча й чоловіча гімназії), появі нових типів шкіл (сільськогосподарська школа в Борисполі, вищі початкові училища в Борисполі, Переяславі, Скопцях, чоловічі духовні училища, приватне комерційне училище Л. С. Шефтеля, єврейське початкове училище зі слюсарно-ковальським ремісничим класом). При цих та інших навчальних закладах Переяславського повіту почали формуватися книгозбірні.

Розпочнемо з бібліотеки Переяславського духовного училища, оскільки вона є найдавнішою. Попередницею цього навчального закладу була Переяславська духовна семінарія – найстаріший на теренах Полтавщини середній духовний навчальний заклад. Його бібліотека користувалася репутацією однієї з найфундаментальніших серед книгозбірень південно-східних семінарій. Через пожежу 1854 р. постраждав другий дерев'яний поверх семінарії, де зберігалася бібліотека. Значна її частина була знищена вогнем, а вцілілі видання в 1862 р., після переведення семінарії до Полтави, були переміщені туди. У місті залишилося Переяславське духовне училище, що успадкувало семінарську земельну власність, приміщення й, можливо, частину бібліотечних книг. У 1869 р. Правління Переяславського духовного училища запропонувало Училищному з'їзду заснувати учнівську бібліотеку – «так как её не было

при училище, и чувствовалась в ней настоящая нужда, как в одном из лучших средств к умственному и нравственному развитию учеников» [38, с. 87]. Училищний з'їзд підтримав цю ініціативу та звернувся до окружного духовенства з проханням виділити одноразову пожертву на заснування бібліотеки та щорічно асигнувати по 60 руб. сріблом на її утримання. При цьому й Правління училища мало фінансувати свою книгозбірню: «Впрочем, съезд нисколько не бывает в претензии на Правление училища, если оно иной год делает передержку по ученической библиотеке и безпрекословно покрывает расходы библиотечные, за что нельзя не отдать чести и благодарности окружному духовенству» [38, с. 87]. Видовий і кількісний склад книгозбірні Переяславського духовного училища нам невідомий, та, очевидно, він мав включати необхідну для нижчого навчального закладу друковану продукцію: навчальні посібники з усіх курсів наук, зібрання духовних і світських періодичних видань. Достеменно відомо, що Правління Переяславського духовного училища вважало недостатнім фінансування бібліотеки в розмірі 60 руб. на рік і прагнуло його збільшити. Так, 8 серпня 1885 р. керівництво навчального закладу надіслало клопотання до Переяславських чергових повітових земських зборів XXI скликання про надання бібліотеці матеріальної допомоги від повітового земства (протокол № 252). Це звернення Переяславського духовного училища підтримали загальні збори членів товариства Переяславської громадської бібліотеки. Воно й не дивно, адже доглядачем обох установ була одна й та сама особа – М. О. Терлецький. Під час засідання 10 серпня 1885 р. земські гласні обговорили звернення й постановили його відхилити [24, с. 13].

7 жовтня 1873 р. була відкрита Переяславська трикласна жіноча прогімназія – офіційний жіночий навчальний заклад Міністерства народної освіти. Кошти на неї пожертвувало земське та міське товариство. Відразу після відкриття прогімназії було покладено початок формуванню її бібліотечного фонду. Відомо, що бібліотека розміщувалася на другому поверсі будинку. У перші роки Переяславська жіноча прогімназія згадувалася як така, що мала бібліотеку багатшу, ніж деякі тогочасні гімназії. А от уже наприкінці століття вона була далеко не найкращою. Київський навчальний округ вважав, що ця прогімназія має найгірше матеріальне забезпечення серед аналогічних навчальних закладів, адже

урядники міської думи та земства виділяли лише близько 40 % від коштів, необхідних для її потреб. Ці кошти витрачалися на зарплату вчителям, закупівлю меблів, навчальних посібників, книг для бібліотеки. У 1892 р. прогімназія була перейменована на гімназію, при якій було відкрито додатковий педагогічний клас, випускниці якого мали право викладати в міських та сільських школах. Як це позначилося на її книгозбірні – невідомо. Припускаємо, що забезпечення навчальною літературою та книгами для позакласного читання було недостатнім. Так, наприклад, у 1897 р. з необхідних для забезпечення навчального процесу 186 підручників у наявності було лише 79. Упродовж 1889–1905 рр. значно погіршилося надходження спеціальної літератури [18, с. 237–238]. У 1905 р. гімназія одержала нове приміщення, розраховане на 280 учениць. Це був двоповерховий будинок, що зберігся до наших днів. Бібліотека розміщувалася на другому поверсі. У 1906 р. начальницею жіночої гімназії стала вчителька російської мови Є. В. Городецька. За часів її керівництва в бібліотеці з'явилося більше книжок, які подобалися ученицям. Було придбано словник за редакцією Брокгауза і Єфрона. Під час Другої світової війни бібліотека, що тоді належала Переяславській середній школі № 2, була розграбована. Словник Брокгауза і Єфрона дивом зберігся й у 1978 р. потрапив до директора Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Сікорського. Нині експонується в Музеї Шолом-Алейхема [18, с. 240].

У серпні 1906 р. почала функціонувати Переяславська земськоміська гімназія з правами урядової, відкрита Міністерством народної освіти за клопотанням повітового земства й міста. До 1909 р. (часу завершення будівництва спеціального приміщення) гімназія тимчасово розміщувалася в будинку колишнього казенного винного складу, переданому у відання Переяславського повітового земства 2 червня 1906 р. за Височайшим розпорядженням під земську навчально-ремісничу майстерню [16, с. 66]. Від початку існування цього навчального закладу при ньому функціонувала бібліотека. Згідно з «Відомістю про матеріальний і навчальний стан Переяславської чоловічої гімназії за 1908 рік», вміщеною у «Звіті Переяславської повітової земської управи за 1908 рік», у цьому році на бібліотеку було виділено 532 руб. 25 коп. Для порівняння: на навчальні підручники того ж року було асигновано

лише 183 руб. 65 коп. [16, с. 63]. З цього випливає, що бібліотека відіграла важливу роль у навчально-освітньому процесі гімназії.

У приміщеннях колишнього казенного винного складу Переяславські повітові земські збори XXXIX скликання у вересні 1903 р. ухвалили відкрити ще один навчальний заклад – першу в повіті навчально-ремісничу майстерню ковальського і слюсарно-столярного ремесла. Тоді ж було подано клопотання про передання під майстерню садиби казенного винного складу. Але після передання зазначеної споруди в 1906 р. Переяславському земству тут було тимчасово розміщено інший навчальний заклад, про який ішлося вище. І лише після його переміщення до новозбудованого будинку почала функціонувати майстерня [15, с. 45]. Книгозбірня чоловічої гімназії ще деякий час перебувала у старому приміщенні, поки для неї готувалося нове. Через це є підстави вважати, що тоді послугами бібліотеки могли користуватись учні навчально-ремісничої майстерні.

1909 року почала функціонувати Переяславська чоловіча гімназія на 298 вихованців з бібліотекою при ній в новозбудованому приміщенні [10, с. 52]. Навчальний заклад складався з дев'яти класних кімнат, великого актового залу, просторої вчительської, кабінетів директора та лікаря, канцелярії, приймальні, швейцарської, роздягальні, буфету, кімнати для технічного обслуговуючого персоналу, санітарного вузла, кімнати з обладнанням для центрального парового опалення та бібліотеки [10, с. 53]. Облаштування кімнати під бібліотеку та комплектування її фонду тривали кілька років. Так, наприклад, згідно з проектом кошторису витрат на утримання Переяславської чоловічої гімназії, в 1911 р. на її фундаментальну бібліотеку було закладено 300 руб. та ще 400 руб. на учнівську [34, с. 199]. Упродовж поточного року фінансування учнівської бібліотеки зросло до 500 руб., а також була призначена додаткова винагорода бібліотекарю в розмірі 120 руб. на рік і закладені кошти на придбання двох книжкових шаф по 40 руб. кожна [35, с. 194, 196]. Щоб мати уявлення, наскільки ці суми були значними, зауважимо, що, прирізом, у 1912 р. на утримання Переяславської чоловічої гімназії губернське та повітове земства виділили по 3600 руб. [36, с. 101]. Через недостатнє фінансування станом на 1913 р. окрема кімната для фундаментальної бібліотеки так і не була введена в експлуатацію, як, між іншим,

і рекреаційна зала для відпочинку на перервах, викладацькі квартири, природничо-історичний кабінет, кімнати для архіву, а також кімната виконувача обов'язків інспектора [10, с. 53]. Відомості про подальшу долю цієї книгозбірні в діловодній документації Переяславського земства відсутні. Кошти на її облаштування, згідно з наявними документами, більше не виділялися. Ймовірно, забезпечення книгозбірні здійснювалося за рахунок благодійних пожертв.

Власну книгозбірню мала й нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду, яка функціонувала в м. Борисполі Переяславського повіту. Школи цього типу готували обізнаних і вмілих працівників для сільськогосподарства й майстрів для окремих його галузей. Курс навчання становив 3 роки. Обов'язковим було вивчення таких дисциплін, як Закон Божий, російська мова з діловим листуванням, коротка історія і географія Російської держави, арифметика з сільськогосподарськими обчисленнями, практична геометрія з кресленням і землевпорядкуванням, ботаніка, зоологія, фізика, хімія, географія, а також спеціальних: сільське господарство та його галузі (землеробство, загальне й приватне тваринництво, садівництво, городництво, бджільництво), основні закони, що стосувалися сільськогосподарства (законознавство), сільськогосподарська економія та рахівництво [4, с. 16]. Орієнтовно в контексті вищенаведеного переліку навчальних дисциплін мав комплектуватись і фонд бібліотеки цього навчального закладу. Але достеменно нам про це невідомо. Повітове земське діловодство дає відповіді лише на питання щодо фінансування потреб книгозбірні. У проекті кошторису прибутків і витрат цього навчального закладу на 1914 р. зазначено, що витрати повітового земства на придбання книг для поповнення бібліотеки в 1913 р. склали 152 руб., а на 1914 р. було закладено 150 руб. [19, с. 209]. У такому самому проекті кошторису на 1915 р. прописано, що дотація повітового земства на придбання навчальних посібників і поповнення бібліотечного фонду в 1914 р. становила 150 руб. і такою ж мала лишатися й наступного року. У документі також є відомості про заробітню плату завідувача бібліотеки в 1914–1915 рр. Відомо, що опікувався бібліотекою вчитель підготовчого класу. Загалом за рік він отримував 320 руб., з яких за завідування бібліотекою йому нараховувалося лише 50 руб., 120 руб. становив посадовий оклад і ще 150 руб. виплачувалися

за нагляд за учнями влітку [20, с. 191]. У порівнянні з іншими учнівськими бібліотеками Переяславського повіту стан книгозбірні Бориспільської сільськогосподарської школи характеризувався як задовільний. Так, наприклад, у вересні 1909 р. Ревізійна комісія Переяславської земської управи, доповідаючи Переяславським повітовим земським зборам про стан земського майна й будівель у повіті, зауважила, що лише в Бориспільській сільськогосподарській школі та ще в кількох земських початкових училищах бібліотеки «в повному порядку»: забезпечені книгами в достатній кількості, є шафи для їх зберігання, ведеться облік видань [33, с. 251].

Протягом 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. одним з основних типів навчальних закладів у Переяславському повіті, де могли здобувати початкову освіту діти селян, були початкові училища та церковно-парафіяльні школи. У документації Переяславського земства згадуються переважно книгозбірні при початкових училищах, які відкривалися й утримувалися земствами. Церковно-парафіяльні школи перебували у віданні духовного відомства, тобто Священного Синоду Російської православної церкви. Лише в 1870-ті роки Міністерство народної освіти фактично підпорядкувало церковні школи своєму адміністративному управлінню, після чого частина церковних училищ перейшла у відання земств.

Коли при них почали діяти бібліотеки, достеменно невідомо. Так, наприклад, у 1875 р. в Переяславському повіті працювали 11 народних училищ та 18 церковно-парафіяльних шкіл. Загалом у них навчалися 1188 учнів (з них 873 особи – в училищах та 315 – у школах). При цьому жодної книгозбірні, яка б забезпечувала потреби школярів у літературі, не зафіксовано [23, с. 116–117]. У досліджуваний період чисельність училищ поступово збільшилася. Якщо в 1871 р. у Переяславському повіті функціонували 9 земських училищ, то в 1874 р. їх налічувалося 11; у 1891 р. діяла 31; у 1895 р. – 37; у 1896 р. – 38; у 1899 р. – 42; у 1905 р. – 46; у 1908 р. – 55; з 1914 р. – понад 60 земських і громадсько-земських училищ [7, с. 223–233].

Для прикладу наведемо перелік громадсько-земських училищ Переяславського повіту за 1908 р., який ми доповнили датами заснування училищ та прізвищами опікунів [16, с. 52–59].

№ п/п	Назва училища	Дата відкр.	Опікун
1	Рогозівське	1876	Вакансія
I розряд (триштанні)			
2	Барішівське	1868	Войцехівський Олександр Андрійович, осавул війська донського
3	Бориспільське 1-ше	1842	Вишневська Анастасія Іванівна, дворянка
4	Війтівське	1870	Томачинський Софоній Дмитрович, титулярний радник
5	Війтівське	1870	Підгаєцький Олександр Феодосійович, надвірний радник
6	Вороньківське	1842	Слюсаревський Сергій Георгійович, дворянин
7	Дем'янське	1861	Вакансія
8	Любарецьке	1873	Семиградова Анастасія Василівна, дворянка
9	Підварське	1899	Марченко Іван Архипович, купець
10	Помокельське	1881	Вакансія
11	Скопечке	1875	Радзевич Єлизавета Вільгельмівна, дворянка
12	Хоцьківське	1881	Сасько Авдій Пантелеймонович, штабс-ротмістр
II розряд (двоштанні)			
13	Березанське	1877	Маркович Ганна Миколаївна, дворянка
14	Велико-Крупільське	1884	Шостко Андрій Парамонович, козак
15	Денисівське	1887	Келяшко Олександр Іванович, титулярний радник
16	Єрківцецьке	1889	Бобровников Андрій Іванович, підпоручик
17	Корніївське	1886	Данельський Іван Михайлович, колезький секретар
18	Лехнівське	1843	Раїч-Думитрашко Микола Миколайович, дійсний статський радник

19	Лукашівське	1887	Бутович Ілларіон Ілліч, дворянин
20	Полого-Вергунівське	1862	Горчаков Костянтин Олександрович, світліший князь
21	Полого-Яненківське	1877	Вакансія
22	Семенівське	1883	Кочубей Марія Олексіївна, дружина статського радника
23	Старинське	1872	Подорожкін Костянтин Іванович, спадковий почесний громадянин
24	Усівське	1881	Вакансія
25	Черевківське	1887	Бутович Олександр Ілліч, губернський секретар
III розряд (одноштатні)			
26	Велико-Старицьке	1891	Гамалья Василь Васильович, титулярний радник
27	Глибочицьке	1882	Каменський Дмитро Олександрович, статський радник
28	Лук'янівське	1901	Ракович Андрій Іванович, дворянин
29	Памфілівське	1887	Ілляшенко Степан Костянтинович, дворянин
30	Селичівське	1890	Гладиш Василь Флорианович, дворянин
31	Рудничанське	1893	Підгаєцький Олександр Феодосійович, надвірний радник
32	Сеньківське	1900	Гамалья Ольга Олександрівна, дворянка
33	Сошниківське	1885	Машин Микола Олександрович, дворянин
34	Харківцівське	1889	Кириченко Сергій Авакумович, козак
35	Войнинське	1882	Бохановський Петро Васильович, дворянин
36	Вовчівське	1900	Совачів Яків Пилипович, дворянин
37	Горбанівське	1893	Тесленко Іван Іванович, колезький регістратор
38	Кийлівське	1896	Павловський Євген Северинович, дворянин

39	Лецьківське	1893	Бохановський Ілля Васильович, дворянин
40	Малосупоївське	1899	Романович-Славатинська Євгенія Олександрівна, дворянка
41	Паришківське	1894	Менгдєнь-Фон-Альтєнвога Платон Іванович, барон
42	Пристромське	1879	Мироненко-Лютий Михайло Йосипович, дворянин
43	Селищанське	1895	Гладиш Василь Флоріанович, дворянин
44	Чопилківське	1897	Тєслєнко Іван Іванович, колезький реєстратор
I розряд (триштанні)			
45	Бориспільське 2-ге	1904	Вакансія
46	Остролуцьке	1885	Бобровнікова Ганна Іванівна, дворянка
47	2-ге земсько-міське ім. Т. Г. Шевченка	1906	Данельський Іван Михайлович, колезький секретар
II розряд (двоштанні)			
48	Сальківське	1903	Павловська Марія Костянтинівна, дворянка
III розряд (одноштанні)			
49	Кучаківське	1904	Стороженко Марія Петрикіївна, дворянка
50	Лебединське	1904	Гамалья Ольга Олександрівна, дворянка
51	Малокрупільське	1905	Вакансія
52	Морозівське	1906	Гаєвий Євстафій Миколайович, селянин
53	Рєвнівське	1904	Жук Борис Касіанович, дворянин
54	Гусинське	1907	Вакансія
55	Кальнівське	1907	Вакансія

Одночасно з розбудовою мережі народних училищ відбувався розвиток бібліотечної справи, яка була запорукою забезпечення належного рівня навчального процесу, сприяла посиленню зв'язків школи з

місцевим населенням, розглядалась органами самоврядування як засіб боротьби з неписьменністю. До середини 90-х років XIX ст. земська просвітницька діяльність переважно була спрямована на розвиток невеликих за обсягом і складом бібліотечних фондів учнівських та вчительських бібліотек. Складності з відкриттям перших шкільних бібліотек були зумовлені не тільки відсутністю матеріальних засобів, але й напруженими відносинами між урядовими органами та новоствореними інституціями місцевого самоврядування щодо компетенції останніх у навчально-просвітницькій сфері [1, с. 138].

Розпочнемо з учнівських бібліотек для позакласного читання при земських училищах. Перша спроба відкрити при училищах Переяславського повіту бібліотеки для позакласного читання датується 7 вересня 1894 р. На той час у повіті існували 37 училищ, з яких 2 – першого розряду, 20 – другого, 9 – третього, 6 – четвертого (згідно з рішенням Переяславських повітових земських зборів XXV скликання від 11 серпня 1889 р. розряди училищ визначалися за кількістю учнів: 1-й (150–200); 2-й (75–100); 3-й (50–75); 4-й (25–50). Від 10 серпня 1890 р. Переяславські земські збори ухвалили видавати щороку кожному училищу по 20 руб. на викладання учням гімнастики залученими особами з числа місцевих жителів, які відбули військову службу. Але вже в 1893 р. Переяславська земська управа спільно з Училищною радою зробила заяву про те, що «назріло питання більш важливіше за викладання гімнастики, а саме – заснування при школах бібліотек для позакласного читання» [11, с. 63].

З метою економії коштів викладання гімнастики в училищах скасували, а зекономлені кошти було вирішено асигнувати на учнівські бібліотеки. У нашому розпорядженні є звернення гласного Василя Артемьєва до Переяславських повітових земських зборів XXIX скликання, датоване вереснем 1893 р., в якому він закликає скоротити витрати на необов'язкові потреби земства, в тому числі 720 руб. на викладання гімнастики в 16 початкових школах повіту (20 руб. на одне училище) [25, с. 52]. Свою позицію В. Артемьєв обґрунтував так: «Губернське земство пропонує повітовим земствам кошти на утворення запасного капіталу на різні потреби під 3 % на 28 років. Для повітового земства такий кредит обтяжливий. Вигідніше скоротити витрати на необов'язкові потреби.

Серед зайвих і непотрібних видатків є витрати на вчителів гімнастики (668 руб.). Питається, навіщо гімнастика дітям, які і без цих учителів виконують і можуть виконувати більш природні і корисні гімнастичні вправи вдома, допомагаючи родині по господарству. Можливо гімнастика необхідна в гімназіях, де 8–10-річні курси навчання при 6-годинному сидінні за партами, але не в сільських школах, де учні навчаються 1–2 роки. За три роки на нікому не потрібних уроках гімнастики і співів можна зекономити не менше ніж 2500 руб. і витратити їх більш продуктивно» [25, с. 20]. Реакція на запит В. Артемєєва не забарилася, але відмовилися від уроків гімнастики на користь учнівських бібліотек не відразу. У кошторис 1894 р. Переяславські земські збори заклали 1000 руб. спільно на викладання гімнастики та відкриття бібліотек для позакласного читання в тих училищах, де гімнастика буде визнана недоцільною [26, с. 18; 12, с. 85]. Із цих коштів 9 жовтня 1894 р. 52 руб. перейшло на облаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні при Переяславському волосному правлінні, 20 руб. виділено на уроки гімнастики у Старинському училищі (тут вирішили не відмовлятися від уроків гімнастики), решту 928 руб. залишено на облаштування бібліотек при всіх земських училищах повіту в розрахунок по 25 руб. на кожне за умови, що губернське земство виділить рівнозначну суму [11, с. 64].

Наступного 1895 р. Переяславські повітові земські збори XXXI скликання знову постановили закласти 928 руб. на започаткування бібліотек для позакласного читання при училищах та клопотати про виділення дотації від губернського земства по 25 руб. на кожну бібліотеку [27, с. 6]. Оскільки губернське земство не надало необхідної дотації, заснування бібліотек для позакласного читання в училищах довелося відкласти. З цієї ж причини зазначені бібліотеки не були облаштовані й в 1895–1896 рр. Лише на 1897 р. Полтавська губернська управа заклала необхідні кошти, чим уможливила формування книгозбірень при 38 училищах Переяславського повіту [13, с. 115]. Скільки було відкрито училищних бібліотек, невідомо. Та очевидно, що не при всіх училищах вони функціонували, оскільки в серпні 1901 р. під час засідання Переяславських чергових повітових земських зборів XXXVII скликання гласний Я. І. Славатинський закликав започаткувати бібліотеки для позакласного читання при всіх без винятку училищах Переяславського повіту. У

відповідь Збори постановили закласти по 25 руб. на створення бібліотек для позакласного читання при тих училищах, де таких бібліотек ще не було, а також просити губернські земські збори теж асигнувати по 25 руб. на кожну заплановану до відкриття бібліотеку. Для поповнення бібліотечного фонду існуючих училищних бібліотек, а також тих, які будуть відкриті в перспективі, гласний В. Н. Бутович запропонував щороку асигнувати по 10 руб. на кожну книгозбірню. При цьому закупувати необхідні видання він пропонував аж у В'ятській губернії, де при губернській земській управі функціонував найдешевший склад книжок. Обидві пропозиції В. Н. Бутовича були підтримані й згодом зреалізовані [29, с. 16].

Отож у 1901 р. Переяславські повітові земські збори XXXVII скликання ухвалили щорічно, починаючи з 1902 р., закладати в кошторис кошти на поповнення книгами існуючих при училищах повіту шкільних бібліотек у розрахунку по 10 руб. на кожну. Своєю чергою губернські земські Збори того ж року постановили відпускати з коштів губернського земства дотацію на облаштування кожної нової шкільної бібліотеки в розмірі не більше 25 руб., а також на відкриття бібліотек у глухій сільській місцевості, де немає шкіл, також не більше 25 руб. на кожну. За кілька років, 29 квітня 1904 р., позачергові губернські Збори постановили, що губернське земство і в подальшому братиме участь в утриманні шкільних бібліотек і громадських безкоштовних бібліотек-читалень у сумі, що дорівнює асигнуванням повітового земства без обмежень [30, с. 169]. Маючи можливість збільшити зі свого боку фінансування училищних бібліотек і отримати рівнозначні асигнування від губернського земства, Переяславські повітові земські збори й надалі продовжували виділяти дотації на поповнення книгами всіх шкільних бібліотек повіту лише по 10 руб. на кожну. Для порівняння: товариству, яке вирішить облаштувати в себе громадську безкоштовну бібліотеку-читальню, вирішено видавати по 125 руб. від повітового та губернського земств. Таку різницю у фінансуванні місцева земська влада пояснювала тим, що в Переяславському повіті функціонували обмежена кількість народних бібліотек-читалень (с. Вороньків, с. Баришівка, передмістя Переяслава «Подварки») та водночас достатня кількість учнівських бібліотек [30, с. 170].

У вересні 1906 р. Переяславські чергові повітові земські збори XLII скликання постановили клопотати перед Губернськими Зборами про асигнування коштів на бібліотеки для позакласного читання вже не по 10 руб. на кожну школу, а відповідно до кількості вчителів у школі з розрахунку по 10 руб. на одного [32, с. 7]. Чи був цей задум реалізований, – встановити не вдалося. Достеменно відомо, що, як і раніше, бібліотеки для позакласного читання функціонували не при всіх училищах Переяславського повіту й недостатньо фінансувалися. Так, наприклад, у вересні 1909 р. Ревізійна комісія, доповідаючи Переяславським земським зборам XLV скликання про стан земського майна та будівель у повіті, зауважила, що лише в Бориспільському, Сальківському, Остролуцькому, Бережанському, Паришківському та Рогозівському училищах бібліотеки «в порядку»: забезпечені книгами в достатній кількості, є шафи для їх зберігання, ведеться облік видань. Бібліотека при Гусинському училищі також утримувалася в порядку, навіть попри те, що будівля училища була підтоплена весняним паводком і книги довелося вивезти. У Козловському училищі під час ревізії були відсутні шафи для бібліотеки, а книги склалися на підлозі. При Лехнівському, Війтівському, Лукашівському, Баришівському, Кальнівському, Вороньківському, Війтівському, Любарецькому, Семенівському, Селищанському, Селичівському, Морозівському, Лебединському, Кучаківському, Скопечькому, Велико-Крупільському, Мало-Крупільському училищах бібліотеки не відкривалися [33, с. 251–253]. Більшість шкільних бібліотек являли собою одну або дві книжкові шафи, в яких зберігалося від кількох десятків до кількох сотень книг (у середньому одна учнівська бібліотека мала близько 200 найменувань книжок). У їхніх фондах була представлена література, розрахована на школярів: навчально-методична, релігійна, художня, наукові, а також науково-популярні праці, книги з історії та природознавства, довідкові й енциклопедичні видання.

Кілька років потому фінансування учнівських бібліотек покращилося. Так, наприклад, згідно з «Додатком до кошторису витрат Переяславського повітового земства Полтавської губернії на 1913 р.» на навчальні підручники та посібники було закладено 6320 руб. у розрахунку по 40 руб. на кожну зі 158 шкіл. З них 2960 руб. – на забезпечення шкіл книгами для позакласного читання в розрахунку по 40 руб. на 74 школи.

Половину цієї суми зголосилося виділити губернське земство. Окремо було асигновано 500 руб. на придбання Євангелій для вручення випускникам шкіл згідно з постановою Переяславських повітових земських зборів XXXVI скликання в 1900 р. [36, с. 101–102]. Цікаво, що поточного 1912 р. випускники земських училищ отримали в подарунок брошуру «Імператор Олександр II». Чимало примірників цієї брошури тривалий час зберігалися на земському складі, і, щоб розвантажити його, земська влада вирішила презентувати їх учням [36, с. 104].

Кількісний і тематичний склад фондів учнівських бібліотек різнився. Із зрозумілих причин переважали в них навчально-методична література та російськомовні видання різної тематики. Доречно навести список літератури, яка надійшла до училищних бібліотек Переяславського повіту в 1895 р. [12, с. 118].

Назва видання	Залишок з 1894 р.		Надійшло у 1895 р.		Передано в училища	
	шт.	сума	шт.	сума	шт.	сума
Псалтир	60	15 руб. 71 коп.	-	-	60	15 руб. 71 коп.
Часослов	31	10 руб. 23 коп.	80	26 руб. 40 коп.	161	49 руб. 83 коп.
«Сокращённое молитвенное издание Киево-Печерской лавры»	5	80 коп.	100	16 руб.	105	16 руб. 80 коп.
«Начальное наставление православной вере» Соколова	30	6 руб. 90 коп.	225	51 руб. 75 коп.	255	58 руб. 63 коп.
«Священная история Ветхого и Нового заветов» Соколова	43	26 руб. 66 коп.	-	-	43	26 руб. 66 коп.
«Святое Евангелие»	13	7 руб. 15 коп.	80	44 руб.	93	51 руб. 15 коп.
Перевод молитв Думитрашко	21	3 руб. 15 коп.	250	37 руб. 50 коп.	271	40 руб. 65 коп.
«Жития святых» Бахметової	7	15 руб. 61 коп.	-	-	7	15 руб. 61 коп.
«Первая учебная книга церковно-славянского языка» Грушевського	55	20 руб. 35 коп.	200	74 руб.	255	94 руб. 35 коп.

«Наше родное» Баранова, 1-й вип.	-	-	555	177 руб. 60 коп.	555	177 руб. 60 коп.
«Наше родное» Баранова, 2-й вип.	6	2 руб. 46 коп.	185	75 руб. 85 коп.	191	78 руб. 31 коп.
«Наше родное» Баранова, 3-й вип.	142	83 руб. 78 коп.	-	-	142	83 руб. 78 коп.
«Подробный план занятий в школе»	5	1 руб. 42 коп.	-	-	5	1 руб. 42 коп.
«Опыт плана и конспекта» Тихомирова	2	1 руб. 15 коп.	-	-	2	1 руб. 15 коп.
«Сборник арифметических задач» Евтушевого	48	17 руб. 76 коп.	172	62 руб. 90 коп.	218	80 руб. 66 коп.
«Методическое руководство Гербача»	1	44 коп.	-	-	1	44 коп.
«Карта Европейской России Ильина»	-	-	10	5 руб. 40 коп.	10	5 руб. 40 коп.
«Житие Св. Владимира»	17	2 руб. 55 коп.	-	-	17	2 руб. 55 коп.
«Задачник письменных упражнений Паульсона»	13	2 руб. 34 коп.	-	-	13	2 руб. 34 коп.
«Руководство к преподаванию по книге для чтения Баранова»	19	10 руб. 07 коп.	-	-	19	10 руб. 07 коп.
«Рисование по сетке Пуцыковича»	16	3 руб. 60 коп.	-	-	16	3 руб. 60 коп.
«Портрет Государя Александра III и Государыни Марии Федоровны»	8	12 руб. 16 коп.	-	-	8	12 руб. 16 коп.
«Чудо милости Божией 17 окт. 1888 г.»	115	9 руб. 20 коп.	-	-	115	9 руб. 20 коп.
«Сборник арифметических задач Воленса»	34	13 руб. 94 коп.	-	-	34	13 руб. 94 коп.
«Обиход нотного пения Потулова»	25	8 руб.	-	-	25	8 руб.
«Последование Парастаса»	25	2 руб. 50 коп.	-	-	25	2 руб. 50 коп.
«Литургия Иоанна Златоуста»	19	1 руб. 90 коп.	-	-	19	1 руб. 90 коп.
«Народная школа Анастасьева»	2	4 руб.	-	-	2	4 руб.

«Грамматические и орфографические упражнения Бунакова»	1	20 коп.	-	-	1	20 коп.
«Прописи Гербача»	-	-	300	24 руб.	300	24 руб.
Разрезная азбука						
«Портрет Государя Николая II и Государыни Александры Фёдоровны»	-	-	80	100 руб.	80	100 руб.
«Первая пчёлка» Поливанова	-	-	400	220 руб.	400	220 руб.
«Солнышко» Родонежского	50	25 руб.	-	-	50	25 руб.
«Объяснительное чтение» Савенко	40	23 руб. 60 коп.	-	-	40	23 руб. 60 коп.

З наведеної вище відомості випливає, що загалом упродовж 1895 р. до училищних бібліотек Переяславського повіту надійшло 2819 видань на суму 974 руб. 11 коп. Із 1894 р. залишалися ще 719 різних видань на загальну суму 288 руб. 7 ½ коп. Протягом звітного року передано на потреби повітових училищних бібліотек 3538 видань на суму 1262 руб. 18 ½ коп. Показово, що серед цих видань представлена лише російськомовна релігійна та методична література, а україномовні видання взагалі відсутні. Воно й не дивно. Царський уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, намагався взяти його під контроль. Найпоширенішими діями щодо регламентації читання були нагляд за бібліотеками навчальних закладів, регулювання книжкового фонду бібліотек та книжкових складів. У такий спосіб уряд прагнув запобігти проникненню в учнівське середовище небажаної літератури. Урядові розпорядження і каталоги уможлилювали поповнення бібліотек лише контрольованою літературою. Перевага надавалася книжкам релігійно-морального змісту, офіційним і довідковим виданням, художній літературі. За допомогою різноманітної системи заходів, переважно таких, як навчання російською мовою та комплектування бібліотек російськомовною літературою, здійснювалося зросійщення українських школярів. Регламентація дитячого читання виступала одним з інструментів контролювання громадської та національної ідентичності й виховання у школярів тих якостей, які відповідали освітній самодержавній політиці [9, с. 85].

Окремо розглянемо основні нормативні акти, які регламентували процес створення та функціонування бібліотек при навчальних закладах.

Учнівські бібліотеки, засновані земствами, підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Забезпечення учнів і вчителів необхідною навчальною літературою та книгами для позакласного читання здійснювалося винятково коштом повітового земства, в той час як усі інші витрати по утриманню існуючих у повіті земських училищ розподілялися між земством і сільськими товариствами, на території яких розміщувалися ці навчальні заклади. Покладаючи на органи місцевого самоврядування розв'язання питань освіти народу й, зокрема, забезпечення його літературою, влада вбачала їхнє завдання насамперед у фінансуванні шкільництва і забезпеченні його подальшого розвитку за рахунок земських установ та міських дум.

Діяльність початкових училищ і, відповідно, бібліотек, які при них функціонували, підпорядковувалася «Положенню про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. та «Положенню про початкові народні училища», виданому 14 червня 1864 р. Згідно з першим, земству не було надано широких прав у царині освітньої діяльності, а дозволено лише «піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямі й участь у завідуванні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів» [5, с. 38]. Від початку своєї діяльності в галузі початкової освіти повітові земства брали на себе утримання вчителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. У перші роки земської діяльності велика роль відводилася сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи, проте забезпечення їх літературою не входило до їхніх обов'язків. «Положення про початкові народні училища» від 14 червня 1864 р. більш детально розкривало земську діяльність у галузі початкової освіти. Зокрема, «Положення» ставило початкові народні школи під контроль повітових і губернських училищних рад. При цьому перші контролювали переважно середню освіту, другі – початкову. До складу училищних рад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації та духівництва. Так, наприклад, у 1890 р. до складу повітового Училищного комітету входили:

повітовий предводитель дворянства Микола Миколайович Раїч (голова); члени: 1) від Міністерства народної освіти – завідувач Переяславського двокласного міського училища Василь Іванович Чепіга; 2) від Духовного відомства – священник Іоанн Лонгвінов; 3) від Міністерства внутрішніх справ – повітовий справник Костянтин Ілліч Яхнов; 4) від земства – голова Переяславської земської управи Андрій Володимирович Стороженко і мировий суддя Петро Сергійович Ілляшенко; 5) від міста – священник Тимофій Богацький [16]. Цікаво, що очільник земської управи був незмінним членом училищної ради з правом вирішального голосу і саме від його думки залежало вирішення багатьох спірних питань, зокрема й щодо бібліотек навчальних закладів [31, с. 397]. Для прикладу згадаємо один випадок. У 1892 р. новопризначений інспектор народних училищ 5-го району надвірний радник Євген Олександрович Соболев, перевіряючи стан початкових земських училищ Переяславського повіту, виявив «порушення», яке скоїв голова Переяславської земської управи кандидат філології Андрій Володимирович Стороженко ще в 1890 р. У земському архіві перевіряючий виявив лист № 745 від 9 травня 1890 р. за підписом А. В. Стороженка, яким він передавав учительці Корніївського земського училища Ользі Максимович, дочці ректора Київського університету, 72 книги для училищної бібліотеки, з яких 53 з видання просвітницького характеру «Посредник». Відомо, що книгозбірня цього училища, відкритого в 1886 р., була недостатньо укомплектована літературою. У листі зазначено: «по прочтении учениками, книги возвратить в управу, причём, в виду того, что они посылаются временно, в каталог училища их вовсе не вносят». Розсилаючи книги з Переяславської земської управи по земських школах, А. В. Стороженко діяв на підставі циркуляру Міністра народної освіти від 25 липня 1881 р., який забороняв вільне надходження книг до училищ. Школи, які утримувалися за участі земства, могли отримувати книги та періодичні видання лише з дозволу Училищної ради або інспекторів народних училищ, виключно з числа схвалених Міністерством народної освіти. Згаданий циркуляр забороняв училищам приймати літературу від будь-яких осіб чи організацій, навіть від опікунів навчальних закладів. Відомо, що книги, передані А. В. Стороженком Корніївському земському училищу, належали бібліотеці при Переяславській земській управі. Ця книгозбірня була створена

за участі покійного інспектора народних училищ гр. Шмідта, який заповів особисту бібліотеку переяславському земству. Інспектор Є. О. Соболев у своєму звіті від 5 листопада 1892 р. зазначив, що серед книг, які передавала Переяславська земська управа в тимчасове користування училищам зі своєї бібліотеки, він виявив видання, не рекомендовані Міністерством народної освіти. Зокрема, на заборонену літературу він натрапив, інспектуючи Хощківське училище [6, с. 37–38]. Звіт Є. О. Соболева містить ще одну цікаву інформацію. Він зазначає, що, інспектуючи училища, йому доводилось оглядати квартири вчителів, і його здивувало, що в їхніх оселях він не побачив книг та періодичних видань. Пояснень цьому явищу він не знайшов [6, с. 39].

Окрім згаданих вище, власні бібліотеки мали й інші навчальні заклади м. Переяслава та Переяславського повіту: Монастирська церковно-парафіяльна школа, міські церковно-парафіяльні школи (жіноча при Борисо-Глібській церкві та мішана при Петро-Павлівській церкві), Міське трикласне училище, земське народне училище (передмістя «Підварки»), Міське парафіяльне училище, Єврейське початкове училище зі слюсарно-ковальським ремісничим класом, Жіноча рукодільна школа, Переяславське восьмикласне приватне комерційне училище та ін. Проте інформації про книгозбірні цих навчальних закладів у постановках і звітах Переяславських повітових земських зборів та Переяславської земської Управи ми не виявили. Це пов'язано з тим, що земська влада не фінансувала або недостатньо фінансувала організацію та поповнення книжкового фонду цих бібліотек. Вони функціонували за рахунок добровільних пожертв благодійників, осіб духовного звання, монастирів, церков, прихожан тощо.

Діяльність учнівських бібліотек, як і всіх інших тогочасних книгозбірень, регламентувала низка офіційних законодавчих актів і документів, спрямованих на суворий контроль за їхньою роботою: «Тимчасові правила» про нагляд за публічними бібліотеками (1884); «Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними», видані 15 травня 1890 р. Міністерством народної освіти, які передбачали додатковий нагляд з боку чиновників та духовного відомства за діяльністю публічних бібліотек та їхнім фондом; «Правила про книжкові склади і народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах Міністерства

народної освіти», видані 18 січня 1904 р.; Закон від 2 грудня 1905 р. про ліквідацію цензури щодо народних бібліотек; «Резолюція Першого бібліотечного з'їзду» (1911); «Резолюція загальноземського з'їзду з питань позашкільної освіти, не розглянутих загальноземським з'їздом» (1911); «Нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах» (1912). На основі цих та інших нормативних документів уклалися статут кожної бібліотеки і правила користування книжковим фондом.

Поповнення книжкового фонду регламентувалось як наведеними вище нормативними актами, так і спеціальними каталогами книг, дозволених для народних читалень, якими передбачалося виключення з бібліотечних зібрань «неблагонадійних» книжок. Ще в 1833 р. Микола I видав указ про щорічний перегляд каталогів публічних бібліотек з метою вилучення заборонених книг. У зв'язку з цим публічні бібліотеки передавалися з відання Міністерства внутрішніх справ до відання Міністерства народної освіти, яке керувало діяльністю цензурних комітетів. Від 1884 р. книжковий фонд бібліотек визначався «Алфавітними списками творів друку, що не повинні бути дозволеними в публічних бібліотеках». У 1888 р. уряд розпорядився допускати надходження до народних бібліотек лише книг, схвалених ученим комітетом Міністерства народної освіти. Видані в 1890 р. «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» передбачали додатковий нагляд з боку чиновників та духовного відомства за фондами публічних бібліотек. Так, згідно з § 4 зазначених правил, бібліотеки могли мати лише таку літературу: а) книги, включені до каталогів, які видавало Міністерство народної освіти для використання в учнівських бібліотеках середніх і нижчих навчальних закладів і в учительських бібліотеках нижчих навчальних закладів; б) книги, схвалені Міністерством народної освіти для використання в читальнях; в) книги, зазначені духовним відомством для використання в церковно-парафіяльних школах і в церковних бібліотеках; г) книги і журнали, які видавалися з дозволу духовної цензури; д) книги і журнали, які видавалися урядом; ж) світську літературу і журнали, ухвалені Міністерством народної освіти за погодженням з обер-прокурором Синоду. У 1898 р. Міністерство народної освіти дозволило включати до бібліотечних фондів місцеві періодичні видання, погоджені попечите-

лем навчального округу, губернатором та єпархіальним єпископом. У 1905 р. правила про народні бібліотеки скасували комплектування бібліотек згідно з каталогами, а в 1912 р. нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах знову обмежили комплектування фондів бібліотек певними рамками й відродили цензуру. Зокрема, зазначалося, що фонди народних бібліотек складаються з періодичних видань і книг, які дозволено допускати Вченим комітетом Міністерства народної освіти в учнівські, вчительські, публічні бібліотеки, якщо є дозвіл інспектора, а також підкреслювалося, що книги, подаровані благодійниками, обов'язково має переглядати інспектор [21, с. 68]. Упродовж досліджуваного періоду комплектування фондів бібліотек навчальних закладах відбувалося згідно зі списками книг, рекомендованих Ученим комітетом Міністерства народної освіти, що друкувалися на сторінках тогочасних фахових педагогічних журналів, передусім у «Журнале Министерства народного просвещения», «Известиях по народному образованию», «Русской школе», «Світлі» [21, с. 59]. Вони відповідали запитам школи й диференціювалися для бібліотек середніх і початкових навчальних закладів, народних училищ. Для церковно-парафіяльних шкіл аналогічні каталоги випускав Синод.

У бібліотеках навчальних закладів Переяславського повіту, які утримувалися за участі земства, бібліотечним фондам та контролю над ними приділялася значна увага. Так, наприклад, згідно з рішенням Переяславських чергових повітових земських зборів від 11 вересня 1902 р. відповідальність за придбання підручників і книг для позакласного читання для навчальних закладів повіту повністю покладалася на земство [16, с. 47]. На жаль, переліки цих видань не збереглися. У діловодних документах переяславського земства знаходимо тільки згадки про видатки на їх придбання, рідше – кількісний склад книгозбірень. Окрім того, що повітове та губернське земства здійснювали стабільне асигнування на розвиток бібліотечної справи, представники місцевих органів влади, благодійники, видавці дарували книги з власних бібліотек або ж цілеспрямовано купували необхідну шкільну літературу.

Реформування шкільної системи спричинило потребу в підготовці численної когорти педагогічних кадрів, підвищенні їхнього фахового рівня. Без вирішення цих важливих питань неможливою була

реорганізація школи [38, с. 237]. У зв'язку з цим з 70-х років XIX ст. земства почали засновувати педагогічні бібліотеки, метою створення яких було забезпечення загальноосвітніх інформаційних потреб освітян, підвищення їхнього освітнього рівня та педагогічної майстерності. Існували різні види цих бібліотек, а саме: учительські – складові навчальних бібліотек закладів освіти різних рівнів; довідково-педагогічні – зібрання посібників у справі народної освіти; центральні педагогічні бібліотеки, що діяли поза навчальними закладами, зокрема в структурі товариств грамотності, земських управ, педагогічних музеїв, або як самостійні [39, с. 238]. Фонди цих бібліотек були, як правило, невеликими, оскільки кількість книг залежала від фінансування земств, і склалися зі спеціальної методичної та наукової літератури. Серед періодичних видань, популярних у середовищі вчителів кінця XIX ст., слід виокремити «Русский педагогический вестник», «Журнал для воспитателей», «Земскую школу», «Вестник воспитания», «Русскую школу», «Світло», «Основу», на шпальтах яких порушувалися проблеми формування та вдосконалення педагогічної майстерності вчителя [39, с. 239]. За відсутності спеціальних книгозбірень учителі користувалися фондами шкільних бібліотек.

У Переяславському повіті спеціалізована книгозбірня для освітян під назвою «Центральна учительська бібліотека» почала функціонувати лише в 1904 р. Рішення про її створення прийняли Переяславські повітові земські збори XL скликання 20 вересня 1904 р. Для книгозбірні було виділене окреме приміщення при Переяславській повітській земській управі. Починаючи з 1905 р. Переяславські повітові земські збори ХLI скликання ухвалили щороку закладати в повітовий кошторис 200 руб. на її потреби, зокрема поповнення літературою. Таку ж суму зобов'язалося щорічно асигнувати й губернське земство [16, с. 49–50]. Є підстави вважати, що в подальші роки зазначена книгозбірня успішно розвивалася завдяки тому, що регулярно отримувала дотації з боку повітового та губернського земств на придбання книжкових і періодичних видань. Обсяг цих асигнувань був незмінним упродовж усього періоду функціонування переяславської «Центральної вчительської бібліотеки». Це підтверджується звітами Переяславської повітової земської управи за 1906 і 1908 рр. та Зведенням постанов Переяславських чер-

гових повітових земських зборів XLVIII скликання в 1912 р. [14, с. 50; 16, с. 29; 36, с. 103]. Зокрема, у Звіті Переяславської повітової земської управи за 1908 р. з цього приводу зазначено, що у звітному році для даної бібліотеки виписано й оправлено книг на суму 400 руб. і надалі вона поповнюватиметься книгами на щорічно асигновані кошти відповідно до статті 7 річного бюджету «Витрати на підготовку учительського персоналу» [16, с. 29].

Окремо варто розглянути питання заснування та функціонування Переяславського повітового земського книжкового складу, який був тісно пов'язаний з освітньою системою.

Загальне піднесення освіти та культури в результаті проведення низки земських реформ дістало виявлення у збільшенні обсягу друкованої продукції та відкритті в губернських і повітових містах земських книжкових складів, що мали виконувати два завдання: забезпечення земських шкіл і бібліотек книгами та канцелярським приладдям, придбаними за пільговими цінами (зазвичай 10 % знижки від закупівельної вартості, – різницю доплачувало земство) та організацію торгівлі загальнодоступними виданнями в сільській місцевості.

Ідея відкрити земський книжковий склад у Переяславі виникла у фундатора Переяславської громадської бібліотеки М. О. Терлецького в 1873 р. Це була одна з перших спроб не лише на території тогочасної України, а й у всій Російській імперії. Для порівняння: перший в імперії земський книжковий склад був відкритий у 1872 р. Уржумським повітовим земством, а перший губернський склад – у Твері в 1877 р. [8, с. 44]. Перший на теренах України губернський земський книжковий склад було відкрито Харківським земством у 1879 р. [3, с. 48].

Переяславські повітові земські збори IX скликання 19 червня 1873 р. ухвалили створити при повітовій земській управі склад книг і здійснювати виписування різного роду видань за згодою з повітовою училищною радою, а потім за розпорядженням цієї ж ради передавати їх училищам для розпродажу всім бажаючим (учителям, учням, місцевим мешканцям). Перелік книг для складу було доручено підготувати члену училищної ради П. С. Ілляшенку. Проте відразу відкрити склад не вдалося. Губернатор, розглядаючи звернення переяславських гласних, зауважив, що збори не взяли до уваги, що створення книжкового складу на

основі статті 25 Височайше затвердженої думки державної ради про друк може бути допущене лише з дозволу належного керівництва. До того ж, у зверненні не було зазначено, з яких саме книг буде складатися фонд складу. Тому губернатор рекомендував повторно розглянути це питання з урахуванням його зауважень та взяти до уваги перелік книг, дозволених Міністерством народної освіти [22, с. 119]. Коли полтавський губернатор зазначав, що відкриття складу має узгоджуватися з нормами закону, йшлося про те, що діяльність книжкових складів регулювалася законами про друк, згідно з якими відкриття будь-яких книжкових складів, магазинів, лавок, шаф було можливим з дозволу місцевого губернатора і під його контролем. У подальшому діяльність складів підпадала під дію «Положення про початкові училища» (1876), відповідно до якого контроль за заснуванням складів при навчальних закладах уряд покладав на інспекторів народних училищ, та «Правил про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства міністерства народної освіти», затверджених 18 січня 1904 р. [3, с. 49–50]. Детальні покрокові інструкції про те, як відкрити книжковий склад при повітовому земстві чи сільському училищі, містилися в багатьох тогочасних методичних виданнях, таких, як, наприклад, книга В. П. Вахтерова «Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. – Книжные склады. – Воскресные школы и повторительные классы» (1896). Окремий її розділ так і називався: «Книжкові склади в провінції» [2, с. 83–147].

У 1874 р. Переяславські повітові земські збори X скликання повернулися до розгляду питання про заснування повітового земського книжкового складу та заслухали доповідь з цього приводу Переяславської земської управи [22, с. 119]. Проте далі обговорення справа не рухалася. Коли саме заснували книжковий склад у Переяславському повіті, встановити не вдалося. Проте відомо, що в 1901 р. він уже функціонував. Так, у серпні 1901 р. Переяславські чергові повітові земські збори XXXVII скликання за порадою гласного В. Н. Бутовича ухвалили виписати зі складу при В'ятській губернській земській управі літературу для поповнення бібліотечних фондів початкових училищ Переяславського повіту та заклали на це кошти в розрахунку по 10 руб. на один навчальний заклад. Після отримання книг з м. В'ятки їх мали реалізувати через

місцевий земський книжковий склад [29, с. 16]. Ще одна згадка про переяславський земський склад книг датується 1912 р., коли випускники земських училищ Переяславського повіту отримали в подарунок від повітового земства брошуру «Імператор Олександр II». Чимало примірників цього видання залежалося на земському складі і, щоб його розвантажити, було вирішено презентувати їх учням [36, с. 104].

Мережа земських книжкових складів в імперії неухильно зростала, і станом на 1905 р. їх уже нараховувалося 129, з них: 110 – повітові і 19 – губернські. До їх числа належав і склад у Переяславі. Як забезпечувалася діяльність складу, невідомо: очевидно, подібно до інших складів.

Земський склад укладав угоди з видавцями, редакторами журналів і газет, товариствами грамотності про постачання літератури, сам визначав знижки, відкривав відділення, збував товар. Існувало багато способів реалізації книг зі складів. Стаціонарні чи пересувні пункти продажу діяли при приходських церквах, товариствах дбання про народну тверезість, народних училищах, лікарських пунктах, базарних кіосках, бібліотеках, ярмарках, земських управах, аптеках, волосних правліннях. Також книжкові та періодичні видання передавали на реалізацію вчителям, агрономам, лікарям, листоношам зі сплатою комісійних у розмірі 10–15 % від вартості видань. Часто земства для цих цілей запрошували спеціальних книгонош. Нерідко знаходились особи, які виконували таку роботу безоплатно [3, с. 52].

Який із наведених вище способів реалізації книг і періодичних видань домінував у Переяславському земському книжковому складі, невідомо. Земськими діловодними документами підтверджується збут друкованої продукції через початкові училища та ярмаркову торгівлю. Питання організації продажу книг населенню при посередництві земства обговорили гласні 13 грудня 1905 р. на Переяславських позачергових повітових земських зборах ХІІ скликання. Зокрема, голова Переяславської земської управи титулярний радник В. В. Гамалья зауважив, «що з кожним роком збільшується попит на дешеві видання, особливо в сільській місцевості. Дрібні торгівці відчули цей попит і пропонують сільському населенню на базарах, ярмарках, у крамницях дійсно дешево, але нікуди негодні видання І. Д. Ситіна, П. П. Сойкіна, Ф. Ф. Павленкова і К^о – сонники, казки та інші лубочні за змістом видання, які не

розвивають народ, а навпаки затемняють. Земство має йти на допомогу селу у справі поширення книг, і, на думку Управи, найкращим способом у цій справі буде поширення книг через земських книгонош за прикладом Саратовського земства або через візників, які будуть розвозити й продавати книги на ярмарках і базарах за прикладом Миргородського земства. Лише таким способом, на думку Управи, можна забезпечити сільських мешканців якісним матеріалом для читання. У зв'язку із цим Управа просить земські збори асигнувати 250 руб. на облаштування продажу книг на ярмарках і базарах у такому розрахунку: 100 руб. на виписку книг і 150 руб. на зарплату особі, яка буде організовувати торгівлю. А також додатково асигнувати щороку 100 руб. на виписку газет і журналів для земських службовців, які спершу надходитимуть у земську повітову Управу (на склад) і звідти відправлятимуться поштою до місця призначення» [31, с. 278–279]. Попри наміри ярмаркова та базарна торгівля книгами того року не була налагоджена, як, до речі, і наступного. У звіті Переяславської повітової земської управи за 1906 р. зазначено, що кошторисом звітного року було передбачено 250 руб. на витрати з продажу книг земського складу на ярмарках. Та, оскільки заплановане не було організовано, зазначені кошти перейшли в баланс наступного року [14, с. 50].

Наукова новизна полягає у здійсненні комплексного наукового історико-бібліотекознавчого аналізу діяльності бібліотек при світських і духовних навчальних закладах Переяславського повіту Полтавської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст.

Висновки. Отже, бібліотеки земських навчальних закладів були важливою складовою освітньої системи Переяславського повіту 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Їхнє запровадження стало результатом появи земських органів самоврядування та проведення освітньої реформи в 1863–1864 рр. Заходи освітнього та просвітницького характеру серед населення посідали значне місце в багатогранній діяльності земств. Забезпечення земством початкових і середніх народних шкіл навчальними посібниками та літературою для позакласного читання представляло одну з найважливіших та найскладніших сторін шкільної справи. Завдяки увазі земств до розвитку народної та позашкільної освіти відбулися значні зміни в системі шкільних бібліотек. Доступні для широкого загалу біб-

ліотеки, що обслуговували вчителів, учнів, інші верстви населення, стали не лише запорукою забезпечення належного рівня навчального процесу, а й сприяли підвищенню освіченості населення, зростанню його культурних потреб, долученню до духовних цінностей.

Аналіз діловодної документації Переяславського земства дає можливість зробити висновок, що мережа шкільних бібліотек Переяславського повіту в досліджуваній період була досить розгалуженою, її розвиток відбувався паралельно з розвитком освітнього руху та розбудовою мережі навчальних закладів повіту. Книгозбірні створювалися на основі існуючих закладів початкової та середньої освіти, функціонували задля потреб учнів, учителів, місцевого населення, мали різні за обсягом бібліотечні фонди, змістове наповнення, кількість користувачів. Фонди шкільних бібліотек обмежувалися каталогом дозволеної для використання літератури, були нечисельними й одноманітними, поповнювалися епізодично, фінансувалися недостатньо й нерегулярно.

Незважаючи на низку недоліків, бібліотеки початкових і середніх навчальних закладів Переяславського повіту пройшли певний етап становлення та розвитку в культурно-освітньому просторі краю. Їхня діяльність позитивно вплинула на підвищення освітнього та культурного рівня населення, поширення книжкової культури й різногалузевих знань. На ефективність діяльності земства у справі забезпечення початкових народних шкіл літературою вплинула наявність у повіті книжкового складу при Переяславській повітовій земській управі, звідки шкільні бібліотеки отримували необхідні книги. Характерними ознаками розвитку книгозбірень освітніх закладів досліджуваного періоду стали їхня доступність та відкритість для читачів і водночас нестача фінансування та кадрів, недостатність комплектування книжкових фондів та їхнє зростання, організаційні труднощі, благодійна фінансова підтримка небайдужих громадян та організацій.

Список використаних джерел

1. Борисенко Н. М. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика другої половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2016. 255 с.

2. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. – Книжные склады. – Воскресные школы и повторительные классы. Москва: Тип. Высочайше утверждённого Т-ва И. Д. Сытина, 1896. 373 с.
3. Волошенко В. О. Книжкові склади у просвіті селян: суспільні очікування та практики у Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. Вип. 11. С. 47–56.
4. Гавриленко К. Методологічні підходи та принципи професійної підготовки аграрників в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2016. № 1. С. 12–19.
5. Гуз А. М. Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Гілея. Серія: Історичні науки. Вип. 49. С. 36–41.
6. Земские училища Переяславского уезда Полтавской губернии. 1892. 44 с.
7. Зиль А. С. Школи Переяславського земства // Київщина: історія рідного краю: матер. Всеукр. наук.-практ. краєзнавчої конф. «Треті краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича» / упоряд.: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2021. С. 222–234.
8. История книги.: учебник для вузов / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Ку прияновой. Москва, 2001. 400 с.
9. Карліна О. Регламентация читання в імперській Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Спецвипуск. 2022. С. 85–93.
10. Куценко Ю. Заснування та розвиток Переяславської чоловічої гімназії (1906–1919) // Наукові записки з української історії. 2014. Вип. 34. С. 51–58.
11. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1894 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1895. 189 с.
12. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1895 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1896. 202 с.
13. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1896 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1897. 218 с.
14. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1906 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1907. 278 с.

15. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1907 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1908. 297 с.
16. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1908 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1909. 292 с.
17. Памятная книжка Киевского Учебного округа. Часть V. Полтавская губерния. Изд. Упр. Учеб. Округа. Киев: Тип. Высоч. утверж. Т-ва печ. дела и торгов. И. Н. Кушнерева и Ко. в Москве. Киев. отд, Бибиковский бульвар, д. № 8-б, 1890. 217 с.
18. Коцур В. П., Гуржій О. І., Лоха В. А. Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти: моногр. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2019. 624 с.
19. Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания XLIX созыва 1913 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1914. 296 с.
20. Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания L созыва в ноябре 1914 года и чрезвычайных Земских Собраний 28 марта и 10 августа 1914 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1915. 356 с.
21. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) // АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; наук. ред. О. С. Онищенко; рец.: О. В. Сухомлинська, Л. А. Дубровіна. Київ: Четверта хвиля, 2009. 270 с.
22. Свод постановлений Переяславского уездного земского собрания X-го созыва 1874 г. Полтава: Тип. Пигуренко (в круг. переулке за воен. гимназ. в собст. доме), 1874. 147 с.
23. Свод постановлений Переяславского XI очередного уездного земского собрания в июне 1875 г. Киев: В. Давиденко, Михайловская ул., собст. дом, 1875. 141 с.
24. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI-го созыва в августе 1885 г. Переяслав: Тип. П. Лепского и Вурмана, Базарн. площадь, д. Канавера, 1885. 189 с.
25. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXIX созыва в сентябре 1893 года. Переяслав: тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1894 г. 123 с.
26. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXX созыва в сентябре 1894 года. Переяслав: тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1895 г. 109 с.

27. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXI созыва в октябре 1895 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1896. 102 с.
28. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIV созыва в октябре 1898 года и экстренного уездного собрания 19 февраля 1899 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1899. 185 с.
29. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXVII созыва в августе 1901 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1902. 129 с.
30. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIX созыва в сентябре 1903 года и Экстренного Земского Собрания 15 июня 1903 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1904. 229 с.
31. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLI созыва в сентябре 1905 года и чрезвычайного земского собрания 13 декабря 1905 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1906. 284 с.
32. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLII созыва в сентябре 1906 года и Чрезвычайных Земских Собраний 6-го мая и 25 июня 1906 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1907. 378 с.
33. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLV созыва в сентябре 1909 года и чрезвычайного земского собрания 3-го мая 1909 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1910. 344 с.
34. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVII в сентябре 1911 года и Чрезвычайных Земских Собраний 29 апреля и 20 ноября 1911 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина. 346 с.
35. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVI собрания в октябре 1911 года и Чрезвычайного Земского Собрания 25 мая 1910 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1911. 289 с.
36. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVIII созыва 1912 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1913. 264 с.
37. Сто неспокійних творчих літ / упоряд. Г. В. Гоцкало. Київ: вид-во «Міленіум», 2007. 124 с.

38. Терлецкий Н. Переяславское духовное училище // ПЕВ.ЧН. 1882. № 2. 15 янв. С. 71–94.
39. Шарненко Т. О. Роль педагогічних бібліотек та періодичних видань для самоосвіти вчителя кінця XIX – поч. XX ст. // Андрагогічний вісник: наук. електрон. період. вид. 2014. Вип. 5. С. 237–245.

Olena Zham

*National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”
(Pereyaslav, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6216-5167

e-mail: zham.olena@ukr.net

Oksana Vysoven

*Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav
(Pereyaslav, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0061-2301

e-mail: vysoven.oxsana@gmail.com

Larysa Kapitan

*Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-5035-8164

e-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

**Libraries of secular and theological educational institutions
of Pereyaslav County, Poltava Governance
in second half of 19th – beginning of 20th centuries
(according to materials of resolutions and reports
of the Zemstvo Assembly of Pereyaslav County
and the Zemstvo Administration of Pereyaslav County)**

The purpose of the study is to research comprehensively activities of the libraries of educational institutions of the Pereyaslav County of the Poltava Governance in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries, aimed at the development of public education and solving the problem of providing educational institutions with literature for study and extracurricular reading, which was one of the important aspects of school affairs on the basis of the analysis and theoretical generalization of the official documentation of the Pereyaslav Zemstvo. **The methodological basis of the work** is a systematic approach, the principles of a critical and structural-systemic approach to the source base. The work uses historical-comparative, chronological and concrete-historical methods in their totality, as well

as special methods of source analysis of documents and materials. **The scientific novelty of this work** is defined by carrying out a complex scientific historical and library analysis of the activities of libraries at secular and theological educational institutions of the Pereyaslav County of the Poltava Governance in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. **Conclusions.** The analysis of resolutions, reports and some reference publications made it possible to establish that a wide network of libraries at secular and theological educational institutions functioned in the second half of the 19th –beginning of the 20th centuries. The number of student libraries grew in tandem with the development of the educational system, and they were created on the basis of the existing network of educational institutions. It is proved that innovations in the library system were initiated by the Zemstvo bodies during the reporting period of history, as well as other quantitative and qualitative changes in the school system. Educational institutions' libraries were the most common ones compared to other types of libraries in the cultural and educational space of the region. Despite a number of disadvantages (inadequate funding, insufficient book fonds, limited with a catalog of permitted literature, organizational problems) libraries became a significant social and cultural phenomenon of public life in the county, and their activities had a positive effect on raising the educational and cultural level of the population.

Key words: Pereyaslav, Zemstvo Assembly of Pereyaslav County, library activity, library network, student libraries, book fond, equipment, cultural and educational potential.

*Стаття підготовлена 5 січня 2022 року;
подана до друку 19 січня 2022 року.*

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.171:091(497.11)"16"
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.133>

Любов Андріївна Дубровіна,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Ольга Андріївна Іванова,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8226-0401
e-mail: rukopisivanova@gmail.com

Олена Михайлівна Гальченко,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1020-4675
e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

СЕРБСЬКІ РУКОПИСИ XVII СТ. З КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРИКО-КОДИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мета роботи. Висвітлити найважливіші характеристики сербських кодексів XVII ст. з колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у взаємозв'язку з історичними реаліями.

Здійснити кодикологічний опис рукописних пам'яток з визначенням історичних персоналій та місць, пов'язаних з їхньою долею. **Методологія.** У процесі дослідження було використано історико-порівняльний метод, який дозволив виокремити спільні та відмінні характеристики рукописів. **Наукова новизна.** Узагальнено результати кодикологічного дослідження сербських рукописних книг XVII ст. з фонду Церковно-археологічного музею як окремої групи з внутрішніми взаємозв'язками, визначено їхні спільні палеографічні характеристики та ознаки, висвітлено відображені в записах обставини побутування рукописів та історія місць створення й зберігання. Опубліковано відбитки з інструментів для тиснення, що збагачує знання про види інструментів для оздоблення сербських шкіряних оправ та дозволяє звузити хронологічні рамки їхнього використання і сприяє більш точному їх датуванню. **Висновки.** Місцем створення сербських рукописів XVII ст. здебільшого були монастирі в Сербській державі та в монастирях Афона. Рукописи написані сербським півуставом, ресавським правописом, на папері венеційського або турецького виробництва; мають високий рівень оздоблення з

використанням різних стилів: балканської плетінки, тератологічного та рослинного. У записах засвідчено участь у їхній долі історичних осіб, серед яких – писець Святопавлівського Афонського монастиря Євфимій, архієпископ (патріарх Сербський) Паїсій (1614–1646 рр.), митрополит Герцоговинський Симеон (1615–1630 рр.) та інші, а також історичні події, зокрема неврожай та підвищені ціни на жито 1715 р., голод 1622 р. та 1783 р., будівництво церкви в монастирі Убожац у 1622 р. Оправи сербських рукописів XVII ст., крім однієї, є первинними, що дозволило встановити закономірності їхніх конструктивних особливостей та оздоблення й визначити характер оформлення оправ зазначеного періоду та застосованих для цього інструментів. Досліджувані рукописи надійшли до Київської духовної академії через відомих учених-колекціонерів – архімандрита Антоніна Капустіна та протоієрея Михайла Раєвського.

Ключові слова: сербські рукописні книги XVII ст., оздоблення рукописних книг, записи в сербських рукописних книгах, колекція Церковно-археологічного музею, сербські оправы XVII ст., оздоблення книжкових оправ, протирки з тиснення на оправах.

Актуальність теми дослідження. Кодикологічне дослідження групи рукописів за національною ознакою та в межах конкретного часового періоду дає можливість визначити більш глибокі ознаки та характеристики рукописної писемності певного часу для певної країни,

висвітлити взаємозв'язки обставин побутування рукописних книг (далі – РК), долю місць їхнього створення та зберігання, а також діяльність історичних персоналій.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші наукові описання сербських рукописів, які зберігаються у складі колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (далі – ЦАМ КДА) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (ф. 301 за сучасною нумерацією), містяться в каталогах М. І. Петрова [1] та О. О. Лебедева [2]. Ці два видання значно відрізняються між собою за точністю описань рукописних пам'яток, оскільки між їхньою публікацією – відповідно в 1875–1877 та в 1916 роках – побачили світ праця М. П. Лихачова «Бумага и древнейшие бумажные мельницы...» [3] та його ж фундаментальний тритомник «Палеографическое значение бумажных водяных знаков» [4], які надали можливість О. О. Лебедеву більш точно датувати рукописи. Записи з деяких рукописів та відомості про їхнє надходження до ЦАМ КДА були також опубліковані в періодичному виданні КДА «Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 рік» [5, с. 513–516]. У багатотомному виданні початку XX ст. сербського вченого Любомира Стояновича [6], присвяченому сербським записам з бібліотек різних країн, наведено записи з цих рукописів, очевидно – не за рукописами, а за каталогами Петрова та Лебедева. Оздоблення сербських оправ XVII ст. досі лишається поза увагою дослідників. Єдина праця, присвячена цьому питанню, опублікована З. Янц у 1974 р. [7]. Через обмеженість наведених у ній відомостей щодо характеру оздоблення її не завжди можна застосувати для атрибуції оправ цього періоду.

Основною метою дослідження є висвітлення найважливіших характеристик сербських кодексів XVII ст. з фондів ІР НБУВ у взаємозв'язку з історичними реаліями, а також кодикологічне описання рукописних пам'яток з характеристикою історичних персоналій, пов'язаних з їхньою долею. Була здійснена спроба визначити можливість використання оздоблення книжних оправ (схем тиснення та застосованих для цього інструментів) для більш точної локалізації меж їхнього вживання з огляду на обмеженість сучасних знань про сербські оправи XVII ст.

Виклад основного матеріалу. В ІР НБУВ зберігається чимало кириличних рукописів, створених у країнах Балканського півострова,

зокрема сербських. Основний корпус цих РК та уривків міститься в колекції ЦАМ КДА. Описи даних РК у каталогах М. І. Петрова та О. О. Лебедева, організованих за предметно-тематичним принципом, уміщені серед описів рукописів іншого походження, здебільшого східнослов'янського, що ускладнює їхній розгляд окремим блоком, зі своїми внутрішніми взаємозв'язками, та вивчення на спільному для них історичному тлі. У запропонованій статті узагальнено результати кодикологічного аналізу сербських РК XVII ст. з колекції ЦАМ КДА, визначено їхні загальні характеристики та ознаки, висвітлено реалії часу та історію місць створення РК. Слід зазначити, що в даний час в ІР НБУВ проводиться робота з наукового опису масиву рукописів XVII ст. з усіх фондів установи. Кодикологічне вивчення групи сербських рукописів є складовою частиною цього дослідницького напряму.

З кінця XV ст. територіями майже всього Балканського півострова володіла Османська імперія. Протягом XVI–XVII ст. народи півострова за підтримки європейських держав, передусім Австро-Угорщини, неодноразово повставали, проте значного успіху не досягали; населення масово емігрувало від турецької окупації на православні землі та виїздило до слов'янських монастирів Константинополя й Афона; частина сербського народу знайшла притулок на території Габсбурзької імперії – розселилася на прикордонних територіях та в Угорщині. Значну роль у політичному та культурному житті населення, що залишилося на батьківщині, відігравала Православна церква – Печський патріархат у Сербії, який був відновлений у 1557 р. і діяв до 1776 р., зберігаючи свої привілеї та маєтки, зокрема Цетінська митрополія в Чорногорії, що упродовж XVI–XVII ст. зусиллями митрополитів зберегла відносну свободу краю від турків. Головними осередками культури та писемності залишалися майже винятково монастирі; деякі з них в минулому мали друкарні та публікували книги, щоправда, в дуже невеликій кількості. Так, при монастирі Мелешево з 1544 до 1557 рр. діяла друкарня, де побачили світ три книги [8, с. 65]. Такий незначний внесок у національну книжкову справу аж ніяк не міг задовольнити потреби Церкви, і тому сербська писемність продовжувала розвиватись у той час також і за допомогою переписування необхідних книг. Слід також зауважити, що в умовах постійних утисків з боку османів, руйнування

монастирів та церков перманентно виникала потреба в поповненні богослужбовими книгами при їхній відбудові.

Більшість сербських кодексів XVII ст., що зберігаються в колекції ЦАМ КДА ІР НБУВ, перебувають у доволі задовільному фізичному стані, хоча й мають деякі незначні сліди пошкоджень та аркуші, що випадають; шість із них зберегли первинні оправи (№ 342 п у двох томах, 368 п, 371 п, 130 л, 131 л)¹; два були реставровані (№ 129 л, 133 л); найзначніші пошкодження наявні у Требнику (№ 175 л) – у деяких аркушів відірвано кути полів із зовнішнього боку, але дефекти не торкаються поля тексту; у № 13 л відривається оправа, блок дещо розбитий; лише у двох рукописах оправи втрачені (№ 128 л та 11 л); № 154 л, який за змістом є текстом окремої служби, складається з 12 аркушів під паперовою обкладинкою XIX ст. Кілька рукописів, незважаючи на загалом задовільний стан, пошкоджені вологою.

Рукописи написані сербським півуставом, який у першій половині XVII ст. ще зберігав риси другої половини попереднього століття та в більшості рукописів виконаний з великою старанністю, у кожному почерку простежуються ретельність та неквапливість. Правопис текстів – ресавський: двоєровий та без'юсовий, характерний для сербських рукописних текстів XVI–XVII ст.; мова – церковнослов'янська сербської редакції – «српскословенска», як її прийнято називати в сербській лінгвістиці. Тут варто зазначити, що під час дослідження письма Тріоді пісної (№ 368 п) та Октоїха (№ 342 п) їхні почерки були піддані ретельному аналізу для перевірки на ідентичність, заявлену в каталозі Петрова [1, с. 345]. Порівняння почерків цих рукописів жодної схожості не підтвердило, тим більше, що Октоїх, на відміну від Тріоді пісної, написаний трьома різними почерками, і тому просте порівняння першого рукопису з другим без розгляду окремих почерків не є коректним.

З не меншою старанністю та ретельністю виконано оздоблення більшості рукописів. Передусім привертає увагу невеликий Требник у 4° (№ 175 л), який, згідно із записами на його полях та чистих аркушах, змінив чимало власників. Зазвичай рукописні требники, що містили

¹ Оскільки у статті розглядаються лише рукописи ЦАМ КДА (ф. 301 за сучасною нумерацією), в посиланнях на джерела наводитимуться лише номери одиниць зберігання, без зазначення номера фонду.

молитви на будь-яку потребу богослужіння та побуту й котрими постійно користувалися священнослужителі, майже не прикрашалися; вони дійшли до нас у невеликій кількості та здебільшого в незадовільному стані. Але цей сербський Требник є рідкісним винятком, його прикраси не мають аналогів серед богослужбних книг цього різновиду в колекціях ІР НБУВ.

Рукопис прикрашають численні заставки та ініціали в незвичному для цього періоду стилі – почасти геометричному, почасти рослинному, але основний мотив прикрас – тератологічний – антропоморфний та зооморфний. У заставках виписано людські обличчя і навіть щось, схоже на обличчя під масками. Багатоярусні ініціали часто розміщені вздовж усього поля тексту, зображаючи змія, птахів – грифонів, півнів; ініціали звичайного розміру, у кілька рядків висотою, знизу прикрашені квітучою гілкою. Розфарбовані кіновар'ю, зеленою, синьою та жовтою фарбами, прикраси виконані філігранно, тонким пером, з великою художньою майстерністю.

Традиційно скромне оздоблення у Псалтиря № 11 л, в якому наявні лише дрібні елементи рослинного орнаменту та помітка «зри» у вигляді «ручки». Псалтир із Соборником № 13 л, крім подібних звичайних прикрас ініціалів, має заставки – плетінки-смужки (чорнило, кіновар).

Більшість рукописів є Мінеями та Тріодями, які мають на початку великі заставки-плетінки та деякі – малі плетінки, що відкривають довідкові частини.

У Мінеях № 128 л та № 131 л втрачено початкові аркуші, перші з них, без сумніву, мали традиційну заставку – велику плетінку.

У Мінеях № 129 л та № 130 л текст оздоблено складними балканськими плетінками з рослинними завитками по кутах, розфарбованими кіновар'ю, жовтим, бордовим, синім, подекуди заштрихованими чорнилом. Початок тексту № 129 л позначений на полі невеликим орнаментальним плетеним колом неправильної форми тими ж стилем і фарбами, що й заставка.

Два томи Октоїха № 342 п (1–4 глас та 5–8 глас) написано трьома писцями, кожен з яких працював над конкретною частиною кожного тому Октоїха; прикраси цих частин мають характерну манеру, ідентичну для обох томів. Основна частина (перший почерк) має велику застав-

ку-плетінку в рамці із зображенням Іоанна Дамаскина в першому томі та Розп'яття у другому (над ним – напис грецькими літерами «I N B I» та церковнослов'янськими «ІС ХС»), а також невеликі охайні заставки-плетінки та плетені ініціали на початку кожного гласу, подекуди з тератологічними або зооморфними та рослинними елементами, фарби – сіро-голуба, зелена, жовта, кіновар. В обох томах у першій, основній, частині повторюється навіть невеличкий елемент наприкінці останнього рядка або кустоди, дещо схожий на горизонтально розміщений маленький трилисник (чорнило, кіновар). У другій частині обох томів (другий почерк) – за змістом це канони Богородиці – рамка з геометричним орнаментом на початку (чорнило, кіновар, жовта та синя фарби), в середині заголовків кожного гласу обрамлений декоративним плетеним елементом з обох боків (чорнило, кіновар). У світильних (третій почерк) – вузькі заставки з тонкими плетінками з рослинними елементами по кутах і вгорі.

Однакове оздоблення мають також різні за змістом РК № 368 п та № 371 п – Тріоді Пісна та Цвітна: обидва рукописи відкривають заставки-плетінки в рамці з великих потрійних кіл, що утворюють між собою маленькі ромби, з орнаментованими елементами збоку від рамки, вгорі та по кутах; вони розфарбовані зеленим, сіро-блакитним кольорами та кіновар'ю. Малі заставки – двоконтурні ромбовидні плетінки-смужки – виконані чорнилом та кіновар'ю. Заголовні ініціали прикрашені елементами рослинного орнаменту. Заставки у двох рукописах абсолютно ідентичні – аж до чергування фарб у заповненні внутрішніх полів, різниця полягає лише у дрібних деталях: у Цвітній Тріоді літери в заголовній в'язі виконані з чергуванням кіноварі та сіро-зеленої фарби на відміну від кіноварної у Тріоді Пісній.

Досліджені нами РК написані на папері венеційського або турецького виробництва. Варто зауважити, що більшість сербських рукописів важко піддаються точному датуванню, оскільки філіграні на їхньому папері або не мають аналогів у доступних альбомах філіграней, або ці аналоги дуже приблизні: основні рисунки – *три півмісяці* турецького паперу та *якір* венеційського – протягом тривалого часу майже не змінювалися, а контрамарки до них – велика кількість варіантів монограм з трилисником між літерами GT, PI, BM, ZBP, CB, GB, AI, VI, PS, RA, VQ, IZ, VI, GQ, GCI, IG тощо – далеко не завжди відображені в альбомах, хоча

проглядаються дуже чітко, оскільки, на відміну від основного рисунка, який міститься в середині аркуша у 2° і записаний текстом, контрамарки з ім'ям фабриканта розміщені в одному з нижніх кутів аркуша, на його полі, – таке розміщення контрамарки було характерним для венеційського паперу ще з кінця XV ст.

На щастя, більшість сербських рукописів XVII ст. з колекції ЦАМ мають записи писців з датами створення книг. Майже всі вони були опубліковані в каталогах Петрова та Лебедева, деякі – в «Известиях ЦАМ КДА» [5, с. 513–516]; слід зазначити, що вони були повністю продубльовані, без коригування та анотацій, в опублікованому зводі сербських записів XII–XVIII ст. дослідника Любомира Стояновича на початку XX ст. [6]. Крім імен писців та часу створення, в деяких записах згадуються місце створення, вкладники та місце вкладу, відомі історичні особи, церковні та історичні обставини чи події, що супроводжують побутування тієї чи іншої книги, тощо. Це дає змогу простежити історичну долю згаданих у записах монастирів, які на теренах слов'янських країн, за вдалим виразом сербського дослідника Дмитріє Богдановича, відігравали на той час роль своєрідних національних бібліотек [9, с. 33].

Звичайно, такі записи не мають жорстко визначеної структури: наприклад, у Псалтирі слідуваному 1633 р. (№ 11 л) писцем у стислому записі вказана лише дата створення, без згадування власного імені: «свьрьших сію малоую книжицѣ вь лѣто 7141». Особливий інтерес викликають записи, в яких згадуються не лише їхні творці, але також монастирі, вкладники, церковні ієрархи тощо, що дає змогу проникнення в тогочасні історико-географічні реалії, які, своєю чергою, допомагають в уточненні обставин або місця створення книги. Так, у Мінеї місячній 1608 р. (№ 128 л), у запису писця, знаходимо лише дату: «Писасе сїи минеи в лѣто 7108 і ...», але за згадкою про правлячого архієрея – митрополита Черногорського і Приморського Рувима (Негуша, 1593–1639) можна уточнити, хоча й досить широко, географію написання книги; в записі вказаний також ігумен (Василій) монастиря, в якому був створений рукопис, але ідентифікувати його особистість і тим самим встановити монастир не вдалося.

У Черногорії створена також і Мінея 1630 р. (№ 130 л), але вже з детальними «вихідними даними»: писець Фома зазначає, крім дати, й те,

що ця богослужевна книга «съписасе въ монастиры зовоми пива прїи храмѸ ѿспѣнїа» і є вкладом у цей монастир, збудований у 1573–1586 рр., що є рідкісним випадком зведення нового православного монастиря за часів перебування Сербії під владою Османської імперії. Встановлено, що фрески малювали в 1604–1606 рр. грецькі майстри, відомі також імена сербських митців, які писали ікони для іконостасу [10] і завершували художнє оформлення інтер'єру церкви якраз під час написання Фомою Мінеї. Монастир проіснував протягом кількох століть – аж до 1982 р., коли через будівництво гідроелектростанції на цьому місці проектувалася гребля і тому церква монастиря була перенесена за кілька кілометрів від її первісного розташування; настінний живопис було знято і також перенесено, збереглися й книги із церковної бібліотеки.

У тому ж записі згадуються імена правлячого архієрея архієпископа Паїсія (сербського патріарха в 1614–1646 рр.), митрополита «Херцеговського» Симеона (1615–1630 рр.), а також ігумена монастиря, еклесіарха (старший паламар або ключар) та пареклесіарха (помічник еклесіарха). Пізніший запис свідчить про приналежність книги вже іншому митрополиту Герцоговинському – Саватію. Відомо про двох єпископів Герцоговини XVII ст. з таким ім'ям: Саватія II (1630 або 1635–1642 рр.), чие прізвище не є знаним в історичній літературі, та Саватія III Любичича (1683–1695 рр.). Хто саме з них залишив цей власницький запис? У Л. Стояновича запис датовано «бл. 1694 р.» [6, № 1995], тобто приписується дослідником Саватію III, але збереглися записи цього архієрея, в яких він титулує себе як митрополита «захльмьскога и полхерцевскаго», тим самим відображаючи короточасне об'єднання двох єпархій – Захумської та Полгерцоговинської в 1651 р. ще з ініціативи Захумського митрополита Василя [11, с. 176]. Очевидно, єпархії ще залишались об'єднаними за часів митрополита Саватія III, згідно з його датованими власницькими записами. Подібні підписи наявні в Синтагмі Матфея Властаря XVI ст. з колекції ЦАМ КДА (№ 376 л): «Сай законик владики захльмьскога и пол херцевскаго кир. саватїа пострижник монастира трѣбина ѿ ѿѣством ѿ пиве», а також у Молитовнику з колекції Сараївського церковно-православного музею, наведеному у зводі Л. Стояновича [6, № 1983]: «Сай молабник саватїе захльмьскога и пол херцевскагою ѿѣство мне пива мати же земля». Отож власником

нашого запису – «Сиа минеє саватіа митрополита херцеговскога зебинца», на нашу думку, доцільно вважати скоріше Саватія II; *Зебинце* є топонімом, таку назву має село в Новобрдовській громаді, Нове Брдо – історичний регіон Косово, що деякий час мав своїх митрополитів. Одним з них був висвячений на престол сербський патріарх архієпископ Печський Паїсій, названий першим у переліку архієреїв у цьому записі.

Запис самого Паїсія (або за його дорученням та від його імені) знаходимо в Мінеї на січень початку XVII ст. (№ 129 л). У ньому архієпископ наводить драматичні обставини вкладу книги в монастир Убожац із церквою Введення Богородиці в Ангеловій Тополниці: як Мінея була надіслана братством монастиря (вірогідно, в Печ, місцезнаходження патріархії) на благословення, але не встигла потрапити до архієрея, оскільки «некои брать оутаи на ѿ нас»; як братія на чолі з ігуменом та ієромонахом поскаржилися на це, коли Паїсій приїздив до монастиря; і як, коли він повернувся до себе і знайшов книгу, підписав її власноруч уже як вклад до монастиря (1 листопада 1620 р.), але датою повернення книги, вірогідно, є вказана далі дата 11 жовтня 1622 р. разом зі стислим описом цих подій та нотаткою про затримане через голодний рік будівництво церкви. Монастир Убожац, згаданий у запису Паїсія, також знаходиться в місцевості Нове Брдо, але сербські дослідники тривалий час не могли визначитися – де саме, тому що монастир з такою назвою не зберігся, як і назва *Ангелова Тополниця* також. Врешті-решт він був віднайдений (зараз відомий як Ржавац), та було досконало вивчено його історію й архітектуру. На думку дослідників, він був збудований за дозволом турків у середині XVI ст., мав статус ставропігального, тому ним особливо опікувався патріарх Паїсій. Відомо, що патріарх часто відвідував монастир і привозив богослужбні книги: наявні його власноручні записи про приналежність та вклад в Убожац у 1620 р. рукописної Лествиці та Мінеї на вересень, у 1623 р. – Мінеї на березень, а також недатований запис у Требнику [12, с. 86].

Між заключними словами тексту Мінеї та записом Паїсія на звороті останнього аркуша, виконаним дрібним та густим почерком, розміщено короткий купчий та вкладний запис, більшим та розлогим скорописом, про купівлю книги ієромонахом Никифором та вклад її в монастир «Виѡєѡницѡ», – він є, очевидно, більш раннім за запис Паїсія

і свідчить про коротке перебування Мінеї до Убожиця в монастирі в історичній області Браничеве східної Сербії, що мав кілька варіантів схожих назв (Вителница, Витеоница, Витомница і Витаоница) і в наш час має назву Витовниця. Варіант, вжитий у записі нашого кодексу, знаходимо також у Сербському Пом'янику 1667 р. монастиря Св. Павла на Афоні в описі архімандрита Леоніда Кавеліна [13, с. 42].

Ця Мінея, якою користувалися певний час після написання в монастирях спочатку східної Сербії (Браничеве), потім – західної (Нове Брдо), у XIX ст. перебувала вже у Чорногорії, про що свідчать запис на вільному аркуші форзацу, можливо, власника книги: «Спиро Марковъ у Которъ 1804 года», а також згадка про митрополита Чорногорського Петра в записі почерком XIX ст. на арк. 225: «Петръ Божию милостию смерени митрополить Черногорски» (вірогідно, йдеться про Петра II Петровича, 1831–1851 рр.).

Записи в сербських рукописах зроблено здебільшого розбірливим скорописом, що не допускає різночитань, тим більше це стосується півуставних почерків у записах, але є один запис, що ставить дослідника в безвихідь, незважаючи на всю розбірливість почерку, – це запис писця в Мінеї 1656 р. (№ 131 л), точніше – його ім'я: «грїїни кеке иііфлеленнь». У Лебедєва напис імені наводиться буква в букву, над ним олівцем кимось надписано: *Никифор*, і це ім'я повторене у Стояновича [6, № 1524] в лапках тим самим церковнослов'янським шрифтом, що й увесь запис, зі знаком рівності, без пояснень, звідки воно раптом з'явилося. Можливо, ім'я Кеке було трактоване як скорочене Никифор? Але жодне історико-лінгвістичне джерело не надає подібного скорочення. Спеціальна література, присвячена сербським скрипторіям та писцям, питання прочитання цього запису просто оминає. За дотепним припущенням відомого українського еллініста та археографа Є. К. Чернухіна, незрозуміле ім'я може бути прочитане як *Кеке Филеллен* (грецьк. *Κεκές φιλέλλην*), що є своєрідним змішанням турецького за етимологією імені та грецького прізвища, яке при перестановці складів (*φιλέλλην* – иііфл-еленнь) набуло на письмі такого вигляду². Така мішанина турецької, грецької та сербської може видаватися незвичною для нас,

² Прізвище, на думку Є. К. Чернухіна, може мати значення: патріот або прихильник грецької культури, літератури.

але своєрідно відображає історичні реалії на теренах Балкан того часу; подібна мішанина наявна, наприклад, у купчому записі Псалтиря 1663 р. (№ 11 л): «кѡпихъ га ѿ хажи Агаѡїе».

Кеке написав Мінею в монастирі Біла при церкві Св. Георгія (сербськ./чорног. Биела, Чорногорія), і рік написання цієї РК – перше згадування монастиря в писемних джерелах, хоча, за переказами, він був заснований у XI ст. На початку XVIII ст. монастир і церкву спалили турецькі війська, можливо, через це врятована книга опинилася в Чорногорській митрополії в Цетинському монастирі Різдва Богородиці, про що на її полях залишено власницький запис почерком XVIII ст.: «Сиа книга монастыра цетиньскога рождаства»; пізніше, у третій чверті XIX ст., монастир був відновлений.

З відомим монастирем південно-західної Сербії – Милешева, збудованим у XIII ст. і реставрованим у XVI ст., очевидно, пов'язане прізвище покупця та власника Псалтиря слідуваного 1633 р. (№ 11 л) Ісидора Милешевця – «Си малі ѡалтирїкъ Исвдора Милешвца». Можливо, Ісидор був пострижеником цього монастиря, який, поряд з Живою, є одним з найкращих зразків архітектурного та живописного мистецтва європейського середньовіччя.

Сербський топонім у невеличкому рукопису «Служба перенесенню мощей прп. Миколая Мирлікійського чудотворця», написаному на початку XVII ст., до 1617 р. – часу віднайдення його «презвитером Вучетою» (№ 154 л), який, за припущенням, читається як «Заостровъ», не вдалось ідентифікувати. Наразі є місто Заостро на заході Сербії, поблизу кордону з Чорногорією, але подібні назви досить поширені на Балканах, і тому не можна з упевненістю визначитися щодо цього.

Значну роль в історії сербської писемності відігравав Афон. Сербська присутність у чернецькій республіці задокументована з давніх часів. Ще у XII ст. ченці Сава (Растко Неманя), згодом перший Сербський архієпископ, та його батько Симеон Мироточивий (великий жупан Стефан Неманя) власним коштом відновили кілька будівель на території грецького Ватопеда та отримали дозвіл на зведення першого сербського національного монастиря на Афоні – Хиландара. Відтоді монастир тривалий час фактично був одним із головних центрів церковного та культурного життя для сербського народу, незважаючи на значну віддаленість

від кордонів країни. Протягом XIV ст., часу розквіту монастиря, завдяки постійному опікуванню правителів держави в монастирі було збудовано новий собор, розписаний фресками, укріплено фортифікаційні споруди, отримано численні церковні реліквії з Близького Сходу. Збільшувалася кількість ченців, поширювався вплив і на грецькі монастирі. З другої половини XIV ст. сербським стає до того грецький монастир Св. Павла, який протягом півтора століття мав ктиторів із кола знатних сербських родин, пізніше – молдавських господарів та московських царів. Завдяки багатим пожертвам монастир посідав важливе місце серед інших братств упродовж трьох століть. Деякі ченці, а іноді цілі скити займалися перекладацькою діяльністю, переписуванням богослужбних книг, виготовленням оправ та ін. Найдавніша пам'ятка сербської писемності – Мирославове Євангеліє XII ст. – має на своїй поновленій оправі початку XVI ст. тиснення з написом «тѡ агѣд павлѡ» («Святого Павла») [14, с. 47]. Афонські скити та келії, такі як скит Св. Анни у Великій Лаврі Св. Афанасія з келіями Св. Георгій та Св. Онуфрій, келії монастиря Св. Павла: Сотир, Св. Іоанн Предтеча та Успіння Богородиці тощо, задовольняли потреби монастирів Болгарії, Молдавії, Валахії, Русі і передусім найбільш значні обителі самої Сербії: монастирі Цетинський, Пива, Милешева, Рача, Морача, Шишатовец та деякі інші [15].

Відомо, що у другій половині XVII ст. у монастирі Св. Павла проживало 200 ченців [16, с. 99]. У монастирі була зібрана багата бібліотека, яка проіснувала до 1903 р., коли внаслідок великої пожежі, на жаль, згоріла.

У монастирі Св. Павла створені два рукописи з колекції ЦАМ КДА: Тріодь цвітна 1646 р. (№ 371 п) та Псалтир із Соборником 1643 р. (№ 13 л). Обидва рукописи написані писцем Євфимієм, який у досить розлогих записах називає себе *інок Євфимій*, вказує скит монастиря Св. Павла та назву келії, де працює – *Сотир*, і характеризує себе, крім звичних у таких записах слів, зневажливим автоепітетом «многгрѣшний», додаючи в обох записах: «иже въ пѣстыни тѣлом прѣбывае, въ мирѣ же мѡдрованіем». Слід зазначити, що особистість цього писця є доволі відомою в літературі, згадки про нього постійно зустрічаються в дослідженнях, присвячених сербській писемності, адже ним залишені записи принаймні в п'ятьох РК (ще два викликають питання).

Крім двох рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ, ще три записи Євфимія цитуються в літературі за зводом Л. Стояновича. Йдеться, зокрема, про Житіє Св. Сави [6, № 1592], написане в 1663 р. у скиті Св. Павла, в келії Сотір, рукою «многгрѣшнаго и худого во иноцѣх Евфимія расодера» на замовлення ієромонаха Нектарія. Пролог 1664 р. [6, № 1601] також «писа роука хоудого во иноцѣх Евфимія» і теж на замовлення того самого Нектарія для подальшого вкладу книги в монастир Мелешева (назва келії тут не вказана). Апостол [6, № 1633], який було замовлено ієромонахом Савою, підписаний у 1667 р. у келії Сотір рукою «многгрѣшнаго и хоудаго во иноцѣх Евфимія». Привертає увагу стилістична схожість записів Євфимія: як правило, вказуються всі назви – монастиря, келії, повторюються такі формули, як у вже згаданих рукописах ЦАМ: «иже въ пѣстыни тѣлом прѣбывае, въ мирѣ же мѣдрованіем» (№ 13 л та № 371 л), а також: «молю же вы, принычюще в книгу сию...» у № 371 л та «всякому внычующому в книгу сию» у № 1633 Стояновича.

Грецький дослідник А.-Е. Н. Тахіаос в опублікованому каталозі колекції афонського Пантелеймонова монастиря [17] в описі Патерика 1633 р. (№ 16) наводить ще один запис писця на ім'я Євфимій: «... исписасе въ с(ве)тей горѣ Аѡѡна къ с(ве)тей Аннѣ. роукою мнѡг(о)грѣшнаго и мѣншаго во иноцѣх(ь) Євфиміа ієр(омона)х(а)...». Учений припускає, що це той самий Євфимій, який пізніше жив та працював у келії Сотір. Тахіаос робить висновок, що зазначений рукопис є найбільш раннім з відомих написаних ним, і таким чином діяльність Євфимія тривала принаймні 34 роки – від 1633 до 1667 рр. Проте це припущення, на нашу думку, викликає сумнів, проти нього переконливо свідчать два аргументи: по-перше, Євфимій у Патерику називає себе ієромонахом, тобто у 1633 р. він уже був священником, у той час, як у пізніших рукописах 1643–1667 рр. Євфимій лише «інок», без згадування священного сану. По-друге, в додатку-альбомі зображень із рукописів каталогу почерк з аркуша Патерика значно відрізняється від почерків рукописів 1643 і 1646 рр. з колекції ЦАМ. Вірогідно, це все ж таки різні особи з однаковим ім'ям.

Псалтир 1643 р., написаний Євфимієм (№13 л), містить ще два записи XVIII ст.: власницький ченця Симеона Іовичича (1767 р.) та купчий попа Станка (1783 р.) зі згадкою «глада великого».

Складна історія Сербії та Чорногорії позначилась і на долі монастирів та церков, в яких були створені або перебували рукописи: книги Святопавлівського монастиря на Афоні разом із сербськими РК, що залишилися після вивезення протягом XIX ст. дослідниками-відвідувачами, у 1902 р. загинули в пожежі, і зараз там немає жодної сербської РК [18, с. 128]; монастир Пива в 1982 р. був перенесений, місцезнаходження залишків монастиря Убожац встановлене лише нещодавно; монастир Біла на початку XVIII ст. був спалений турецькими військами; монастир Милешева в 1735 р. зруйнований турками, а в 1782 р. постраждав від пожежі і дотепер перебуває в руїнах; Цетинський монастир був також спалений турками двічі – наприкінці XVII та у XVIII ст. (згодом відновлений).

Незважаючи на складні обставини історії побутування кожної з досліджуваних РК, вони збереглися, як було зазначене вище, в задовільному фізичному стані, більшість – в оправах. З дванадцяти сербських РК XVII ст. дев'ять мають первинні оправи. Переважна більшість із них за конструктивним типом належить до візантійських оправ. У них оправляли сербські РК ще з давніх часів. Термін *візантійська оправа*³ застосовується стосовно оправ, виготовлених за традицією, що практикувалася на теренах Візантійської імперії. Оправи цього типу також широко вживалися на значних територіях, суміжних з імперією, що перебували під її культурним впливом, зокрема у Греції з афонськими монастирями, на землях південних та східних слов'ян – на Балканах, у Київській Русі тощо, де їх продовжували використовувати ще кілька століть поспіль після падіння Імперії (1453 р.). У колекції ЦАМ КДА вони представлені сімома оправами, що мають однотипну конструкцію⁴: дерев'яні кришки за розміром співпадають з форматом РК, а вздовж їхніх торців ідуть жолобки, що перериваються, не доходючи до зовнішніх кутів;

³ Паралельно в літературі також вживають терміни «оправа „alla greca”» та «поствізантійська оправа». Перший застосовують до оправ книг грецькою мовою, що виходили друком з середини XV ст. до кінця XVI ст. і набули поширення серед гуманістів Італії та Франції, які прагнули, щоб зовнішній вигляд цих книг естетично відповідав їхньому змісту. Другий – до оправ РК, що створювалися після 1453 р. і розповсюджувалися на територіях, що перебували під культурним впливом Візантійської імперії. Ми використовуємо термін «візантійські оправи», прийнятий сербськими дослідниками.

⁴ Детально про конструктивні ознаки візантійських оправ див.: Дж. Сірмаї [19].

каптал виступає над краями кришок, а його кінці частково заходять на них; шиття блока «ланцюжком» робило корінець гладким після поволочення шкірою; сліпе тиснення наявне тільки на кришках⁵. Особливий інтерес у фахівців викликає їхнє оздоблення, що досі залишається мало-відомим науковому загалу.

За спостереженнями дослідників, при створенні оправи майстер-інтролігатор⁶ або палітурна майстерня дотримувалися певних навичок як у техніці виготовлення, так і в її зовнішньому оформленні. При оздобленні це проявлялося в застосуванні однотипних схем розташування тиснення та певного набору інструментів, які могли використовуватися в різному поєднанні. Тому вживання на кількох оправах однакових схем тиснення з подібними за формою та зображенням інструментами може вказувати на регіон, майстерню або майстра, що їх виготовив. Оскільки відсутні жодні джерела з атрибуції інструментів тиснення на сербських оправах XVII ст.⁷, а досліджувані оправи є первинними⁸, датою їхнього створення доцільно вважати час написання РК, що визначається за філігранями на папері та записами із вказівкою на дату створення. Слід зазначити, що у процесі вивчення до таких оправ було долучено ще дві оправи на сербських РК XVI ст. (одна первинна XVI ст. – № 376 л, інша вторинна⁹ XVII ст. – № 133 л), конструкція та характер оздоблення яких є близькими, а в деяких випадках тотожними до досліджуваних.

У процесі систематизації схем розміщення тиснення на оправах та відбитків із застосованих інструментів¹⁰ виявилось, що окремі оправи мають не тільки подібні схеми розташування оздоблення, але

⁵ На оправах цієї конструкції корінці не мають оздоблення, хоча на одній вторинній оправі сербської РК XVI ст. (№ 519 л) корінець має оздоблення квітчастими басмами.

⁶ Інтролігаторами на теренах України до XVIII ст. включно називали майстрів, які займалися оправленням книг.

⁷ Певну інформацію можна знайти у праці З. Янц [7], але її недостатньо для атрибуції оправ.

⁸ Первинна оправа – це перша оправа, в яку оправлено РК після створення тексту твору. Іноді для подібних оправ уживають термін «рідна оправа».

⁹ Вторинна оправа – загальна назва всіх наступних оправ, що їх отримує РК при втраті первинної оправи або при переоправленні у процесі свого існування.

¹⁰ Кілька протирок з відбитків вийшли не досить чіткими, тому поряд з ними в таблицях наводиться контурний рисунок, що дає загальне уявлення про зображення.

й близькі за формою та малюнком інструменти, що дозволило об'єднати їх у кілька груп.

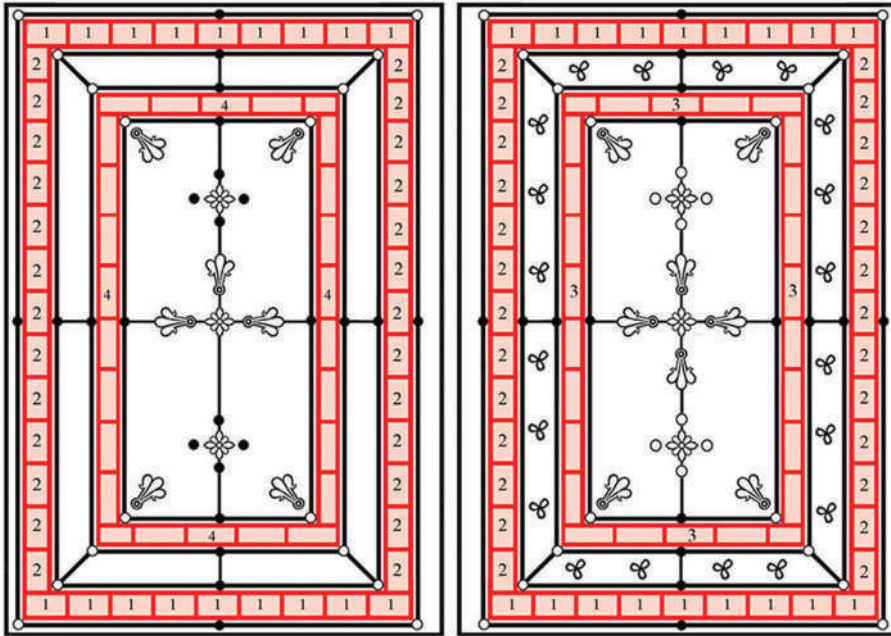
Група 1 (рис. 1, табл. 1) – № 368 п, 342 п¹¹, 371 п – чотири первинні оправы, датовані 2 чв. XVII ст., між 1641–1646 рр. Схема розміщення тиснення на кришках майже однакова на всіх оправках. Відмінності простежуються тільки у дрібних деталях заповнення внутрішнього простору обрамлення та в поєднанні бордюрних басм, використаних для його утворення¹² (рис. 1). Обрамлення складається з двох рамок різного розміру, що утворені з бордюрних басм, які облямовуються та поєднуються між собою в кутах потрійними лініями, їх перетини фіксуються басмами з трьох концентричних кіл. Басми з двох концентричних кіл фіксують місця перетину одинарних прямих, що ділять внутрішнє поле на чотири прямокутники. Для його заповнення використані, крім зазначених басм, ще три басми наповнення у вигляді дзвоника, трилисника та квадратної квітки¹³. Всього для оздоблення оправ цієї групи було використано 10 басм, шість з яких вжито для оздоблення всіх оправ, що може бути вказівкою на походження з однієї майстерні (табл. 1). На рукопису № 371 п міститься запис про його переписування 1646 р. у монастирі Св. Павла на г. Афон (Греція), що дозволяє віднести ці оправы до зазначеного регіону, тим більше, що ряд подібних басм виявлено Дж. Будалісом на поствізантійських оправках Іверського монастиря на г. Афон [20: Vol. 1, с. 262 – № MuF/a3, MuG/a6, MuG/a7, с. 283 – № MuF/a2, MuG/a3; Vol. 3, с. 829 – № MuF/a8, MuF/a9, с. 836 – № MuF/c8, с. 838 – № MuF/d9, MuF/d21, MuF/d18].

Група 2 (рис. 2, табл. 2) – № 129 л, 133 л – обидві оправы вторинні, датовані XVII ст., об'єднані в одну групу за видом застосованих для оздоблення інструментів. Басма у вигляді дзвоника (табл. 2) за формою майже однакова на обох оправках, але дещо відрізняється від подібної

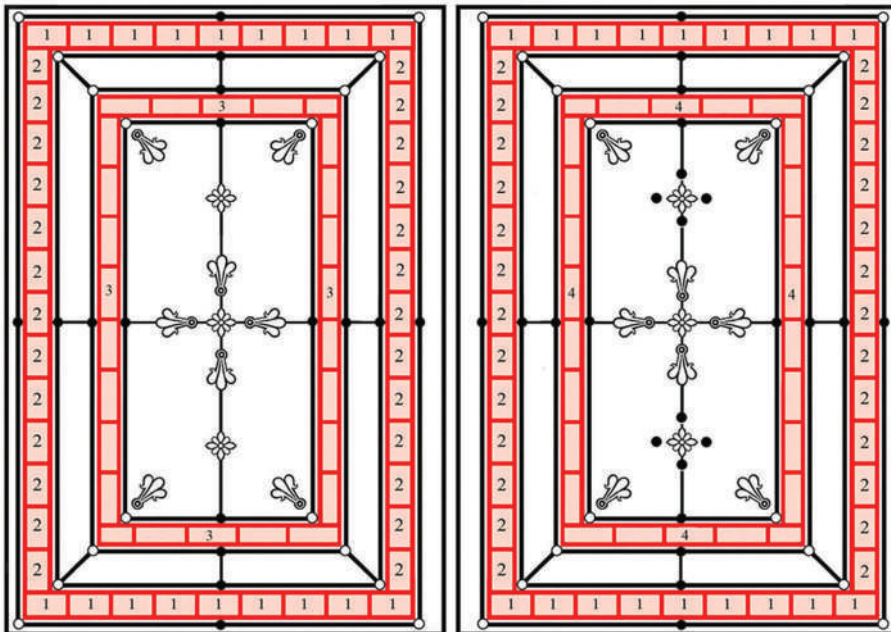
¹¹ Од. зб. 342 п складається з двох частин, кожна з яких має свою первинну оправу.

¹² На трьох оправках (№ 368 п, 342 п) горизонтальні та вертикальні смуги зовнішньої рамки обрамлення формуються з басм двох видів (табл. 1, бордюрні басми № 1 та 2).

¹³ Квадратною квіткою, або квадратною квітчастою басмою, ми пропонуємо називати басми, що мають вигляд розкритої восьмипелюсткової квітки, вписаної в умовний квадрат, через що її пелюстки мають різний розмір.

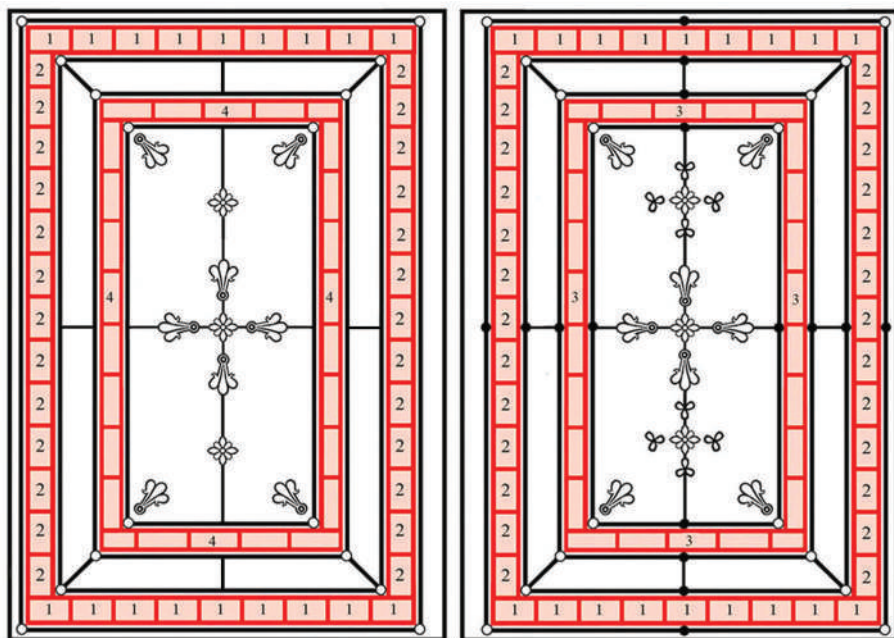

Ф. 301, № 342/1 П

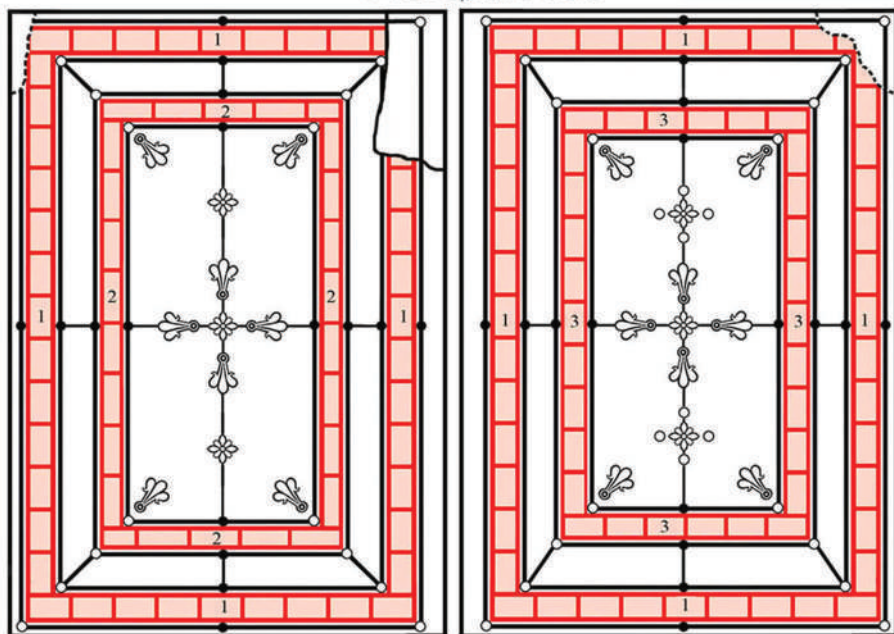

Ф. 301, № 342/2 П

Рис. 1. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 1.

Ф. 301, № 368 П

Ф. 301, № 371 П

Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням в Табл. 1.

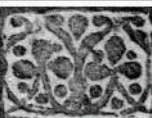

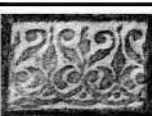

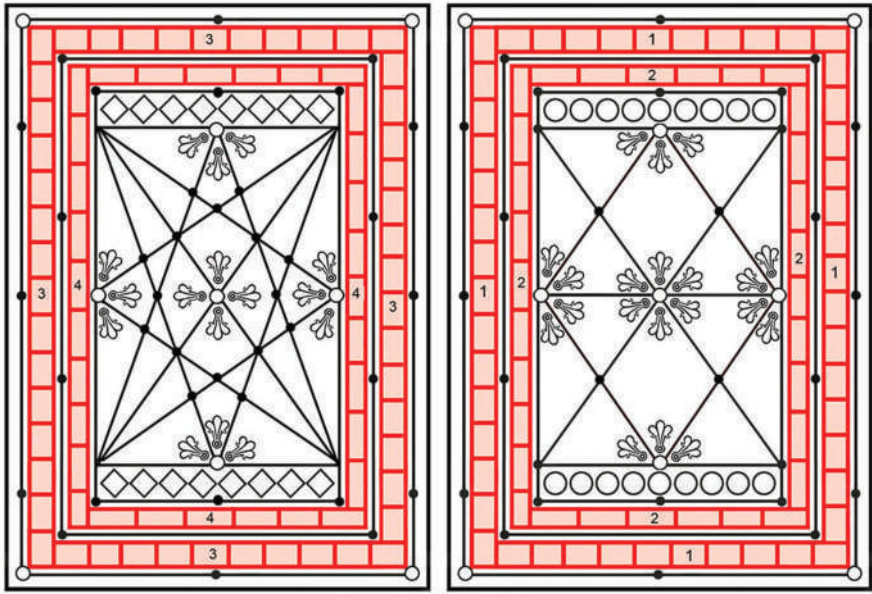
Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	342 п	368 п	371 п
Бордюрі басми		 2	 2	 3
		 1	 1	 1
		 3	 3	
		 4	 4	
				 2
Басми наповнення				
				
				
				
				

Табл. 1. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 1. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправках, представлених на Рис. 1.

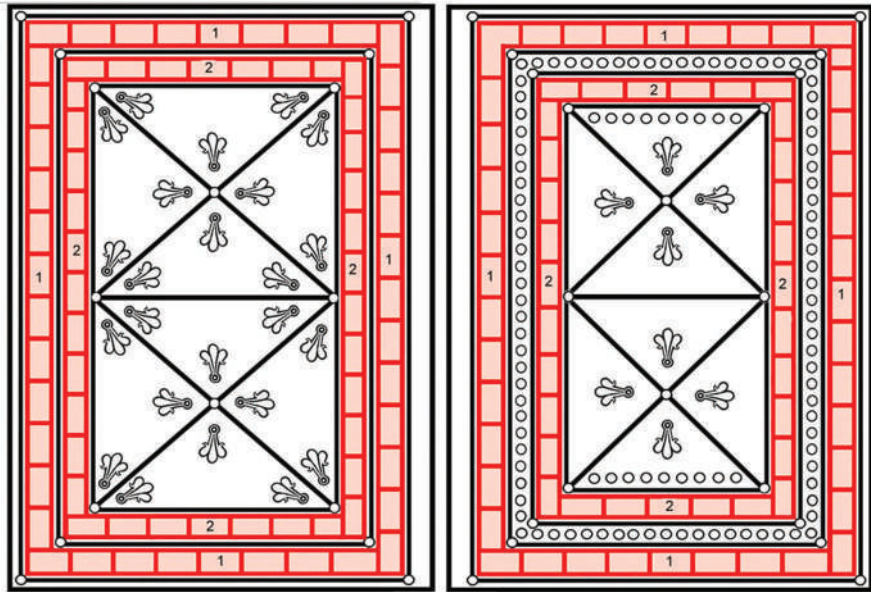
басми групи 1 (табл. 1). Майже ідентичну за формою басму наводить Дж. Будаліс [20, с. 836, № MuF/c9]. Оправа № 129 л має басми (табл. 2, бордюрні басми № 1, 3, 4), подібні за рисунком до басм на оправах № 342 п, 368 п, 371 п (див. табл. 1, бордюрні басми № 1, 3, 4). Можна припустити, що оправи цієї групи також походять з монастирів Афона. Через нечисленність наявної інформації припущення є малоімовірним.

Група 3 (рис. 3, табл. 3) – 130 л, 376 л – дві первинні оправи, датовані відповідно 2 чв. XVII ст. та 2 чв. або серединою XVI ст. Обидві оправи мають майже однакову схему членування поверхні обох кришок. Єдина відмінність полягає в тому, що обрамлення на № 130 л має по одній додатковій горизонтальній орнаментальній смузі, що прилягає до обрамлення впритул зсередини. Форма обрамлення подібна до обрамлення групи 1 (рис. 1). Спільним є також використання для обрамлення на обох оправах майже однакових за малюнком басм (табл. 3, бордюрні басми № 1, 2). Виявити подібні басми в літературі не вдалося, але, з огляду на їх велику подібність, можна припустити, що вони були створені якщо не в одній майстерні, то, ймовірно, в одному регіоні.

Група 4 (рис. 4) – № 131 л – первинна оправа. У рукопису зазначено дату його написання – 1656 р., тому ми можемо точно датувати оправа 60-ми роками XVII ст. або початком третьої чверті століття. Композиція кришок цієї групи зустрічається на сербських оправах XVI ст. [7, с. 99, № 27], але в нашому випадку кути лінійного обрамлення фіксуються квадративими квітчастими басмами, розташованими горизонтально у вигляді прямокутника, а не під кутом у вигляді ромбу, що характерно для оздоблення всіх оправ 1-ї групи та № 129 л з 2-ї. Подібні басми відомі на сербських оправах ще від XIV ст. [7, с. 101, Т. 37, № 15–17]. Схема розміщення тиснення на обох кришках однакова, різниться тільки кількістю ліній (дві або три), що використані для членування поверхні. Крім того, в потрійних лініях центральна є ширшою за бічні (рис. 4). Простір між лініями заповнений круглими басмами двох видів, що різняться між собою розміром та зображеннями: одна містить спрощене зображення дракона, вписане в коло, а друга є стилізованою сніжинкою в колі дещо меншого діаметру. Аналогів цим басмам знайти не вдалося, але зображення драконів у різних варіантах зустрічаються на сербських оправах від XIII до XVII ст. включно [7, табл. 45–46].

Ф. 301, № 129 л

Ф. 301, № 133 л

Рис. 2. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 2. Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням у Табл. 2.

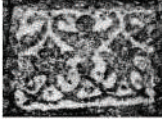

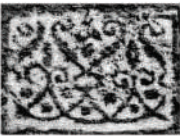
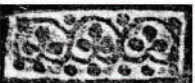
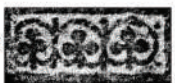
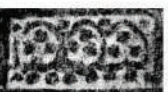

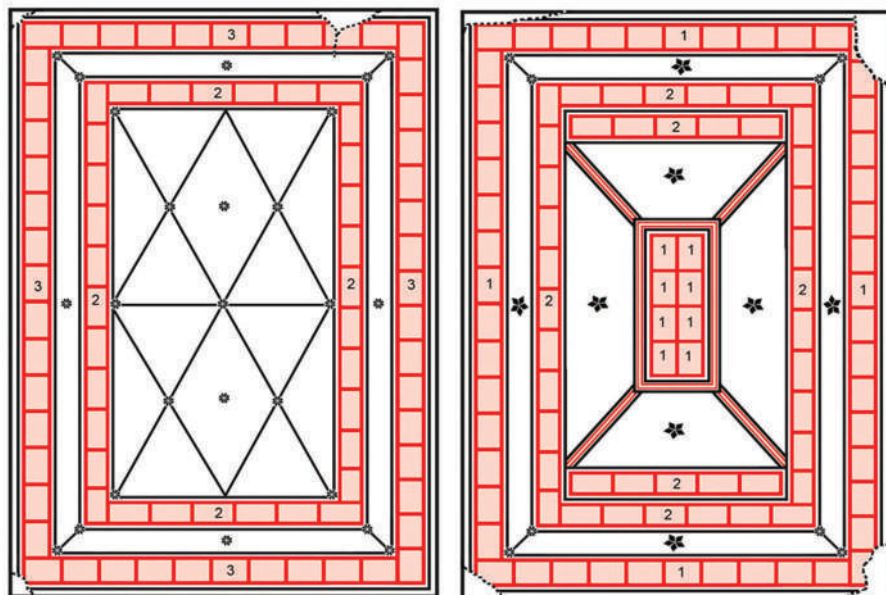
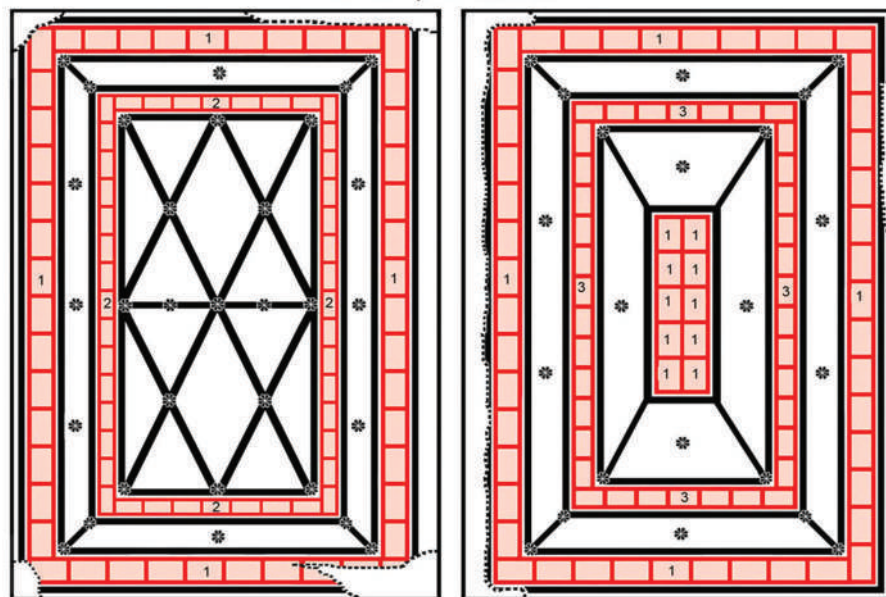
Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	129 л	133 л
Бордюрні басми		 3	
		 1	
			 1
		 2 4	 2
Басми наповнення			
			
			
			
			
			

Табл. 2. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 2. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправках, представлених на Рис. 2.

Ф. 301, № 130 л

Ф. 301, № 376 л

Рис. 3. Схеми розміщення тиснення на кришках оправ групи № 3. Кожна оправа представлена парою схем: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням в Табл. 3.

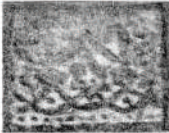

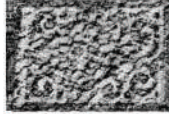

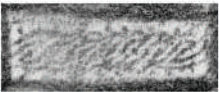

Назва інструмента	Графічна позначка елемента на схемах	130 л	376 л
Бордюрні басми		 3	 3
		  3	
		 2	 3
			 2
Басми наповнення			
			

Табл. 3. Протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ групи № 3. Номер біля зображення протирки вказує на місце її розташування в обрамленнях на схемах розміщення тиснення на оправах, представлених на рис. 3. У тих випадках, коли протирка не дуже чітка, поряд наводиться контурне зображення з протирки.

Група 5 (рис. 5) – № 175 л – первинна оправа XVII ст., готичної конструкції¹⁴. Від розглянутих вище вона відрізняється не тільки оздобленням, а й тим, що має оправу готичної, а не візантійської конструкції. Схема розміщення тиснення на кришках однакова, різняться тільки форма та рисунок тиснення в центрі кришок. Обрамлення складається з двох рамок різного розміру, виконаних подвійною лінією дорожником та з'єднаних між собою в кутах одинарною лінією. Воно подібне до обрамлення третьої групи, але тільки зовнішні кути обрамлення фіксуються квітчастою басмою у вигляді 8-пелюсткової квітки. Її використано і для

¹⁴ У зібранні ЦАМ КДА є ще одна РК в оправі готичної конструкції (№ 13 л), але вона вторинна, і час її створення важко встановити через погану збереженість рукопису.

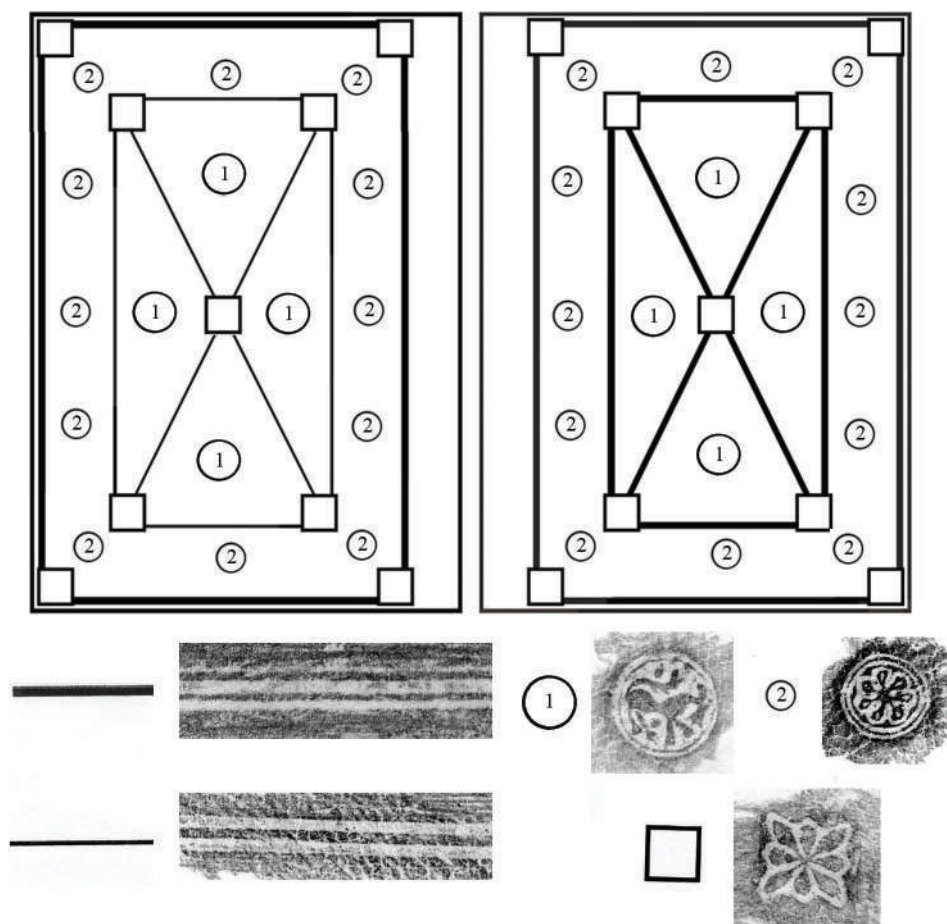

Рис. 4. Схема розміщення тиснення на кришках оправ групи № 4 та протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправ. На схемі: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням, розміщеним під схемою.

оздоблення корінця. У кутах у середині обрамлення відтиснуті прямокутні басми з геометричним рисунком, а в центрі – пара кутиків однієї форми та сюжету скомпоновані між собою у вигляді ромбу, але на кожній кришці використано кутики відмінної форми та орнаменту (рис. 5). Це єдина оправа, що має тиснення на корінці: обабіч бинтів відтиснуто суцільну пряму дорожку, а у проміжках між ними – квітчасту басму.

Готичні оправы почали виготовляти в Європі з винаходом книгодрукування, в них оправляли як рукописні, так і друковані книги. Для

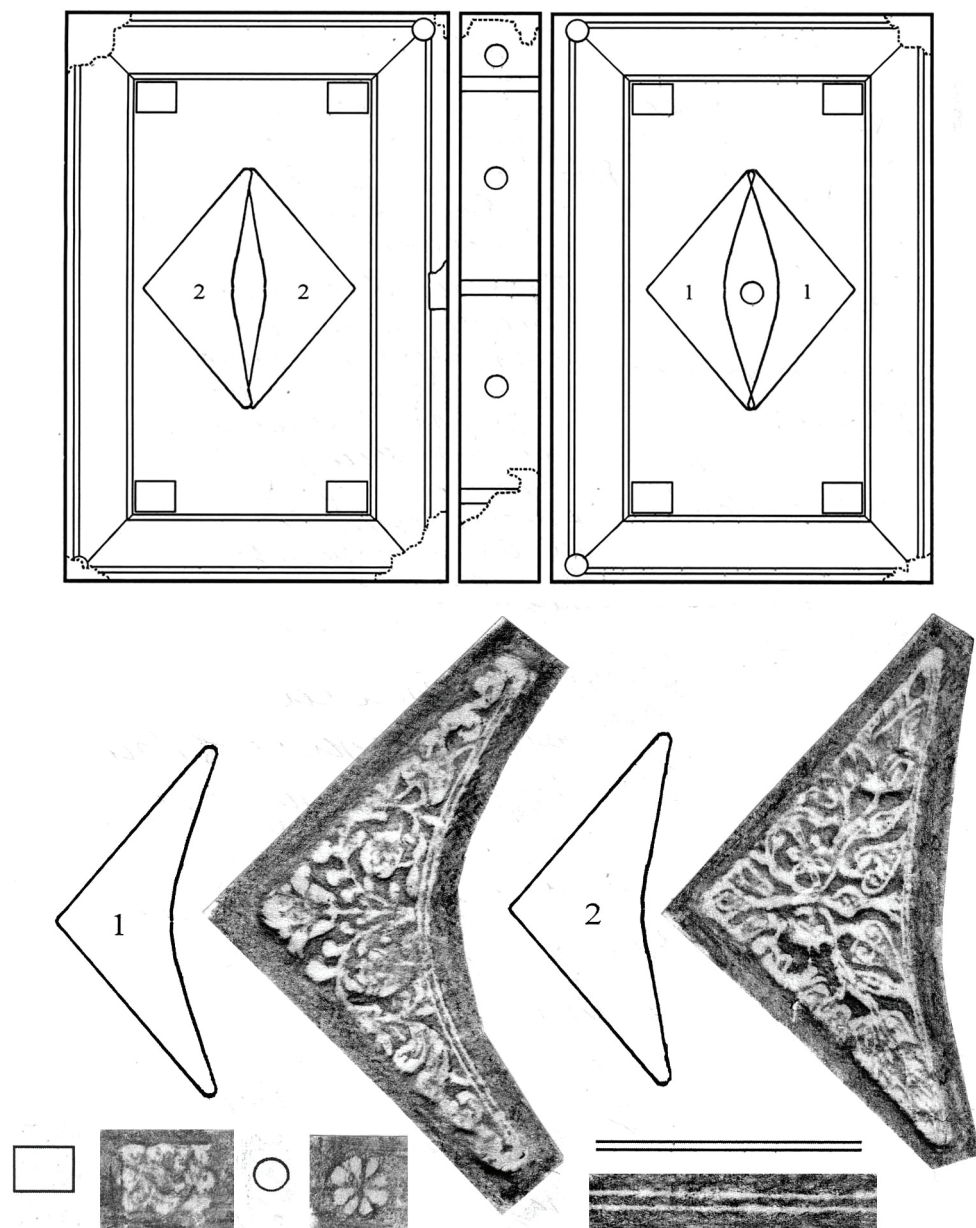

Рис. 5. Схема розміщення тиснення на кришках оправ групи № 5 та протирки з відбитків інструментів, використаних при оформленні оправи. На схемі: ліворуч – нижня кришка, праворуч – верхня. Номери на схемах відповідають номерам протирок та графічним зображенням, розміщеним під схемою.

них характерні такі ознаки: шиття на шнурах (одинарних чи подвійних), кришки з кантами та рантами є більшими за книжний блок, шкіряне покриття оздоблювалося золотим чи сліпим тисненням або з одночасним поєднанням обох видів тиснення [19, с. 173–284]. Але оскільки книгодрукування в сербів не набуло значного поширення, візантійські оправи ще тривалий час превалювали над готичними при оправленні національних РК.

Незначна кількість наявних оправ на сербських РК не дозволяє чітко встановити конкретні майстерні їхнього виготовлення, але на підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що оправи першої групи виготовлені на Афоні (№ 368 п, 342 п, 371 п), а оправи другої зазнали впливу афонського стилю оформлення. Первинність досліджуваних оправ дозволяє більш точно окреслити хронологічні рамки їхнього вживання, що коливається в межах другої та третьої чвертей XVII ст.

Сербські рукописи надійшли до бібліотеки КДА, а згодом до ЦАМ КДА, утвореного в листопаді 1872 р. одночасно з Церковно-археологічним товариством (далі – ЦАТ КДА) для більш ефективного викладання та вивчення студентами церковної й біблійної археології, в якості пожертв або дарів здебільшого від духовних осіб, життя та діяльність яких були так чи інакше пов'язані з балканськими країнами. Перші сербські рукописи передав архімандрит Антонін Капустін, колишній вихованець КДА. Архімандрит Антонін, церковний історик, археолог та палеограф, почесний член ЦАТ КДА, упродовж 44-х років проживав на Близькому Сході, служив настоятелем посольської церкви в Афінах (1850–1865 рр.), Константинополі (1860–1865 рр.), очолював Російську духовну місію в Єрусалимі (1865–1894 рр.), що обумовило його подорожі цими місцями, знайомство з місцевими церквами та монастирями, вивчення їхніх рукописних скарбів.

Книги, які йому вдалося придбавати, отець архімандрит часто надсилав до Київської духовної академії; старі шифри бібліотеки КДА на форзацних аркушах РК свідчать про те, що вони надійшли в бібліотеку Академії ще до утворення ЦАМ, тобто до 1872 р. Сербські рукописи з дарів отця архімандрита датовані XIII (1 од. зб.), XIV (5 од. зб.), XV (6 од. зб.), XVI ст. (9 од. зб.); усі три РК XVII ст. – Тріюдь пісна (№ 386 п), Тріюдь цвітна (№ 371 п), двотомний Октоїх (№ 342 п) – створені

на Афоні. Відомо, що отець архімандрит побував на Афоні двічі: в 1859 р. у складі археологічної експедиції, в 1863 р. з метою вивчення оригінальності Синайського кодексу. Саме в 1859 р. він відвідав монастирі та скити Святої Гори: Іверський, Ставроникити, Дохіар, Пантократор, Св. Пантелеймона, Хиландар, Вагопед, Святого Павла. Всюди отець Антонін вивчав склад бібліотек, переглядав рукописні книги та стародруки – як слов'янські, так і грецькі, а в монастирі Св. Павла, з яким він ознайомився 25 серпня, укладав каталог рукописів, на жаль, пізніше втрачений ним у дорозі [21, с. 76]. У циклі статей у «Трудах КДА», написаних на матеріалах щоденника «Заметки поклонника Святої Гори» (1859), які в 1864 р. були опубліковані однією книгою [22], він надав загальний огляд фонду святопавлівської бібліотеки, зупиняючись лише на найбільш цінних та унікальних рукописах; книги ж, що пізніше були надіслані ним до КДА, у цьому огляді не згадуються. Інформації про дані кодекси також не знаходимо в каталозі архімандрита Леоніда Кавеліна, який відвідував монастирі Хиландар і святий Павло приблизно в той самий час (1866 і 1868 рр.) і уклав найбільш повний опис за предметно-тематичним принципом [13]. Серед 180 рукописних книг, що склали на той час фонд слов'янських рукописів святопавлівської бібліотеки, архімандрит Леонід передусім звернув увагу на кодекси із записами, але № 371 п із записом писця в його описі також не вказаний. Тобто можна припустити, що ці рукописи вже були придбані Антоніном Капустіним під час його першого приїзду. За свідченнями відвідувачів афонських монастирів XIX ст., вони не докладали особливих зусиль до придбання слов'янських манускриптів: грецьке духовенство, до якого перейшли сербські монастирі ще у XVIII ст., не особливо дорожило слов'янськими книгами і, хоча й утримувало їх у порядку, охоче дарувало або продавало зацікавленим дослідникам.

Вагомий вклад саме сербськими рукописами в колекцію ЦАМ КДА, в тому числі й датованими XVII ст., у 1881 р. зробив протоієрей Михайло Федорович Раєвський, настоятель посольської церкви у Відні. Його ім'я пов'язане з ідеями відродження слов'янства, що панували на той час в Європі. Раєвський був членом багатьох слов'янських наукових, літературних та просвітницьких товариств, зокрема кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей та почесним членом Київської духовної академії, яка була із середини XIX ст. і до революції

1917 р. одним з головних осередків вивчення слов'янської писемності. Раєвський підтримував стосунки та активно листувався з багатьма вченими-славістами, серед яких були Л. Штур, Л. Гай, В. Караджич, М. П. Погодін, І. І. Срезневський, Й. М. Бодяньський, Я. Ф. Головацький та інші, опублікував кілька статей, присвячених слов'янській писемності, колекціонував слов'янські рукописи та стародруки. Переважання саме сербських рукописів у його колекції та, відповідно, серед дарів КДА обумовлене присутністю в Австро-Угорщині значної кількості сербського населення, що веде свою історію з кінця XVII ст., коли сотні тисяч сербів на чолі з патріархом знайшли прихисток, тікаючи від османів, на прикордонних землях Габсбурзької імперії на запрошення імператора Леопольда I. Опубліковане листування Раєвського, зокрема з Бодяньським [23], свідчить про його величезний інтерес до книг, нових видань та статей слов'янських учених, активний обмін цими матеріалами, придбання книжок та журналів на замовлення своїх кореспондентів, налагодження та підтримку контактів між науковими товариствами. Будучи протягом сорока років настоятелем посольської церкви у Відні, протоієрей Михайло матеріально допомагав слов'янській молоді, його коштом навчалося багато слов'янських студентів, на сербські свята він правив служби сербською мовою [24, с. 47], – усе це обумовило велику довіру та повагу до нього з боку не лише наукового співтовариства, але й пересічних сербів.

До дару протоієрея Михайла увійшли сербські рукописи XIV (2 од. зб.), XV (2 од. зб.), XVI (9 од. зб.) та XVII ст. (8 од. зб. – № 13 л, № 11 л, № 128 л, № 129 л, 130 л, № 131 л, № 154 л, № 175 л). Слід відзначити, що всі сербські рукописи XVII ст., подаровані Раєвським, містять записи – писців, вкладників, власників, тому вірогідно, що саме такі кодекси привертали його увагу, такі він купував сам або на його прохання надсилали його кореспонденти. Можливо, на паперовій обкладинці XIX ст. Мінеї місячної 1608 р., яка збереглася без оправи (№ 128 л), присутній адресний напис саме одного з них: «Его высокопреподобію Господину Михаилу Федоровичу Раевскому Протоієрею и Кавалѣру въ Виѣннѣ». Крім того, на цій обкладинці міститься стисла анотація до книги іншим почерком з підписом *Г. Николаевич*. Можна припустити, що підпис належить відомому сербському просвітителю, засновнику шкіл

та благодійних фондів, редактору національних просвітницьких газет та журналів, члену-кореспонденту сербських науково-просвітницьких товариств, згодом (1886 р.) митрополиту Дабро-Босанському Карловацької патріархії та почесному члену Сербської академії (1892 р.) Георгію (Джордже) Николаєвичу [25].

Цікаво, що Тріодь цвітна з дарів Раєвського написана з різницею у три роки тим самим писцем Євфимієм з келії Сотір монастиря Святого Павла, що й Псалтир із Соборником 1643 р., надісланий Антоніном Капустіним, – так різними шляхами зустрілися два афонських кодекси однієї руки. Саме завдяки цим двом колекціонерам зібрання ЦАМ КДА збагатилося прекрасними зразками сербських рукописів XVII ст., що дало можливість ввести їх у науковий обіг наприкінці XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна. Узагальнено результати кодикологічного дослідження сербських рукописних книг XVII ст. з фонду Церковно-археологічного музею як окремої групи з внутрішніми взаємозв'язками, визначено їхні спільні палеографічні характеристики та ознаки, висвітлено відображені в записах обставини побутування рукописів та історію місць створення й зберігання. Опубліковано відбитки з інструментів для тиснення, що збагачує знання про види інструментів для оздоблення сербських шкіряних оправ та дозволяє звузити хронологічні рамки їхнього використання і сприяє більш точному їх датуванню.

Висновки. Підсумовуючи кодикологічне дослідження групи рукописів за національною ознакою та в межах конкретного часового періоду, можемо стверджувати, що місцем створення сербських рукописів XVII ст. з колекції ЦАМ КДА у фонді ІР НБУВ здебільшого були монастирі, що діяли як на теренах Сербської держави, яка в той час перебувала під ярмом Османської імперії, так і в сербських монастирях Афона. Рукописи написано сербським півуставом, ресавським правописом, на папері венеційського або турецького виробництва; всі вони мають високий рівень художнього оздоблення з використанням різних стилів: балканської плетінки, тератологічного та рослинного. У записах РК засвідчено участь в їхній долі історичних осіб, серед яких – писець Святопавлівського Афонського монастиря Євфимій, архієпископ (патріарх Сербський) Паїсій, митрополит Герцоговинський Саватій II, митрополит Черногорський та Приморський Рувим, а також історичні події,

зокрема неврожай та підвищені ціни на жито 1715 р., голод 1622 р. та 1783 р., будівництво церкви 1622 р. в монастирі Убожац. Усі оправи сербських рукописів XVII ст., крім однієї, є первинними, що дозволило встановити закономірності їхніх конструктивних особливостей та оздоблення й визначити характер оформлення оправ зазначеного періоду та застосованих для цього інструментів. Сербські кодекси XVII ст. надійшли до ЦАМ КДА через відомих учених-колекціонерів архімандрита Антоніна Капустіна та протоієрея Михайла Раєвського, які обирали їх як найцікавіші та найцінніші з огляду на історію, філологію, книжкове мистецтво.

Список використаних джерел

1. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1875. 685 + CVI с.
2. Лебедев А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Саратов, 1916. 471 с.
3. Лихачов Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: историко-археографический очерк с прил. 116 табл., с изображениями бумажных водяных знаков. Санкт-Петербург, 1891. 106 с. : 116 илл.
4. Лихачов Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Санкт-Петербург, 1899. Т. I–III.
5. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 год. Київ, 1881. III. С. 516.
6. Стојановић Љ. Стари српски записи и натписи. Београд, 1902. Књига I. 465 с.
7. Јанц З. Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века. Београд : ШИП «Србија», 1974. 172 с. : ил. 40.
8. Давидовић М. Српски скрипторији од XII до XVII века // Свет српски рукописне књиге XII–XVII век. Београд, 2016. 137. С. 49–88.
9. Богдановић Д. Перспективе књижевно историјских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе // Археографски прилози. Београд, 1980. 2. С. 33–40.
10. The Piva Monastery // Internet Archive Wayback Machine 13 oct. 2006 – 12 jun 2002. URL: https://web.archive.org/web/20110623201819/http://www.discover-montenegro.com/Piva_Monastery.htm

11. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 226 с. : іл.
12. Тодић Б. Манастир Убожац // Косовско-метохијски зборник. Београд, 2013 г. 5. С. 67–90.
13. Леонид (Кавелин), архимандрит. Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской Горе, в монастырях Хилендаре и Святом Павле // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1875. Ч. I. С. 1–80.
14. Пузовић Љ. Библиотека Манастира Светог Павла на Светој Гори // Читалиште. Београд, 2014. 25 (новембар 2014). С. 45–53.
15. Харисијадис М. Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама // Хилендарски зборник. Београд, 1978. 4. С. 169–192.
16. Фотић А. Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVIII в. Београд, 2000. 498 с.
17. Тахиаос А.-Э. Н. Славянские рукописи Свято-Пантелеймоновог манастира (Русик) на горе Афон. СПб, 2012. 200 с.
18. Суботић Г. Манастир Светог Павла // Казивања о Светој Гори. Београд, 1995. С. 114–142.
19. Szirmai J.A. The Archaeology of Medieval Bookbinding. Aldershot, Hants.; Brookfield, VT: Ashgate, 1999. xvi, 352 p. : ill.
20. Boudalis G. The Evolution of a Craft: Post-Byzantine bookbinding between the late fifteenth and the early eighteenth century form the libraries of the Iviron Monastery in Mount Athos/Greece and the St. Catherine's Monastery in Sinai/Egypt. PhD Thesis, Camberwell College of Arts. Vols 1–3. London : University of London, 2004. 368 с. <http://ualresearchonline.arts.ac.uk/2298/>
21. Бутова Р. Б. Архимандрит Антонин (Капустин) и Святая Гора Афон // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. 2017. Вып. 2 (18). С. 73–87.
22. Антонин (Капустин), архимандрит. Заметки поклонника Святой Горы. Киев, 1864. 402 с.
23. Протоиерей Михаил Раевский (в своих письмах к О. М. Бодянскому). Москва, 1884. 54 с.
24. Блажић П. Ј. Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875): докторска дисертација. Београд, 2021. 486 с.
25. Георгий // Православная энциклопедия. URL: <https://www.pravenc.ru/text/164275.html>

Liubov Dubrovina

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Olha Ivanova

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8226-0401

e-mail: rukopisivanova@gmail.com

Olena Halchenko

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

**Serbian manuscripts of 17th century in collection
of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine:
historical and codicological research**

The goal of the research. The article aims to highlight the most important characteristics of the Serbian codes of the 17th century in Church-Archeological Museum of the Kyiv Theological Academy collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine establishing relationships with the historical realities. Also, to make the historical and codicological description of the manuscript identifying historical personalities and places associated with their life.

Methodology. The research uses historical-comparative approach that allows separating common and distinctive features of Serbian manuscripts of the 17th century.

Scientific novelty. The article summarizes the results of the Codicological Research of Serbian manuscripts of the 17th century in the Church-Archaeological Museum collection as a separate group with their interrelationship and paleographic characteristics. The research uncovers the daily life and conditions of preservation of the manuscripts. The article shows reprints of the new embossing tools. This contributes to more accurate dating of the Serbian leather bindings. **Conclusions.** Serbian manuscripts of the 17th century were written mainly in the monasteries of both Serbia and Athos. The manuscripts are written in the Serbian Half Ustav, Resava orthography on Venetian or Turkish paper. They have a high level of decoration using various

styles: Balkan braid, teratological and plant. The records testify to the participation in their life of historical persons, such as the scribe of St. Paul's Athos Monastery Euthymius, Archbishop (Patriarch of Serbia) Paisius (1614–1646), Metropolitan Simeon of Herzegovina (1615–1630), and others. Also, historical events, such as the crop failure and increased prices for rye in 1715, the famine of 1622 and 1783, the construction of the church in the Ubožac monastery in 1622. Except for one, the bindings of Serbian manuscripts of the 17th century are original. This made it possible to establish regularities of their design features and decoration and determine the styles of the design of the bindings of the specified period and the tools used for this. The Serbian manuscripts of the 17th century were sent to the Kyiv Theological Academy by famous scientists and collectors: Archimandrite Antonina Kapustin and Archpriest Mykhailo Raevskyi.

Key words: Serbian manuscripts of the 17th century, decoration of the Serbian manuscripts of the 17th century, records in the Serbian manuscripts, collection of the Church-Archeological Museum of the Kyiv Theological Academy, Serbian book bindings of the 17th century, bookbinding decoration, rubbing from embossing on book bindings.

*Стаття підготовлена 12 квітня 2022 року;
подана до друку 22 квітня 2022 року.*

УДК 930.92

<https://doi.org/10.15407/rksu.30.168>

Вадим Юрійович Арістов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3094-8850
e-mail: aristov3000@ukr.net

Марина Олексіївна Дегтяренко,
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри англійської мови технічного спрямування № 2,
Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» ім. Ігоря Сікорського
(Київ, Україна)
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9877-8106
e-mail: marinadehtiarenko@gmail.com

ПОЛЕМІЧНІ ТВОРИ В РУКОПИСНОМУ ЗБІРНИКУ XVIII СТ. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Метою роботи є представлення та введення до наукового обігу рукописного збірника-конволюта XVIII ст. РД-203 з фондів Національного музею історії України, який походить із зібрання відомого колекціонера Андрія Титова. Стаття передбачає визначення та контекстуалізацію текстів, що ввійшли до збірника. **Методологію** роботи становлять базові текстоло-

гічні та кодикологічні методики, прийоми порівняльно-історичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше зроблено спеціальний опис вказаного збірника-конволюта, простежено його історію, визначено й проаналізовано тексти – складові збірника. **Висновки.** Збірник РД-203 є пам'яткою старообрядницької культури XVIII ст. Найвірогідніше, він,

пов'язаний із Соловецьким монастирем. У збірнику представлено два твори. Перший – це перекладна полемічна пам'ятка «Розмова з Ахмедом сарацином». Її датування та походження є дискусійними. Існує традиція приписувати текст Самону з Гази, християнському єпископу XI ст. Проте є більше підстав уважати «Розмову» псевдо-епіграфом XVI ст. Вона була перекладена по-слов'янському братами Ліхудами наприкінці XVII ст. і ввійшла до їхнього компендіуму «Меч Духовний». Другим складником збірника є П'ята Соловецька Чолобитна розлогої редакції. Цей твір було створено в Соловецькому монастирі напередодні повстання 1668–1676 рр. проти церковної реформи московського патріарха Никона. Автором Чолобитної був Геронтій, один з ідеологів повстання.

Склад конволюта і його кодикологічні особливості ілюструють історію рецепції та побутування зазначених творів у старообрядницькому середовищі XVIII ст. «Розмова з Ахмедом сарацином» відтворена в повному обсязі. Натомість П'ята Соловецька Чолобитна розлогої редакції представлена в урізаному вигляді. Це може засвідчувати пріоритети укладача збірника, який надавав більшого значення перекладному творові. До Києва збірник потрапив випадково близько 1928 р. у зв'язку з перевезенням українських рукописів з російських бібліотек і музейних сховищ.

Ключові слова: рукопис, конволют, полемічний твір, Самон Газький, Соловецький монастир, Андрій Титов.

Актуальність теми дослідження. Вивчення східнослов'янської рукописної спадщини залишається полем археографічних знахідок, оскільки значна частина матеріалів у музейних та бібліотечних сховищах України досі є не тільки не дослідженою, а й часом не описаною. Виявлення, вивчення й уведення до наукового обігу рукописних текстів пізньосередньовічної і ранньомодерної доби є актуальним завданням науки. Традиційно рукописи пізнішого часу «програють», оскільки дослідницька увага здебільшого зосереджується на пошуку ранніх, перших, найдавніших пам'яток. І це, як не парадоксально, надає їхньому вивченню особливої значущості. Навіть якщо «пізні» рукописи не є унікальними списками важливих пам'яток чи не пов'язані з іменами відомих осіб, дослідження цих малих «цеглин» сприяє складанню цілісності – комплексного уявлення про циркуляцію рукописів на просторі поширення кириличної писемної традиції. Ця традиція була

не замкненою, а цілком відкритою до сторонніх, зокрема греко-латинських, «вливань». Власне вона сама виникла в IX ст. в результаті перекладу базових релігійних (християнських) та «світських» текстів на мову новонавернених слов'ян.

Цікавим аспектом історії ранньомодерної східнослов'янської книжності є функціонування рукописних збірників у період поширення і панування друкованої книжки. Особливо інтригуючими є ті випадки, коли рукописи фіксують адаптацію грецьких, латинських або інших «іноземних» текстів у межах кириличної традиції та їхнє побутування, часом у повному відриві від початкового ідейного і соціального контексту. Всі ці риси ілюструє збірник-конволют XVIII ст. РД-203, що зберігається в колекції рукописних документів Національного музею історії України (далі – НМІУ). Збірник РД-203 наприкінці XIX ст. став власністю російського (ростовського) купця й колекціонера Андрія Титова (1844–1911) та увійшов до фондів створеного ним Ростовського музею старожитностей. Після його смерті, на початку XX ст., колекція Титова була розділена між зазначеним музеєм та Імператорською публічною бібліотекою в Санкт-Петербурзі.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія рукописів з колекції Андрія Титова, що опинилися в музейних та бібліотечних зібраннях Києва, залишалася до останніх років майже не вивченою. Нещодавно В. Ю. Арістовим та Я. В. Затилуком було атрибутовано і досліджено частину рукописів з цієї колекції [1, с. 84–89; 2, с. 141–144; 3; 4, с. 28–33]. У ході розшуків з'ясовано, що комплекс рукописів з колекції Андрія Титова потрапив до Києва в 1928 р. завдяки старанням Федора Савченка, тодішнього секретаря Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН). За ідеєю Савченка, до УРСР мали повернутися рукописи українського походження, які Титов свого часу купив у вдови українського археографа Осипа Бодяньського. Але під час комплектування й перевезення до числа цих матеріалів потрапляли рукописи, створені далеко від України. Найяскравішим прикладом є новгородська пергаментна грамота середини XV ст., яка мала невеликий розмір, була механічно вставлена в інший рукопис, навіть не була облікована і відкрита тільки нещодавно [3]. Конволют РД-203 є прикладом рукопису, не пов'язаного з Україною, який має, найвірогідніше, північноросійське походження.

Після перевезення до Києва в 1928 р. рукописи з колекції Титова ввійшли до бібліотеки Історичної секції ВУАН, а після її розформування частина цих документів потрапила до фондів Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка (нині – НМІУ). Інші рукописи із зібрання Титова опинилися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Спеціальну історіографію присвячено іншим аспектам теми даної статті: старообрядницькій книжності, а також кожному з текстів-складників аналізованого рукописного збірника. Ці роботи буде залучено нижче у відповідних місцях статті.

Мета дослідження. Метою роботи є представлення та введення до наукового обігу рукописного збірника-конволюта РД-203 з колекції НМІУ, визначення та контекстуалізація текстів, що ввійшли до нього.

Виклад основного матеріалу. Паперовий рукопис РД-203 є конволютом, форматом у малу четвірку (розміри обкладинки 21,5x17,5 см), складається із 46 аркушів. Збірник має дві частини. Перша займає арк. 1–8, друга – арк. 9–46. Аркуші другої частини дещо менші за розмірами від аркушів першої. Наявна обкладинка підібрана під розмір першої частини. Текст кожної частини збірника виконано однією рукою. Щоправда, в першій частині на арк. 1 зв. та арк. 6 іншою рукою зроблено глоси на полях, які коротко пояснюють незрозумілі терміни. На останньому, чистому, аркуші першої частини (арк. 8 зв.) пізнішими руками олівцем зроблено два малорозбірливі записи, а також розрахунки грошей (у копійках, про що свідчать скорочення «к.» біля чисел). В одному із записів чітко прочитується дата – «1870-го года іюня 8 дня». Можна вважати, що ці нотатки залишив один із власників рукопису. У другій частині на арк. 22 на полях містяться нерозбірливі приписки іншою, ніж основний текст, рукою. Текст першої частини написано характерним «квадратним» скорописом XVIII ст. Друга частина писана пізнім півуставом, притаманним старообрядницьким рукописам. Філіграні обох частин конволюта мають найближчі аналоги у водяних знаках 1720–1730-х років [8, № 705 (1735), № 706 (1735, 1737), № 1354 (1728)], що дозволяє приблизно датувати збірник першою половиною – серединою XVIII ст. Верхні зовнішні частини останніх аркушів (арк. 43–46) пошкоджені – розірвані або

відірвані. Пізніше пошкоджені місця були заклеєні новим білим папером. Рукопис був у поганому стані, у зв'язку з чим було проведено «реставрацію»: зроблено нову оправу і підклеєно дефектні сторінки. Ці роботи можна пов'язати з кінцем XIX ст., коли збірник перебував у колекції Андрія Титова (див. нижче). Слід зауважити, що зараз складно визначити, чи були обидві частини нинішнього конволюта з'єднані в цей самий час, чи вже побутували разом раніше.

Сторінки внутрішньої обкладинки містять штампи: «Библиотека А. Титова № 2755» та «Ростовский музей древностей Рукописный Отдел Инв. 38781 Поряд. 2378». Вони фіксують два періоди історії рукопису в другій половині XIX – першій третині XX ст. До кінця XIX ст. збірник потрапив до колекції відомого російського (ростовського) збирача старовини Андрія Титова. Він став фундатором музею старожитностей у Ростові, а його колекція склала основу фондів цього закладу.

Збірник РД-203 вказаний у четвертому томі «Охоронного каталогу слов'яно-руських рукописів» Ростовського музею, виданому в 1889 р. [20, с. 8]. На жаль, рукопис описаний дуже стисло і поверхово, не наводиться жодних деталей про зміст збірника, час та обставини його надходження до колекції.

Пізніше, за радянської влади, Ростовський музей реорганізували, в ньому також було проведено інвентаризацію. Це відображено у другому з наведених штампів. У 1928 р. разом з низкою інших рукописів РД-203 був вивезений до Києва та в 1930-х увійшов до фондів нинішнього НМІУ.

Текст, що займає першу частину збірника, має заголовок *«Разглагольствие К (20) како хлѣбъ и вино прелагаются в тѣло и кровь Г(оспо)да нашего Иис(ус)а Хр(ис)та»*. Він легко ідентифікується як слов'янський переклад грекомовного твору «Розмова з Ахмедом сарацином». Це полемічний твір, присвячений відстоюванню християнської ортодоксальної позиції в питанні про Євхаристію. Він доводить, що під час церковного священнодійства хліб і вино справді перетворюються на Тіло і Кров Христа. Текст має форму діалогу християнина (від імені якого ведеться оповідь) з мусульманином Ахмедом. Тривалий час автором твору вважали (а низка дослідників стверджує це й досі) Самона Газького, якого ототожнювали із середньовічним близькосхідним автором Сулейманом

аль-Газзі. Він був єпископом Гази в XI ст., який писав арабською мовою. Згідно з легендою, що виникла вже в ранньомодерний час, Сулейман загинув як мученик за віру [7, с. 152–157].

Полеміка щодо автентичності твору точиться ще від XVII ст. [10]. Причому спочатку захисниками давнього походження твору цілком очікувано були ортодоксальні християни, а противниками – протестанти. У XIX–XX ст. дискусія перейшла в більш раціональне наукове річище. На сьогодні переконливішою видається скептична точка зору, згідно з якою «Розмова з Ахмедом сарацином» є псевдоепіграфом, підробкою, створеною в середині XVI ст. У межах цієї концепції її автором проголошується відомий фальсифікатор Костянтин Палеокаппа – уродженець Криту, що переїхав до Франції [22; 12, с. 74 (прим. 24–25); 5, с. 174–175]. Пізніше походження твору доводить рукописна традиція, не старша за XVI ст., а також наявність у тексті анахронічних термінів і понять, що виникли не раніше XV ст.

Російський переклад грецького тексту цього твору (за виданням Ж. П. Миня [23, col. 821–832]) було опубліковано ще в XIX ст. архімандритом Інокентієм (Новгородовим) [16]. Проте в нашому збірнику маємо справу зі старішим церковнослов'янським перекладом. До орбіти східнослов'янської книжності «Розмова» потрапляє наприкінці XVII ст. завдяки відомим православним проповідникам братам Ліхудам. Іоанікій та Софроній Ліхуди походили із західної Греції, навчались у Венеції. 1683 р. переїхали до Константинополя, а звідти 1685-го – до Москви, де стали засновниками Слов'яно-греко-латинської академії [17; 13; 19].

Список «Розмови з Ахмедом сарацином» у РД-203 було зроблено зі збірника, про що свідчить номер (20), під яким цей твір міг розміщуватися в оригінальному творі як окрема глава. Такий твір відомий. Це полемічна компіляція «Мечець духовний», укладена Ліхудами в 1690 р. грецькою мовою. До початку XVIII ст. вона була перекладена на церковнослов'янську [14]. У книзі було 21 «разглагольствованіє» [15, с. 456], і діалог із сарацином про Євхаристію був якраз 20-ю главою. Але чи зроблено наш список безпосередньо з «Мечця духовного» як окремої книги, чи з якогось іншого, ширшого, збірника?

Дати відповідь на це питання може оригінальна пагінація, що збереглася в уривку з «Розмовою», вставленому в наш збірник. Текст

починається зі сторінки 349 (номер слов'янськими цифрами). Виходячи з порівняння з іншими рукописами твору Ліхудів (як приклад можна навести список останньої чверті XVIII ст. з фондів Російської державної бібліотеки: Ф. 173/II, №17) [9], можна приблизно вирахувати, що, з огляду на формат РД-203 і обсяг тексту на одній сторінці, «Мечець духовний» мав займати близько 200–230 сторінок. Це може означати, що перша частина нашого конволюта була вилучена з іншого збірника, який мав містити не тільки «Мечець духовний». Або не виключено, що в тому збірнику теж містився не повний твір Ліхудів, а лише окремі уривки з нього. В усякому разі, очевидно, що перед рукописом «Розмови», що потрапив до РД-203, в оригінальному збірнику були розміщені інші тексти.

Створену в XVI ст. «Розмову з Ахмедом сарацином» було призначено для полеміки з протестантами. Однак, з огляду на яскравий полемічний стиль і переконливість аргументів та водночас їхню ортодоксальність, православні автори починаючи з XVII ст. використовували твір у полеміці з католиками. Саме таку роль відігравала «Розмова» в копіюванні братів Ліхудів. З XVIII ст. цей полемічний текст було взято на озброєння російськими старообрядцями, які вміло застосовували твори офіційної Церкви для утвердження свого вчення [6, с. 36]. Одним зі свідчень такого використання є включення тексту до нашого збірника. У приналежності його до кола старообрядницьких книг переконує зміст другої частини РД-203.

Твір, уривок якого вміщено в другій частині конволюта, є П'ятою Соловецькою Чолобитною розлогою редакції. Це одне з послань до царя Олексія Михайловича, які направляли учасники повстання в Соловецькому монастирі, спрямованого проти церковної реформи патріарха Никона. Твір було написано між 15 і 22 вересня 1667 р. відомим монастирським книжником і одним з ідеологів повстання Геронтієм Соловецьким [21, с. 72].

Чолобитна викладає аргументи на захист старих церковних порядків і обрядів, рішуче виступає проти реформ патріарха Никона. Значну увагу твір приділяє відмінності православного «трисоставного» хреста від католицького («латинського») «крыжа». А отже, підозрює реформаторів у спробі «латинізації» й відході від істинного православ'я.

Водночас текст позбавлений ультимативних висловлювань. Навпаки, автор вибудовує аргументацію і намагається переконати царя у слушності вимог повстанців. Він розгортає систему посилань на авторитетні цитати Отців Церкви, біблійних та літургійних текстів. При цьому використовує не тільки традиційні рукописи, а й нові книжки «киевської печати». Викриває тексти никоніанців як такі, що фальсифікують історію. Геронтій відкрито розповідає про свій метод: зіставлення никоніанських текстів із книжками з багатой Соловецької книгозбірні.

Геронтій активно звертається до прикладів і прецедентів з московської і візантійської історії. Він згадує низку московських царів і церковних діячів XV–XVII ст. Характерно, що в цьому тексті не фігурують персонажі давньоруської історії, за винятком рівноапостольного князя Володимира Хрестителя. Геронтій використовує ідею «Москва – Третій Рим», проголошує державу Олексія Михайловича єдиним у світі осередком християнського благочестя. При цьому саму державу він називає «Російське царство» і «Московське царство», вживаючи обидві назви як синоніми.

До збірника з колекції НМІУ текст Чолобитної увійшов не повністю. По-перше, рукописові не вистачає початку. Його відкриває обривок фрази: «...мудрованію а не по апостольскому и с(вя)тыхъ о(те)ць преданію» [11, арк. 9]. Зіставлення з повним текстом П'ятої Соловецької Чолобитної переконує в тому, що обсяг пропущеного тексту приблизно дорівнює одній сторінці нашого рукопису [21, с. 302].

По-друге, тексту бракує закінчення. Він завершується словами: «налагають на ч(е)л(ове)ки бремена тяжкая и неоудобь носима не противу ч(е)л(ове)ческїя» [11, арк. 46 зв.]. Це далеко від кінця, порівняно з повним текстом Чолобитної [21, с. 319]. Пропущено багато – майже третину від усього обсягу твору.

Загалом полемічний характер обох текстів дозволяє зрозуміти їхнє об'єднання в конволюті. Але коли це сталося?

Перша частина, що містить «Розмову з Ахмедом сарацином», представлена цілісно, тоді як друга частина – дефектна. Чи пов'язане виникнення дефекту зі створенням конволюта і розшивкою оригінального рукопису Чолобитної? Чи навпаки, вже наявний дефект її рукопису мотивував додати до нього текст «Розмови»?

Як було зазначено на початку, об'єднання «Розмови» і Чолобитної в один комплекс могло відбутися як ще у XVIII ст., так і після надходження цих рукописів до Титова. Відповідно, можна розглядати два сценарії.

1. Якщо склад збірника РД-203 сформувався ще у XVIII ст., втрату зошитів, на яких містилися початок і закінчення Чолобитної, можна пояснити розшивкою оригінального кодексу для того, щоб вставити текст «Розмови». Це могло б означати, що текст «Розмови» був пріоритетним для укладача конволюта, якщо він пожертвував/знехтував частиною рукопису Чолобитної. З іншого боку, вже дефектний список Чолобитної могли намагатися «врятувати» шляхом приплетення до нього списку «Розмови».
2. Якщо збірник РД-203 виник лише в XIX ст., це можна уявити в контексті «консерваційних» заходів Титова. Маючи два окремі невеликі рукописи, їх могли поєднати під спільною обкладинкою з метою кращого зберігання і беручи до уваги зміст обох рукописів.

У порівнянні двох сценаріїв перевагу варто віддати першому з них. Приклади поновлення оправ рукописів колекції Титова наприкінці XIX ст. відомі. Але поєднання різних рукописів та створення конволюта було б надто зухвалим кроком з боку колекціонера, який дуже трепетно ставився до своїх надбань. Старообрядницькі збірники-конволюти добре відомі, тож РД-203 не слід вважати винятком.

Походження збірника із середовища «старовірів» засвідчує включення П'ятої Соловецької Чолобитної. Така атрибуція добре вкладається в загальний «портрет» колекції Титова, в якій містилася значна кількість старообрядницьких рукописів [18; 2].

Отож є всі підстави стверджувати, що перед нами старообрядницький збірник, в основі якого – текст П'ятої Соловецької Чолобитної з доданим до нього списком «Розмови з Ахмедом сарацином», вилученим з іншого збірника, що містив «Мечеть духовний» братів Ліхудів.

Наукова новизна. У статті вперше зроблено опис рукописного збірника-конволюта з колекції НМІУ та введено його до наукового обігу. Історію рукопису вдалося пов'язати з колекцією Андрія Титова та вмістити його в контекст інших північноросійських манускриптів, що потрапили до Києва в 1928 р. Це збагатило уявлення про рукописні пам'ятки з його зібрання в українських музейних та бібліотечних фондах. Ви-

значено тексти – складові збірника: псевдоєпіграф Самона Газького «Розмова з Ахмедом сарацином» та П'яту Соловецьку Чолобитну розлогої редакції авторства Геронтія Соловецького. Атрибуція частин конволюта дала можливість додати нове знання про побутування у Східній Європі цих творів.

Висновки. Головним результатом статті є атрибуція текстів, що склали дві частини рукописного збірника-конволюта РД-203 з колекції НМІУ. Цими текстами виявилися: список псевдоєпіграфа Самона Газького «Розмова з Ахмедом сарацином» у слов'янському перекладі та дефектний (обірваний на початку і в кінці) список П'ятої Соловецької Чолобитної розлогої редакції. Збірник має старообрядницьке походження, створений, найвірогідніше, на півночі європейської частини Росії. Як можна судити з аналізу збірника, для його укладача пріоритетним текстом була «Розмова з Ахмедом сарацином». Наприкінці XIX ст. збірник увійшов до колекції Андрія Титова і, як наслідок, до фондів Ростовського музею старожитностей. 1928 р. він був помилково вивезений до Києва разом з добіркою українських рукописів, що колись належали Осипу Бодянському. Приблизно на початку 1930-х років збірник перейшов до колекції музею, що зараз є Національним музеєм історії України.

Список використаних джерел

1. Арістов В. Ю. Зошит Максима Бодянського з фондів НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. 2020. Вип. 6. С. 84–89.
2. Арістов В. Ю. Невідомі рукописи колекції А. О. Титова із фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. 2019. Вип. 4. С. 141–144.
3. Арістов В. Ю. Новгородська грамота XV ст. із фондів Національного музею історії України // *Ruthenica*. 2019. Т. 15. С. 287–293.
4. Арістов В. Ю., Затилук Я. В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію» з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. 2021. Вип. 7. С. 25–50.
5. Бернацкий М. М. Трактат Николая Мефонского «К сомневающимся и говорящим, что священнодействуемые хлеб и вино не суть тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа» (PG. 135. Col. 509–518) – еще одна

- подделка Константина Палеокаппы (XVI в.) // Богословские труды. 2019. Вып. 49. С. 174–175.
6. Бытко С. С. Состав и структура учительного старообрядческого конволюта конца XVIII в. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 1 (17). С. 35–42.
 7. Византийские сочинения об исламе (тексты переводов и комментарии) / под ред. Ю. В. Максимова. Москва, 2012. 229 с.
 8. Клепиков С. А. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва, 1959. 306 с.
 9. Мечец духовный братьев Лихудов. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/173-ii/f-173ii-17/#image-5> (дата звернення 29.11.2021)
 10. Максимов Г. Блаженный Самон Газский и его «Разговор с Ахмедом сарацином». URL: <https://pravoslavie.ru/38471.html> (дата звернення 12.01.2022)
 11. Національний музей історії України. Фонд «Рукописні документи (РД)». Од. зб. 203.
 12. Прп. Никодим Святогорец. О таинстве божественной Евхаристии. Глава из «Исповедания веры» (пер. с греч. и предисловие М. М. Бернацкого) // Богословские труды. 2015. Вып. 46. С. 66–75.
 13. Рамазанова Д. Н. Братья Лихуды и начальный этап истории Славяно-греко-латинской академии, 1685–1694: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2002.
 14. Рамазанова Д. Н. Лихуды // Православная энциклопедия. URL: <https://www.pravenc.ru/text/2110625.html> (дата звернення 12.01.2022)
 15. Рамазанова Д. Н. «Мечец духовный» Иоанникия и Софрония Лихудов // Россия и Христианский восток. Москва, 2004. Вып. II–III. С. 451–464.
 16. Самон, архиеп. Газский. Разговор блж. Самона, архиеп. Газского, с Ахметом Сарацином о таинстве Евхаристии // Православный собеседник. 1866. Ч. 3. № 12. С. 323–333.
 17. Смирнов С. История Славяно-греко-латинской академии. Москва, 1855. 428 с.
 18. Собрание А. А. Титова в РНБ. URL: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collection.php (дата звернення 12.01.2022)
 19. Суториус К. В. Преподавание братьями Лихудами философии в Московской Славяно-греко-латинской академии в 1692–1694 годах по материалам рукописных источников // Очерки феодальной России. 2017. Вып. 20. С. 356–384.
 20. Титов А. А. Охранный каталог славяно-русских рукописей. Выпуск 4. Москва, 1889. 88 с.

21. Чумичева О. В. Соловецкое восстание 1667–1676 годов. Москва : ОГИ, 2009. 352 с.
22. Jugie M. Une nouvelle invention au compte de Constantin Palaeocappa: Samonas de Gaza et son dialogue sur l'eucharistie // *Miscellanea Giovanni Mercati*. 1946. Vol. 3, pp. 342–359.
23. *Patrologia Graeca*. 1864. Vol. 120, 1304 p.

Vadym Aristov

*Institute of the History of Ukraine of
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3094-8850

e-mail: aristov3000@ukr.net

Maryna Dehtiarenko

*National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine),
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9877-8106

e-mail: marinadehtiarenko@gmail.com

Polemic texts in manuscript compendium of 18th century from collection of National Museum of the History of Ukraine

The goal of the research is to present and introduce into scientific circulation a manuscript compendium RD-203 of the 18th century from the National Museum of the History of Ukraine, which comes from the collection of the famous collector Andrii Tytov. The article provides a definition and contextualization of the texts included in the compendium. **The methodology of the research** consists of basic textual and codicological methods as well as the methods of comparative and historical analysis. **Scientific novelty**: for the first time, the compendium-convolute is described, its history is traced, and its texts-components are defined and analyzed. **Conclusions**. The compendium RD-203 is an artifact of Old Believer culture of the 18th century. Most likely, it is connected with the Solovki Monastery. The compendium consists of two works. The first of them is the translated polemical text “Conversation with Ahmed the Saracen”. Its dating and origins are debatable. There is a tradition of attributing the text to Samon of Gaza, a Christian bishop of the

11th century. However, there are more reasons to consider the “Conversation” a pseudo-epigraph of the 16th century. It was translated into Slavonic language by the Likhud brothers at the end of the 17th century and included to their work “Spiritual Sword”. The second component of the compendium is the extensive edition of the Fifth Solovki Plea. This work appeared on the eve of the uprising of 1668–1676 in the Solovki Monastery against the church reform of Moscow Patriarch Nikon. The author of the Plea was Gerontius, one of the ideologues of the uprising. The composition of the convolute and its codicological features illustrate the history of reception and circulation of these works in the Old Believer milieu of the 18th century. The “Conversation with Ahmed the Saracen” is reproduced in full. Instead, the extensive edition of the Fifth Solovki Plea is presented in a truncated form. This may indicate the priorities of the compiler of the compendium, who attached more importance to the translated work. The compendium came to Kyiv by chance around 1928 in connection with the transportation of Ukrainian manuscripts from Russian libraries and museum repositories.

Key words: manuscript, convolute, polemic text, Sulaiman (Samon) al-Gazzi, Solovki monastery, Andrii Tytov.

*Стаття підготовлена 30 березня 2022 року;
подана до друку 31 березня 2022 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 930.271

<https://doi.org/10.15407/rksu.30.181>

Микола Ілліч Ніколаєв,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії та методики її навчання,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

(Ізмаїл, Україна)

ORCID: 0000-0003-3994-1150

e-mail: olbiopol@gmail.com

Лілія Федорівна Циганенко,

доктор історичних наук,

професор, проректор з наукової роботи,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

(Ізмаїл, Україна)

ORCID: 0000-0002-5014-9845

e-mail: liliatsyganenko@gmail.com

НОВИЙ НАПИС НА СВИНЦЕВІЙ ПЛАСТИНІ З ОЛЬВІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Мета роботи. Історичні (просопографічні, хронологічні) дослідження напису на свинцевій пластині з Ольвії Понтійської, який залучається до наукового обігу вперше. **Методологія.** Типові наукові методи допоміжних історичних дисциплін, зокрема палеографії, хронології, генеалогії, просопографії. Також на основі синхронізації епонімного каталогу Ольвії стало можливим застосування в дослідженні спеціальних, утім цілком умоти-

вованих, методів просопографічної інтерпретації, просопографічного датування та просопографічної реконструкції. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено новий рукопис на свинцевій пластині з Ольвії – судове магічне закляття. Пропонуються нові просопографічні матеріали щодо двох елітних ольвійських родин, які мають історичне значення. **Висновки.** Особливістю рукопису є наявність у ньому імен та патронімів представників

наймогутнішого ольвійського роду Аристократидів та другорядного, втім впливового, роду Поликсенів, який належав до єдиного клану з Аристократидами. Магічний рукопис суттєво доповнює уривчасті відомості стосовно роду Поликсенів та надає можливість сформувати репрезентативний фрагмент його родоводу. Зокрема, виявлені пам'ятки, які свідчать про діяльність Поликсенів у колегії агораномів та монетній магістратурі. Рукопис також сприяє уточненню фрагмента родовідної гілки найвпливовішого ольвійського роду Аристократидів. Отримано нові історичні (просопографічні) відомості про одну

з дійових осіб знаменитого декрету на честь Протогена – громадянина Аристократа. Він був сином епоніма Ольвії 293 р. до Р. Х. Дамаса Аристократова. Вже перебуваючи в похилому віці, Аристократ Дамасів разом з порівняно молодим Протогеном брав участь у посольстві до царя саїв Сайтафарна орієнтовно 260–250 рр. до Р. Х. За просопографією манускрипт датується орієнтовно 288–268 рр. до Р. Х.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Ольвія, історичні джерела, рукопис, *defixionum tabellae*, просопографія, хронологія, декрет на честь Протогена.

Актуальність теми дослідження. Наш час характеризується значним зростанням кількості знахідок написів на свинцевому носії, зокрема з античних полісів Північного Причорномор'я¹. Серед них трапляються приватні листи, економічні нотатки, проте більшість становлять магічні написи. Можемо стверджувати, що дослідження з античної магічної практики перебувають в авангарді сучасної науки про класичну давнину [1, s. 167].

Аналіз досліджень і публікацій. Традиційними складовими публікацій магічних пам'яток є палеографія, філологія, ономастика, аналіз магічної формули, релігійні аспекти тощо. Докладний перелік перспективних напрямів дослідження магічних написів представлений, наприклад, у статті В. П. Яйленко [2, с. 310]². Водночас *інструментарій для таких важливих напрямів, як просопографія, хронологія³ і, як резуль-*

¹ Ми відверто негативно ставимося до дилетантських археологічних розкопок, проте, як і більшість дослідників, вважаємо за необхідне в максимально можливий спосіб використовувати в наукових цілях отриману приватними шукачами інформацію.

² На нашу думку, цей перелік свідчить про реальну потребу спеціалізації в тому чи іншому напрямі вивчення магічних написів.

³ Так, на даний час переважає наближене датування магічних написів на основі палеографії та мовних форм.

тат, історична інтерпретація напису, практично не розроблений [3, с. 276; 25; 27]. Так, С. Р. Тохтасьєвим було поставлено завдання – навчитися перетворенню ономастичного матеріалу в повноцінне історичне джерело в умовах, коли традиційних джерел знань або достатньо, або їх зовсім бракує [4, с. 97].

Відновлення літочислення Ольвії Понтійської IV–I ст. до Р. Х. (синхронізація епонімного каталогу *IPE* P² 201) дало змогу обґрунтувати якісно нові можливості просопографії як допоміжної історичної дисципліни: за певного рівня розвитку просопографічної моделі міської громади просопографія стає домінуючим засобом датування різноманітних пам'яток епіграфіки (лапідарних, керамічних, магічних), також легенд монет, агораномних клейм та гирь, тобто пам'яток, які містять імена впливових громадян [3, с. 276; 5]. Останніми роками оприлюднено приклади використання просопографічної інтерпретації, просопографічного датування та просопографічної реконструкції до лапідарних пам'яток, легенд монет та агораномних клейм Ольвії [5; 6; 7]. Щодо магічних написів Ольвії практичну реалізацію просопографічного напрямку досліджень нами розпочато у 2015 р. зі спроби просопографічної інтерпретації та просопографічного датування *defixio* SEG 50:702,IV [8]. Встановлено, що декілька імен з *defixio* належали до вищої еліти поліса; це підтверджувало гіпотезу *editio princeps* про взаємозв'язок цих імен з епонімним каталогом. Не набула підтвердження висловлена понад півстоліття тому гіпотеза Т. М. Кніпович про те, що соціальне становище осіб, згаданих у магічних написах, не було особливо високим [9, с. 122–123, 133]. На ґрунті просопографічних досліджень *defixio* SEG 50:702,IV доповнено історію поліса 380–340 рр. до Р. Х. та отримано висновки про значний історичний потенціал деяких магічних написів Ольвії, який можна порівняти з потенціалом лапідарного архіву [8]. Пізніше, у 2016 р., опубліковано групу пам'яток магічної епіграфіки Ольвії, для якої основним інструментом дослідження став не традиційний філологічний, палеографічний та ономастичний аналіз, а єдина хронологічна та просопографічна основа історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х. – синхронізований каталог епонімів *IPE* P² 201. У результаті було висловлено обережний оптимізм щодо проведення майбутніх досліджень у запропонованому річищі [10]. Нарешті у 2019 р. ми виконали першу публікацію

ольвійського магічного напису, що містить близько 40 антропонімів і в якому основним інструментом дослідження стала ольвійська просопографія. Історична (просопографічна та хронологічна) інтерпретація *defixio* дала змогу зробити висновок про перспективність подальших палеографічних, ономастичних та філологічних досліджень напису [3; 25]. Показовою стала практично миттєва реакція на цю публікацію не тільки відомих критичних видань (*Bulletin épigraphique* [12, s. 282] та Аристей [13, с. 100–101]), а й провідних фахівців Франції (D. Dana, M. Dana [14]), Великої Британії (I. Polinskaya [15]) та Росії (В. П. Яйленко [2])⁴. Публікація цього напису також дала змогу окреслити теоретичні межі використання просопографії в магічній епіграфіці, зокрема Ольвії: *необхідною умовою проведення просопографічних досліджень магічних написів Ольвії є наявність репрезентативного переліку характерних імен елітних родин*. При цьому просопографічна модель магічного списку є сукупністю трьох груп імен: 1) основні (характерні, елітні); 2) невизначені – «шумовий фон»; 3) у «шумовому фоні» виділяються імена, що повторюються в синхронних списках. Такі імена, ймовірно, належали тим самим особам та є свого роду контрольними, що підвищують надійність інтерпретації та датування списку. Якась із перелічених груп імен може бути відсутня або представлена в мінімальному обсязі. У підсумку наявність імен (та патронімів) основних елітних родин, пов'язаних з епонімним каталогом *IPE I² 201*, визначає можливість виконання просопографічної інтерпретації досліджуваного *defixio*, а кількість таких імен – надійність інтерпретацій; надійність підвищується за наявності

⁴ На жаль, просопографічні дослідження В. П. Яйленка ґрунтуються на уявленні про каталог *IPE I² 201* як про синхронний перелік городян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. Така просопографічна модель, як ми вже неодноразово зазначали [3; 5; 6; 7 та ін.], можлива лише за умови замовчування окремих фактів, ігнорування елементарних основ системного аналізу та «клонування» гіпотетичних однойменних історичних осіб. Отримана ця модель внаслідок екстраполяції єдиного хронологічного факту та по суті становить суміш палеографічних, просопографічних, хронологічних та нумізматичних суперечностей. Відповідно, більшість просопографічних датувань, які виконав (або виконуватиме) згаданий дослідник, належить саме до останньої чверті III ст. до Р. Х. До речі, згідно з просопографічною схемою В. П. Яйленка, представлена в нашій статті свинцева пластина також повинна датуватись останньою чвертю III ст. до Р. Х.

патронімів історичних осіб. Наприклад, опублікований нещодавно дослідниками судовий магічний список «Ἐπαῖνος, Μυλλίων, Εὖμο<λ>πος, Κοίρανος...» взагалі не може бути об'єктом просопографічних досліджень [3, с. 281]. Як бачимо, до численних варіантів класифікації магічних написів, наприклад [16], додано ще один – просопографічний. *Визначилася й характерна для просопографічних досліджень взагалі проблема альтернативної інтерпретації однойменних історичних осіб, що знаходяться в родинних стосунках (дід – онук) [3, с. 292].*

Мета дослідження. Репрезентований у цій статті напис з Ольвії привернув нашу увагу наявністю переліку з п'яти імен з патронімами, які ототожнюються з відомими історичними особами – вихідцями з вищої еліти Ольвії. Це зумовило мету статті, що полягає в *історичній (просопографічній, хронологічній) інтерпретації осіб з давньогрецького напису на свинцевій пластині з Ольвії.* Водночас ми не ставили перед собою завдання дослідити філологічні та ономастичні особливості напису, здійснити інтерпретацію формули тощо.

Виклад основного матеріалу. Свинцева пластина, що зберігається у приватній колекції на Півдні України, походить з округи Ольвії. Реального археологічного контексту її віднайдення бракує, що, як відомо, є характерною ознакою нашого часу та притаманне більшості таких пам'яток. Утім, за легендою шукача, *пластина доброї збереженості знайдена випадково кілька років тому на території неподалік ольвійського некрополя, біля підніжжя одного з курганів.*

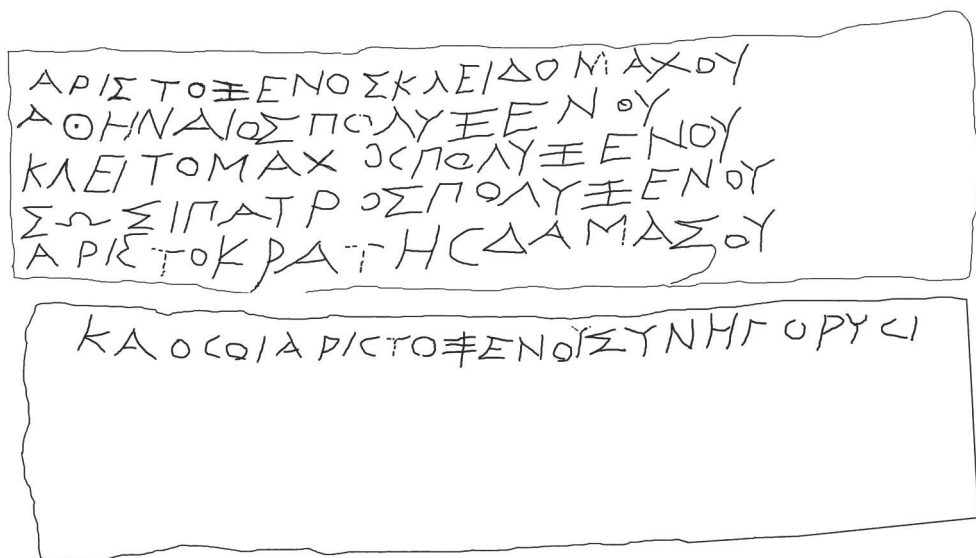
Як доповнення до раніше описаної технології масового виробництва пластин за допомогою лиття у відкриту форму [1, s.167], представлена нами пам'ятка ілюструє новий технологічний процес: *методом лиття у відкриту форму виготовляється великого розміру пластина; надалі з неї вирізаються пластини необхідного розміру.* Така технологія призводить до збільшення товщини пластини до 3–4 мм (зазвичай – приблизно 1 мм) та появи на її зовнішній поверхні численних потовщень у вигляді бульбашок. Відповідно, виникає потреба у виконанні додаткової технологічної операції – шліфування. На зовнішній поверхні пластини добре видно сліди шліфування таких потовщень для підготовки пластини до нанесення на неї написів.

Лл. 1. Зовнішній вигляд магичного рукопису

Досліджувана нами пластина має прямокутну форму, довжину – 127 мм, ширину – 30 мм (біля лівої межі ширина 35 мм). Після нанесення написів пластина була складена чотири рази (зовнішньою поверхнею всередину) і злегка сплющена. Від часу пластина покрилася сірою плівкою – оксидом свинцю (*Лл. 1*). Шукач досить акуратно розігнув пластину; вона не розпалася на окремі частини. І зовнішній, і внутрішній боки пластини⁵ містять рукотворні написи, достатньо ретельно виконані. Відповідно, епіграфічна пам'ятка є опістографом. Стилос глибоко та рівномірно врізається в поверхню пластини, тобто розуміємо, що він був заточений у вигляді голки. Загалом переважає скоропис, що виражається в нахилі літер вправо й наявності загинів гаст; проте на ґрунті «інтуїтивної» графології можна стверджувати, що напис залишений спокійною та впевненою в собі людиною.

⁵ Вибір внутрішнього та зовнішнього боків пластини є умовним. Ми керувалися контекстом, за яким формула закляття передуює переліку осіб. Утім, зовнішнім боком можна вважати горішню поверхню, що виникла внаслідок виготовлення чи то подальшого складення пластини.

Іл 2. Факсиміле магічного рукопису

Висота літер 5 мм, *омікрон* – 3 мм. Палеографічні особливості літер: *тета* виконана з крапкою посередині, *омікрон* малого розміру, *кси* має три горизонтальні гasti рівної довжини, перекреслені посередині вертикальною гастою, *гамма* не має довгої горизонтальної гasti, *пі* містить скорочену праву вертикаль та не є широкою, *мю* має вертикальні зовнішні гasti, права гаста *ню* піднята, середня горизонтальна гаста *епсилон* здебільшого є короткою, водночас вертикальної гasti їй іноді бракує, подовжена вертикальна гаста *ро* є наслідком «прослизання» стилосу. Нехарактерною особливістю *каппи* є те, що розмір вусиків співмірний з вертикальною гастою, а також *омега* виконана з широко розкритим півколом. Пам'ятка є типовим для цього різновиду написів зразком одночасного використання й лунарної, й чотиричастинної *сигми*. Проте закономірностей у використанні чи то лунарної, чи то чотиричастинної *сигми* не виявлено (двічі лунарна *сигма* використовується як фінальна та двічі – в середині слова). Слід підкреслити особливість зовнішніх гаст чотиричастинної *сигми*, які прямують до паралельності або наближаються до неї. На тлі розглянутих особливостей палеографії інших букв саме форми *мю* та чотиричастинної *сигми* є найбільш ранніми [17, с. 67 (48)] та, відповідно, визначають палеографічне датування напису: не раніше початку III ст. до Р. Х.

З іншого боку, рукопис містить важливу просопографічну інформацію про групу відомих історичних осіб (див. нижче). Далі наведено алгоритм порівняно точного просопографічного датування пластини з урахуванням доступної інформації щодо хронології життєдіяльності групи історичних осіб, згадуваних у ній.

З контексту зрозуміло, що початок напису розташовано на внутрішній гладкій поверхні пластини. Тут вирізано п'ятирядковий напис, який читається без проблем. Довжина епіграфічного поля 95 мм, висота – 26 мм. Відстань між рядками – від 0 до 1 мм. Епіграфічне поле композиційно вирівняне за лівим краєм, рядки рівномірно розподілені по полю; не виключена попередня розмітка⁶:

Ἀριστόξενος	Κλειδομάχου
Ἀθήναιος	Πολυξένου
Κλειτόμαχος	Πολυξένου
Σωσίπατρος	Πολυξένου
Ἀριστοκράτης	Δαμάσου

(переклад: **Аристоксен Клейдомахів,
Афеней Поликсенів,
Клейтомах⁷ Поликсенів,
Сосипатр Поликсенів,
Аристократ Дамасів**)

Поки що відкладемо дослідження цього переліку, аби скласти уявлення про весь документ. Для цього перейдемо до читання напису на зовнішньому боці пластини, який складається з одного рядка (Іл. 2). Композиційно цей рядок розташований у горішній частині пластини та добре відцентрований; не виключена його попередня розмітка. Довжина рядка 111 мм.

⁶ Доволі висока якість виготовлення рукопису дає змогу прийняти гіпотезу про його виконання професійним створювачем закладів – *μολυβδοκόπος*. Про сучасні тенденції у тлумаченні цього терміна та наш коментар до нього, який базується на вивченні технології виготовлення свинцевих пластин, див.: [18, с. 148].

⁷ За межі нашого дослідження виходить інтерпретація характерного фонетичного явища у вигляді двох різних варіантів написання імені Клейтомах: *Κλειτόμαχος*=*Κλειδόμαχος*.

У першому слові бракує (через втрату) фінальної *йоти*, очевидно – через її розташування в місці згину пластини – $\kappa\alpha\{\iota\}$ ⁸. Термін $\delta\sigma\iota$ часто зустрічається в магічній епіграфіці та не потребує коментарів. У середній частині рядка присутній нещодавно зафіксований в Ольвії в магічному опістографі ретроградного стилю кінця IV – початку III ст. до Р. Х. антропонім Аристоксен у родовому відмінку – Ἀριστοξένου [1, s. 170]. Ця ж особа (з додаванням патроніма) згадується в першому рядку лицьового боку цієї пластини. За антропонімом розташоване дієслово $\sigma\upsilon\upsilon\eta\gamma\omicron\rho\{\omicron\}\upsilon\sigma\iota$ (переклад: захищає)⁹. Слід зазначити, що формула із застосуванням цього дієслова відома як в інших полісах античного світу, так і в Ольвії, зокрема в *defixio SEG 37: 681* та нещодавно опублікованому магічному заклятті [26].

Отже, текст зовнішнього боку пластини продовжує текст внутрішнього та є магічною формулою, пов'язаною із судовим процесом проти якогось Аристоксена:

$\kappa\alpha\{\iota\}$ $\delta\sigma\iota$ Ἀριστοξένου $\sigma\upsilon\upsilon\eta\gamma\omicron\rho\{\omicron\}\upsilon\sigma\iota$.

(переклад: **та всі, хто Аристоксена захищає**)

Формула містить певну історичну інформацію: *проведення судового процесу проти Аристоксена (Клейдомахова)*. З контексту зрозуміло, що захисниками Аристоксена виступає група невідомих осіб, а на внутрішньому боці пластини перераховані імена самого Аристоксена Клейдомахова, його близьких родичів та пов'язану з ними особу.

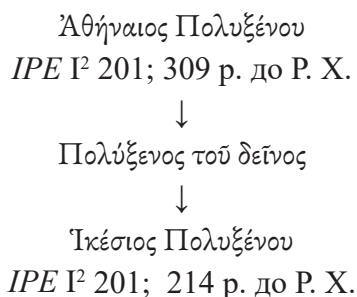
Наразі переходимо до головної мети нашого дослідження – просопографічної (хронологічної, історичної) інтерпретації імен історичних осіб, зафіксованих на внутрішньому боці пластини. Отже, перед нами характерний для магічних написів Ольвії та інших полісів перелік імен у називному відмінку (*nominativus*) з додаванням патронімів. Особливістю переліку є наявність патронімів усіх зафіксованих у ньому осіб. Цей факт створює винятково сприятливі умови для просопографічної та,

⁸ Внаслідок ігнорування головного принципу епіграфічних досліджень – *de visu* – на початковому етапі читання рядка за ескізами пластини виникли складнощі з інтерпретацією деяких слів.

⁹ Від $\sigma\upsilon\upsilon\eta\gamma\omicron\rho\acute{\epsilon}\omega$ – захищати в суді.

відповідно, історичної інтерпретації пам'ятки (див. нижче). Перераховані на внутрішньому боці пластини імена належать власне Аристоксену Клейдомахову, його, ймовірно, трьом племінникам, синам Поликсена, – рідним братам Афенею Поликсенову, Клейтомаху Поликсенову та Сосипатру Поліксенову, а також деякому Аристократу Дамасову. А найважливіше, що деякі з перерахованих у списку імен та патронімів належать до відомих за лапідарною епіграфікою Ольвії історичних осіб. Наявність патронімів позбавляє нас необхідності виконувати суто формальний (традиційний) ономастичний аналіз розповсюдженості того чи іншого імені та надає можливість перейти відразу до просопографічної та історичної інтерпретації реальних осіб – населенців Ольвії. Зауважимо, що всі згадані в переліку імена й патроніми належать до так званих двокомпонентних імен, які носила аристократія.

Отже, в нашому написі тричі згадуються особи, які носять патронім Поликсенів (Πολυξένου). Це уможливорює побудову достатньо репрезентативного фрагмента родоводу другорядного, але водночас впливового ольвійського роду Поликсенів. Первинні відомості про існування цього роду були наведені в монографії 2014 р. [5, с. 275] та обмежувалися лише двома реальними історичними особами – епонімами Ольвії 309 р. до Р. Х. та 214 р. до Р. Х. – відповідно Афенеєм Поликсеновим (Ἀθηναῖος Πολυξένου) та Гікесієм Поликсеновим (Γκέσιος Πολυξένου) (Іл. 3). Там само було вказано, що розвиток основ просопографії Ольвії IV–I ст. до Р. Х., зокрема, полягатиме в упорядкуванні фрагментарної інформації про другорядні елітні родини [5, с. 266; 19, с. 74].

Іл. 3. Початковий варіант родоводу Поликсенів

Наводимо коментар до доповненого фрагмента родовідної гілки Поликсенів. Родоначальник Поликсенів – якийсь Поликсен (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος). Він є батьком епоніма Ольвії 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова (Ἀθήναιος Πολυξένου). Поликсен обіймав посаду монетного магістрата, залишивши статери та диферент № 4 на «борисфені» з літерою *ni*, всередині якої присутня літера *омікрон* орієнтовно 328 р. до Р. Х. – [7]. Він також, як варіант¹⁰, згадується в опублікованій нами нещодавно борговій розписці на двадцять золотих статерів¹¹:

Πολυξένοι ὄφ<ε>ιλων / ἔκοσι χρυσοῦ / ἀπὸ τοῦτο ἔχω / ἐννέα χρυσοῦ.

(переклад (у найновішій редакції): **Поликсену я заборгував двадцять золотих, із цих маю дев'ять золотих** [20, с. 5–16])

Імовірно, повне ім'я цієї особи – Поликсен Клейдомахів (Πολύξενος (I) Κλειδομάχου). Ἀριστόξενος Κλειδομάχου з нашого рукопису, можливо, є рідним братом Поликсена.

Ἀριστόξενος Κλειδομάχου. Присутність в Ольвії історичної особи з рідкісним ім'ям Ἀριστόξενος τοῦ δεῖνος вперше була виявлена нещодавно в магічному опістографі ретроградного стилю кінця IV – початку III ст. до Р. Х. [1, s. 170]. З огляду на рідкісність імені, є підстави вважати, що Аристоксен, згадуваний в опістографі [1, s. 170], та Аристоксен Клейдомахів – одна й та сама історична особа¹².

Друге покоління Поликсенів представлене трьома рідними братами (Ἀθήναιος Πολυξένου, Κλειτόμαχος Πολυξένου, Σωσίπατρος Πολυξένου) та, ймовірно, їхньою рідною сестрою на ім'я Сосипатре (Σωσιπάτρη).

¹⁰ Яскрава палеографічна особливість однієї з літер дає змогу віднести цю пластину до періоду не раніше другої половини III ст. до Р. Х. Більше того, одна з літер на борговій розписці також «тяжіє» до часу від середини III ст. до Р. Х. Отже, констатуємо появу характерної для просопографії альтернативної інтерпретації цього напису: дід Поликсен (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος) або його однойменний онук Поликсен (Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος). Підтвердження цієї гіпотези потребує спеціальних досліджень.

¹¹ На зворотному боці цієї пластини присутня рельєфна літера *альфа*, яка може свідчити про скорочене ім'я боржника. Водночас нам стали доступними ще декілька пластин з рельєфними літерами інших скорочених імен, але без написів.

¹² Фрагментоване ім'я Аристоксен також, імовірно, присутнє в опублікованому *defixio* середини IV ст. до Р. Х. [3]. Відповідно, ця особа може бути дідом Аристоксена з опублікованої нами пам'ятки.

Ἀθήναιος Πολυξένου. Афеней Поликсенів – відома історична особа. Він був епонімом Ольвії в 309 р. до Р. Х. Останнім часом побутує гіпотеза про участь його в монетній магістратурі. Ім'я Афеней Поликсенова, ймовірно, приховане у складному диференті № 15 на «борисфені» орієнтовно 307 р. до н. е. – [7; 21]. Наявність повного імені цієї особи в досліджуваному написі надає змогу підтвердити нашу гіпотезу про те, що Афеней Поликсенів, епонім 309 р. до Р. Х., можливо, згадується і в групі інших синхронних магічних написів [10, с. 254–255] та [1, s. 170].

Κλειτόμαχος Πολυξένου. Ця історична особа згадується в ольвійській просопографії вперше.

Σωσίπατρος Πολυξένου. Ця історична особа також згадується в ольвійській просопографії вперше. Втім, не виключений альтернативний варіант інтерпретації диференту № 23 на «борисфені» (290–270 рр. до Р. Х.) як такого, що належить цьому Сосипатру Поликсенову – ΣΩ [21].

Σωσιπάτρη (Πολυξένου?). У згадуваному вище магічному опістографі кінця IV – початку III ст. до Р. Х. [1, s. 170] присутнє співзвучне жіноче ім'я Сосипатре¹³. Найімовірніше, згідно з традицією давати дітям співзвучні імена, Сосипатре була рідною сестрою братів-синів Поликсена.

Третє покоління Поликсенів представлено агораномом та монетним магістратом Поликсеном (Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος). Ця особа відома за агораномним клеймом на гирі та диференті на «борисфені» № 66, що, згідно з традицією родового успадкування монетних монограм, повторює диферент № 4 його однойменного діда Поликсена (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος) – [7].

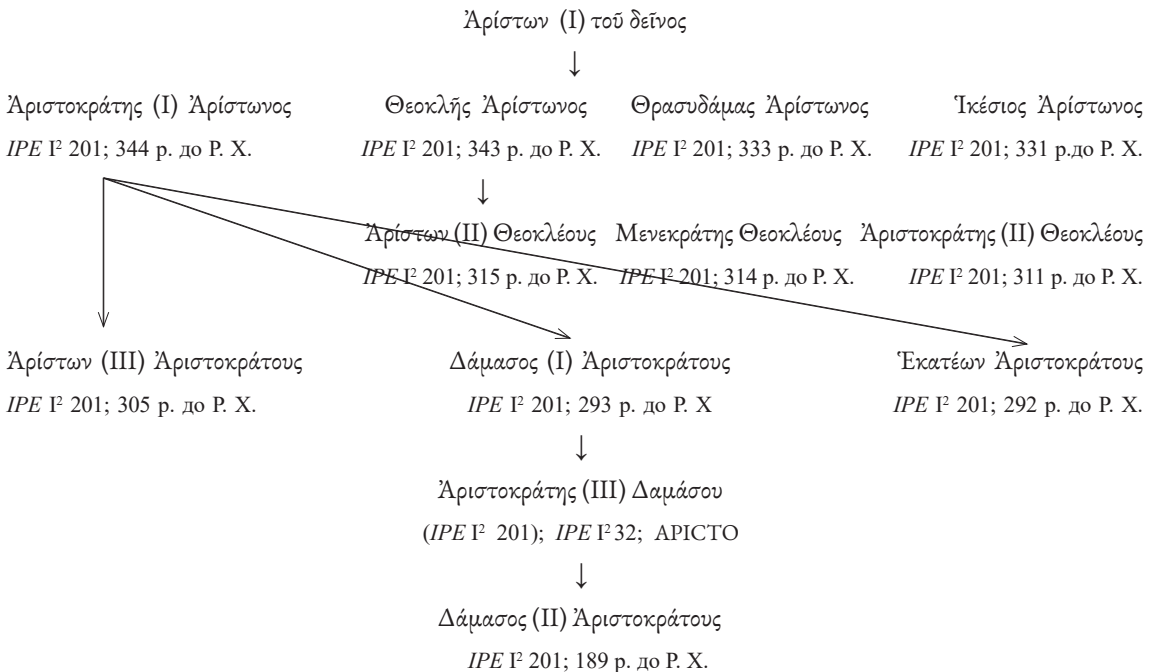
Відповідно, Поликсен (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος), двоє його синів та однойменний онук Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος, згідно з традицією наслідування професійної діяльності, брали участь у карбуванні «борисфенів» [7; 21]. Завершує фрагмент родовідної гілки Поликсенів епонім 214 р. до Р. Х. Гикесий Поликсенів (Γικέσιος Πολυξένου). Отже, в досліджуваному рукопису присутні особи з роду Поликсенів, приналежні до двох поколінь. Водночас Ἀριστόξενος Κλειδομάχου був уже особою похилого віку.

¹³ Підтверджуємо наявність в опублікованому раніше магічному опістографі ретроградного стилю жіночого імені Сосипатре, переданого в іонійській діалектній формі – Σωσιπάτρη [1, s. 170].

відомостей щодо громадянина Аристократа, окрім його імені, в декреті *IPE* P 32 немає. Втім, ми вже знаємо, що хронологічний період, в якому відбулося посольство до царя саїв, характеризувався поразкою роду Діонісіїв та домінуванням у місті саме Аристократидів [22; 23]. Відповідно, історичною особою, що належить до головної родовідної гілки Аристократидів та активність якої припадає на рубіж першої-другої чверті III ст. до Р. Х., був саме цей Аристократ Дамасів, згадуваний в оприлюдненому нами рукопису. Він, найімовірніше, й супроводжував Протогена. Додаткові просопографічні відомості про цю особу можна отримати з уточненого фрагмента родовідної гілки Аристократидів. Отже, Аристократ Дамасів, згаданий у декреті на честь Протогена, є сином епоніма 293 р. до Р. Х. Дамаса Аристократова (Δάμασος (I) Ἀριστοκράτους). Аналіз родоводу Аристократидів свідчить про те, що епонім Ольвії Дамас Аристократів у 293 р. до Р. Х. уже був людиною похилого віку, відповідно, і його син Аристократ Дамасів (Ἀριστοκράτης (III) Δαμάσου) під час імовірного посольства до царя Сайтафарна орієнтовно 260–250 рр. до Р. Х. [5, с. 197] також був літнім чоловіком. Натомість ще один учасник посольства до царя – найвідоміша в елліністичній Ольвії особа – Протоген Геросонів – був порівняно молодого людиною [22, с. 223; 23]. Фрагмент родоводу Аристократидів, представлений раніше, визначав помилково вік Аристократа під час посольства як молодого людини. Наведені нами відомості дають привід запропонувати гіпотезу про те, що Аристократ Дамасів, виходець із четвертого покоління головної гілки¹⁴ роду Аристократидів, обіймав посаду архонта або епоніма під час посольства.

¹⁴ Найвпливовішим родом, зокрема Ольвії, були притаманні так звані епонімні квоти; згодом ми виявили їх в епонімних каталогах Мілета, Лінда та Родоса [5, с. 94–96]. Епонімний каталог *IPE* P 201 надає інформацію про найбільшу в Ольвії епонімну квоту – 14 років, притаманну лише Аристократидам та їхнім суперникам – Діонісіям [5; 19; 22; 23]. Зокрема, перша квота – обіймання епонімної посади рідними братами з роду Аристократидів (Ἀριστοκράτης (I) Ἀρίστωνος, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Θρασυδάμας Ἀρίστωνος та Τέσιος Ἀρίστωνος). Вони обіймали цю посаду від 344 до 331 рр. до Р. Х. включно, тобто у 344, 343, 333 та 331 рр. до Р. Х. Існує ще один приклад обіймання епонімної квоти головною гілкою Аристократидів. Ἀρίστων (III) Ἀριστοκράτους, Δάμασος (I) Ἀριστοκράτους та Ἐκατέων Ἀριστοκράτους тричі обіймали посаду епоніма протягом 305–292 рр. до Р. Х. включно, тобто у 305, 293, 292 рр. до Р. Х. Натомість гілка роду від другого сина утримує лише чотирирічну епонімну квоту: Ἀρίστων (II) Θεοκλέους, Μενεκράτης Θεοκλέους та Ἀριστοκράτης (II) Θεοκλέους обіймали епонімні посади у 315, 314 та 311 рр. до Р. Х.

Представимо також інформацію про зв'язок Аристократидів та Поликсенів. В. В. Крапівіною [24] була опублікована агораномна гиря з легендою ΟΛΒΙΟ\ΑΡΙΣΤΟ та додатковим клеймом, яке збігається з диферентами № 4, 66 на «борисфенах» – P^{B} . Дослідниця припустила, що додаткове клеймо позначає ім'я Посидей; з цією гіпотезою ми також спочатку погодилися [6]. Тим часом представлені вище матеріали щодо інтерпретації диферентів № 4, 66 на «борисфенах» свідчать на користь того, що це клеймо також належить Поликсену – батькові епоніма 214 р. до Р. Х. Гикесія Поликсенова (Γκέσιος Πολυξένου). У такий спосіб агораном ΑΡΙΣΤΟ (Ἀριστοκράτης τοῦ δεῖνος) змінив агораном Πολύξενος τοῦ δεῖνος, який підтвердив вагу гирі своєю монограмою. Відповідно, легенда ΑΡΙΣΤΟ, найімовірніше, може належати Аристократу (Ἀριστοκράτης (III) Δαμάσου), відомому за декретом *IPE* Γ² 32 на честь Протогена. Це підтверджує традицію лобіювання в разі призначення на державну посаду особи, що входила до одного клану [5].

Ил. 5. Фрагмент уточненого родоводу Аристократидів

Переходимо до просопографічного датування нашого опістографа. З урахуванням десяти хронологічних реперів, які надає фрагмент родоводу Аристократидів (з трьох поколінь; див. малюнок 5), та двох реперів з родоводу Поликсенів (з двох поколінь; див. малюнок 4) просопографічне датування [5] нашого манускрипту розважно «тяжіє» до 278 р. до Р. Х. Безумовно, це є хронологічною моделлю, а не реальною датою, яка перебуває десь у проміжку 288–268 рр. до Р. Х. Ця дата виготовлення рукопису та судової тяганини ілюструє те, що Аристоксен Клейдомахів та Афеней Поликсенів були вже особами похилого віку, у той час, як Аристократ Дамасів мав середній вік.

Наукова новизна. Нами репрезентована новознайдена пластина з давньогрецьким написом з Ольвії. Це дає змогу суттєво доповнити та уточнити фрагменти родовідних гілок відомих ольвійських родів. Надамо нові історичні (просопографічні) відомості про елітні родини елліністичної Ольвії, зокрема доповнено деталями події, описані в знаменитому декреті на честь Протогена.

Висновки. Рукопис, що належить до судової магії, містить імена та патроніми групи найвпливовіших осіб міста першої чверті III ст. до Р. Х. Документ надає нові історичні відомості щодо другорядного, але водночас впливового ольвійського роду Поликсенів, що входив до одного клану з Аристократидами. Також завдяки магічному манускрипту уточнено родовід найвпливовішого роду Ольвії – Аристократидів. Нами запропоновано гіпотезу щодо повного імені та уточнено родове походження однієї з найвідоміших в елліністичній Ольвії осіб – громадянина Аристократа (Дамасова). Він згадується в знаменитому декреті *IPE I² 32* на честь Протогена як такий, що разом із Протогеном брав участь у посольстві до царя саїв Сайтафарна у 260–250 рр. до Р. Х. Згідно з уточненим родоводом, громадянин Аристократ Дамасів під час посольства мав уже доволі похилий вік; у той самий час Протоген був порівняно молодою людиною. Манускрипт на ґрунті просопографії датується орієнтовно 288–268 рр. до Р. Х.

Скорочення

IPE I² – Latishev B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis 1916.

SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden – Boston.

1. Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles *defixionum tabellae* du territoire d'Olbia du Pont // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2016. No. 197. Pp. 167–177.
2. Яйленко В. П. Новая книга о наговорах Ольвии : А. В. Белоусов. Корпус заклятий понтийской Ольвии. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 2020. 194 с., ил. // *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2021. № 4 (74). С. 297–312.
3. Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии) // *Scripta Antiqua*. 2019. Вып. 8. С. 276–308.
4. Тохтасьев С. Р. Остракон с поселения Козырка XII ольвийской хоры // *Hyperboreus*. 2002. № 8. С. 72–98.
5. Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э.– I в. н. э. Киев: ФОО О. Филук, 2014. 316 с.
6. Николаєв М. І. Агораноми елліністичної Ольвії // *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць*. Дніпро, 2017. № 1 (15). С. 12–30.
7. Николаев М. Хронологія ольвійських «борисфенів» // *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2020. № 4. С. 14–42.
8. Николаєв М. І. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н.е. // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. № 26/27. С. 69–83.
9. Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI – I вв. до н.э. // *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху / под ред. В. Ф. Гайдукевича*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. С. 119–153.
10. Николаев Н. И. Просопография в магических надписях Ольвии // *Вопросы эпиграфики*. 2016. № 9. С. 217–278.
11. Kazarov S., Petrechko O. Philological and historical research methods of classical studies // *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. № 13. С. 8–15. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.13.188648>
12. Avram A. Thrace, Pont. *Bulletin épigraphique. Revue des Études Grecques*. Paris, 2020. 636 p.
13. Белоусов А. В., Елисеєва Л. Г., Кастелли Т. Греческая и римская эпиграфика Северного Причерноморья. 2019 г. // *Аристей. Вестник классической филологии и античной истории*. 2021. № 23. С. 93–124. https://doi.org/10.53084/22209050_2021_23_93

14. Dana D., Dana M. Graffites grecs sur un groupe statuaire en plomb et defixio sur plomb (Olbia du Pont) : réédition et commentaires onomastiques // Вестник древней истории. 2021. № 81 (3). С. 713–724.
15. Polinskaya I. Inscribed Ceramic Bowls and Other Curses from Classical and Hellenistic Olbia // Curses in Context III: Greek Curse Tablets of the Classical and Hellenistic Periods / Edited by C. Faraone (University of Chicago) and I. Polinskaya (King's College London). Athens, 2021. Pp. 135–204.
16. Кагаров Е. Г. Греческие таблички с заклѣтиями. Харьков: Типогр. Г. П. Радовильского. 1918. 80 с.
17. Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства // Аристей. Вестник классической филологии и античной истории. 2017. № 15. С. 55–76.
18. Ніколаєв М., Сліпець Є. Новий магичний напис з Ольвії // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. 2020. Вип. 52. С. 145–152.
19. Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV–III вв. до н. э. // Stratum plus. 2018. № 6. С. 73–87.
20. Ніколаєв М., Сліпець Є. Нове епіграфічне джерело з історії грошового обігу Ольвії // Forum Numizmatyczne. 2021. № 5. С. 5–16.
21. Николаев М. І. Хронологія Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці. Монографія. Ізмаїл: РВ ІДГУ, 2022. 288 с.
22. Николаев Н. И. Об основании Неаполя Скифского // Stratum plus. 2020. № 6. С. 213–227.
23. Николаев Н. И. Еще один шаг к завершению дисуссии о хронологии декрета в честь Протогена // Stratum plus. 2021. № 6. С. 169–181.
<https://doi.org/10.55086/sp216169181>
24. Крапивина В. В. Коллегия агораномов в Ольвии // Боспорские исследования. 2004. № 5. С. 127–141.
25. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Raretés onomastiques et recouplements prosopographiques. Réédition d'une défixion opistographe d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2022. No. 223. Pp. 83–92.
26. Николаев Н., Цыганенко Л. Судебное магическое заклятие из Ольвии с «подписью автора» // Revista arheologică. Chişinău. 2022. No. XVIII (2). Pp. 47–54.
27. Николаев Н. И. Интерпретация магической надписи *DefOlb* 24 с закодированным текстом // Stratum plus. 2022. № 6. С. 269–276.
<https://doi.org/10.55086/sp226269276>

Mykola Nikolaev

*Izmail State University of Humanities
(Izmail, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-3994-1150

e-mail: olbiopol@gmail.com

Lilia Tsyganenko

*Izmail State University of Humanities
(Izmail, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-5014-984

e-mail: liliatsyganenko@gmail.com

New inscription on lead plate from Olbia as historical source

The goal of the research. Historical (prosopographic, chronological) research of manuscript on a lead plate from Olbia (the first-published). **Methodology.** Typical scientific methods of auxiliary historical disciplines. **Scientific novelty.** A new magical manuscript from Olbia has been put into scientific circulation. New prosopographic materials concerning elite Olbia families are offered that have historical significance, in particular, palaeography, chronology, genealogy, prosopography. Also, due to the synchronization of the eponymous catalogue of Olbia, it became possible to use in the study of special, however, quite obvious methods of prosopographic interpretation, prosopographic dating and prosopographic reconstruction. **Conclusions.** The peculiarity of the manuscript is the presence in it of the names and patronymics of only representatives of the most powerful Olbian family of the Aristocratids, and of the secondary, but influential family of the Polyxenes, which belonged to the same clan as the Aristocratids. The magical manuscript made it possible to significantly supplement fragmentary information about the Polyxenes family, in that case, to form a representative fragment of its genealogy. In particular, monuments testifying to the activity of Polyxenes in the collegium of agoranomos and the coin magistracy were discovered. The manuscript also provided an opportunity to clarify a fragment of the genealogical branch of the most influential Olbian family of the Aristocratids. New historical (prosopographical) information was obtained about one of the protagonists of the famous decree in honour of Protogenes, a citizen of Aristocratus. He was the son of the eponym of Olbia in 293 BC, Damas Aristokratous. Being in his old age, Aristocratus Damasius, together with the young Protogenes, took part in the embassy to the Saiyan king Saitafarn approximately 260–250 BC. According to prosopography, the manuscript is dated approximately 288–268 BC.

Key words: Northern Black Sea region, Olbia, historical sources, manuscript, defixionum tabellae, prosopography, chronology, Protogenes decree.

*Стаття підготовлена 4 лютого 2022 року;
подана до друку 6 лютого 2022 року.*

*Григорій Якович Рудий,
доктор історичних наук,
учений секретар Сектору з координації наукових досліджень
Науково-організаційного відділу,
Президія Національної академії наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4679-282X
e-mail: sknd@nas.gov.ua*

ПРЕСОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Метою статті є актуалізація питання про започаткування нової спеціальної наукової дисципліни «Пресологія». **Методологія статті** спирається на принципи науковості, об'єктивності, багатофакторності. Використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, ретроспективного й системного підходу до визначення характерних рис та функціональних ознак періодичної преси як особливого джерела. **Наукова новизна:** вперше обґрунтовується започаткування спеціальної наукової дисципліни «Пресологія», визначаються її предмет, об'єкт, суб'єкт, структура пресологічного знання, наводяться завдання цієї дисципліни. Насамперед ідеться про розробку загальних теоретичних положень про структуру дисципліни, вироблення понятійного термінологічного апарату. **Висновки.** Створення дисциплінарної моделі «Пресологія», що враховуватиме наукові здобутки сьогодення і майбутнє, дозволить дослідникам більш системно

проводити пошук. Визначені пресологічні завдання виявляють перспективи і потреби цієї дисципліни, зокрема подолання застарілого стереотипного підходу до преси як до другорядного джерела. Так, на часі є створення Науково-дослідного інституту пресології. Вказано також на необхідність підготовки аналітичної бібліографії української періодичної преси, в тому числі регіональної історії української преси, історії історіографії української преси, лексикографічного словника «Українська преса», просопографічного проекту «Пресологи України», формування банку даних пресологічної інформації тощо. Наступним кроком має стати осмислення зв'язку пресології з іншими спеціальними науковими дисциплінами.

Ключові слова: пресологія, спеціальна наукова дисципліна, преса, періодична преса, газета, журнал, друковані засоби масової інформації, історичне джерело, методологія.

Актуальність комплексного дослідження дисциплінарної моделі «Пресологія» зумовлена тим, що пресологія ще не здобула особливої уваги дослідників як наукова дисципліна і не отримала належної кваліфікації. Поняття «пресологія» без визначення його предмету інколи трапляється у працях сучасних дослідників преси, зокрема відомого українського пресознавця В. Качкана у співавторстві у рецензії на перший том історико-бібліографічного дослідження «Українська преса XIX–XX ст. в Україні та світі» [1].

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що до цього часу питання про пресологію як наукову дисципліну, передусім за предметним принципом, ще не розроблялося.

Мета дослідження: визначити предметну сферу наукової дисципліни «Пресологія», її об'єкт, структуру, завдання.

Виклад основного матеріалу. Необхідно насамперед звернутися до визначення таких основних понять, як преса, періодична преса, періодика, друковані засоби масової інформації, а також їхніх видів, типів і форм. «Згідно із статтею Закону України «Про медіа» друковане медіа – медіа, що здійснює поширення інформації у текстовій чи візуальній формі на друкованих носіях, однотипно оформлене, виходить у світ через певні проміжки часу упродовж року – у міру настання відповідного періоду або накопичення матеріалу» [2]. У статті 20 Закону України «Про інформацію» також визначено термін «засоби масової інформації», згідно з яким масова інформація – це публічно поширювана надрукована та аудіовізуальна інформація [3]. Державний стандарт України (ДСТУ) визначає періодичне видання як серіальне, що виходить через певні рівні проміжки часу та має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість нумерованих (датованих) випусків й однакову назву. Воно може бути щоденним, щотижневим, щомісячним, щорічним тощо. У традиційному розумінні періодичні видання поділяються на газети й журнали [4].

На сьогодні типологічний статус преси у фаховій літературі вже достатньо упорядкований [5]. Науковці широко використовують терміни «преса», «друковані засоби масової інформації», «газети», «журнали». Преса або періодична преса розуміється як об'єднувальний елемент для друкованих засобів масової інформації. У широкому значенні – це пресова продукція, в більш вузькому, але більш поширеному – періодичні

видання, переважно газети і журнали (синонім – преса). Останнім часом у працях зарубіжних та вітчизняних науковців вживається популярний і всеохоплюючий термін «масова комунікація», який народився на стику літератури й журналістики у другій половині ХХ століття. Загальні питання концепції масової комунікації активно розробляли американський теоретик І. Шрамм, канадський літературознавець і філософ М. Маклюєн, німецький учений В. Гагеман, італійський професор Д. Гає та інші. Зокрема, згідно з концепцією М. Маклюєна, духовний і матеріальний прогрес людства визначають не зняття праці, освоєння природи, не економіка, політика, культура, а засоби масової комунікації, які беруть початок з епохи дописемного первісного родового ладу [6].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 року № 1718 «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджено науковий ступінь» та наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14 вересня 2011 року № 1057 «Про затвердження переліку спеціальностей», масова комунікація в українському варіанті легітимізувалася на початку 2010-х років як наукова галузь «соціальні комунікації». До складу цієї галузі увійшли такі дисципліни, як соціальні комунікації, документознавство, архівознавство, бібліотекознавство, журналістика, видавнича справа, соціальна інформатика.

Варто відзначити, що в цій науковій галузі розвивається сам предмет періодичної преси і притаманні йому специфічні якісні ознаки й типові межі. На сьогодні серед багатьох науковців немає чіткого розмежування понять «періодична преса», «журналістика», «історія періодичної преси», «історія журналістики», «соціальні комунікації». Нечітке розмежування пресознавчих термінів часто зустрічається у спеціальній науковій літературі, в опублікованих матеріалах наукових конференцій. Відомий дослідник преси М. М. Романюк слушно зауважує, що невиробленість пресознавчої термінології, відсутність чіткого розмежування журналістських, пресознавчих і соціокомунікативних понять часто призводять до того, що науковці називають свої праці в залежності не від завдань, які вирішують, а від вибору того чи іншого терміна [7].

Немає чіткого розмежування термінів «журналістика» й «періодична преса» в науковій дисципліні «пресознавство». Так, серед пошукових цілей Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської націо-

нальної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України є створення національної бібліографії української преси XIX–XX ст., вивчення особливостей і розвитку української журналістики XIX–XX ст., визначення тенденцій і закономірностей процесу пресотворення, написання історії української журналістики, формування біобібліографічного словника (енциклопедії) «Українська журналістика в іменах» [8].

Цілком закономірно, що різна термінологія має диктувати й різні завдання пошуку. Тому, коли журналістикознавці ототожнюють поняття «засоби масової інформації», «періодична преса», «журналістика», – маємо справу з термінологічною неточністю. Ми не будемо розгортати детальну полеміку з прихильниками таких поглядів, оскільки це не завдання даної розвідки. Лише зазначимо, що внаслідок цієї підміни одного поняття іншим втрачалися чіткі наукові принципи визначення характерних рис періодичної преси та журналістики за низкою ознак: часом становлення і функціонування, об'єктом і предметом, методологією дослідження тощо. З наукового погляду, це різні поняття, вони не ідентичні, не рівнозначні [9]. Вони різні за формою, продукуються різними методами, виконують різні функції. Основна відмінність полягає у предметі вивчення.

З огляду на те, розглянемо понятійний апарат журналістики і періодичної преси та притаманні їм характерні ознаки й типові межі. Журналістика – форма інформаційної діяльності, спрямована на забезпечення громадян актуальною інформацією через пресу, радіо і телебачення.

Проблеми журналістики досліджує наукова дисципліна «журналістикознавство», що включає теорію, методологію, історію журналістики. Історія журналістики включає розвиток інформаційної діяльності від виникнення і до сьогодні, охоплюючи весь спектр друкованих та електронних засобів масової інформації. Теорія журналістики – це галузь знань, яка досліджує тенденції і закономірності розвитку журналістики, її роль та місце в суспільстві й суспільній свідомості, її функції, методологічні засади, методи та природу журналістської творчості [10].

Періодична преса – вид комплексних джерел, представлених переважно газетами та журналами. Своєрідність газети полягає в оперативному поданні проблем політичного, економічного та культурного життя суспільства. Журнал є перехідною формою до книжного виду, відрізняється від газети механізмом подання інформації, її ґрунтовністю, мовою

і стилем викладу. Виконуючи в суспільстві особливі соціальні функції, періодика здійснює ряд власних соціальних функцій, що сприяють задоволенню запитів широкого спектра суспільних потреб. У безпосередній залежності від історичних умов, в яких функціонує преса, відбувається посилення якоїсь однієї із соціальних функцій – агітаційно-пропагандистської, організаційної, виховної, освітньої, культурно-просвітницької – за постійної наявності інформаційної.

Зважаючи на це, слід відзначити перевагу газети як періодичного органу над іншими періодичними виданнями (журнали, бюлетені) та неперіодичними (листівки, брошури, збірники статей тощо). Тільки газети можуть забезпечити подання регулярної та оперативної інформації. Слід зауважити, що, незважаючи на досить широке вивчення історії періодики, в науковій літературі ще не сформувалося стале визначення поняття «періодика», що мало охоплювати її (періодики) найсуттєвіші та функціональні ознаки як особливого виду джерела.

Досліджуючи значення періодики як історичного джерела, вітчизняні й зарубіжні фахівці – М. Я. Варшавчик, М. Ф. Дмитрієнко, З. В. Ждановська, Я. С. Калакура, І. Д. Ковальченко, О. М. Медушевська, М. М. Романюк, А. В. Санцевич, М. Н. Черноморський – по-різному трактували своєрідність та відмінність її від інших видів джерел.

Так, М. Ф. Дмитрієнко твердить, що матеріали періодики дають змогу послідовно простежити історію суспільних явищ і, користуючись систематизованими даними, відтворити картини подій політичного та громадського життя [11]. З. В. Ждановська підкреслює, що періодика є комплексним джерелом, сховищем інших видів джерел [12]. На думку М. Н. Черноморського, цінність преси як історичного джерела полягає в тому, що в ній висвітлюються різні сторони суспільного життя [13]. Л. Д. Дергачова стверджує, що преса, виконуючи свої соціальні функції, насамперед інформаційну, зобов'язана зберігати й передавати різні види джерел. Так, у ній друкуються законодавчі, господарські, статистичні документи, спогади тощо [14]. Водночас чимало дослідників, зокрема М. Я. Варшавчик [15], Я. С. Калакура [16], вважають, що періодичну пресу особливим видом джерела роблять переважаючі в ній специфічні інформаційні матеріали – публіцистичні жанри. Інші пресознавці зазначають, що своєрідність преси та її відмінність від інших видів джерел

полягає в типологічних особливостях періодичних видань [17]. Погоджуючись з таким твердженням, виходячи з характеру, функцій, складу пресових матеріалів, на наш погляд, періодику слід кваліфікувати саме як комплекс історичних джерел і документальних матеріалів.

З огляду на те, історичні джерела, в тому числі періодика, є не лише результатом людської діяльності, але й сприяють визначенню та поясненню цієї діяльності [18].

Дослідження періодики як виду джерела, комплексного за складом, внутрішній зв'язок матеріалів якого зумовлений взаємозв'язком і взаємозумовленістю, ставить її в ряд найбільш інформаційно насичених джерел. Вивчення видових особливостей органів друку – це один із шляхів з'ясування ролі й місця періодичної преси в житті суспільства. Проте видова характеристика не охоплює і не визначає змісту джерела у всій його повноті, тому й не дає змоги бути єдиним критерієм його оцінки як джерела.

Серед питань, що визначають періодику як джерело, важливе місце посідає з'ясування сутності такої риси, як різновиди джерел. Досі у фаховій літературі вона (риса) не знайшла належного висвітлення, хоча має важливе значення, оскільки це впливає на характер і принципи класифікації періодичних видань. На наш погляд, різновид – наявна всередині окремого виду група джерел, що об'єднуються за однією або кількома ознаками. У даному випадку під різновидами преси маються на увазі окремі видання або група видань, які об'єднуються за видавничою належністю. Таким чином, різновид конкретизує поняття «види джерела», наближає його до реальних пам'яток, якими є види джерел.

Поняття «вид» і «різновид» відрізняються за ступенем диференціювання їхніх функцій, масштабом та інтенсивністю впливу на соціальне середовище. Слід зазначити, що друковані органи перебігу бурхливого процесу розвитку постійно трансформуються, тобто комунікація із засобу стає метою, а її зміст – формою сутності [19].

У цьому зв'язку періодика нібито набуває масового і комплексного характеру, що виникає на основі різновидів як її складових. Отже, преса, створена на основі певних структур людської соціальної діяльності, у процесі свого розвитку виявляє через соціально вироблений спосіб застосування, закріплений за нею [20], свої функції, серед яких інформаційна, агітаційно-пропагандистська, виховна, просвітницька,

навчально-педагогічна, естетична тощо. Виступаючи у структурі суспільства як його інформаційний інститут, свою діяльність преса фокусує на певного типу функціях, які ми й розцінюємо як видоутворюючі, що мають безпосереднє відношення до її вивчення як джерела.

При цьому слід враховувати, що в основі класифікації історичних джерел, зокрема й преси, має бути структура внутрішньої форми джерела [21].

Періодичні видання як історичне джерело склалися в результаті розвитку самого джерелознавчого процесу з власною внутрішньою формою і структурою. Форма джерела зумовлена його цільовим призначенням, зв'язок форми і призначення тут очевидний [22].

З огляду на те, не можна погодитися з твердженням деяких науковців, що преса не є одним видом письмових джерел, оскільки вона складається з матеріалів з різною внутрішньою структурою (офіційні документи, кореспонденція, листи, художні твори тощо). Ми поділяємо думку тих фахівців, які вважають, що і збірні джерела, як, зокрема, газети та журнали, мають усі підстави виділятися в самостійну групу історичних джерел [23].

Однією з перших і найважливіших функцій періодики є інформаційна. В інформації прослідковуються чотири основні канали, магістральні напрями: політичне життя країни, економічні проблеми, соціальний та культурний розвиток, міжнародні питання.

Важливо те, що матеріали періодики (газетно-журнальні) є синхронними документами свого часу: вони стали надбанням читача і брали участь у формуванні суспільної думки. Інша справа, в якій політичній, соціальній, духовній площині відбувалося формування суспільної свідомості і чи повний спектр думок був залучений до участі у цьому процесі.

Різноманітність матеріалів періодики робить актуальним їх аналіз з погляду наявності в них неприхованої і латентної (прихованої) інформації. Перший тип інформації переважає насамперед в аналітичних жанрах, дописах, кореспонденціях, звітах, вони найбільш насичені фактами [24]. Інший – у синтетичних передусім статтях, нарисах, де відображається реальність через призму світогляду авторів цих жанрів. Крім названих різновидів матеріалів періодичних видань, існують й інші: інтерв'ю, репортажі та фейлетони. Аналізуючи періодiku як особливий вид історич-

ного джерела, джерелознавці визначають дві її особливості. По-перше, пресу вони відносять до оповідних джерел. Багатьма фахівцями матеріали оповідних джерел, у тому числі періодики, поділяються на історичні рештки та історичні традиції [25]. Ці дві групи джерел отримали назву документальних та оповідних джерел.

Багаторічний досвід дослідження періодичних видань дозволяє автору стверджувати, що до цього часу немає чітких критеріїв визначення спільних ознак різних видів преси, її предмета, структури, класифікації та періодизації. На наш погляд, ці проблеми має вирішувати спеціальна наукова галузь – «пресологія». Пресологія – це наукова дисципліна, яка вивчає пресові джерела, методичні засади й методи їхнього виявлення, дослідження та використання в роботі пресологів.

Важливе значення в розумінні структури та місця цієї дисципліни серед інших спеціальних дисциплін має визначення самого об'єкта і предмета пресології.

Предметом пресології є тенденції та закономірності зародження й особливості розвитку періодичних видань, теоретичні та методологічні принципи й методи дослідження преси, її систематизації і класифікації, критики. Об'єктом пресології є комплекси документів і матеріалів, які відклалися на сторінках газет і журналів, у тому числі українських. Суб'єктом пресології є науковці, які досліджують пресу.

Продовжуючи думку про пресологію як дисципліну, треба відзначити, що досвід роботи з газетною періодикою минулого переконає нас у тому, що газети слід розглядати як самостійний вид історичного джерела, як окремий об'єкт досліджень у контексті розвитку комунікаційних функцій. Неунікність звертання до газетних джерел, необхідність їхнього пошуку, систематизації, вивчення, інтерпретації в межах певної культури легітимізують питання про статус газетного джерелознавства в історичному пізнанні. Ця спеціальна історична дисципліна має свій об'єкт, предмет, структуру і завдання, в межах яких розробляється весь спектр теоретичних і методологічних проблем, що стосується пошуку й опрацювання газетних джерел.

Тобто пресологія як наукова дисципліна має дуже складний об'єкт і предмет дослідження, оскільки вона повинна вивчати пресу в системній єдності всіх її компонентів.

Складність предмета пресології також обумовлюється складністю пресологічного знання. Структуру пресологічного знання можна умовно поділити на три рівні. Перший рівень – це загальна пресологічна теорія, яка досліджує загальнотипові явища пресології, найбільш загальні закономірності її функціонування. Другий рівень – це спеціальна галузева пресологія (політична, економічна, освітня, наукова тощо). Третій рівень – це емпіричні пресологічні дослідження.

З формулюванням предмета пресології тісно пов'язане визначення його основних завдань. До завдань, на наш погляд, можна віднести розробку загальних теоретичних положень про предмет та структуру пресології, вироблення понятійного термінологічного апарату цієї наукової дисципліни, удосконалення методики пошуку, опрацювання та використання періодичних джерел, розробку спільних підходів і методологічних принципів їхньої систематизації, класифікації, періодизації. Також важливими є вивчення преси та її різновидів як суспільного феномену, носія історичної інформації, визначення спільних і відмінних властивостей пресових видань, шляхів розвитку пресології як системи знань, з'ясування її ролі й місця в системі спеціальних історичних дисциплін.

Так, пресологія як спеціальна наукова дисципліна тісно пов'язана з іншими науковими дисциплінами, насамперед з історією, джерелознавством, архівознавством, бібліотекознавством, бібліографознавством, текстологією, соціальною інформатикою.

Важливими є зв'язки пресології з філологічними науками, які досліджують письмові тексти, і на основі їхнього змістовного мовного та стилістичного аналізу з'являється можливість здобувати знання з історії духовного життя суспільства. Особливістю інформаційного потенціалу преси України є те, що значна її частина видавалася російською, польською, єврейською, німецькою та іншими мовами.

Велике значення для розуміння еволюції української періодики має з'ясування самого поняття «українська періодика». Слід відзначити, що фахівці по різному трактують це питання. Частина дослідників вважає, що треба точно визначити саме поняття «українська періодична преса», тобто україномовна і періодична преса України (друкована українською та іншими мовами), як два окремих поняття, хоча вони мають багато спільних моментів [26]. Безперечно, така точка зору частково має сенс,

тому що важливо враховувати насамперед мовний елемент, але його треба розглядати з урахуванням усіх інших факторів аналітичної й синтетичної характеристики пресових джерел. Адже, крім мови, важливе значення мають зміст, характер, масштаб висвітлених подій: як саме відображається життя корінної нації, в даному випадку – проблеми українського життя. З огляду на те, поняття «українська періодична преса» має відбивати не тільки національно-патріотичну періодику, але й усю періодичну пресу, яка видавалася чи видається в Україні [27]. Отже, виходячи з цих міркувань, поділяємо думку тих дослідників, які при визначенні поняття «українська періодика» враховують усі ці фактори [28].

Слід відзначити принцип зв'язку пресології як наукової дисципліни з практикою. Цей принцип має першочергове значення для прикладних досліджень газетної і журнальної справи, науково-дослідної роботи періодичних фондів. Неодмінною умовою таких досліджень має бути наукове обґрунтування практичних рекомендацій і пропозицій, спрямованих на вдосконалення пресологічної роботи, підвищення її ефективності. У тісному зв'язку з практикою слід проводити дослідження з історії й теорії періодичної пресології. Важливою є також підготовка аналітичної бібліографії періодичної преси України, в тому числі регіональної історії періодики України, історії історіографії преси України, лексикографічного словника «Преса України», пресографічного проєкту «Пресологія України», формування банку даних пресологічної інформації тощо.

Вважаємо, що з метою підвищення ефективності проведення досліджень у галузі пресології необхідно створити Науково-дослідний інститут пресології.

Наукова новизна: вперше обґрунтовується зачаткування спеціальної наукової дисципліни «Пресологія», визначається її предмет, об'єкт, суб'єкт, структура пресологічного знання, наводяться завдання цієї дисципліни. Насамперед ідеться про розробку загальних теоретичних положень про структуру дисципліни, вироблення понятійного термінологічного апарату.

Висновки. Рефлексована модель пресології дає уявлення про її природу, предмет, об'єкт, завдання і буде сприяти подальшому науковому пошуку. Визначені пресологічні завдання виявляють перспективи і

потреби цієї дисципліни, зокрема подолання застарілого стереотипного підходу до преси як до другорядного джерела. Так, на часі є створення Науково-дослідного інституту пресології. Вказано також на необхідність підготовки аналітичної бібліографії української періодичної преси, в тому числі регіональної історії української преси, історії історіографії української преси, лексикографічного словника «Українська преса», просопографічного проєкту «Пресологи України», формування банку даних пресологічної інформації тощо. Наступним кроком має стати осмислення зв'язку пресології з іншими спеціальними науковими дисциплінами.

Список використаних джерел

1. Качкан В. А., Сулятицький М. І. Рецензія на монографію «Українська преса в Україні та світі: Історико-бібліографічне дослідження. Т. 1. 1812–1890 рр.» / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Л., 2007. – 507 с.» // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 212–214.
2. Закон України «Про медіа» // Урядовий кур'єр. 2023. № 18. Стаття 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
3. Закон України «Про інформацію» // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. С. 20.
4. ДСТУ 3017: 2015. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять / ДНУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова». Київ: УкрНДНЦ, 2016. 38 с.
5. Засурский Я. Н. Типология периодической прессы. Москва: Учеб. литература, 1995. 502 с.; Аничкин М. Е., Баранов В. В., Воронова О. А. и др. Типология периодической печати : учеб. пособ. для студ. вузов. Москва, 2007. 206 с.; Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Львів: Світ, 2002. 268 с.
6. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособ. Санкт-Петербург, 2013. С. 103.
7. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. Львів, 2000. С. 22.
8. Сніцарчук Л. Ще раз про біобібліографію української преси, або чи за-требуваний нині український медіа досвід ХІХ–ХХ ст. // Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення Дванадцятої Всеукр. наук.-теор. конф. Львів, 30 листопада – 1 грудня 2018 р. / НАН

- України. ЛННБ України ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; гол. ред. М. М. Романюк. Львів, 2018. С. 97–98.
9. Федченко П. М. Преса та її попередники: історія зародження та основні закономірності розвитку. Київ: Наук. думка, 1969. С. 6.
 10. Енциклопедія сучасної України. Т. 9. Київ, 2009. С. 700–701.
 11. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ, 1967. С. 8.
 12. Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС (1900–1917). Москва, 1965. С. 9.
 13. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период : учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 1976. С. 215.
 14. Дергачева Л. Д. Источниковедение истории СССР : учебник под ред. И. Д. Ковальченко. Москва: Высшая школа, 1981. С. 449.
 15. Варшавчик М. Я. Историко-партийное источниковедение. Киев, 1984. С. 185.
 16. Джерелознавство історії України : довідник. Київ, 1998. С. 120.
 17. Солонська Н. До історії української періодичної преси // Бібліотечний вісник. 1997. № 3. С. 29–32.
 18. Шмидт С. О. Путь историка : избр. тр. по источниковедению и историографии. Москва, 1997. С. 36.
 19. Джингарадзе Н. Г. Інформаційна культура особистості. Київ, 1996. С. 45.
 20. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание. Томск, 1973. С. 138–139.
 21. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва, 1975. С. 224.
 22. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения : учеб. пособ. Москва, 1973. С. 76–77.
 23. Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения / изд. второе, доп. и испр. Ростов-на-Дону: Издат. Ростов. ун-та, 1976. С. 51.
 24. Джерелознавство історії України : довідник. Київ, 1998. С. 45.
 25. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. С. 206.
 26. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті: Вид-во М. П. Коця, 1974. С. 10.
 27. Кревецкий І. Перша газета в Україні. Бібліологічні вісті. Перевидання Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2000. С. 56.
 28. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісті. 1923. Ч. 3. С. 21–26.

Hryhorii Rudyi*Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine**(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-4679-282X

*e-mail: sknd@nas.gov.ua***Pressology: theoretical and methodological aspects**

Abstract. The aim of the article is to update the issue of starting a new special scientific discipline “Pressology”. The **methodology** of the article is based on the principles of scientificity, objectivity, multifactoriality. The methods of analysis, synthesis, generalization, retrospective and systematic approach were used to determine the characteristic and functional features of the periodicals as a special source. **Scientific novelty.** For the first time, the establishment of a special scientific discipline “Pressology” is substantiated, its subject, object, structure of pressological knowledge are determined and the tasks of this discipline are stated. First of all, it is about the development of general theoretical provisions about the structure of the discipline, the development of a conceptual terminological apparatus. **Conclusions.** The creation of the disciplinary model “Pressology”, taking into account the scientific achievements of the present and the future, will let scientists to search more systematically. The determined pressological tasks reveal the prospects and needs of this discipline, in particular overcoming the outdated stereotypical approach to the press as a minor source. Thus, it is time to create a Research Institute of Pressology. The need to prepare an analytical bibliography of the Ukrainian periodicals, including the regional history of the Ukrainian press, the history of the historiography of the Ukrainian press, the lexicographic dictionary “Ukrainian Press”, the prosopography project “Pressologists of Ukraine”, the formation of a data bank of pressological information, etc. is also indicated. The next step is to understand the connection of pressology with other special scientific disciplines.

Key words: pressology, a special scientific discipline, press, periodical press, newspaper, magazine, printed mass media, historical source, methodology.

*Стаття підготовлена 7 вересня 2022 року;
подана до друку 12 вересня 2022 року.*

*Іван Ярославович Дзира,
кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну,
Київський національний університет технологій та дизайну
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0001-6326-3594

e-mail: dzyraivan@ukr.net

ТЕСТАМЕНТИ ЛЮБЕЦЬКИХ МІЩАН ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО Й ПАМ'ЯТКИ СПРАВОЧИНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ

Мета роботи. Визначення інформативного потенціалу тестаментів любецького міщанства козацької доби, а також особливостей укладання даного виду документів. **Методологія** передбачає застосування історико-логічного, порівняльного та емпіричного методів дослідження, а також прийомів палеографічного аналізу. **Наукова новизна** статті обумовлюється тим фактом, що тривалий час тестаменти жителів міст української гетьманської держави, зокрема й Любеча, залишалися малодослідженими. Йдеться як про з'ясування можливостей їх джерельно-інформаційного потенціалу, так і про розгляд процесу уніфікації формулярів і структури тексту документів. Тому виконаний автором джерелознавчий аналіз допоможе тим науковцям, які займаються вивченням історії міст Гетьманщини в цілому й Чернігово-Сіверщини зокрема. **Висновки.** Охарактеризовані документи є важливим історичним

джерелом, що дає змогу відтворити різні сторони суспільного й буденного життя мешканців міста Любеча у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Джерельно-інформаційний потенціал тестаментів можна з успіхом залучати при вивченні соціально-економічної історії Любеча, норм тогочасного спадкового права, культурно-побутових умов, генеалогії окремих міщанських родів, регіональної топоніміки і навіть для окреслення менталітету укладачів. Формуляр заповітів любецьких міщан містить усі основні клаузули, що були притаманні для відповідних ділових паперів ранньомодерної доби, за винятком аренги. Наявність деяких типових кліше, що на середину XVII ст. уже втратили свою чинність, свідчить про консервативний характер регіонального діловодства.

Ключові слова: Гетьманщина, заповіт, Любеч, міщани, спадкоємці, тестатор, тестамент, формуляр.

Актуальність теми дослідження обумовлена недостатністю вивчення складених у міщанському середовищі Гетьманщини тестаментів, що є важливим історичним джерелом приватно-правового походження. Аналіз тестаментів любецьких міщан сприятиме повнішому й об'єктивнішому висвітленню соціально-економічної й культурно-побутової історії міського населення як Гетьманщини в цілому, так і Чернігово-Сіверщини зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій. До вивчення одного з найпоширеніших різновидів приватно-правових документів – тестаментів, що були складені на теренах української гетьманської держави, вітчизняні науковці упродовж XIX–XX ст. зверталися лише епізодично. Справжній спалах інтересу до тестаментів Гетьманщини спостерігаємо лише з початком нинішнього століття. Результатом проведеної роботи є низка статей та археографічних публікацій Ірини, Ігоря, Олени, Володимира Кривошей, Алли Попружної (Барловської) [1–7], Сергія Павленка [8, с. 965–1007] та ін. Однак у полі зору дослідників перебувають передусім тестаменти козацької старшини й духовенства, у той час як заповітам жителів міст приділяється значно менше уваги. Не є винятком із загальної тенденції й заповіти любецького міщанства. Так, О. Кривошея стисло переказала основний зміст тестаментів двох любечан [4, с. 85], В. Кривошея згадав духівницю Семена Бубельника [9, с. 272], а Ю. Мицик та І. Тарасенко повідомили про обставини укладання заповіту Павла Помаза [10, с. 91]. Публікацію заповітів любецьких міщан започаткував наприкінці XIX ст. О. Лазаревський. До великої збірки «Любецкий архив графа Милорадовича» він умістив заповіти Оксини Потапихи Кезихи й Дмитра Козачка [11, с. 231–232, 248–250]. У 2016 р. сучасні дослідники Ю. Мицик та І. Тарасенко видали заповіт Павла Помаза [10, с. 104–105].

Метою дослідження є визначення інформативного потенціалу та особливостей укладання тестаментів любецьких міщан доби Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що міщанські тестаменти є важливим історичним джерелом, без залучення якого неможливо відтворити повну картину життя будь-якого українського міста ранньомодерної доби. Причому врахування жанрової природи цих документів

передбачає поряд із розкриттям джерельно-інформаційного потенціалу також паралельний аналіз їхньої внутрішньої структури.

Кожен тестамент укладався за встановленою формою, а його головною стилістичною особливістю була стандартизація мови, що виявлялася в широкому застосуванні слів ділової лексики, канцелярських штамів і шаблонів. За усталеною традицією початковий протокол тестаменту розпочинався з інвокації – молитовного звернення про захист до Отця, Сина, Святого Духа та Святої Трійці: «Во имя Отца и Сына и Святого Духа святую живоначальну и нераздѣлимую Троицу, станьсе тая реч ку хвале Божой и ку вѣчной памети Аминь» [11, с. 231]. Причому регулярне посилення на Святу Трійцю, яке з кінця XVI ст. почало вилучатися з формуляра документа [12, с. 62], свідчить про консерватизм регіонального діловодства «северо-западного края Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту» [11, с. III]. В інтитуляції вказувались особове іменування тестатора та його соціальний статус: «Я раб Божий, Дмистер Грюревич Козачко, обевател и мещанин любецкий» [11, с. 248]. У наступній частині початкового протоколу – нарації йшлося про безпосередні причини, що спонукали до укладання документа. Зазвичай такою причиною була тяжка хвороба заповідача: «иж будучи я навѣжоный от Господа Бога обложонною хворобою и на смертельной постели лежачы и видечи себе близшаго ку смерти, а нижли ку животу» [11, с. 249]. А ось Павло Помаз змушений був 26 лютого 1704 р. оформлювати новий заповіт ще й через розірвання попередньої угоди з любечанином Микитою Трибушним. Останній умовив підпилого Павла Помаза, який перед тим посварився зі своїм сином, переписати на себе частину земельних угідь, пообіцявши «при старости літ моих дозират и годоват и по смерти поховат и поминат» [10, с. 105]. Але, досягнувши бажаного, меткий знайомий «не тилко щоб дозирал <...> но и куска хліба не дал» [10, с. 105]. Обов'язковою умовою набуття тестаментом правової чинності була дієздатність тестатора. Через це в документах, як правило, зазначалось: «А потым умислилем собі пред часом години смертельной за доброй памяти и розсудку убозтво мое сиротинное роспорядит и записат» [10, с. 104]. Винятком є складений 12 квітня 1660 р.

тестамент Оксини Корніївни Потапики Кезихи, що не містить інформації про психічне здоров'я заповідачки.

Роздуми про марноту людського життя, неминучість смерті, а також сподівання на спасіння душі, що становили зміст такої клаузули, як аренга, не були притаманними досліджуваним документам. За спостереженнями науковців, аренга зазвичай не вписувалася до тестаментів, котрі готувались у середовищі містечкового православного міщанства в усіх регіонах України.

Текст основної частини тестаментів поділяється на диспозицію, кораборацію та санкцію. Хоч у тогочасній українській тестаментарній культурі розпорядження про поховальні й поминальні ритуали посідають важливе місце, у любецьких міщанських тестаментах відсутня розбудована складова, присвячена турботам заповідача про свої душу й тіло. Тут усе обмежується трафаретними формулюваннями на зразок: «а сн мой Леон повинен за таковую мою учинность тіло мое грішное погребом стим похоронит и отпоинат» [10, с. 105] або «а тѣло мое грѣшное зят мой, на йме Сила Брехун, мает поховат погребом христьянским и вшеляких памети дорочных одправит, як на то ест звычай христьянский» [11, с. 231] без жодних згадок про місце останнього спочинку чи грошові суми, виділені на поховальний обряд і молитви за упокій душі. Як припускає Наталія Білоус, подібні випадки могли траплятися тому, що для тестаторів місце поховання було очевидним, а всі клопоти, пов'язані з організацією похорону і поминок, вони воліли перекласти на своїх родичів та опікунів [12, с. 66]. На відміну від заповітів військово-політичної еліти Гетьманщини, в тестаментах любецького міщанства також відсутня будь-яка інформація щодо майнових чи грошових пожертв на користь церков і монастирів. Не йдеться тут і про допомогу калікам, сиротам, удовам. У зв'язку з цим розглянуті документи не можуть слугувати джерелом з історії благодійництва в гетьманській державі.

У будь-якому тестаменті основне місце посідає диспозиція щодо майнових справ, оскільки головною метою його укладання було визначення спадкоємців і розподіл майна між ними. Відповідні рядки дають можливість окреслити коло родинних зв'язків тестатора, охарактеризувати його взаємини з рідними та близькими людьми, знайомими тощо. Зазвичай основну частину маєностей успадковували сини. Так, Павло

Помаз відписав усю спадщину сину Леону, а Семен Бубельник – меншому сину Федору. Виявляючи турботу про долю пасинка Стефана, Дмитро Козачок залишив йому будинок у місті, двір, город і п'ять бортних дерев. Дмитровій дочці Посі дісталися будинок у Вомчиміхах під Любечем і четверо бортних дерев. Інші вомчимиські добра, а саме ґрунт, розоране й переліжне поля, мали бути розділені навпіл, у той час як тік переходив у спільне користування. Серед спадкоємців Захара Омеляновича Татарина фігурують його дружина Олена Степанівна Поскоківна, дочка Марія, а також брати Іван і Кіндрат. У тестаменті Оксини Потапихи Кезихи єдиним спадкоємцем узагалі виступає особа з-поза меж найближчої родини. При цьому тестаторка застерігає своїх чотирьох синів – Тишка, Кіндрата, Тимоха й Ісака не завдавати клопоту зятеві Силі Брехуну претензіями щодо отриманого статку.

Розглянуті документи дають вичерпне уявлення про нерухоме майно любечан та структуру їхньої власності. З них видно, що любецькі міщани володіли будинками, коморами, дворами, пляцами, токами та солодовнями. Природно, що важливим видом нерухомості для мешканців містечка була земля, наділи якої знаходились як у самому населеному пункті, так і в передмістях. Тому об'єктом заповідальних розпоряджень виступають городи, сади, ґрунти, поля та сіножаті. Дмитрові Козачку також належали бортні дерева, а Павлові Помазу – озера. Зі сторінок тестаментів нерідко можна почерпнути інформацію про локалізацію та якісний склад нерухомості. Попри відсутність відомостей про розміри земельних угідь, документи іноді проливають світло на характер їхнього використання. Господарство заможного міщанина відтворює тестамент Павла Помаза. Тут перераховано і пляц «з подлим будинком» [10, с. 104], «и сад лежачий за Нагорнею брамою, на предмістю стоячий в садах, помеж садом отца пречиского и саду Брехунова и синожат моя <...> лежачая под Кукарами, берег тесен озера, так теж и Мысовский ґрунт зо всіми угодиями належачими до того кґрунту, то ест в полях пахатных и не пахатных и в обълогах и в зарослях и в утчині (!) и в озерах и в синожатах того ж кґрунту» [10, с. 104], а також ще один «пляц з синожатю лежачою в вершині озера» [10, с. 105]. Щоправда, Мисовським ґрунтом і угіддями заповідач володів разом із Самійлом Брегинченком, а пляцом та сіножаттю – спільно з Микитою Трибушним.

Протилежну картину спостерігаємо стосовно рухомого майна, про яке зазвичай повідомляється загальними фразами: «товар ввесь з всим набытком дворовим належачий от мала и до велика» [10, с. 104]. І лише в датованому 20 березня 1672 р. заповіті Захара Омеляновича Татарина міститься деталізоване розпорядження: «а дотці Марії корову половую отказую и свынню» [13, арк. 1].

Дослідження тестаментів дозволяє відтворити шляхи формування статків окремих родин. На відміну від представників привілейованих верств суспільства, які за службу нерідко отримували маєтності від гетьманського чи царського уряду, міщани, як правило, успадковували їх по лінії спорідненості або набували власним коштом. Так, Оксина Потапіха Кезиха мала «кгрунт свой отчызный добра лежачии у мысох, который небожчик отец мой купил за гроши свои власныи у Мехеда Илича Терещецкого» [11, с. 231]. Дмитро Козачок будинок у місті зводив разом із пасинком «коштом и працею нашею» [11, с. 249], двір у Вомчиміхах – особисто, а бортні дерева отримав від батька. Тестамент Павла Помаза показує, що пляц із сіножаттю йому передав батько, пляц із хатою – тесть, а ще одну сіножать він придбав шляхом купівлі. З цього ж документа ми також довідуємося про суперечку, яка виникла за Мисовський ґрунт між Самійлом Брегинченком та «его млстю паном Полуботком» [10, с. 104–105]. Щоб компенсувати співвласнику «утрату и турбацию», Павло Помаз дав йому «за свою половину грошми зол[отих] одиннадцат и на три літа поступилем в озерах на своєю части и пожиток иле доход отбират» [10, с. 105]. Укладаючи 20 липня 1723 р. свій тестамент, Семен Бубельник, окрім батьківського двору, згадує «кгрунттик, мною самим купленный от Тереха Мороза жителя любецкого в року 1707» [14, арк. 1], «Також и пляц купленный за сім коп от Федора Заліського зятя, особно в місти купленных дві комор от Михайлы Коломыйца и от Максима Пинчука, жителей любецких» [14, арк. 1].

Серйозного клопоту тестаторам завдавали майнові та кредитні зобов'язання, записи про які трапляються на сторінках документів. Наприклад, Захар Омелянович Татарин не забуває нагадати, що «Зінко Науменко десят коп за коня з возом пну Захарию винен» [13, арк. 1–1 зв.]. З висоти набутого життєвого досвіду укладачі дають цінні, на їхній погляд, поради спадкоємцям стосовно використання того чи іншого майна.

«А хто бы міл сему грунту присиатся, то нехай коп десят отдаст, то волно ему тим грунтом пожитковати» [13, арк. 1 зв.], – радить вищезгаданий тестатор.

Важливим формальним елементом основної частини виступає кораборація, що підтверджувала останню волю заповідача й характеризувала кількісний і якісний склад свідків, присутніх при укладанні документа. Наприклад: «При котором то тестаментъ були люде добрыи и вѣры годныи мешчане любецкии, на йме Миско Чуган, Ничипор Щочал и Дмитр Козаченко, Кондрат Козечко и иных будучих не мало при писаню сего тестаменту» [11, с. 231]. Процедура засвідчення тестаментів Дмитра Козачка, Павла Помаза й Семена Бубельника також відбувалася за участі більш ніж чотирьох свідків. Для цього залучали людей з незаплямованою репутацією, «зацних» [13, арк. 1 зв.], «вѣры годных, справы добре свѣдомых» [11, с. 249]. Як бачимо, на практиці любецькі міщани дотримувалися приписів, що пізніше були відображені у «Правах, по которым судится малороссийский народ». Відповідно до 1-го пункту 4-го артикулу 14-го розділу цього проекту загального зводу законодавчих і нормативних актів кожен бажуючий оформити тестамент повинен був мати при собі кількох урядових персон або одну урядову і двох порядних приватних персон. У крайньому разі допускалося запрошення «трех или двоих, и не урядових же, но честних и вѣри достойных» [15, с. 328] осіб. Загалом із текстів розглянутих документів випливає, що мешканці Любеча звертали особливу увагу на соціальний статус свідків, який не міг бути нижчим, ніж статус самого заповідача.

Як і сьогодні, в суспільній практиці Гетьманщини оскарження заповітів було звичним явищем. Нерідко відразу після смерті спадкодавця обділені родичі починали судитися з особами, на користь яких були зроблені заповідальні розпорядження. Для запобігання цьому до основної частини вписували санкцію – погрози й прокляття на адресу всякого, хто наважився б порушити останню волю тестатора або способи її виконання. Формулювалися вони здебільшого стереотипними фразами: «А хтобы мѣл и важился сес мой тестамент остатнюю волю мою нарушит, тоды ис таковым суд буду мѣти на оном страшном судѣ Христовѣ пред судиею нелицемѣрным» [11, с. 231–232]. У тестаментах Захара Омеляновича Татарина й Семена Бубельника згадуються 318 отців I Вселен-

ського собору, якими в 325 р. був засуджений і відлучений від Церкви перший єретик Арій. Для більшої переконливості Павло Помаз застерігає потенційних порушників не лише прокляттям 318 святих нікейських отців, а й грошовим штрафом у 100 талярів: «а ежели бы хто сміл и важился хоч найменшую перепону чынит люб сыну моему Григорий и дочка моя Мария иле Микита Трибушный або сябры поміжные и люди общие, то таковой не уйдет проклятия стых отц 318 иже во Никеї положено анафема и анамарафа и пред судией нелицемірным на втором прішествиї зо мною розсудится и на вряди як духовном, так и свицком, запьлатит вины талерей сто неотпустно и сурового караня не увойдет, ежели сей мой декрет тестамяяльный смертелный нарушатимет и касоватимет» [10, с. 105].

Таким чином, під час упорядкування майнових і родинних справ заповідачі спиралися на норми звичаєвого права, законодавства Гетьманщини, а також могли керуватись особистими симпатіями чи антипатіями.

У кінцевому протоколі зазначалися дата та місце складання документа. Наприклад: «Писан у Любечу, в дому Дмитра Григоревича, року 1689, месеца сентеврия 29 дня» [11, с. 249]. Щоправда, в ряді випадків на місце написання вказує не безпосередньо топонім, а співвіднесений з ним ад'єктом. На завершальній стадії підготовки тестаменту відбувалося його засвідчення шляхом підписання та проставлення печатки (печаток). Як правило, тестамент засвідчувався кількома підписами в послідовності, що відповідала посадам або соціальному статусу. Реквізит «підпис» складався з найменування особи, на прохання якої засвідчувався документ, найменування особи, яка його підписувала, та її особистого підпису: «За устною и очевистою прозбою пана Тимоха Кезенка, яко сам писат неуместный до того тестаменту подписал руку. Григорей Демидович рукою (М. П.). За устною и очевистою прозбою звышпомененных особ до того тестаменту подписался. Богдан Корнѣевич рукою» [11, с. 232]. При цьому нерідко зазначалась і посада особи, яка підписувала заповіт. Наприклад: «Притомный будущый по прошенію Семіона Бубелника до сего тестаменту руку приложил Гаврііл Ерофіев поп Стопречиский любецкый» [14, арк. 1]. Для засвідчення тестаментів Захара Омеляновича Татарина, Дмитра Козачка й Павла Помаза також були запрошені духовні особи.

Мали місце випадки, коли до заповіту пізніше вносилися додаткові записи, що певним чином коригували його зміст. Так, 4 січня 1698 р., тобто більш ніж через 8 років після укладання документа, отримувач спадку Степан Козаченко перед любецьким сотником, війтом, городовим отаманом та іншими поважними персонами просив вилучити з духівниці ті успадковані маєтності, які він перед цим продав Авраму Никифоровичу.

Наукова новизна. Уперше проведено дослідження інформативного потенціалу й особливостей укладання п'яти тестаментів любецьких міщан другої половини XVII – першої половини XVIII ст., зокрема двох неопублікованих, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Не виключаємо, що подальші пошуки в архівних фондах уможливлять розширення даного реєстру.

Висновки. Загалом розглянуті тестаменти є цікавим історичним джерелом, що характеризує різні сторони соціально-економічного життя міського суспільства й норми тогочасного спадкового права. Зокрема, вони дають певне уявлення про майновий статус укладачів, а іноді й дозволяють з'ясувати шляхи формування їхніх статків. На підставі опрацьованих матеріалів можна зробити висновок, що в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. любечани переважно займалися землеробством, рідше промислами, зокрема бортництвом. Тестаменти також належним чином відображають родинні, приятельські й ділові стосунки між жителями міста. Більше того, вони дозволяють дістати уявлення про деякі ментальні риси укладачів. Крім інформації соціально-економічного, історико-правового й генеалогічного характеру, розглянуті документи містять цікаві подробиці також з історії повсякдення. І, нарешті, вони є важливим джерелом з історії Любеча та його передмість, оскільки згадувані в них урбаноніми й агрооніми можна з успіхом залучати для реконструкції регіонального топонімного фонду та простору XVII–XVIII ст. Знайомство місцевих писарів з давніми традиціями структурування тексту відбилося на уніфікації формуляра тестаментів. Адже формуляр заповітів любецьких міщан містить усі основні клаузули, що були притаманні для відповідних ділових паперів ранньомодерної доби, за винятком аренги. Перспективу подальших розвідок убачаємо в архівних пошуках, що дозволять розширити джерельну базу дослідження.

Список використаних джерел

1. Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVIII ст. як джерело історії повсякдення // УІЖ. 2019. № 5. С. 147–166. <https://doi.org/10.15407/uhj2019.05.147>
2. Кривошея О. В. Збірка духовних заповітів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історичне джерело // Гілея. 2007. Вип. 8. С. 274–284.
3. Кривошея О. В. Тестаменти як джерело до історії духовенства // Гілея. 2008. Вип. 13. С. 274–284.
4. Кривошея О. В. Тестаменти як складова фамільних архівів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2002. Вип. 26. С. 81–91.
5. Кривошея В., Кривошея О. Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. Чернівці, 2011. Вип. 7. С. 8–39.
6. Барловська А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. 2000. № 1. С. 33–36.
7. Попружна А. В. Заповіти козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Науковий вісник Сіверщини. 2018. Вип. 1. С. 118–130. <https://doi.org/10.32755/sjeducation.2018.01.118>
8. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. О. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1142 с.
9. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. Т. 1. 516 с.
10. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (Частина 8) // Сіверянський літопис. 2017. № 6. С. 89–127.
11. Любецкий архив графа Милорадовича / [под. ред. А. Лазаревского]. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1898. Вып. 1. VI, 256, VI с.
12. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Простір, 2011. 200 с.
13. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 66155. Арк. 1–1 зв.
14. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 66126. Арк. 1.
15. Права, по котрым судится малороссийский народ / под. ред. А. Ф. Кистяковского. Киев: Унив. тип., 1879. 114, 844, 73, 27 с.

*Kyiv National University of Technologies and Design
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6326-3594

e-mail: dzyraivan@ukr.net

Testaments of Liubech burgesses as historical source and monuments of Hetmanshchyna clerical work

The goal of the work. Determining the informative potential of the testaments of the Liubech burgesses of the Cossack era, as well as the peculiarities of concluding this type of documents. **The methodology** involves the use of historical-logical, comparative and empirical research methods, as well as techniques of paleographic analysis. **The scientific novelty** of the article is due to the fact that for a long time the testaments of the inhabitants of the cities of the Ukrainian hetman state, including Liubech, remained unexplored. It is a question of finding out the possibility of their source and information potential, as well as considering the process of unification of forms and text structure of documents. Therefore, the source analysis performed by the author will help those scholars who study the history of the cities of the Hetmanshchyna in general and Chernihiv-Sivershchyna in particular. **Conclusions.** The described documents are an important historical source, which makes it possible to recreate various aspects of the social and everyday life of the inhabitants of the town of Liubech in the second half of the 17th– the first half of the 18th century. The source and information potential of testaments can be successfully used to study the socio-economic history of Liubech, norms of contemporary inheritance law, cultural and living conditions, genealogy of individual town-dweller families, regional toponymy and even to outline the mentality of the compilers. The testamentary form of the Liubech burgesses contains all the main clauses that were inherent in the relevant business papers of the early modern period, with the exception of the arenga. The presence of some typical clichés that in the middle of the 17th century have already lost their validity, indicates the conservative nature of regional office work.

Key words: testament, Liubech, burgesses, heirs, testator, Hetmanshchyna, form.

*Стаття підготовлена 4 липня 2021 року;
подана до друку 11 січня 2022 року.*

Роман Васильович Зварич,
кандидат історичних наук,
викладач суспільних дисциплін,
Коломийський педагогічний фаховий коледж
Івано-Франківської обласної ради
(Коломия, Україна)
ORCID: 0000-0003-3936-3602
e-mail: romanzvarychphd@ukr.net

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СУДОЧИНСТВА МАЛОПОЛЬСЬКОЇ ВСХОДНІ В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ДОКУМЕНТИ АРХІВНИХ УСТАНОВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Мета роботи полягає у висвітленні джерельної бази судових розглядів Малопольської Вхосдні в державній політиці Другої Речі Посполитої на прикладі архівних документів, зокрема архівних установ Західного регіону сучасної України. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, включно з аналізом, синтезом, науковим абстрагуванням, хронологічним, типологічним та ін. **Наукова новизна.** Вперше в сучасній історичній науці здійснено аналіз і систематизацію оригінальних історичних джерел, архівних документів, які висвітлюють політичні напрями державної політики в судочинстві Другої Речі Посполитої на територіях Східної Малопольщі – етнічно

української території, яка в міжвоєнний період входила до складу Польської держави. **Висновки.** Джерельний матеріал архівних документів відіграє надзвичайно важливу роль у розкритті обраної проблематики, оскільки всебічно висвітлює концептуальні підходи судових органів Малопольської Вхосдні у відправленні судочинства за ознаками української ідентичності, національності. Найбільш повно польські напрями державно-національної політики в судівництві Малопольської Вхосдні Другої Речі Посполитої відображено в документах Державного архіву Івано-Франківської області. У його фондах представлено документи, що дають уявлення, зокрема, про численні судові процеси міжвоєнної доби,

на яких обвинувачувались українці за їхні ідентичні ознаки. Важливими для розкриття діяльності органів судочинства Східної Малопольщі також є фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, де зберігаються архівні документи про судочинство Львівського апеляційного суду, в якому переглядалися судові справи всіх окружних судів Східної Малопольщі. Третім за кількістю судових справ з предмета нашого до-

слідження є Державний архів Рівненської області. Щодо інших архівів Західного регіону, то вони, хоча й меншою мірою, однак показують системність політичного гніту правлячих кіл Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, зокрема українців.

Ключові слова: архівні документи, джерелознавство, Друга Річ Посполита, Малопольська Вєходня, Східна Малопольща, судочинство, окружний суд, національність.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні існує потреба в нових підходах до розуміння суспільно-політичних умов, важливості ролі України в міжнародно-договірних відносинах і необхідності вдосконалення державного регулювання суспільних відносин. Дослідження розвитку державності інших народів, національно-політичних взаємовідносин має суттєве значення для цього. Виходячи з таких тверджень, доцільним є вивчення міжвоєнного періоду – часу поступових змін у молодих суверенних чи відновлених державах, що супроводжувався державною репресивною політикою щодо національних меншин з боку Другої Речі Посполитої, яка всіма засобами намагалася утвердити якнаймогутнішу польську державність за всю її попередню історію з якнайширшими кордонами для забезпечення «стабільності й миру» в повоєнній Європі. Для судоустрою Другої Речі Посполитої характерною була розгалужена система повноважних органів, що забезпечували здійснення судочинства безпосередньо судами, зокрема це й органи поліції, прокуратури, місцевого самоврядування та ін.

Аналіз останніх публікацій. У монографії І. Гловацького представлено архівні джерела політичних судових процесів за участі українських адвокатів [1], Т. Пащук [2] досліджував документи архівних установ Волинської області на предмет висвітлення в них правового становища політичних в'язнів Другої Речі Посполитої. Серед дисертацій, в яких окремо звертається увага на архівні документи, можна

виокремити роботу В. Міська «Політика Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1918–1939)» [3], де автор приділив увагу цьому аспекту діяльності судових органів; далі слід актуалізувати праці І. Шевчука «Організація і діяльність органів прокуратури Республіки Польща на території Східної Галичини» [4], О. Разиграєва «Польська державна поліція в Західній Волині: 1919–1926 рр.» [5], О. Липитчук «Система судових органів та судочинство Республіки Польща» [6], В. Комара «Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.)» [7], М. Геника «Українське питання у діяльності польських патріотичних партій (1920–1926)» [8] та ін. Попри ґрунтовне вивчення науковцями суспільно-політичного становища Малопольської Вєсходні, включно з діяльністю органів державної влади міжвоєнної Польщі, виявленню й систематизації архівних джерел стосовно судочинства Східної Малопольщі в державній політиці Другої Речі Посполитої приділяється ще недостатньо уваги.

Мета дослідження. Здійснити аналіз документів державних архівів Західного регіону України та збагатити вітчизняну історичну науку джерелами про державну політику Другої Речі Посполитої, зокрема на прикладі судової влади Малопольської Вєсходні.

Виклад основного матеріалу. Суд і судочинство в національній політиці Другої Речі Посполитої на прикладі Східної Малопольщі відображено в різноманітних історичних джерелах, які можна умовно поділити на такі групи: неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, нормативно-правові акти Другої Речі Посполитої, періодичні видання досліджуваного періоду, спогади. Проте архівні документи – це той базис, який допомагає якнайкраще усвідомити суспільно-політичну значимість судових процесів Малопольської Вєсходні за ознаками української національності. У нашій розвідці ми спираємося на документи архівних установ Західного регіону сучасної України, території, яка входила до складу Другої Речі Посполитої, зокрема Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), державних архівів Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської й Тернопільської областей.

ЦДІАЛ зберігає чимало фондів міжвоєнного періоду. Так, у фонді № 151 «Апеляційний суд у Львові (1919–1939 рр.)», описи № 1, № 1-в

«Президія», № 5 «Кримінальний відділ», міститься перелік справ, які визначають механізми реалізації державної політики в судочинстві Другої Речі Посполитої.

Перша підгрупа таких справ включає офіційні акти Польської держави про організацію судової системи і представлена передусім «Обіжниками генерального делегата уряду Галичини про організацію воєнно-польових судів» [9], які водночас мають політичну складову щодо українського населення, «Обіжниками Міністерства юстиції про закон щодо недоторканості депутатів Сейму» [10], «Списком судів Польщі» [11; 12]. Дані матеріали входять до опису № 1, в якому також представлені обіжники та інструкції про організацію діяльності державної поліції Другої Речі Посполитої (справа 2), обіжники та інструкції про порядок прийому міністерством фінансів Другої Речі Посполитої фінансової адміністрації на польській території, яка входила до складу Австро-Угорської монархії (справа 3), інструкції голови Львівського апеляційного суду керівникам окружних судів з організаційних питань (справа 5), обіжники міністерства юстиції Другої Речі Посполитої про порядок звітності в'язниць (справа 6), рішення про призначення і переміщення службовців судів Львівського апеляційного округу (справа 14), постанови міністерства юстиції про виплату надбавок співробітникам судів, які перебували в армії (справа 15), списки коштів, які залишились у судових установах після розпаду Австро-Угорської монархії (справа 810), обіжники, розпорядження й рішення, видані українською владою на території Львівського апеляційного округу, та листування з окружними судами з цього питання (справа 316), листування з міністерством юстиції про організацію судів та їхнє укомплектування (справа 317), листування з окружними і повітовими судами про складення службової присяги співробітниками судів (справа 318). За описом № 1-в «Президія» в архіві зберігаються відомості Львівського окружного суду про кількість в'язнів, звільнених з тюрми за амністією [13], звіт Коломийського окружного суду про розглянуті кримінальні справи в 1925 р. [14] та 1926 р. [15]. Крім того, даний опис містить відомості про кількість в'язнів, звільнених за амністією від 24 травня 1921 р. Бережанським, Золочівським, Самбірським окружними судами, а також звіти Львівського, Золочівського, Перемишлянського окружних судів про розглянуті кримінальні справи у

відповідних повітових судах у 1925 р. та звіти про розглянуті кримінальні справи в окружних судах Львова, Золочева і Перемишля.

Наступна підгрупа джерел ЦДІАЛ включає справи, які безпосередньо висвітлюють державну політику Другої Речі Посполитої щодо осіб української національності, суспільно-політичний стан на етнічно українських землях у складі Другої Речі Посполитої та реакцію українського населення на заходи польської влади. Сюди входять: «Перелік кримінальних справ, які розглядали повітові суди у зв'язку з виступами українського населення проти Польської держави» [16], повідомлення Станиславівського окружного суду [17], Коломийського окружного суду [18] та інших окружних судів (у Львові, Бережанах, Золочеві, Перемишлі, Самборі, Стрию, Тернополі, Чорткові – справи 1003, 1004, 1006–1008, 1010–1012 опису № 1) про агітацію проти виборчої кампанії до польського парламенту, «Список справ про звинувачення українців в антидержавній діяльності під час польсько-української війни 1918–1919 рр.» [19], «Повідомлення, рапорти і доповідні записки про діяльність Городенківського повітового суду під час польсько-української війни та поновлення на роботі колишніх співробітників суду» (справа 274 опису № 1), «Справа про судове розслідування про знущання чиновників над українцями під час перепису населення» (справа 811 опису № 1).

Опис № 5 «Кримінальний відділ» цього ж фонду охоплює матеріали судочинства за обвинуваченням священника К. Процика за зневажливе ставлення до польського суду [20], священників за перекручування прізвищ у метричних записах [21], членів ОУН Стрийського повіту в організації виступів проти польського режиму [22], у продажу траурних стрічок у зв'язку зі смертю Є. Коновальця [23], мешканців А. Николина та інших з Ходорова у приналежності до ОУН (справа 18), І. Зварича за образу поляків (справа 23), мешканця с. Якубівці Бережанського повіту за образу президента Другої Речі Посполитої Мосціцького (справа 24), жителя с. Потутори В. Бучала за образу членів польського уряду (справа 25).

Опис № 9 містить матеріали Львівського апеляційного судочинства за участі судового слідчого в особливо важливих справах. Привертає увагу справа про звинувачення студентів вищих шкіл Львова і Кракова у приналежності до ОУН [24].

Надзвичайно важливими для нас є архівні документи ЦДІАЛ ще однієї підгрупи, в яких наведено реальні факти стосовно національної політики Другої Речі Посполитої щодо суддів української ідентичності. До них належать: «Списки суддів-українців, які ухилилися від складення службової присяги» [25], «Лист суддів-українців з проханням звільнити їх від складення службової присяги» [26], «Справа про розгляд скарги “Комітету кресового” у Солотвині на суддів-українців за розмови на рідній мові» [27], «Переписка з окружними судами та доповідні записки про звільнення з роботи суддів-українців і молодшого обслуговуючого персоналу у зв’язку з їх відмовою скласти присягу на вірність Польській державі» [27], «Повідомлення голів судів про скарги українців на порушення в судах права спілкуватися українською мовою» [28], «Справа про дисциплінарне розслідування, порушене проти службовців суду в Жаб’є, звинувачених у агітації населення проти участі у виборах» [29], «Справа про введення в дію права недоторканності депутатів Сейму і Сенату» (справа 89 опису № 1). Окружні суди доповідали Львівському апеляційному суду Другої Речі Посполитої про звільнення з роботи суддів і службовців суду української національності у зв’язку з їхньою відмовою скласти присягу на вірність Польській державі.

До окремої підгрупи архівних джерел ЦДІАЛ входять особові фонди українських адвокатів, які представляли й захищали інтереси обвинувачених у судових процесах за ознакою української національності. Так, С. Шухевич брав участь як захисник у розгляді справ проти осіб зі Снятинського повіту, звинувачених у приналежності до ЗУНР [30] та осіб, обвинувачених у приналежності до Коломийської УВО [31], а також справи про обвинувачення в антидержавній діяльності в с. Нижній Березів [32]. Загалом матеріали даного фонду свідчать про те, що адвокат С. Шухевич систематично виступав як правозахисник обвинувачених у приналежності до таємної української революційної організації. Зокрема, це судові розгляди проти осіб, звинувачених у приналежності до УВО в селах Сушно і Забава, проти П. Сайкевича, обвинуваченого у приналежності до УВО, проти осіб, обвинувачених у приналежності до УВО в м. Рівне та с. Майків, проти М. Чайковського, обвинуваченого у приналежності до УВО в с. Ременів. Крім того, С. Шухевич боронив інтереси священника П. Герасимчука, якому закидали антидержавну агітацію.

Ще одна підгрупа архівних джерел ЦДІАЛ охоплює епістолярну спадщину громадсько-політичних діячів та адвокатів. До неї належать: листування адвоката С. Федака з М. Коновальцем [33], Т. Макухом [34], Е. Роїнським [35], листи адвоката Р. Лашенка до С. Петлюри [36], а також листи до самого Р. Лашенка від В. Дорошенка, М. Недзведського [37] та ін. Адвокат В. Старосольський здійснював листування з родиною Бачинських [38], Є. Коновальцем [39], М. Леонтовичем, В. Липинським [40], Д. Лозинським [41], О. Луцьким [42], С. Федаком [43], М. Хмільовським [44], А. Чернявським [45], О. Чорненком [46]. Документи фонду № 359, опис № 1, ЦДІАЛ висвітлюють епістолярій адвоката О. Назарука, зокрема листування з А. Мельником, С. Метеллею, родиною Томашівських, К. Трильовським, єпископом Української Греко-католицької церкви Г. Хомишиним. У фонді № 374, опис № 1, ЦДІАЛ зберігається листування адвоката К. Паньківського з С. Охримовичем, К. Трильовським, С. Федаком, О. Чорненком. Даний фонд містить також «Список адвокатів Галичини» (справа 20).

Крім листування згаданих адвокатів, які здійснювали громадсько-політичну діяльність, важливе значення, на нашу думку, мають «Телеграми і каблограми товариства “Український Січовий Союз”, Українського народного комітету, товариства Т. Шевченка у м. Карнегі та інших до Конгресу США, британського, французького та інших посольств у Вашингтоні» [47], а також «Документи, зібрані священником О. Ковальським про становище української католицької церкви у США, Польщі та боротьбу за її права» [48], що зберігаються у фонді греко-католицького священника О. Пристая. Ще одним надзвичайно важливим джерелом про суспільно-політичне становище в Малопольській Вєсходні є праця Г. Хоткевича «Галичина під Польщею» [49].

Таким чином, епістолярна спадщина та окремі документи й праці вказаної підгрупи потребують детального вивчення на предмет наукової значущості при розгляді проблематики судочинства Другої Речі Посполитої у Східній Малопольщі.

Основу джерельної бази у висвітленні нашої проблематики становлять неопубліковані матеріали Держархіву Івано-Франківської області. До них належать документи польського періоду, що увійшли до фонду 90 «Коломийський окружний суд» та фонду 230 «Станиславівський

окружний суд», які повною мірою відображають напрями державної політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у Станиславівському воєводстві, Східній Малопольщі загалом.

У фонді 90 «Коломийський окружний суд», опис № 1, міститься перелік кримінальних справ за 1921–1939 рр., у фонді 230 «Станиславівський окружний суд», опис № 1, представлені кримінальні справи за 1919–1939 рр. Ретельне опрацювання цих актів судочинства Другої Речі Посполитої у Станиславівському воєводстві дає змогу виокремити наступні комплекси судових справ, що виникали на політичному й національному підґрунті.

Перший комплекс судових справ – це справи за обвинуваченням в українській націоналістичній агітації і пропаганді, бойкоті виборів, антивиборчій діяльності.

Другий комплекс судових справ – це справи за обвинуваченням у приналежності до українських націоналістичних організацій. Цей комплекс має розгалужену систему підсудних справ, а саме: за приналежність до УВО, ОУН, «Соколу», «Пласту», «Професійного союзу самоосвітників», Профспілки літературно-просвітницьких працівників.

Третій комплекс судових справ – це справи за обвинуваченням у декламуванні українських патріотичних віршів, виконанні та публікації українських патріотичних пісень, розповсюдженні української патріотичної літератури.

Четвертий комплекс судових справ – це справи за обвинуваченням в ухиленні від військової повинності, у вшануванні пам'яті полеглих воєнків, у нелегальному перетині державного кордону Другої Речі Посполитої, що часто трактувався органами правосуддя як такий, що вчинений з метою вступу до військового легіону Закарпатської України.

Слід зазначити, що історично часовий поділ міжвоєнного періоду в судочинстві Малопольської Виходні та реалізації державно-національної політики Другої Речі Посполитої диференціюється на 1920-ті та 1930-ті роки. При цьому перше десятиліття в архівних джерелах, на відміну від другого, є менш наповненим внаслідок суперечливості подій державницького розвитку націй Центрально-Східної Європи та, ймовірно, розгалуженої діяльності воєнно-польових судів і надзвичайних судів на західноукраїнських землях, за результатами якої в багатьох випадках

не велися судові справи письмово, принаймні, як це простежується за документами державних архівних установ Західного регіону сучасної України. Зазначена малонаповненість характерна для матеріалів Станиславівського, Коломийського та Стрийського окружних судів. Так, у 1920-х роках слідчим відділом Станиславівського окружного суду розглядалися справи про обвинувачення Даніва Василя Петровича за проведення української націоналістичної пропаганди, Бобикевича Ізидора також за проведення української націоналістичної пропаганди, Салевича Григорія Бенедиктовича і Дяківа Олександра Васильовича за приналежність до УВО.

Кримінальний відділ Станиславівського окружного суду розглядав у 1920-х роках справи про обвинувачення Дейштаківського Василя Петровича та інших за організацію українських націоналістичних «банд», Бандери Андрія Михайловича за організацію мітингу, присвяченого пам'яті загиблих воїнів української націоналістичної армії.

Перелік досліджуваних справ, які розглядалися Станиславівським окружним судом у 1920-х роках, свідчить, що судочинство цього воєводства Другої Речі Посполитої здійснювалося проти осіб української національності за начебто «організацію мітингу», присвяченого пам'яті загиблих вояків української армії, за небажання брати участь у виборах до польських органів влади, проти священника за проповідь у церкві, що містила заклики до боротьби за визволення українського народу, проти осіб, які входили до УВО, що була визнана таємною і забороненою.

У 1920-х роках Коломийський окружний суд Станиславівського воєводства Другої Речі Посполитої розглядав такі справи про обвинувачення:

- В. Боднара за незгоду в набутті польського громадянства;
- Й. Петрицького та інших за розповсюдження листівок українського еміграційного націоналістичного уряду, які закликали населення Західної України до опору польським окупантам під час перепису населення;
- Д. Гунявського та інших за ведення агітації, спрямованої на бойкот виборів у польський сейм і сенат;
- А. Кравчука за ведення української націоналістичної пропаганди;

- П. Петруняка та інших за організацію комітетів для ведення антивиборчої агітації;
- К. Білки (В. Коровай, Р. Ключка)¹ – за нелегальний перетин польсько-радянського кордону;
- В. Ясельського за ведення антивиборчої агітації;
- Р. Валлика за нелегальний перетин польсько-чехословацького кордону;
- П. Реведзюка та інших за ухилення від військової служби;
- українських депутатів польського сейму О. Луцького і д-ра Д. Палііва за ведення націоналістичної пропаганди.

Під юрисдикцію Стрийського окружного суду Станиславівського воєводства Другої Речі Посполитої в 1920-х роках потрапили справи про обвинувачення:

- Г. Бачинського і К. Дорель у бойкоті виборів до польського сейму і сенату;
- священника, який публічно виступав у церкві проти діяльності австрійського і польського урядів;
- В. Івашкевича і В. Горбового, активних діячів УВО, у ймовірному динамітовому замаху на будівлю Долинського староства;
- М. Чумало за проведення зборів «Просвіти» без дозволу староства.

Узагальнюючи аналіз судових справ, які розглядалися в 1920-х роках у Станиславівському воєводстві Коломийським і Стрийським окружними судами, виокремлюємо такі чинники реалізації національної політики Другої Речі Посполитої, спрямовані на інтеграцію Східної Галичини до Польської держави: 1) перепис 1921 р., що мав «засвідчити перевагу польського елемента в Галичині»; 2) запровадження військової повинності не тільки для державних службовців непольської національності, але й для всього населення Східної Галичини, де істотно переважали українці; 3) оголошення проведення виборів у 1922 р. до сейму та сенату Другої Речі Посполитої, які мали б надати легітимності польській владі; 4) полонізація культурно-освітньої сфери суспільного життя населення Малопольської Вєходні. Отже, наведені вище та інші приклади свідчать, що окружні суди Станиславівського воєводства стали знаряддям для проведення політичних процесів над незгодними з установленням

¹ Згідно з матеріалами справи – це одна й та сама особа. – *Авт.*

польської влади у краї та особами, які в тій чи іншій формі чинили їй опір або виявляли свою непокору, і, зокрема, над греко-католиками – українцями. Аналіз судоустрою й особливостей судочинства Другої Речі Посполитої дає підстави стверджувати, що Станиславівський, Коломийський, Стрийський судові округи посідали важливе місце в державній політиці Польщі, оскільки проведені тут судові процеси відображали суспільно-політичну ситуацію міжвоєнного періоду. У цілому система судочинства Другої Речі Посполитої і Станиславівського воеводства як її складової була активним інструментом політичних репресій у Східній Малопольщі.

1930-ті роки в Малопольській Вшходні характеризуються активізацією діяльності націоналістичних організацій, яка супроводжувалася певною радикалізацією їхньої роботи, що спричинило значне збільшення кількості судових справ про обвинувачення осіб за національною, українською, ознакою. На основі аналізу архівних джерел можемо виділити наступні комплекси судових розглядів у Станиславівському воеводстві Другої Речі Посполитої.

Перший блок – судові процеси про обвинувачення за приналежність до українських націоналістичних організацій (УВО, «Сокіл», «Професійний союз самоосвітників», Профспілка літературно-просвітницьких працівників, «Червона Січ»). За приналежність до УВО слідчим відділом Станиславівського окружного суду розглядалися 2 справи, Коломийським окружним судом – 7 справ, враховуючи обвинувачення за вивішування національних гасел і порушення телефонного зв'язку, що було визнано підіривними акціями проти польської влади, вчинюваними представниками УВО; за приналежність до «Соколу» – 1 справа (кримінальний відділ Станиславівського окружного суду); за приналежність до «Професійного союзу самоосвітників» – 1 справа (слідчий відділ Станиславівського окружного суду); за приналежність до «Червоної Січі» – 1 справа (Коломийський окружний суд). Стрийський окружний суд розглянув одну справу про обвинувачення за організацію танцювального вечора без відома староства керівником української націоналістичної організації «Сокіл». Усього судових справ – 14.

Другий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за діяльність, пов'язану з ОУН. Сюди входять 23 справи, що розглядалися

слідчим відділом, і 9 справ – кримінальним відділом Станиславівського окружного суду, а також 4 справи, які знаходилися в компетенції Коломийського окружного суду. Усього судових справ – 36.

Третій блок – судові процеси про обвинувачення за нелегальний перетин польського кордону, шпіонаж. Слідчий відділ Станиславівського окружного суду – 2 справи (за перехід польсько-чехословацького кордону для вступу до української націоналістичної армії на Закарпатті та за вербування українського населення в український національний легіон на Закарпатті); кримінальний відділ Станиславівського окружного суду – 4 справи (за шпіонаж на користь Німеччини, за нелегальний перетин польсько-чехословацького кордону і шпіонаж на користь Чехословаччини, за нелегальний перехід чехословацького кордону з метою вступу до української націоналістичної армії); Коломийський окружний суд – 6 справ (за спробу перетину державного кордону Другої Речі Посполитої із Закарпатською Україною з метою вступу до українського націоналістичного легіону «Січ» – 5 справ, за нелегальний перехід кордону – 1 справа). Усього справ – 12.

Четвертий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за антивєборчу діяльність. Слідчий відділ Станиславівського окружного суду – 1 справа, Коломийський окружний суд – 4 справи. Стрийський окружний суд – 2 справи. Усього судових справ – 7.

П'ятий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за ведення української націоналістичної пропаганди, розповсюдження української патріотичної літератури, листівок. Слідчий відділ Станиславівського окружного суду – 6 справ, кримінальний відділ – 4 справи, Коломийський окружний суд – 17 справ. Усього – 27 судових справ.

Шостий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за виступи проти органів влади Другої Речі Посполитої. Слідчий відділ Станиславівського окружного суду – 4 справи (за виступи проти польського буржуазного уряду, проти Пілсудського, за вбивство поліцейського і розповсюдження української патріотичної літератури), кримінальний відділ – 1 справа (за критику польського буржуазного уряду), Коломийський окружний суд – 19 справ (проти польської держави й польського уряду – 3 справи, проти місцевої польської адміністрації – 3 справи, за висловлення невдоволення роботою польських судів – 1 справа, за

вислови, спрямовані проти Пілсудського, – 1 справа, за спробу роззброєння поліцейського – 1 справа, за висловлення невдоволення діями правлячих кіл Другої Речі Посполитої включно з агітацією за останнє – 10 справ). Стрийський окружний суд – 1 справа про обвинувачення за організацію мітингу українського населення проти польської державної влади. Усього судових справ – 25.

Сьомий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за виступи проти дій уряду Другої Речі Посполитої щодо регулювання суспільних відносин. Слідчий відділ Станиславівського окружного суду – 1 справа про обвинувачення за заклики до несплати податків населенням с. Крички, Коломийський окружний суд – 2 справи про обвинувачення: за заклики проти польської мови викладання в українських школах і проти буржуазної земельної реформи. Стрийський окружний суд – 1 справа про обвинувачення за проведення зібрання проти польської мови викладання в українських школах. Усього судових справ – 4.

Восьмий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за співання українських пісень, декламування українських віршів. Кримінальний відділ Станиславівського окружного суду – 9 справ про обвинувачення: за виконання українських патріотичних пісень, а також пісень, образливих для представників польської нації, пісень, де зневажливо згадується про польський гімн, за декламування українських патріотичних віршів; Коломийський окружний суд – 1 справа про обвинувачення за перекручування тексту польського державного гімну. Стрийський окружний суд – 1 справа про обвинувачення за виконання пісні «Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни». Усього судових справ – 11.

Дев'ятий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за нецензурні висловлювання на адресу осіб польської національності, польської держави. Такі судові розгляди провадилися у Станиславівському воєводстві лише Коломийським окружним судом. До них належать судові процеси про обвинувачення за нецензурні слова на адресу польських націоналістів, за агітацію проти Польської держави – 11 справ, за нецензурні висловлювання на адресу поляків, образу осіб польської національності – 7 справ, а також на адресу Другої Речі Посполитої – 3 справи. Усього судових справ – 21.

Десятий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за злочини, пов’язані з військовою службою (військові злочини). Кримінальний відділ Станиславівського окружного суду – 1 справа про обвинувачення за навмисну втрату придатності до військової служби в армії Другої Речі Посполитої, Коломийський окружний суд – 2 справи про обвинувачення: за ухилення від військової служби в польській армії, за заклики проти участі в новій війні. Усього судових справ – 3.

Одинадцятий блок – судові процеси у справах про обвинувачення за злочини, пов’язані з ушанування пам’яті полеглих українських вояків. Така категорія судових справ підпадала також лише під юрисдикцію Коломийського окружного суду: 1 справа – за пропозицію встановлення пам’ятника полеглим українським воякам, які боролися за незалежну Україну, 1 справа – за участь у демонстрації, присвяченій пам’яті загиблих воїнів української націоналістичної армії. Усього – 2 справи.

Дванадцятий блок – судові процеси у справах з обвинуваченнями, спрямованими проти свободи друку (публікації) та участі у професійних організаціях. Кримінальний відділ Станиславівського окружного суду – 4 справи (за організацію українського націоналістичного товариства «Професійний союз самоосвітників» – 3 справи, судовий процес про конфіскацію української націоналістичної листівки «Голос з Підкарпаття»). Коломийський окружний суд – 3 справи (проти К. Трильовського за націоналістичну агітаційну статтю в газеті «Свобода», проти Д. Плотнюк за розміщення в журналі «Світ молоді» статті націоналістичного характеру і судовий процес про конфіскацію української націоналістичної газети «Голос Покуття»). Стрийський окружний суд – 1 справа про обвинувачення за виголошення реферату про життя і діяльність Т. Шевченка. Усього – 5 справ.

Окреме місце посідає судовий процес Стрийського окружного суду, який не включено нами до жодного із зазначених блоків судових справ, що пов’язаний із судочинством у справі про донос на війта гміни Верхне Синовидне, який сприяв українцям у влаштуванні на роботу, спрямований голові ради міністрів Другої Речі Посполитої.

Зазначені види комплексів судових розглядів не становлять вичерпного переліку критеріїв класифікації судових справ та переліку самих справ судочинства міжвоєнної Польщі у Станиславівському воєводстві,

оскільки фонди Держархіву Івано-Франківської області польського періоду являють собою надзвичайно великий масив архівних джерел про державну політику Другої Речі Посполитої в судівництві Станиславщини. Проте нами згадано всі судові процеси Станиславівського воєводства за ознакою української ідентичності, національності в модерному розумінні останніх, за винятком деяких категорій судових процесів, які стосувались антирелігійних виступів. Використані нами документи міжвоєнного судочинства окружних, повітових, а також гродських судів Станиславівського воєводства змальовують, на нашу думку, достатньо повну картину стосовно напрямів державної політики щодо національних меншин у судочинстві Другої Речі Посполитої не тільки в Станиславівському воєводстві чи в Малопольській Вєсходні, а загалом у всій міжвоєнній Польщі.

Важливе значення в дослідженні судочинства Східної Малопольщі також відіграють архівні документи, які відображають діяльність судових органів на теренах Волинського і Тернопільського воєводств, що зберігаються у фондах держархівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей.

Заслуговує на увагу, зокрема, фонд № 191, опис № 1 «Луцький окружний суд» Держархіву Волинської області. З великого масиву судових справ вказаного опису нами виділені тільки 3 судові процеси у справах про обвинувачення і засудження як за спробу переходу радянсько-польського кордону, так і за власне перехід. У Луцькому окружному суді з огляду на суспільно-політичну складову переважно розглядалися судові справи за приналежність чи діяльність на користь Комуністичної партії Західної України чи Радянського Союзу загалом, що не є судочинством за ознакою української ідентичності, національності.

У Держархіві Рівненської області описи № 1 і № 28 «Рівненський окружний суд» фонду № 32 відображають судочинство суспільно-політичного характеру. Аналіз документів дозволяє згрупувати судові процеси Рівненського окружного суду Волинського воєводства Другої Речі Посполитої таким чином:

- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за дії, спрямовані проти польського буржуазного уряду;

- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за агітацію населення до несплати податків;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за спротив поліцейському, вїту гміни, тюремному наглядачеві, іншим, а також при зборі податків;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за висловлювання проти поляків, польської нації;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за образу посадових осіб установ і організацій Другої Речі Посполитої;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від військової повинності;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності редакторів видань за розміщення статей, спрямованих проти польської буржуазної держави та зловживань посадових осіб державних органів Другої Речі Посполитої;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності осіб за революційні виступи і спротив владі, за агітацію проти виборів до сейму і сенату Другої Речі Посполитої;
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності осіб за приналежність до українських націоналістичних організацій і націоналістичну діяльність (націоналістична агітація, розповсюдження патріотичної літератури);
- судові процеси про притягнення до кримінальної відповідальності осіб за нелегальний перетин кордону.

Аналіз документів Держархіву Тернопільської області, зокрема фонду № 147, описи № 1, № 2 і № 3, які висвітлюють діяльність Тернопільського окружного суду у міжвоєнний період, та фонду № 188, опис № 3 «Бережанський окружний суд», дозволяє стверджувати, що дані описи не висвітлюють судових процесів суспільно-політичного характеру.

Наукова новизна. Вперше в сучасній історичній науці здійснено аналіз і систематизацію оригінальних історичних джерел, архівних документів, які змальовують повну картину політичних напрямів державної політики в судочинстві Другої Речі Посполитої на теренах Східної Малопольщі – етнічно української території, яка в міжвоєнний період входила до складу польської держави.

Висновки. Документи державних архівів Західного регіону України дають уявлення про напрями державної політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у Малопольській Вєсходні через діяльність окружних судів Станіславівського, Волинського воєводств та Львівського апеляційного суду. Виняток у даному дослідженні становлять суди Львівського воєводства, що може стати предметом окремого вивчення. Отже, архівні документи – це саме ті джерела, які безпосередньо дають змогу об’єктивно оцінити та дослідити суть і значення судочинства в державній національній політиці Другої Речі Посполитої, у Східній Малопольщі зокрема.

Список використаних джерел

1. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). Львів : Тріада плюс, 2003. 348 с.
2. Пащук Т. В. Документи Державного архіву Волинської області про правове становище політичних в’язнів II Речі Посполитої (на прикладі Ковельської тюрми 1919–1939 років) // Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки. Матеріали II міжнар. наук. конф в 2 ч. Ч. 2. Івано-Франківськ, 20–21 березня 2015 р. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2015. С. 16–18.
3. Місько В. В. Політика Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1918–1939) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2011.
4. Шевчук І. І. Організація і діяльність органів прокуратури Республіки Польща на території Східної Галичини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008.
5. Разиграєв О. В. Польська державна поліція в Західній Волині: 1919–1926 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2009.
6. Липитчук О. В. Система судових органів та судочинство Республіки Польща : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2004.
7. Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 1998.
8. Генік М. В. Українське питання у діяльності польських патріотичних партій (1920–1926) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 1997.
9. ЦДІАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.
10. Там само. Спр. 4. 14 арк.
11. Там само. Спр. 6. 15 арк.

12. Там само. Спр. 17. 39 арк.
13. Там само. Спр. 14. 3 арк.
14. Там само. Спр. 186. 4 арк.
15. Там само. Спр. 123. 3 арк.
16. Там само. Спр. 8-99 арк.
17. Там само. Спр. 1009. 44 арк.
18. Там само. Спр. 1005. 88 арк.
19. Там само. Спр. 369. 143 арк.
20. Там само. Оп. 5. Спр.4. 52 арк.
21. Там само. Спр. 40. 114 арк.
22. Там само. Спр. 19. 105 арк.
23. Там само. Спр. 200. 58 арк.
24. Там само. Оп. 9. Спр.11. 141 арк.
25. Там само. Оп. 1. Спр.19. 5 арк.
26. Там само. Спр. 20. 11 арк.
27. Там само. Спр. 90. 58 арк.
28. Там само. Спр. 319. 39 арк.
29. Там само. Спр. 276. 15 арк.
30. Там само. Спр. 812. 30 арк.
31. Там само. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 46. 271 арк.
32. Там само. Спр. 67. 44 арк.
33. Там само. Спр. 133. 44 арк.
34. Там само. Ф. 373. Оп. 1. Спр. 33. 6 арк.
35. Там само. Спр. 34. 7 арк.
36. Там само. Спр. 35. 16 арк.
37. Там само. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 20. 10 арк.
38. Там само. Спр. 23. 19 арк.
39. Там само. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 481. 14 арк.
40. Там само. Спр. 514. 10 арк.
41. Там само. Спр. 525. 22 арк.
42. Там само. Спр. 526. 11 арк.
43. Там само. Спр. 527. 33 арк.
44. Там само. Спр. 565. 10 арк.
45. Там само. Спр. 567. 15 арк.
46. Там само. Спр. 568. 26 арк.
47. Там само. Спр. 569. 10 арк.
48. Там само. Ф. 789. Оп. 1. Спр. 65. 83 арк.
49. Там само. Спр. 66. 155 арк.
50. Там само. Ф. 688. Оп. 1. Спр. 203. 451 арк.

*Roman Zvarych**Kolomyia Pedagogical Professional College
of the Ivano-Frankivsk Regional Council
(Kolomyia, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-3936-3602

e-mail: romanzvarychphd@ukr.net

**Source base of judiciary of Malopolska Wschodnia
in state policy of Second Polish Republic:
documents of archival institutions of Western region of Ukraine**

The goal of the research is to highlight source base of the judiciary of the Malopolska Wschodnia in the government policy of the Second Polish Republic on the example of archival documents in particular of archival documents of the Western region of Ukraine. The research methodology is based on the use of general scientific and specially research methods, including analysis, synthesis, scientific abstraction, chronological method, typological method and others. **Methodology.** The research uses general and special methods of scientific knowledge, including analysis, synthesis, scientific abstraction, chronological, typological, etc. **The scientific novelty** is that the author for the first time in modern Ukrainian historical science made analysis and systematization of original historical sources, archival documents, which highlighted full picture of political directions of state policy in the judiciary of the Second Polish Republic in the Eastern Malopolska, on ethnic-Ukrainian territory, that in the interwar period was part of the Polish state. **Conclusions.** The source material of archival documents plays a highly important role in disclosure the chosen issues because it comprehensively highlight conceptual approaches of judicial bodies of Malopolska Wschodnia in the administration of justice on grounds of Ukrainian identity, Ukrainian nationality. The most complete reflection of the Polish directions of state and national policy in the judiciary of the Malopolska Wschodnia of the Second Polish Republic on grounds of nationality, however, represents the State Archives of the Ivano-Frankivsk Region, the most numerous trials of the interwar period in which individuals were charged on grounds of Ukrainian nationality are placed in the State Archives of the Ivano-Frankivsk Region exactly. The Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv is no less important example in disclosing the activities of the judicial authorities of Eastern Malopolska because it contains archival documents about legal proceedings of the Lviv Appeal Court where the legal cases of all district courts of Eastern Malopolska were reviewed. The State Archives of the

Rivne Region is the third by the saturation of court cases of the subject of research. 243
What about others archives of the Western region of Ukraine, they are showing the systemic political oppression of ruling circles of the Second Polish Republic regarding national minorities, in particular, Ukrainians, but to a lesser extend.

Key words: archival documents, source studies, the Second Polish Republic, Malopolska Wschodnia, Eastern Malopolska, judiciary, district court, nationality.

*Стаття підготовлена 30 листопада 2020 року;
подана до друку 25 березня 2021 року.*

Віта Федорівна Бойко,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Український науково-дослідний інститут архівної справи
та документознавства
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-5725-9641
e-mail: vitaminzik5@gmail.com

Юрій Славович Ковтанюк,
кандидат історичних наук,
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-4120-1875
e-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

Сергій Георгійович Кулешов,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу документознавства,
Український науково-дослідний інститут архівної справи
та документознавства
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-1950-9651
e-mail: posena@ukr.net

СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНІВ З ДІЛОВОДСТВА ТА АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Мета дослідження полягає в окресленні складу термінів з діловодства та архівної справи, що зафіксовані в новій редакції Національного стандарту ДСТУ 2732 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять». **Методологія статті** базується на застосуванні загальнонаукових методів, зокрема системного, поняттєвого аналізу, ретроспективного та порівняльного. **Наукова новизна** полягає в наданні переліку інноваційних термінів з електронного документознавства та електронного архівознавства, внесених до нової редакції ДСТУ 2732; термінів з діловодства та архівної справи, що не були зафіксовані в попередній редакції стандарту і наявність яких зумовлена змінами в нормативно-правовій

базі у сфері архівної справи й діловодства та практиці діяльності цієї сфери, а також результатами виконання науково-дослідних робіт з документознавства та архівознавства, здійснених у період із часу прийняття чинної редакції стандарту. **Висновки.** Динамічне розповсюдження нових видів документів і носіїв інформації, прийняття низки нормативно-правових актів та нормативних документів, пришвидшення темпів інформатизації архівної справи й діловодства України актуалізували розроблення нової редакції ДСТУ 2732. Ця робота виконувалась Українським науково-дослідним інститутом архівної справи

та документознавства на замовлення Державної архівної служби України. У статті окреслено склад трьох груп нових термінів, внесених до стандарту: терміни з електронного діловодства та електронної архівної справи; терміни, що набули поширення в результаті прийняття нових нормативно-правових актів та нормативних документів у сфері архівної справи й діловодства; терміни, що наявні в попередній редакції, але їх формулювання було уточнено.

Ключові слова: стандарт, терміни, діловодство, архівна справа, документознавство, архівознавство, стандартизація, Україна.

Актуальність теми. Ступінь розроблення поняттєвого апарату сфери практичної діяльності значною мірою відображає її теоретичні й дисциплінарно-організаційні засади, місце і роль у просторі професійного спілкування та практичного застосування термінів. Питання термінології у сфері діловодства та архівної справи ніколи не залишалися поза увагою дослідників. Нині актуалізувалася необхідність уточнення лексичного складу діловодства та архівної справи, зафіксованого в ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» [1], у зв'язку зі змінами, що вплинули на організацію цієї сфери практичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких висвітлювалися різні аспекти формування та становлення галузевої термінології, її унормування, критичний аналіз поняттєвого апарату тощо. Із здобуттям Україною незалежності розпочався якісно новий етап розвитку документознавчої та архівної термінології. На початку 1990-х років характерним стало відродження українського термінотворення та застосування наукових підходів до проблем термінології, що забезпечило функціонування документознавчої та архівної лексики на сучасному науковому рівні.

Цей період пов'язаний з іменами українських архівістів, документознавців, бібліотекознавців: Г. В. Боряка [2], К. Є. Новохатського [3; 4; 5], Л. А. Дубровіної [6], К. І. Климової [7], І. Б. Матяш [8; 9; 10], В. В. Бездрабко [11; 12; 13], Г. І. Солоіденко [14; 15; 16], Н. В. Стрішенець [17; 18], М. В. Комової [19], С. Г. Кулешова [20; 21; 22; 23], М. С. Слободяника [24], Н. М. Христової [25], Г. М. Швецової-Водки [26; 27; 28; 29; 30], О. М. Тур [31; 32] та інших дослідників, праці яких мають науково-дослідний характер, позиціонують наукову новизну й актуальність, нагромаджують національний досвід, що сприяє позитивним зрушенням у системі наукових позначень, розвиває поняттєвий апарат документознавства та архівознавства.

Свідченням унормування термінологічних проблем є розроблення упродовж 1990-х – початку 2000-х років близько тридцяти державних стандартів України з термінології сфери інформації та документації, комп'ютерних технологій, зокрема ДСТУ 2226-93 «Автоматизовані системи. Терміни і визначення» [33], ДСТУ 2392-94 «Інформація та документація. Терміни та визначення» [34], ДСТУ 3966:2000 «Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять» [35], ДСТУ ISO 869-1999 «Термінологічна робота. Гармонізування понять та термінів» [36], ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами» [37] тощо.

Важливим джерелом для дослідження документознавчої та архівної термінології стали законодавчі акти, зокрема закони України зі змінами «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [38], «Про інформацію» [39], «Про бібліотеки і бібліотечну справу» [40], «Про стандартизацію» [41], «Про електронні довірчі послуги» [42], «Про електронні документи та електронний документообіг» [43]. Було враховано зміст Правил роботи архівних установ України [44], Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [45], Порядку роботи з електронними документами в діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання [46], Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [47], ISO 30300:2020 «Information and do-

cumentation – Records management – Core concepts and vocabulary» [48], ISO 15489-1:2016 «Information and documentation – Records management – Part 1: Concepts and principles» [49], ДСТУ ISO 5127:2018 Інформація та документація. База та словник термінів [50]; текстів «Української архівної енциклопедії» [51], підручника для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України «Архівознавство» [52] та інших нормативно-правових актів, міжнародних стандартів, наукової і довідкової літератури, що стосується сучасної галузевої лексики діловодства й архівної справи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значна частина інноваційних термінів стосується новітніх досягнень у практичній діяльності архівних установ та результатів архівознавчих досліджень (крім електронного архівознавства) в період, що минув із часу офіційного затвердження попереднього термінологічного стандарту у 2004 р. Зокрема, це такі терміни, як «таємний архів», «власник архівних документів», «джерела формування НАФ», «трудоий архів», «грошове оцінювання документів НАФ», «анотований перелік унікальних документів НАФ», «платні послуги архівних установ», «право власності на документи НАФ», «список джерел формування НАФ», «страхування документів НАФ», «користувач архівними документами», «архівна україніка», «невиправне пошкодження архівного документа». Крім цих термінів та їх дефініцій частина з них стосується результатів науково-методичної роботи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) щодо організації фондів державних архівних установ. Зокрема, це: «принципи неподільності архівного фонду», «організація документів НАФ», «нефондова організація архівних документів», «фондова організація архівних документів», «справа фонду», «документаційний фонд юридичної особи».

До складу термінів стандарту, крім термінів електронного документознавства, було додано певну кількість дефініцій видів документів. Серед них – «інформаційно-аналітичний документ», «науково-технічний документ», «розпорядчий документ», «організаційний документ», «документ офіційного походження», «документ особового походження». Зрозуміло, що ці додані терміни з уже наявними в чинному стандарті не вичерпують різноманіття назв видів документів, що зберігають в

архівних установах. Їх уведення зумовлено використанням у нових формулюваннях визначень термінів нової редакції стандарту та/або забезпечення логічних зв'язків між ними.

Певна кількість нових термінів з діловодства та архівної справи у стандарті є традиційними, але вони не були зафіксовані в попередній редакції термінологічного стандарту. Зокрема, це: «відбиток печатки», «пошукові дані документа», «критерії експертизи цінності документів», «принципи експертизи цінності документів», «номінал службового документа», «огляд архівного фонду», «тематичний огляд архівного фонду», «науково-технічне опрацювання архівних документів», «архівний підрозділ», «показник службового документа», «публікування інформації архівних документів», «служба діловодства», «список джерел комплектування архіву», «справа фонду», «описова стаття архівного довідника», «фонд користування архівними документами».

Деякі терміни чинного стандарту було уточнено додаванням або вилученням деяких слів та словосполучень. Це, зокрема, «інформаційна діяльність архіву» замість «діяльність архіву науково-інформаційна», «державний облік документів НАФ» замість «державний облік архівних документів», «архівний опис документів справ» замість «опис архівний», «описування архівних документів» замість «архівне описування», «типовий перелік видів документів з нормативно встановленими строками їх зберігання» замість «перелік документів зі строками зберігання», «архівний путівник» замість «путівник по фондах архіву», «резольюція на службовому документі» замість «резольюція документа», «архівна справа» замість «справа», «Національний архівний фонд» замість «НАФ України».

Переважна більшість нових термінів у стандарті – це терміни з електронного діловодства, електронної архівної справи та інформатизації (цифровізації) архівної справи. Загалом уведено 24 таких терміни, що потребують детального аналізу і пояснень у визначеннях.

Появі у професійній лексиці діловодів і архівістів наведених термінів передувала велика науково-дослідна робота з електронного документознавства та архівознавства, що активно здійснюється упродовж останніх 12 років, насамперед, в УНДІАСД, і науково-методична робота, що проводилась у Центральному державному електронному

архіві України та Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного.

Отримані результати дозволили визначитись із сутністю документів в електронній формі, що, безумовно, позитивно вплинуло на дефініції, надані в новій редакції ДСТУ 2732.

Укладачі нової редакції ДСТУ 2732 не мали на меті збагатити стандарт якомога більшим числом нових термінів, керуючись лише їх належністю до перспективних напрямів діяльності. Основним критерієм визначалася практична цінність запропонованої терміносистеми, яку застосовують під час організації діловодства та архівної справи. Навіть якщо термін визначено в нормативно-правовій базі, але тривалий час не створено відповідної технології, що застосовується в діловодстві та діяльності архівних установ, його залишали поза увагою як такий, що з великою ймовірністю може зазнати змін під час запровадження відповідних документаційних процесів.

Основним завданням стала визначеність із такими базовими термінами, як «документ в електронній формі», «службовий електронний документ», «цифровий документ», «електронний інформаційний ресурс». Запропонований підхід у стандарті дозволяє розкрити сутність інформаційних об'єктів, позначених цими термінами, з позицій документознавства та архівознавства, позбавляючи дефініції зайвим перевантаженням технічними подробицями щодо технологій їх створення, обігу, опрацювання, зберігання, забезпечення юридичної значущості.

Стандарт не містить поняття «електронний документ», як це було в попередній його редакції. На думку укладачів ДСТУ 2732, цілком достатнім є визначення поняття «документ», якому повністю відповідає поняття «електронний документ». З документознавчих позицій немає потреби в розкритті особливостей технології фіксування інформації цих документів на носії, що саме відрізняє «електронний документ» від поняття «документ». Так само, як немає такої потреби у визначенні термінів, якими позначаються будь-які типи інших документів.

Додавання терміна «електронний документ» у попередню редакцію стандарту є цілком виправданим рішенням, зважаючи, що на час укладання тієї редакції ДСТУ майже одночасно було прийнято Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43]. Проте електронні документи вже стали тогочасним явищем у діловодстві

юридичних осіб різних форм власності. Однак науковий рівень досліджень сутності документів в електронній формі, зокрема електронних, на той час був недостатній. Отже, появу терміна «електронний документ» у попередній редакції ДСТУ 2732 слід вважати компромісом між потребою в його фіксації, насамперед, у документознавчій терміносистемі, але з дефініцією відповідно до тогочасного розуміння цього терміна саме документознавцями й архівознавцями.

Разом з тим у новій редакції стандарту з'явилися терміни, що визначають особливі реквізити документів в електронній формі, зокрема електронних, – «електронний підпис», «електронна печатка», «кваліфікований електронний підпис», «кваліфікована електронна печатка». Зазначимо, що наведені визначення цих термінів повністю співпадають з їх визначеннями в Законі України «Про електронні довірчі послуги» [42, підп. 9, 12, 22–23 п. 1, ст. 1, розд. I].

У стандарті наведено таке визначення терміна «електронний підпис»: «електронні дані, які додає підписувач до інших електронних даних або логічно пов'язує з ними і використовує їх як підпис для визначення походження та перевірки цілісності пов'язаних електронних даних». Визначення «електронна печатка» відмінне лише в частині, що такі дані додає «створювач» та використовує їх «як печатку».

Якщо уважно ознайомитися з наведеними у стандарті визначеннями цих термінів, то можна зробити такий висновок: ці поняття являють собою окремі інформаційні об'єкти, навіть якщо вони є вбудованими в один файл з інформацією, до якої вони віднесені. Як бачимо, визначення ґрунтуються на застосуванні поняття «дані». Зважаючи на тривале застосування інформаційних (цифрових) технологій у діловодстві й архівній справі, це поняття все частіше вживається у професійній лексиці діловодів та архівістів. Термін широко застосовується в різних сферах діяльності, галузях знань. На нашу думку, документознавцям та архівознавцям настав час визначитись із цим поняттям. У стандарті надано визначення поняття «дані». З наведеної дефініції виходить, що це інформація, яка може бути не лише документною та призначена для автоматичного оброблення не людиною або опрацювання людиною за допомогою автоматизованих засобів. Визначити, якою саме є така інформація, є завданням документознавців і архівознавців. Відповідного

статусу така інформація у формі даних набуває в інших визначеннях ДСТУ 2732, а також інших нормативно-правових документах.

Якщо уважно прочитати Закон України «Про електронні довірчі послуги» [42], то він не визначає для [кваліфікованого] електронного підпису чи печатки статус реквізиту документа. Відповідно до цього Закону, [кваліфікований] електронний підпис чи печатка застосовують до будь-яких електронних даних. Які із цих даних є документною інформацією, визначають інші нормативно-правові акти, а також ДСТУ 2732.

Зрозуміло, що поняття електронного підпису чи печатки є базовими для визначення термінів «кваліфікований електронний підпис» та «кваліфікована електронна печатка». Визначення терміна «кваліфікована електронна печатка» відрізняється лише словом «печатка» у відповідному відмінку. Якщо електронним підписом чи печаткою можуть бути будь-які дані, використання яких «в електронному документообігу здійснюється суб'єктами електронного документообігу на договірних засадах» відповідно до абзацу 5 статті 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43], то відповідно до абзацу 4 статті 6 цього Закону «відносини, пов'язані з використанням удосконалених та кваліфікованих електронних підписів, регулюються Законом України “Про електронні довірчі послуги”».

Суттєва різниця між поняттями електронний підпис чи печатка і кваліфікований електронний підпис чи печатка полягає в застосуванні для створення останніх так званої інфраструктури електронних довірчих послуг. Складові цієї інфраструктури визначені в Законі України «Про електронні довірчі послуги» [42]. Зрозуміло, що це надскладне технологічне рішення, яке потребує для його створення та функціонування відповідних чималих видатків. Однак нам цікаве застосування цієї інфраструктури для організації юридично значущого діловодства та архівної справи. Отже, якщо ми хочемо створити хоча б один кваліфікований електронний підпис, нам потрібно мати таку працюючу інфраструктуру в державі. Тому наведені у стандарті визначення термінів «кваліфікований електронний підпис» і «кваліфікована електронна печатка», відповідно до положень Закону України «Про електронні довірчі послуги» [42], викладено більш зрозуміло на прикладі створення кваліфікованого електронного підпису.

У визначенні термінів «електронний підпис» і «електронна печатка» для забезпечення цього процесу визначена «перевірка цілісності пов'язаних електронних даних», якими може бути як увесь електронний документ, так і окремі його реквізити, наприклад, електронна резолюція. Те саме стосується термінів «кваліфікований електронний підпис» і «кваліфікована електронна печатка», визначення яких ґрунтується на поняттях «електронний підпис» і «електронна печатка». Для перевірки юридичної сили паперового документа достатньо мати зразок власноручного підпису чи відбитка печатки, які візуально, очима людини, порівнюються з тими, що зафіксовані в документі. Найчастіше такий спосіб застосовують у банківській справі, наприклад, під час здійснення операційного обслуговування клієнтів. За наведеними ж визначеннями термінів «кваліфікований електронний підпис» і «кваліфікована електронна печатка» перевірка електронних документів відбувається інакше. Для перевірки кваліфікованих електронних підписів чи печаток достатньо мати засіб кваліфікованого електронного підпису або печатки та кваліфікований сертифікат відкритого ключа підписувача чи електронної печатки її створювача. Однак людина не бере безпосередньої участі у процесі перевірки та вимушена довіряти послугі, що дозволяє за допомогою програмно-технічного комплексу перевірити електронний документ. Процедура набуття такою послугою статусу довірчої визначається Законом України «Про електронні довірчі послуги» [42]. Під час отримання людиною довірчої послуги з перевіряння електронного підпису встановлюється цілісність даних, до яких було створено електронний підпис чи печатку. Результатом такої перевірки є повідомлення програмно-технічного комплексу з відповіддю на запитання про цілісність даних: «так» чи «ні». Таке повідомлення надається в будь-який спосіб, але від того його сутність не змінюється. Поняттям цілісності даних позначається їх незмінність після накладання на них електронного підпису чи печатки, зокрема кваліфікованих. Для закріплення наведеного в терміносистемі електронного документознавства та архівознавства до стандарту було введено термін «цілісність електронного документа» з таким його визначенням: «властивість електронного документа, що визначає два стани даних цього документа після його створення – цілісні (незмінені), нецілісні (змінені)».

Узагальненим поняттям, що має найбільші межі за своїм охопленням документів, які зараз створюються за допомогою сучасних комп'ютерних засобів, є «документ в електронній формі». Вочевидь, документна інформація таких документів може і не відповідати вимогам Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43, ст. 5–7]. Однак такий інформаційний об'єкт може бути визнаний документом і виконувати основні функції щодо зберігання й передавання в часі та просторі зафіксованої в ньому інформації. Наприклад, такого визнання інформаційний об'єкт може набути за результатами експертизи цінності [53]. Отже, електронний документ, який було створено відповідно до зазначеного Закону, є лише одним з типів у класифікації документів в електронній формі [54; 55]. Тому актуальним завданням щодо розвитку терміносистем документознавства й архівознавства є визначення поняття «документ в електронній формі», дефініція якого наведена в новій редакції стандарту.

Визначення «документ в електронній формі» уточнює, що цей документ містить документну інформацію, яку ми називаємо даними та яку неможливо відтворити так, щоб її зрозуміла людина без відповідних програмно-технічних засобів. Це суттєве уточнення, що застосовується авторами нової редакції стандарту і в інших дефініціях, надає діловодам та архівістам розуміння, що документи в електронній формі, зокрема цифрові документи, людині неможливо опрацювати, поклавшись лише на власні органи зору, чуття або тактильні. Технологія документування та відтворення інформації, що ґрунтується на застосуванні виключно зазначених органів людини, є природною для людини. Все, що потрібно людині для застосування такої технології документування інформації на носії відразу в зрозумілій формі, в неї присутнє постійно. Так само просто відтворювати інформацію документа в електронній формі неможливо, оскільки для цього потрібно застосовувати спеціальні програмно-технічні засоби.

Наведений підхід було розкрито у визначенні терміна «придатність для використання інформації електронного документа».

Найбільшу групу документів в електронній формі в сучасному діловодстві становлять службові електронні документи. Частка саме таких електронних документів постійно збільшується в загальному

документообігу України завдяки активному впровадженню автоматизованих засобів у діловодство юридичних осіб різних форм власності та всіх рівнів, так званих систем електронного документообігу, що стало можливим завдяки наведеній вище чинній нормативно-правовій базі та ініціативі Президента України paperless (режим «без паперів» для всіх сфер діяльності) [56]. З часом саме ця документація буде становити більшу частку Національного архівного фонду (далі – НАФ), зважаючи на склад його документів, в якому управлінська паперова документація загалом становить понад 95 % [57, с. 14; 58, с. 8; 59, с. 10]. Тому цілком зрозумілою є поява в новій редакції ДСТУ 2732 визначення терміна «службовий електронний документ» як теоретичної основи для організації електронного діловодства, що постійно збільшує свої межі.

Продовжуючи тему організації електронного діловодства, вважаємо логічною появу у стандарті термінів «електронний документообіг» та «система електронного документообігу», що нині є широкоживаними в діловодстві.

Визначення терміна «електронний документообіг», наведене у стандарті, відмінне від того, що зазначено у статті 9 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43] і Типовій інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [47, підп. 6, п. 6, розд. I]. Однак відповідає терміну «документообіг» із ДСТУ 2732 з уточненням, що такий документообіг стосується службових електронних документів. На нашу думку, по-перше, документаційні процеси, визначені у статті 9, не охоплюють усіх процесів, які документознавці відносять до поняття «документообіг» [1, п. 4.2.2; 60, с. 141], та не зазначено, що одним із процесів, яким завершується документообіг, є завершення виконання документа, зокрема службового електронного. По-друге, у визначенні, зазначеному у статті 9 та Типовій інструкції, наведені процеси щодо знищення або передавання до архіву електронних документів, якими може завершуватися діловодство, а не документообіг, що є основною складовою діловодства [60, с. 141].

Зрозуміло, що організація електронного діловодства та в його складі електронного документообігу неможлива без застосування програм-

но-технічних засобів, призначених для автоматизованого виконання завдань щодо організування роботи з електронними документами. Так склалось історично, що сукупність таких засобів називають системами електронного документообігу. Отже, у стандарті наведено визначення терміна «система електронного документообігу». Розвиток таких систем відбувався поступово. Перші версії програмного забезпечення, що пропонувалося діловодам, дійсно не виходили за межі тих документаційних процесів, які визначені для терміна «електронний документообіг». З часом кількість документаційних процесів, що потребували автоматизації, збільшувалася. Нині виробники цих систем пропонують автоматизацію всіх документаційних процесів у діловодстві. Відповідно, можна стверджувати, що сучасні системи електронного документообігу є системами електронного діловодства. Однак їх продовжують називати системами електронного документообігу.

Одним з таких діловодних процесів, що відноситься до оперативного зберігання службових електронних документів, є формування цих документів в електронні справи. Тому стандарт було доповнено новим терміном «електронна справа». Зазначимо, що вперше визначення цього терміна було наведено в Типовій інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [47, підп. 12, п. 6, розд. I]. Однак визначення, наведене у стандарті, відрізняється тим, що не вимагає створювати засвідчувальний напис до цієї справи. Такий напис створюється архівістами до архівних електронних справ постійного та тривалого (понад 10 років) строків зберігання [45, гл. 2, розд. VI]. Створення та оформлення архівних електронних справ визначено Порядком роботи з електронними документами в діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання [46, гл. 3, розд. VII]. Зазначимо, що термін «електронна справа» є поліморфізмом і не відразу був сприйнятий спеціалістами, тому вперше його було застосовано в нормативно-правовому акті без надання визначення лише наприкінці 2014 р. [46].

Новим для діловодів документаційним процесом стало забезпечення виконання вимоги статті 11 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43] щодо одержання електронних

документів: «електронний документ вважається одержаним адресатом з часу надходження авторові повідомлення в електронній формі від адресата про одержання цього електронного документа автора, якщо інше не передбачено законодавством або попередньою домовленістю між суб'єктами електронного документообігу <...>. У разі ненадходження до автора підтвердження про факт одержання цього електронного документа вважається, що електронний документ не одержано адресатом». Формат такого повідомлення було визначено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 20.10.2011 № 1207 «Про вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. Формат електронного повідомлення» [61] та успішно реалізовано в системі електронної взаємодії органів виконавчої влади, що забезпечує обмін електронними документами (вихідними, вхідними) між усіма учасниками, які підключені до цієї системи в Україні [62]. Зважаючи на важливість такого повідомлення для забезпечення юридично значущого електронного документообігу, до нової редакції ДСТУ 2732 було додано термін «електронне повідомлення», що повністю співпадає з визначенням, наведеним у Типовій інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [47, підп. 14, п. 6, розд. I].

Наступним кроком було визначення документів в електронній формі, що створюють не за вимогами Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43, ст. 5–7]. Найбільш масово зараз такі документи створюють у формі цифрових документів та електронних інформаційних ресурсів. Їх назви походять від тих технологій, що застосовуються для їх створення: «цифровий документ», «електронний інформаційний ресурс».

Для цифрових документів – це спосіб фіксування інформації на носії. Порівняння визначень понять «документ в електронній формі» та «цифровий документ» показує, що вони відмінні лише уточненням форми документної інформації, відповідно: «у формі електронних даних» та «в цифровій формі». Так у чому ж різниця, якщо електронні дані і є цифровою формою подання інформації? Було б доцільно визначитися, оскільки, незважаючи на те, що будь-який документ в електро-

ній формі має цифрову основу (будь-яка інформація, яка потрапляє в комп'ютер, систему, мережу, одразу кодується в цифрову форму), традиційно різні інформаційні технології називають поняттям «електронний» або «цифровий». Так історично склалося, що технології, які називали із застосуванням терміна «цифровий», здебільшого призначені для створення аудіовізуальних документів цифрових форматів. Відповідне обладнання також називають «цифровим»: цифрові фотоапарати, цифрові камери, цифрові диктофони або мікрофони тощо, а також обладнання (пристрій) для оцифрування (сканер). Така логіка побудови терміносистеми дозволяє провести зрозумілі аналогії щодо цифрових аудіовізуальних документів, що фіксують аналогову інформацію в цифровому форматі (фото-, аудіо-, відеодані), та цифрових копій аналогових документів з паперовими, плівковими, магнітними та будь-якими іншими носіями, які виробляють за допомогою сканерів або іншого обладнання для оцифрування. Повна подібність простежується для обладнання, оцифрування яким здійснюється за допомогою цифрових фотокамер. Вважаємо, що ці поняття настільки увійшли у професійну лексику, що марно намагатися називати електронний документ – цифровим, а цифровий аудіовізуальний – документом в електронній формі.

Відповідно до наведених ознак технології створення цифрових документів у стандарті подано визначення терміна «цифрова копія».

Винятком щодо цих роздумів є документи, визначені Переліком форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання [63]: «фотоелектронні документи», «аудіовізуальні електронні документи», що призначені для фіксування аудіоданих, відеоданих та для інкапсуляції [об'єднання] даних різного типу в одному файлі. Однак такі назви ці документи отримали лише для розмежування цифрових документів і таких самих цифрових, але із застосуванням кваліфікованих електронних підписів. Після їх підписання вони не перестали бути аудіовізуальними, проте стали електронними за визначенням Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43]. Крім того, такі документи виокремлюють серед інших цифрових документів насамперед тому, що їх створюють у межах службової діяльності. Фактично, це нетекстові службові електронні документи іншого типу, що містять зображальну інформацію або аудіо- чи відеодані

або можуть поєднувати аудіо- з відеоданими. Виходячи з наведеного, вважаємо, що авторам даного нормативно-правового акта вдалося запропонувати вдалі назви цим цифровим документам.

Відповідно до викладеного щодо аудіовізуальних електронних документів у стандарт додано термін «електронна копія оригіналу паперового документа», що визначає затребуваний у сучасному діловодстві вид документа, який дозволяє прискорити обмін юридично значущою документною інформацією завдяки застосуванню розвинутої інфраструктури електронних комунікацій. Фактично, це засвідчена цифрова копія паперового документа. Однак її засвідчення відбувається за допомогою кваліфікованої електронної печатки. На перший план виходить не стільки цифрова сутність цього документа, скільки його правовий статус та юридична значущість, що забезпечуються цією кваліфікованою електронною печаткою. Тому термін визначає саме електронну копію оригіналу паперового документа.

Також до винятків, на нашу думку, належить поняття «електронний цифровий підпис», що було визначено в Законі України «Про електронний цифровий підпис» [64] та яке застосовували в нормативно-правовій базі України до часу набрання чинності Закону України «Про електронні довірчі послуги» [42]. Цьому є логічне пояснення. Авторами цього Закону є українські математики-криптографи і спеціалісти із захисту інформації, які в минулому розробляли електромеханічні та механічні пристрої перетворення даних [65], «пращурами» яких були арифмометри і табулятори [66; 67]. Отже, щоб відрізнити ці пристрої від суто електронних програмно-технічних комплексів, цілком логічним виявився термін «електронний цифровий підпис».

Електронні інформаційні ресурси – це насамперед складна форма їх організації, що визначається в нормативно-правових актах через такі лексичні одиниці, як «структура» і «зміст» [68; 69, розд. III; 70]. Саме наперед визначена форма цього інформаційного об'єкта дозволяє поєднати в одному ресурсі інформацію різного типу і навіть окремі інформаційні об'єкти. Така технологія застосовується задля отримання зрозумілого та швидкого доступу користувачів до великого масиву інформації, що переважно забезпечується інформаційно-пошуковими системами, які є складовими програмно-технічних засобів, за допомогою яких опрацю-

вується інформація в таких ресурсах. Таке поєднання документної та недокументної інформації, наприклад, вторинної описової інформації у формі електронних даних, знайшло відображення у визначенні терміна «електронний інформаційний ресурс». Потрібно зазначити, що електронні дані, що «об'єднуються в межах однієї системи» з документами в електронній формі, можуть визначатись як відокремлені реквізити цих документів, наприклад, кваліфікований електронний підпис.

Наступним терміном, що потребує окремої уваги, є «метадані». Це поняття увійшло у професійну лексику діловодів та архівістів з інформаційних технологій, але все частіше застосовується в діловодстві й архівній справі, зважаючи на їх постійну інформатизацію (цифровізацію). Якщо поглянути на наведене визначення цього поняття в новій редакції стандарту, то стає зрозумілим, що цим терміном позначають дані, які є вторинною інформацією щодо документів та документаційних процесів. Така інформація у формі даних призначена для її автоматичного оброблення або опрацювання в автоматизованому режимі з метою керування документаційними процесами. Зазначимо, що діловоди й архівісти постійно у своїй діяльності створюють та опрацьовують таку інформацію. Відмінною може бути лише форма. Наприклад: діловоди створюють реєстраційно-моніторингові картки [45; 46; 47], номенклатури справ та інші документи для оперативного обліку документів; архівісти – описи документів і справ різного призначення, картки фондів та іншу облікову документацію. Усі ці документи містять вторинну описову інформацію про документи або справи, в які формують ці документи. Їх основне призначення – облік документів, що дозволяє прискорювати доступ до документів, пошук потрібної документної інформації, виконання перевіряння наявності та стану документів, планування інших заходів щодо їх збереженості. Фактично, йдеться про інформаційне забезпечення керування документаційними процесами. Отже, якщо діловодство й архівна справа поступово цифровізуються, таку інформацію доцільно опрацьовувати в автоматизованому режимі або автоматично для отримання діловодами та архівістами всіх переваг від упровадження в їх роботу автоматизованих засобів. Зважаючи, що електронні діловодство й архівна справа є міждисциплінарними галузями діяльності [71; 72], зокрема із застосуванням інформаційних технологій, цілком логічним

виявляється збагачення терміносистем електронних документознавства та архівознавства таким терміном, як «метадані».

Одним з питань, що неодноразово ставало предметом дослідження електронних документів українськими науковцями, є визначення таких понять, як «оригінал електронного документа» і «копія електронного документа». Зацікавленості документознавців і архівознавців цим питанням додавали положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [73; 74; 75; 76; 77; 78], а саме стаття 7 визначає, що таке «оригінал електронного документа». Найбільше питань до другого абзацу цієї статті: «в разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа». На нашу думку, більш коректним було визначення, що ці примірники мають однакову юридичну силу. Отже, автори нової редакції ДСТУ 2732, розуміючи, що оригінал документа може бути лише один, пропонують зрозуміле визначення поняття «оригінал електронного документа».

Також стаття 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначає, що «електронна копія електронного документа засвідчується у порядку, встановленому законом» [43], а стаття 8 цього Закону, судячи з її назви, повинна визначати «правовий статус електронного документа та його копії». Однак про такі копії в цій статті нічого не зазначено. Стаття 13 визначає, які саме заходи потрібно вживати «в разі неможливості зберігання електронних документів на електронних носіях інформації» – це заходи щодо дублювання документів на кількох електронних носіях інформації та їх періодичного копіювання відповідно до порядку обліку і копіювання документів, встановленого законодавством. До 2018 р. законодавство України не визначало порядок копіювання електронних документів та засвідчення електронних копій цих документів. Уперше визначення «електронної копії електронного документа» було наведено в Типовій інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [47, підп. 7, п. 6, розд. I]. Зазначимо, що до ДСТУ 2732 додано дещо в іншій редакції, але за своєю сутністю те саме визначення. Однак

зауважимо, що додавання цього поняття у стандарт є певним компромісом між теорією і практикою, відсутністю глибокого розуміння серед управлінців, які були співавторами проєкту цієї Типової інструкції, всіх переваг застосування в управлінській діяльності електронних документів, та спеціалістами з інформаційних технологій, які були авторами проєкту Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», – документознавчих понять. Міркування, що привели до впровадження в управлінську діяльність «електронної копії електронного документа», були невдалою «калькою» з паперового діловодства Кабінету Міністрів України. Ми переконані, що у створенні електронних копій електронних документів немає сенсу. Це марне витрачання часу, що призводить до нівелювання всіх переваг електронного діловодства. На відміну від паперових документів [79], відповідно до основоположних принципів створення кваліфікованих електронних підписів, що, зокрема, застосовують у діловодстві Кабінету Міністрів України, такий реквізит неможливо підробити сучасними обчислювальними системами або час, який знадобиться для цього, з великою ймовірністю знецінить мету, заради якої відбувається таке підроблення [80]. Чи не доречніше застосовувати замість засвідчених кваліфікованою електронною печаткою електронних копій електронних документів електронні примірники електронних документів, що мають таку саму юридичну силу, що й оригінал? Створення таких примірників – зрозумілий і простий процес для всіх користувачів комп'ютерної техніки, що виконується швидким копіюванням файлів електронного документа, наприклад, під час їх надсилання електронною поштою або через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади. Вочевидь, саме про таке копіювання електронних документів думали розробники Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43]. Нині маємо вирішення питання щодо визначення поняття «електронна копія електронного документа», однак її практична цінність залишається низькою.

Для вжиття тих самих заходів, про які зазначено у статті 13 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [43] і в чинній нормативно-правовій базі України з 2014 р., визначено новий документаційний процес перетворення інформації документів в електронній (цифровій) формі в інші формати даних, що

називається конвертуванням документів [46, гл. 5, розд. II]. Визначення цього процесу продиктовано розумінням того, що, зважаючи на мінливість інформаційних технологій, з високою ймовірністю з часом відтворити документну інформацію і забезпечити підтвердження справжності та юридичної сили сучасних електронних документів буде неможливо. Такі документи перетворяться на щось схоже з тим, як ми сприймаємо глиняні таблички з клинописом. Для запобігання такій ситуації пропонується «конвертування [документів в електронній формі] [цифрових документів]» та, відповідно, до чинної нормативно-правової бази – зберігання конвертованих копій, засвідчених кваліфікованим електронним підписом, разом з оригіналом.

Нині в діловодстві й архівній справі запроваджують ще один новий документаційний процес, що в новій редакції ДСТУ 2732 визначається терміном «міграція документів в електронній формі». На нашу думку, наведене у стандарті визначення не потребує додаткових роз'яснень. Інше питання – це мета запровадження такого процесу в діловодстві й архівній справі. Адже, на відміну від процесу копіювання документів в електронній формі, тут ідеться про переміщення документів.

Зважаючи на зазначене, можна констатувати, що нині розпочато автоматизацію архівної справи. Поряд з галузевими проєктами створення електронних архівів, нині, на виконання пункту 41 Плану заходів з реалізації Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки [81], відбувається реалізація більш масштабного пілотного проєкту в Україні щодо створення електронного архіву Міністерства юстиції України, що дозволить проводити підготовку архівних електронних документів до передавання на постійне зберігання до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, джерелом комплектування якого є Міністерство юстиції України. Також у межах цього проєкту буде модернізовано автоматизовану системи «ЕЛАРСИС», що забезпечить централізоване приймання на постійне зберігання архівних електронних документів НАФ відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2020 № 4555/5 «Про затвердження Порядку приймання-передавання електронних документів Національного архівного фонду на постійне зберігання» [82]. Реалізація цього проєкту дозволить забезпечити всі юридичні особи України, не-

залежно від форми їх власності, можливістю передавати електронні документи постійного та тривалого (понад 10 років) строків зберігання до державних архівів.

Отже, поява в новій редакції ДСТУ 2732 такого поняття, як «[електронний архів] [архів електронних документів]», відповідає вимогам сучасної архівної практики та ґрунтується на вже обговорених нами поняттях.

Чому до нової редакції ДСТУ 2732 не увійшли інші терміни щодо архівного зберігання електронних документів, широко представлені в зазначених у статті нормативно-правових актах? На нашу думку, незважаючи на тривале представлення деяких понять у нормативно-правовій базі України, процес їх остаточного впровадження в лексику архівістів не завершено з огляду на відсутність із різних причин реалізації відповідних технологій. Отже, на практиці в архівній справі такі терміни, як «архівний електронний документ», «архівна електронна справа», «обкладинка архівної електронної справи», «електронний примірник опису справ постійного зберігання», «XML-документ», «контейнер ASiC», не застосовують. Як було зазначено вище, лише зараз відбувається створення відповідних технологій, зокрема на рівні пілотних проєктів. І план дій такий: за результатами цих проєктів внести зміни в чинну нормативно-правову базу. Тобто попереду ми очікуємо певних позитивних змін, але змін, які є вагомою причиною, що не дозволяє стандартизувати ці терміни сьогодні. Сподіваємося, це буде зроблено в наступній редакції стандарту.

Наприкінці розглянемо низку термінів щодо інформатизації архівної справи. З різних причин інформатизація архівної справи в Україні не відбувається швидкими темпами, але цей процес поступово триває. Тому закономірною є поява в ДСТУ 2732 такого терміна, як «інформатизація архівної справи». Чому розглядається інформатизація архівної справи, а не її цифровізація на підставі так званих цифрових технологій або її цифрова трансформація? Поширення поняття цифровізації на заміну інформатизації [83, с. 57] не відповідає основоположним принципам інформатики як наукового напрямку. Можна погодитися, що цифровізація є однією зі складових інформатизації, якій нині приділяється підвищена увага задля прискорення цифрової трансформації всіх напрямів

діяльності [84]. Цікавою, на наш погляд, є думка, що «цифровізація – це сучасний етап розвитку інформатизації, що відрізняється переважаним використанням цифрових технологій» [85].

У Переліку наукових спеціальностей в Україні, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України зі змінами за 02.12.2022 [86], можна побачити спеціальності, в назві яких застосовують терміни «інформатика» й «інформаційні технології»: 01.05.01 Теоретичні основи інформатики та кібернетики в 01.05.00 Інформатика і кібернетика; 04.00.05 Геологічна інформатика в 04 Геологічні науки; 05.13.06 Інформаційні технології та 05.13.09 Медична та біологічна інформатика і кібернетика у 05.13.00 Інформатика, обчислювальна техніка та автоматизація, що належить до 05 Технічні науки; 14.03.11 Медична та біологічна інформатика і кібернетика у 14.03.00 Теоретична медицина, що належить до 14 Медичні науки; 27.00.07 Соціальна інформатика у 27 Соціальні комунікації, до яких належить і 27.00.02 Документознавство, архівознавство.

Разом з тим спостерігаємо трансформацію самої терміносистеми інформатики. Так, якщо порівняти Закон України «Про Національну програму інформатизації» [87] з його попередньою редакцією, то ми бачимо, що його назва не змінилася, але суттєво розширено статтю 1, яка визначає терміни зазначеної предметної сфери. Так, на заміну терміна «інформаційна технологія» запропоновано термін «цифрова технологія». З'явилося визначення терміна «цифровізація» та уточнено термін «інформатизація». Однак ні термін «цифрова трансформація», ні відповідний процес нова редакція Закону не визначає. Зрозуміло, що на час підготовки стандарту та його погодження із ТК 19 «Науково-технічна термінологія» інформації про зазначену редакцію Закону України «Про Національну програму інформатизації» [87] не було. Проте це не впливає на поняття «інформатизація архівної справи», а його уточнення може стати новим завданням для упорядників наступної редакції ДСТУ 2732.

Крім того, у зв'язку з проникненням інформаційних (цифрових) технологій у різні напрями діяльності архівних установ у новій редакції ДСТУ 2732 відповідно до цих змін було уточнено деякі терміни з попередньої редакції стандарту. Так, у визначенні терміна «бланк службового документа» зазначено, що уніфікованою формою службового документа

може слугувати електронний шаблон, що цілком прийнятне і сьогодні повсюдно в діловодстві.

Визначення нового терміна «копія фонду користування» свідчить про можливість створювати цифровий фонд користування, на який сьогодні спостерігається підвищений попит користувачів, зважаючи, що до нього можна організувати онлайн-доступ. Це набуває особливого значення в часи таких викликів, як обмеження, пов'язані з пандемією COVID-19 та воєнним станом на всій території України.

Визначення нового терміна «система довідкового апарату до документів архіву» містить важливе уточнення стосовно можливості напруцювання довідкового апарату архівної установи в електронній формі, що разом із цифровими копіями архівних документів можуть створювати очікувані сучасними користувачами архівні інформаційні пошукові ресурси, які зараз активно формуються та постійно наповнюють архівні установи.

Також потрібно зазначити, що низка термінів залишилися незмінними за своєю суттю, але формулювання їх визначень було приведено у відповідність до сучасної української мови, насамперед за пропозиціями ТК 19 «Науково-технічна термінологія».

Наукова новизна полягає в наданні переліку інноваційних термінів з електронного документознавства та електронного архівознавства, внесених до нової редакції ДСТУ 2732; термінів з діловодства та архівної справи, що не були зафіксовані в попередній редакції стандарту і наявність яких зумовлена змінами в нормативно-правовій базі у сфері архівної справи й діловодства та практиці діяльності цієї сфери, а також результатами виконання науково-дослідних робіт з документознавства та архівознавства, здійснених у період із часу прийняття чинної редакції стандарту.

Висновки. Динамічне розповсюдження нових видів документів і носіїв інформації, прийняття низки нормативно-правових актів та нормативних документів, пришвидшення темпів інформатизації архівної справи й діловодства України актуалізували розроблення нової редакції ДСТУ 2732. Ця робота виконувалась Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства на замовлення Державної архівної служби України. У статті окреслено склад трьох груп

нових термінів, внесених до стандарту: терміни з електронного діловодства й електронної архівної справи; терміни, що набули поширення в результаті прийняття нових нормативно-правових актів та нормативних документів у сфері архівної справи й діловодства; терміни, що наявні в попередній редакції, але їх формулювання було уточнено.

Список використаних джерел

1. ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Чинний від 01.07.2005. Київ : Держспоживстандарт України, 2005. 32 с.
2. Боряк Г. В. Сукупна архівна спадщина України: до проблеми змісту понять Державного та Національного фонду // Архіви України. 1995. № 4/6. С. 42–61.
3. Новохатський К. Є. Документ Національного архівного фонду документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // Архіви України. 1999. № 1/6. С. 26–34.
4. Новохатський К. Є. Документ як об'єкт інформаційних відносин в законах України: спроба огляду деяких визначень // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3 : Джерелознавчі дисципліни. С. 361–370.
5. Новохатський К. Є. Проблеми впровадження унормованої архівної термінології: «використання» чи «користування» // Архіви України. 2000. № 4/6. С. 4–9.
6. Дубровіна Л. А. Методологічні засади історичних досліджень в бібліотекознавстві та документознавстві: базові принципи і поняття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2005. № 5. С. 22–29.
7. Климова К. І. Термінологічна експансія: історія і ставка (впровадження зарубіжних термінів у терміносистеми наукових дисциплін документально-комунікаційного циклу) // Державне управління і право : зб. наук. праць : у 2 ч. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Ін-т держ. управління і права. Київ, 2006. Ч. 2, вип. 1. С. 8–17.
8. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 515 с.
9. Матяш І. Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 124–134.
10. Матяш І. Б. Основні поняття архівознавства // Архіви України. 2010. Вип. 3/4. С. 22–58.

11. Бездрабко В. В. Від діловодства до керування документаційними процесами: із досвіду термінологічних означень та розрізнення значень // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Ін-т держ. управління ; [за заг. ред. В. В. Бездрабко]. Київ : Четверта хвиля, 2009. Вип. 3. С. 13–22.
12. Бездрабко В. В. Термінологічні студії у сучасному вітчизняному документознавстві (1990-і – початок 2000-х рр.) // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, ф-т держ. управління ; [за заг. ред. В. В. Бездрабко]. Київ : [б. в.], 2007. С. 7–45.
13. Бездрабко В. В. Проблеми термінології вітчизняного документознавства у сучасному науковому контексті // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 21–23 трав. 2007 р. / [редкол.: Г. В. Боряк та ін.]. Київ : [б. в.], 2007. С. 15–18.
14. Солоіденко Г. І. Бібліотечна термінологія: проблеми упорядкування // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, ф-т держ. управління ; [за заг. ред. В. В. Бездрабко]. Київ : [б. в.], 2007. С. 87–97.
15. Солоіденко Г. І. Розвиток бібліотечної термінології в Україні у другій половині ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08. Київ, 2006. 20 с.
16. Солоіденко Г. І. Українська бібліотечна термінологія: становлення та основні етапи розвитку : моногр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2010. 204 с.
17. Стрішенець Н. В. Полісемія бібліотечних термінів // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 21–23 трав. 2007 р. / [редкол.: Г. В. Боряк та ін.]. Київ, 2007. С. 89–92.
18. Стрішенець Н. В. Сучасна американська бібліотечно-інформаційна терміносистема: бібліотекознавчий аспект : моногр. / Нац. акад. наук. України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : [б. в.], 2011. 502 с.
19. Комова М. В. Документознавча термінологія : навч. посіб. Львів : Львів. політехніка, 2003. 168 с.
20. Кулешов С. Г. О понятии «электронный документ» // Документация в информационном обществе : электронное делопроизводство и электронный архив : докл. и сообщ. на VI Междунар. науч.-практ. конф. (24–25 нояб. 1999 г.). Москва, 2000. С. 54–57.

21. Кулешов С. Г. Про базові поняття документознавства (нотатки з приводу змісту розділу «Загальні поняття» ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення» // Студії з архівної справи та документознавства. 1997. Т. 2. С. 72–76.
22. Кулешов С. Г. Про значення поняття «документ» // Бібліотечний вісник. 1995. № 1. С. 1–4.
23. Кулешов С. Г. Про деякі ключові поняття справочинства (матеріал до обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3 : Джерелознавчі дисципліни. С. 356–361.
24. Слободяник М. С. Уточнення поняття «документ» в контексті розвитку понятійного апарату документознавства // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20–22 трав. 2008 р. / [редкол.: В. А. Бітаєв та ін.]. Київ : ДАКККіМ, 2008. С. 78–80.
25. Христова Н. М. Герменевтика поняття «архівна евристика» // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16–18 трав. 2006 р. / [редкол.: Г. В. Боряк та ін.]. Київ, 2006. С. 195–197.
26. Швецова-Водка Г. Визначення документа // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, ф-т держ. управління ; [за заг. ред. В. В. Бездрабко]. Київ : [б. в.], 2007. С. 105–116.
27. Швецова-Водка Г. М. Визначення документа в архівознавстві // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1999. Т. 4. С. 99–102.
28. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 320 с.
29. Швецова-Водка Г. М. Загальна класифікація документа: зміни та доповнення // Бібліотечний Меркурій. 2021. № 2 (26). С. 143–164. URL: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2021.2\(26\).245132](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2021.2(26).245132) (дата звернення 03.01.2023)
30. Швецова-Водка Г. М. Історичний розвиток значень поняття «документ» // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : міжвуз. зб. наук. праць. Київ, 1997. С. 179–187.
31. Тур О. М. Документознавча термінологія: проблеми уніфікації та стандартизації : моногр. Кременчук : ПП Щербатих, 2018. 301 с.
32. Тур О. М. Уніфікація та стандартизація документознавчої термінології в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. 32 с.

33. ДСТУ 2226-93. Автоматизовані системи. Терміни та визначення. Київ : Держстандарт України, 1993. 92 с.
34. ДСТУ 2392-94. Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення. Київ : Держстандарт України, 1994. 53 с.
35. ДСТУ 3966:2000. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Київ : Держстандарт України, 2000. 36 с.
36. ДСТУ ISO 869-99. Термінологічна робота. Гармонізування понять та термінів. Київ : Держстандарт України, 2000. 13 с.
37. ДСТУ 4423-1:2005. Інформація та документація. Керування документальними процесами. Ч. 1 : Основні положення (ISO 15489-1:2001, MOD). Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 28 с.; ДСТУ 4423-2:2005. Інформація та документація. Керування документальними процесами. Ч. 2 : Настанови (ISO/TR 15489-2:2001, MOD). Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 44 с.
38. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3815-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> (дата звернення 03.01.2023).
39. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення 03.01.2023).
40. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27.01.1995 № 32/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-вр> (дата звернення 03.01.2023).
41. Про стандартизацію : Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення 03.01.2023).
42. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення 03.01.2023).
43. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення 03.01.2023).
44. Правила роботи архівних установ України : затв. наказом М-ва юстиції України від 08 квіт. 2013 р. № 656/5 : зареєстр. в М-ві юстиції України 10 квіт. 2013 р. за № 584/23116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13#Text> (дата звернення 03.01.2023).
45. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на

- підприємствах, в установах і організаціях : затв. наказом М-ва юстиції України від 18 черв. 2015 р. № 1000/5 : зареєстр. в М-ві юстиції України 22 черв. 2015 р. за № 736/27181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15> (дата звернення 03.01.2023).
46. Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання : затв. наказом М-ва юстиції України від 11 листоп. 2014 р. № 1886/5 : зареєстр. в М-ві юстиції України 11 листоп. 2014 р. за № 1421/26198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14> (дата звернення 03.01.2023).
47. Типова інструкція з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2018 р. № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-п#n18> (дата звернення 03.01.2023).
48. ISO 30300:2020 Information and documentation – Records management – Core concepts and vocabulary. Second edition. 2020. 17 p. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:30300:ed-2:v1:en> (дата звернення 05.01.2023).
49. ISO 15489-1:2016 Information and documentation – Records management – Part 1: Concepts and principles. Second edition. 2016. 30 p. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5a1c710fbce17620f861bf47/t/5a45d41353450a6f05e9b138/1514525716795/ISO%2B15489-1-2016.pdf> (дата звернення 05.01.2023).
50. ISO 5127:2017 Information and documentation – Foundation and vocabulary. Second edition. 2017. 353 p. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:5127:ed-2:v1:en> (дата звернення 05.01.2023); ДСТУ ISO 5127:2018. Інформація та документація. База та словник термінів (ISO 5127:2017, IDT).
51. Українська архівна енциклопедія / Держ. ком. архів. України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; редкол.: І. Б. Матяш (голова), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; ред.: С. С. Артамонова, А. М. Катренко. Київ : Горобець, 2008. 882 с.
52. Архівознавство : підруч. для студентів іст. ф-тів вищих навчальних закладів України / за заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. 356 с.
53. Про проведення експертизи цінності документів : постанова Кабінету Міністрів України від 08 серп. 2007 р. № 1004/. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-п> (дата звернення 22.12.2022).

54. Рудюк В. В. Критерії класифікування електронних ділових документів: сучасні тенденції та перспективні схеми // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2006. № 3. С. 54–60.
55. Ковтанюк Ю. С. Класифікація документів з електронними носіями інформації // Архіви України. 2012. № 2. С. 45–76. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ay_2012_2_5.pdf (дата звернення 23.12.2022).
56. 24 серпня Україна увійде в режим paperless – Зеленський // Українська правда. 17 трав. 2021 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/05/17/673929/> (дата звернення 22.12.2022).
57. Про роботу Державної архівної служби України, державних архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2019 році та їхні завдання на 2020 рік // Архіви України. 2020. № 1. С. 9–83. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ay_2020_1_4.pdf (дата звернення 22.11.2022).
58. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2020 році та пріоритети Укрдержархіву на 2021 рік / Держ. архів. служба України. Київ, 2021. 90 с. // Поточний архів Укрдержархіву.
59. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 році та пріоритети на 2022 рік. 94 с. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/3BIT.pdf> (дата звернення 22.11.2022).
60. Сельченкова С. В. Діловодство : практ. посіб. Київ : Інкунабула, 2009. 480 с.
61. Про вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. Формат електронного повідомлення : наказ М-ва освіти і науки, молоді та спорту від 20.10.2011 № 1207 : зареєстр. в М-ві юстиції України 15 листоп. 2011 р. за № 1306/20044 // Офіц. вісн. України. 2011. № 91. Ст. 3321.
62. Регламент організації взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2018 р. № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-п#n1251> (дата звернення 03.01.2023). <https://doi.org/10.52997/jad.8.03.2018>
63. Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання : затв. наказом М-ва юстиції України від

- 11 листоп. 2014 р. № 1886/5 : зареєстр. в М-ві юстиції України 11 листоп. 2014 р. за № 1422/26199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14#n4> (дата звернення 03.01.2023).
64. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 № 852–IV // Офіційний вісник України. Київ, 2003. № 25. Ст. 1175.
65. Гребенніков В. В. Історія криптології & секретного зв'язку . Ужгород, 2013. 803 с. URL: https://www.academia.edu/39113887/Історія_криптології_and_секретного_зв'язку (дата звернення 30.12.2022).
66. Чернявська О. В. Історія розвитку обчислювальної техніки. Механічний період. URL: <https://cherto4ka.xyz/posibniki/history/page2.html> (дата звернення 30.12.2022).
67. Чернявська О. В. Історія розвитку обчислювальної техніки. Електро-механічний період. URL: <https://cherto4ka.xyz/posibniki/history/page18.html> (дата звернення 30.12.2022).
68. Про затвердження Положення про організацію і функціонування Державного реєстру України осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : постанова Кабінету Міністрів України від 09 черв. 1997 р. № 571. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/571-97-п> (дата звернення 30.12.2022).
69. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення 30.12.2022).
70. Питання системи обліку публічної інформації : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2011 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1277-2011-п> (дата звернення 30.12.2022).
71. Калакура Я. С. Архівознавство в контексті міждисциплінарних зв'язків // Студії з архівної справи та документознавства. 2009. Т. 17. С. 24–29.
72. Бездрабко В. В. Архівна освіта в Україні: традиції й тенденції // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 129–147. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130491/10-Bezdrabko.pdf> (дата звернення 02.12.2022).
73. Кисельова Л. А. Деякі правові аспекти визначення характеристик електронних документів // Студії з архівної справи та документознавства. 2005. Т. 13. С. 119–122.
74. Попова І. М. Правове регулювання засвідчення копій електронних документів // Правова інформатика. Київ, 2011. № 3/4. С. 43–49. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/11pimked.pdf> (дата звернення 10.01.2023).

75. Зозуля Н. Оригінали та копії електронних документів: процедура, яку складно реалізувати // Українське право. 09 трав. 2018 р. URL: <https://ukrainepраво.com/scientific-thought/naukova-dumka/oryginaly-ta-kopiyi-elektronnykh-dokumentiv-protsedura-yaku-skladno-realizuvaty/> (дата звернення 10.01.2023).
76. Про розгляд у порядку письмового провадження без повідомлення учасників справи матеріалів касаційної скарги Комунального підприємства виконавчого органу Київради (Київської міської державної адміністрації) «Київтеплоенерго» на постанову Північного апеляційного господарського суду (головуючий суддя – Владимиренко С. В.; судді: Ходаківська І. П., Демидова А. М.) від 17 трав. 2021 р. у справі № 910/17662/19 за позовом Комунального підприємства виконавчого органу Київради (Київської міської державної адміністрації) «Київтеплоенерго» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Водоканал – Сервіс» (третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача: Акціонерне товариство «К.Енерго») про стягнення 1 062 884, 55 грн : постанову іменем України від 23 верес. 2021 р. Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: Студенець В. І. – головуючий, судді: Кондратова І. Д., Мамалуй О. О. м. Київ. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99818578?fbclid=IwA%20R3Gf8YkKD1XD_ljuAQ06GRTn6OuQMLqkVDSKRlc3XUK22jiUUuhwB7VaeY (дата звернення 10.01.2023).
77. Ковтанюк Ю. С. До питання створення електронних копій електронних документів, засвідчених паперових копій електронних документів і цифрових копій паперових документів // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : моногр. / відп. ред. І. І. Тюрменко. Київ : НАУ, 2021. С. 88–101. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53328/1/M_2.4_Стр.88-101.pdf (дата звернення 10.01.2023).
78. Данькевич Ю. В. Документ у системі комунікації сучасної інформаційної установи: трансформація та подальший розвиток // Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 382–407. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-196-1-15> (дата звернення 10.01.2023).
79. Щодо способів підробки документів, а також ознак (властивостей) підроблених документів, за якими вони можуть бути виявлені : лист Національного банку України від 16.02.2007 № 48-012/214-1688 / Департамент з питань запобігання використанню банківської системи для легалізації

- кримінальних доходів та фінансування тероризму. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1688500-07> (дата звернення 15.12.2022).
80. Kornaga Y., Garmatin V., Hryshko A., Maksimiyuk A., Gasanov V. Protection of an electronic document using a consolidated approach to the application of electronic digital signature = Захист електронного документа за допомогою консолідованого підходу до застосування електронного цифрового підпису // Адаптивні системи автоматизованого управління. Київ, 2019. № 34, Т. 1. С. 23–31. URL: <http://asac.kpi.ua/article/view/178225/179218> (дата звернення 03.01.2023).
81. План заходів з реалізації Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 лип. 2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p#n9> (дата звернення 15.11.2022).
82. Про затвердження «Порядку приймання-передавання електронних документів Національного архівного фонду на постійне зберігання» : наказ М-ва юстиції України від 30.12.2020 № 4555/5 : зареєстр. у М-ві юстиції України 30 груд. 2020 р. за № 1317/35600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1317-20> (дата звернення 05.12.2022).
83. Смирнова Т. А. Комунікаційна система сучасного підприємства в умовах розвитку цифрової економіки // Економічний простір : зб. наук. праць. Дніпро, 2021. № 172. С. 56–60. URL: <https://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/942/913> (дата звернення 20.01.2023).
84. Тесля Ю. М. Складові програми цифрової трансформації. Цифровізація і інформатизація. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=h8m-G7xWX7w> (дата звернення 15.11.2022).
85. Кулинич М. Б. Тенденції становлення цифрової економіки в глобальному економічному просторі // Modern Economics. Миколаїв, 2019. № 16. С. 57–63. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/16-2019/kulynych.pdf> (дата звернення 20.01.2023).
86. Перелік наукових спеціальностей : затв. наказом М-ва освіти і науки, молоді та спорту України від 14 верес. 2011 р. № 1057 : зареєстр. в М-ві юстиції України 30 верес. 2011 р. за № 1133/19871. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11> (дата звернення 15.11.2022).
87. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01 груд. 2022 р. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20> (дата звернення 15.11.2022).

Vita Boiko

*Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Records Management
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-5725-9641

e-mail: vitaminzik5@gmail.com

Yurii Kovtaniuk

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-4120-1875

e-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

Serhii Kuleshov

*Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Records Management
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1950-9651

e-mail: posena@ukr.net

Current state of archival affairs and records management terminology standardization in Ukraine

The purpose of the study is to outline the composition of terms in recordkeeping and archival affairs. These terms are defined in the new draft version of the National Standard's DSTU 2732 "Records management and archival affairs. Terms and definitions". **The article methodology** is based on general scientific methods, in particular system, conceptual, retrospective, and comparative analysis. **Scientific novelty** is to provide: list of innovative terms of electronic document management and electronic paperless archiving included in the DSTU 2732; list of records management and archival affairs terms that were not defined at the current version of the standard and are in use de-facto due to changes in the records management and archival affairs legal framework and current practice in this area; and list of those introduced as outcome of research in records management and archival affairs, performed since the adoption of the current version of the standard. **Conclusions.** Dynamic distribution of the new document and media types, adoption of the modern regulatory and normative acts, accretion of computerization at archival affairs and records management in Ukraine were resulted in the development of the new version of DSTU 2732. This work ordered by the State Archives Service of Ukraine was performed by the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Document Science. Article

outlines three groups of new terms included in the standard: terms related to electronic records management and electronic archival affairs; terms de-facto widespread because of the new records management and archival affairs legal framework adoption; terms that exists in the current version, but their wording requires clarification.

Key words: standard, terms, records management, archival affairs, document science, archival science, standardization, Ukraine.

*Стаття підготовлена 21 грудня 2022 року;
подана до друку 15 лютого 2023 року.*

Ганна Володимирівна Індиченко,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-2225-0214
e-mail: Indychenko@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКА МІЖАКАДЕМІЧНА СПІВПРАЦЯ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМИ (1953–1970)

Мета роботи. У дослідженні на підставі маловідомих і почасти недосліджених архівних документів проведено історичну реконструкцію українсько-угорського наукового академічного співробітництва 1953–1970 років. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-архівознавчого, джерелознавчого, хронологічного методів, а також методів аналітико-синтетичного опрацювання документів і наукової експертизи. **Наукова новизна** роботи полягає в систематизації та аналізі розлогого комплексу архівних джерел з історії українсько-угорських міжакадемічних зв'язків, уведенні до наукового обігу ще не досліджених архівних документів та здійсненні на їхній основі комплексної реконструкції напрямів та форм співробітництва академічних установ і окремих учених України та Угорщини. Також цим дослідженням

здійснюється популяризація Архівного фонду НАН України. **Висновки.** Грунтуючись на аналізі архівних документів і використовуючи окремі наукові розробки українських учених у досліджуваній проблематиці, робимо висновок, що наукове співробітництво між українськими та угорськими вченими протягом 1953–1970 рр. розвивалося динамічно і спрямовувалося на вирішення важливих наукових питань. Особливо плідним виявилось співробітництво в напрямі практичного впровадження результатів наукових досліджень. Якщо в 50-х роках і на початку 60-х років ХХ ст. співробітництво мало частково ознайомчий характер із напрацюваннями як українських, так і угорських науковців, то з середини 60-х років ХХ ст. двостороння співпраця актуалізувалася завдяки виконанню спільних науково-дослідних розробок за багатьма

напрямами. Найдієвішою була спільна діяльність у галузі біохімії, хімії, фізіології, геології, геофізики, зоології, математики, кібернетики, а також у соціогуманітарних науках.

Ключові слова: співробітництво, наука, історична реконструкція, архівний документ, Україна, Угорщина, Архів Президії НАН України, Інститут архівознавства НБУВ.

Актуальність теми дослідження. Архівні документи з питань міжнародної наукової діяльності мають великий інформативний потенціал для дослідника в реконструкції цілісної історії української академічної науки. Хоч Архівний фонд НАН України активно розробляється вітчизняними науковцями, досі лишається комплекс документних ресурсів з міжнародної наукової діяльності, які маловідомі, частково не досліджені і потребують ретельного опрацювання, введення в науковий обіг і підготовки на їхній основі аналітичних наукових доробків. Це дослідження актуальне з позицій цілісного вивчення співробітництва між українськими й угорськими вченими із залученням широкого кола архівних документів, що сприятиме відтворенню двосторонніх відносин України та Угорщини в науковій сфері широкого хронологічного зрізу.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджувана нами проблема лише частково висвітлювалася в наукознавстві в контексті переважно загального вивчення міжнародної діяльності АН УРСР або часткового дослідження цього питання за окремими напрямами. Спеціальних наукових досліджень за запропонованою темою не проводилося.

У галузі гуманітаристики слід згадати наукові розвідки О. Адамашин [1] та С. Віднянського [2]. А. Загородній окреслив загальний розвиток міжнародного наукового співробітництва НАН України за час, коли президентом Академії наук був акад. Б. Є. Патон [3]. Джерелознавчі дослідження історії НАН України широкого хронологічного діапазону провадяться Інститутом архівознавства НБУВ (далі – ІА НБУВ) і висвітлюються у збірниках документів і матеріалів, в яких, починаючи від моменту активізації міжнародної наукової діяльності АН УРСР, публікуються й окремі документи з її міжнародної діяльності, зокрема щодо періодів 1956–1960 рр. і 1961–1965 рр. [4]. Авторка статті здійснювала джерелознавчий пошук та науково-археографічне редагування архівних документів за згадані роки та опублікувала низку наукових розвідок з

міжнародної діяльності АН УРСР. Авторка ставить за мету також популяризувати архівну спадщину української академічної науки, оскільки основою дослідження є архівні документи.

Наукова розвідка спирається передусім на архівні матеріали. До дослідження було залучено широке коло архівних документів, які відклалися в Архіві Президії НАН України та ІА НБУВ, а також у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та окремих архівах науково-дослідних установ НАН України. Основний масив досліджених документів походить з Архіву Президії НАН України, де опрацьовано опис «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями». В архівних справах за цим описом відклалися звітні документи з міжнародної діяльності АН УРСР та її установ, плани відряджень, звіти окремих учених про відрядження до Угорщини, довідки та інформації, направлені до директивних органів, листування з установами АН УРСР та АН СРСР з приводу прийому вчених, а також з угорськими науковими установами тощо.

В ІА НБУВ зберігаються фонди окремих академічних установ та видатних учених НАН України. У контексті пропонованого дослідження залучено документи ф. 258 «Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР», ф. 264 «Інститут математики АН України», ф. 360 «Об'єднаний Інститут економіки НАН України». Документи з міжнародної діяльності із цих фондів репрезентовані щорічними звітами, довідками про відвідування установ іноземними вченими, звітами окремих учених про наукові відрядження до Угорщини, пропозиціями від академічних установ до Президії АН УРСР з обґрунтуванням доцільності відряджень співробітників до наукових установ Угорщини в рамках виконання науково-дослідних робіт тощо. З особових фондів видатних учених опрацьовано за темою дослідження ф. 7 «Бродський Олександр Ілліч» з огляду на міжособистісні контакти видатного українського фізико-хіміка з угорськими колегами.

Мета дослідження. У дослідженні запропоновано історичну реконструкцію співробітництва науково-дослідних установ АН УРСР із науково-дослідними установами Угорщини протягом 1953–1970 рр. на основі залучення до аналізу передусім маловідомих та ще не введених до наукового обігу архівних документів.

Виклад основного матеріалу. Від середини 50-х років ХХ ст. дещо послабився політичний тиск на українську науку. До цього часу завершився період відновлення академічної науки після суттєвих людських і матеріально-технічних втрат у Другій світовій війні. Українська наука швидкими темпами розвивалася, відбудовувалася матеріально-технічна база, формувалися та діставали визнання наукові школи під проводом видатних українських учених не лише в Україні та СРСР, а й за кордоном. Прискореними темпами розвивалися такі галузі науки, як ядерна фізика, радіофізика й електроніка, обчислювальна математика, кібернетика, хімія, геологія тощо.

Наукові дослідження українських учених активно впроваджувались у практику – промисловість, сільське господарство, військово-промисловий комплекс, космічні розробки. Дещо активізувалися дослідження в галузі соціогуманітаристики. Особливо плідно розвивалося міжнародне наукове співробітництво з країнами Східної та Центральної Європи, з якими Україну пов'язували географічна близькість і спільні моменти історії. Динамічними та взаємовигідними були зв'язки українських та угорських учених, а напрями співпраці постійно розширювалися.

Найбільш багатогранною формою двостороннього співробітництва була участь у міжнародних наукових заходах – сесіях, конференціях, конгресах, здійснювалися також взаємне відвідування делегаціями й окремими вченими науково-дослідних організацій України та Угорщини, наукова спеціалізація на базі академічних установ, обмін науковими виданнями і науково-технічною документацією, реалізація спільних наукових проєктів тощо.

Зауважимо, що загальне керівництво міжакадемічним науковим співробітництвом здійснювалося централізовано: як зазначає А. Загородній, «відповідно до загальних планів роботи АН СРСР і Державного комітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки» [3, арк. 99]. Це ускладнювало й бюрократизувало науково-організаційну роботу за цим напрямом. Українська академія наук постійно намагалася позбутися чинницької опіки з боку союзних органів, або хоча б її послабити, на що були спрямовані рішення, ухвалені Президією АН УРСР стосовно посилення ефективності міжнародної наукової діяльності Академії наук та певної її незалежності від союзної академії.

Необхідно зважати на той факт, що наукові розробки українських учених були добре відомі іноземним дослідникам, адже на той час українська академічна наука вже завоювала міжнародний авторитет, формувалися потужні наукові школи, розширювалася географія академічної науки та розбудовувалась її структура. Не дивно, що АН СРСР зарубіжні академії наук та інші організації буквально «закидували» запитами щодо надання відповідних можливостей у відвідуванні провідних українських установ та подальшій спеціалізації на їхніх базах своїх учених.

Від середини 50-х років ХХ ст. органами державної влади СРСР було ухвалено низку рішень, спрямованих на надання науково-технічної допомоги країнам т. зв. *народної демократії*, вчені яких почали проходити спеціалізацію у провідних дослідних центрах Союзу. Для українських учених також частково відчинялися кордони, більш прилюдною ставала українська наука й для угорської наукової спільноти.

Період з 1953 р. до 1960 р. можна вважати етапом формування напрямів співробітництва, ознайомлення з досвідом наукових досліджень українськими й угорськими дослідниками, тоді як після 1960-х років двостороння наукова співпраця набула нових рис та форм, втілюючись у реалізацію спільних наукових розробок. Слід наголосити на значній кількості міжнародних наукових заходів, організатором яких була АН УРСР у цей період, що сприяло зміцненню наукового співробітництва з країнами Центрально-Східної Європи [5].

Поштовхом до двостороннього наукового співробітництва можна вважати візит делегації угорських учених до АН УРСР, який тривав з 24 по 29 липня 1953 р. Угорську академію наук (далі – УАН) представляли її президент акад. І. Русняк та акад. І. Терє. Президент АН УРСР акад. О. В. Палладін влаштував 25 липня прийом на честь гостей, під час якого розповів про наукові дослідження в різних галузях наук, здійснювані АН УРСР. Акад. І. Русняк натомість ознайомив присутніх з діяльністю УАН. Угорські вчені відвідали Інститут біохімії, Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця, Анатомічний музей, Інститут зоології, а також Державний музей Т. Г. Шевченка [6, арк. 91].

Подальша співпраця розвивалася динамічно. У 1957 р. установи АН УРСР відвідали 15 угорських учених різних наукових спеціалізацій. Якщо ж наводити статистику відвідувань наукових установ

науковцями України й Угорщини, наприклад, у 1958–1962 рр., то звітні документи АН УРСР з міжнародної наукової діяльності надають нам такі цифри: в 1958 р. установи АН УРСР відвідали 20 угорських учених, а в угорських установах побували 8 учених АН УРСР [7, арк. 82–110]; в 1959 р. наукові установи АН УРСР відвідав 21 учений УАН. Протягом 1960 р. в установах АН УРСР побували 25 угорських учених і спеціалістів. Цього ж року в наукових відрядження в УНР перебували 16 наукових працівників АН УРСР. Якщо в 1961 р. 18 учених Угорщини відвідали українські академічні установи, то вже в 1962 р. їхня кількість становила 83 особи [8, арк. 1–26]. Зазначені цифри засвідчують той факт, що співробітництво в науковій сфері між Україною та Угорщиною розвивалося на постійній основі з тенденцією до щорічної активізації.

У галузі фізіології, мікробіології, хімії, біохімії співробітництво українських та угорських учених розвивалось особливо пришвидшеними темпами. Акад. О. В. Палладін ще в 1953 р. був обраний почесним членом Угорської академії наук, він неодноразово відвідував угорські науково-дослідні установи біохімічного профілю. Перебуваючи в Угорщині в 1961 р., акад. О. В. Палладін брав участь у роботі національного з'їзду фізіологів, виступивши з доповіддю.

Привертає увагу перебування в Києві у травні 1955 р. угорської делегації у складі відомого біохіміка акад. Штрауба Ф. Бруно – директора Медико-хімічного інституту, члена Президії УАН, академіка-секретаря Відділу біологічних наук цієї академії, а також наукового співробітника Науково-дослідного інституту сільського господарства УАН, д. б. н. Ласло Гашпара.

Під час візиту угорські вчені відвідали Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського, де виявили інтерес до розробок у галузі застосування мічених атомів для хімічних досліджень, а також Інститут фізіології рослин і агрохімії, в якому ознайомилися з роботами із застосування мічених атомів для агрохімічних досліджень; в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця науковці зацікавилися розробками лабораторії біофізики. Крім того, акад. Штрауб Ф. Бруно після завершення роботи делегації залишився в Києві та брав участь у роботі Всесоюзного з'їзду фізіологів, біохіміків і фармакологів, що проходив у Києві з 19 по 28 травня 1955 р. [9, арк. 9–10].

Налагодити довготривалі наукові зв'язки в галузі хімії вдалось у грудні 1955 р., коли протягом трьох днів у Києві перебувала делегація угорських учених-хіміків у складі директора Хімічного інституту УАН акад. Гези Шай, заступника директора цього інституту к. х. н. Дьєрдьє Олаха та наукового співробітника, к. х. н. Дьюлі Харді. Під час цього візиту були встановлені наукові зв'язки угорських учених з ученими українських академічних інститутів – фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського, органічної хімії, загальної та неорганічної хімії [9, арк. 11].

Відбувався науковий обмін останніми досягненнями між українськими та угорськими біохіміками. Зокрема, в 1957 р. Інститут біохімії відвідала заступник директора Інституту біохімії УАН проф. Собольчі Ласлоне, яка виступила з доповіддю про нові дані в галузі вивчення угорськими біохіміками дегідрати 3-фосфогліцеринового альдегіду [10, арк. 1–16].

Розробка та випробування нових білкових, ферментних, вітамінних та інших біологічно активних сполук були одними з наукових пріоритетів діяльності провідної української біохімічної установи. Результати роботи за цим напрямом привертати увагу угорських біохіміків. Прикладом цього може слугувати тривала спеціалізація (з другої половини квітня по травень 1961 р.) в українському Інституті біохімії угорської вченої-біохіміка Етельки Біску, яка ознайомлювалася з роботами в галузі методики вивчення механізму денатурації білка. За цією тематикою дослідницю цікавили як теоретичні розробки, так і конкретні методики. Зокрема, клопочучись про відрядження, вчена зазначала, що «хотіла б працювати у проф. В. О. Беліцера в Інституті біохімії Академії наук УРСР у Києві» [11, арк. 91].

Привертає увагу насамперед своєю довготривалістю наукове відрядження до Угорщини в 1958 р. акад. В. П. Комісаренка і наукового співробітника Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, к. мед. н. Т. К. Валуєвої. Українські вчені упродовж чотирьох тижнів вивчали досягнення угорських колег у галузі патофізіології та ендокринології.

Слід зазначити, що в українському академічному просторі тривалі наукові відрядження до 1960 р. були ще поодинокими через брак інвалюти та недостатність квот для українських учених, які надавала АН СРСР для відряджень за кордон. Досвід організації досліджень у цій галузі

угорських учених, безперечно, мав стати в пригоді в Україні, зокрема для налагодження роботи Науково-дослідного інституту ендокринології та обміну речовин, засновником і першим директором якого в 1965 р. став акад. В. П. Комісаренко.

Загалом розвиток двостороннього наукового співробітництва в галузі фізіології був пріоритетним для двох академій наук, про що свідчить значна кількість відряджень учених-фізіологів України та Угорщини. У 1960 р. завідуючий фізіологічною лабораторією УАН проф. Оскар Корєф ознайомився з науковою діяльністю Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця та взяв участь у роботі конференції з питань біофізики й механізму дії іонізуючої радіації, проведеної в м. Києві Інститутом біофізики АН СРСР та Інститутом фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР [12, арк. 25–41].

Знаковим виявилось відрядження в жовтні 1962 р. к. б. н. Б. Є. Єсипенка до Угорщини. Український учений відвідав Інститут експериментальної медицини, Інститут фізіології медичного університету в Будапешті, в м. Печ – інститути анатомії, фізіології, Інститут біофізики медичного університету, а також одну з лабораторій Інституту експериментальної хірургії. Борис Єсипенко детально ознайомився з напрямками роботи кожної відвіданої ним установи. У звіті про результати відрядження український дослідник відзначав експериментальну роботу угорських колег за темою «Про роль гіпоталамусу у взаємовідношеннях органів видільної та травної систем». Результати цієї роботи, на думку Б. Є. Єсипенка, мали велике значення для тематики, яку розробляла лабораторія фізіології виділення Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, і дістали втілення у спільній публікації з угорським фізіологом [13, арк. 52–57].

Протягом трьох тижнів (26 січня – 17 лютого 1963 р.) с. н. с. Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця І. В. Касьяненко ознайомлювалася з роботою лікувальних закладів та наукових установ у містах Будапешт, Сегед, Дебрецен [14, арк. 27–52]. Український фізіолог оволоділа новітніми методами функціональних досліджень шлунково-кишкового тракту, ознайомила з експериментальними науковими дослідженнями в галузі травлення, новими біохімічними дослідженнями, досягненнями угорських учених у галузі ендокринології. Також під час відрядження українська дослідниця засвоїла методи біопсії шлунка, печінки, де-

тально ознайомилася з методом лапароскопії, зробила креслення нового зонду для біопсії шлунка, сконструйованого доц. Варро тощо. Дослідниця у звіті про результати відрядження зауважувала, що «на даний час в Україні не використовують біопсію печінки, лапароскопію, біопсію шлунка, важливих функціональних методів досліджень шлунково-кишкового тракту і печінки. Ці методи мають велике значення для діагностики різних захворювань, у т. ч. раку і цирозу» [14, арк. 51–52], саме тому вона наполягала на їх широкому впровадженні в столичних і обласних лікарнях. Інга Касьяненко звертала увагу на необхідність широкого впровадження в лікарнях і біохімічних проб, які вона детально описала у своєму звіті. Важливо, що за результатом цього відрядження було проведено наукову конференцію відділу клінічної фізіології Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, кафедри терапії Київського медичного інституту й Київської лікарні Міністерства охорони здоров'я УРСР і прийнято постанову щодо впровадження в лікарську практику цієї лікарні згаданих напрацювань.

Від 13 грудня до 3 травня 1966 р. в науковому відрядженні в Угорщині перебував с. н. с. Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця к. мед. н. В. Б. Тимченко, який вивчав найновішу електронну мікроскопічну техніку та її застосування в дослідженнях тонкої структури синаптичних утворень центральної нервової системи в Інституті анатомії акад. УАН Яноша Стентаготаї (Будапештський медичний університет). Український науковець ознайомлювався з морфологічною технікою досліджень у цьому напрямі. Інститут анатомії був обраний для відрядження у зв'язку з широким визнанням наукового доробку цього закладу [15, арк. 258–269]. Наукові розробки всевітньо відомого вченого акад. Яноша Стентаготаї в галузі макро- і мікроструктури, морфології й фізіології нервової системи викликали неабиякий науковий інтерес серед українських учених.

Інтенсивним також було співробітництво біохіміків. З 17 по 21 червня 1963 р. з метою обміну досвідом роботи в галузі вивчення білків завідувач лабораторією структури і функцій білка Інституту біохімії АН УРСР акад. В. О. Беліцер відвідав Інститут біохімії УАН, де відбулось обговорення досліджень за цим напрямом роботи, участь у якому взяв український учений. Він зазначав, що «академік Штрауб [Ф. Бруно]

попередив мене, що від мене очікуються передусім критичні зауваження і щоб я, не соромлячись, виказував свої міркування» [16, арк. 58]. За результатами відрядження український учений визнав за потрібне звернутися до вченої ради Інституту біохімії з проханням до Президії АН УРСР порушити питання про передання Інституту біохімії АН УРСР технічної документації на виготовлення автоматичного колектора фракцій, розробленого Інститутом біохімії УАН, який після виготовлення та апробацій міг би успішно впроваджуватися в лабораторіях, що стосувалися колоночної хроматографії [16, арк. 56–61].

У Будапешті з 13 по 16 серпня 1963 р. відбувався симпозіум з питань трансформацій та бактеріоціногенії, організований УАН та Угорським інститутом генетики, участь в якому брала к. б. н., с. н. с. Інституту мікробіології ім. Д. К. Заболотного Д. Т. Дехтяренко. Від 2 вересня до 29 вересня 1963 р. к. б. н. Т. В. Варецька працювала в Інституті біохімії УАН, де ознайомлювалася з дослідженнями в галузі вивчення структури і функцій білків, опановувала сучасні методи виділення та очистки білків-ферментів і метод обмеженого протеолізу білків для використання його у вивченні структури білкової молекули. Цей науковий візит становив інтерес у зв'язку з розробкою наукової теми «Макроструктура білків і значення її природних і штучних модифікацій для біологічних функцій» [16, арк. 113–116]. У 1962 р. угорський мікробіолог О. Ференц працював у відділі патогенних організмів Інституту мікробіології ім. Д. К. Заболотного, де ознайомлювався з дослідженнями в галузі фітонцидів.

Значні перспективи відкривалися перед українськими та угорськими ученими – *зоологами і ботаніками* у вивченні флори і фауни, а також *геологами* в дослідженні Карпатського регіону. У царині ботаніки спільні дослідження провадилися в галузі систематики рослин. Центральний республіканський ботанічний сад встановив і підтримував постійні зв'язки з угорськими ботаніками, обмінюючися науковими виданнями, інформацією про колекції рослин, насінням та посадковим матеріалом.

Обміну досвідом у галузі зоології сприяв візит до Інституту зоології АН УРСР у 1957 р. директора Будапештського геологічного інституту, палеонтолога, проф. М. П. Крицюя, який детально вивчав роботу відділу палеозоології. Угорськими й українськими зоологами вивчався колекційний матеріал. Так, у 1960 р. завідуючий відділом Інституту зоології

АН УРСР д. б. н. М. А Воїнственський перебував в Угорщині у відрядженні, під час якого вивчав матеріали з викопної фауни наземних хребетних, що зберігаються в угорських музеях, виокремив частину матеріалів з УРСР (одеські карстові печери, печери гірського Криму), які не могли точно визначити в СРСР через недостатню кількість порівняльного матеріалу, а також встановлював контакти з ученими-палеозоологами УНР. Також ним виконувалося завдання ознайомитися з організацією мисливського господарства Угорщини. Під час відрядження були опрацьовані палеонтологічні колекції Зоологічного музею, матеріали Геологічного інституту УАН, відбулися відвідини Будапештського університету (кафедри порівняльної анатомії та загальної біології, систематики, палеозоології), печер, де проводилися розкопки й дослідження, Біологічного інституту в Тихані. Ознайомлення з печерами було важливим з огляду на те, що низка кримських об'єктів є подібними за характером до угорських, і тому розглядалася можливість організації подальшої роботи за тими методами, які використовували угорські вчені. Результатом стали домовленості про обмін матеріалами. Український учений підкреслював, що УАН проводилася робота зі створення «Фауни Угорщини», і в Україні здійснювалася така сама робота стосовно фауни УРСР. Отож виникає низка загальних питань для спільного вирішення, оскільки фауна УРСР та Угорщини є дуже близькими. Цінним видався й досвід організації мисливських господарств Угорщини. Важливі відомості було отримано відносно годування, утримання й розведення фазанів, що було корисним для України, де в той період було розпочато роботу з розведення цих птахів і відповідні господарства ще перебували на стадії організації. Український учений відвідав й інші господарства, в яких розводили велику дичину – оленів, ланей, муфлонів, диких свиней, косуль. Набуті знання, на його думку, можна було б успішно використати в господарствах подібного типу у Криму й Карпатах. Корисним виявилось й ознайомлення із системою організації мисливських добровільних товариств в Угорщині [17, арк. 3–12].

У 1961 р. науковий співробітник Інституту ґрунтознавства та агрохімії УАН Йозеф Бочкай відвідав український Інститут зоології. Угорський учений-зоолог Іштван Немет ознайомився у провідній зоологічній науковій установі України з дослідженнями з питань захворювання риб

та боротьби з паразитами, що викликають різні хвороби. У його індивідуальному плані роботи в українській установі йдеться про стрімкий розвиток рибництва в Угорщині. Отже, нагальним на той період було вивчення наукових доробків провідних науково-дослідних європейських установ з аналогічними дієвими розробками, зокрема в Інституті зоології АН УРСР. Такі розвідки провадилися під керівництвом відомого українського науковця з вивчення захворювань риб через паразитів і розробника заходів боротьби з ними акад. О. П. Маркевича [11, арк. 43].

У 1962 р. було здійснене відрядження к. б. н., с. н. с. П. М. Мажуги до Угорщини в лабораторію проф. Кромплехера з метою вивчення новітніх методик гістологічних досліджень [18, арк. 135]. У липні 1963 р. на Міжнародній конференції з питань нейроморфології м. н. с. Інституту зоології к. мед. н. Л. Ю. Гончаренко зробила доповідь на тему «Деякі дані про ембріогенез ядер трийчастого нерва людини» [19, арк. 1–4].

Станом на 1965–1966 рр. Центральний республіканський ботанічний сад підтримував наукові зв'язки з 247 ботанічними садами та іншими ботанічними установами з 47 країн світу, з яких 9 установ – ботанічного профілю з Угорщини. У цей період науковці Угорщини відвідували ЦРБС і вивчали досвід у галузі інтродукції, фізіології та алелопатії рослин [20, арк. 102].

Дієвим було співробітництво за лінією Карпато-Балканської геологічної асоціації (КБГА, згодом – Карпато-Балканська асоціація), що об'єднувала геологів, які вивчали фундаментальні проблеми загальної і регіональної геології Карпат і Балканського півострова. Упродовж 1958 р. АН УРСР організувала низку міжнародних наукових заходів, зокрема IV з'їзд КБГА, що відбувався 16–29 вересня 1958 р. у Києві та Львові, в роботі якого брали участь й угорські вчені. Сукупно 50 іноземних учених взяли участь у роботі з'їзду. Цей захід мав не лише наукове, а й практичне значення, адже українською стороною були організовані геологічні екскурсії Карпатами, що дозволило на практиці обмінятися напрацюваннями в цій галузі та виробити спільні напрями подальших досліджень. Співробітництво за лінією КБГА було плідним і довготривалим. Участь АН УРСР у цій асоціації сприяла дослідженню складної геологічної будови Карпато-Балкано-Динарської області і вирішенню завдань з пошуку рудних та нерудних корисних копалин [21, арк. 26].

У 1958 р. з дослідженнями в галузі конструювання геофізичної апаратури дістали змогу ознайомитися наукові співробітники Інституту геологічних наук АН УРСР к. г.-м. н. В. В. Кравець та к. г.-м. н. Т. С. Лебедев. Протягом 1959 р. до УНР було відряджено трьох співробітників АН УРСР, які брали участь у роботі наукових з'їздів та конференцій з питань геології. Так, завідувача відділом Інституту геологічних наук АН УРСР д. г.-м. н., с. н. с. О. К. Каптаренко-Черноусова брала участь у роботі Міжнародної наукової конференції з дослідження мезозою Угорщини, на якій виступила з доповіддю «Стратиграфія мезозойських відкладів Української РСР». В. П. Костюк, к. г.-м. н., с. н. с. Інституту геології корисних копалин АН УРСР, у складі делегації АН УРСР брав участь у роботі Міжнародної геохімічної конференції. У роботі наукового симпозіуму з питань геофізики, що проходив в Угорщині, брав участь д. г.-м. н., с. н. с. Інституту геологічних наук В. Б. Соллогуб. 23 грудня 1960 р. у м. Києві на базі геофізичних відділів і станцій АН УРСР, а саме Інституту геології корисних копалин (м. Львів), геофізичної лабораторії та Димерської магнітної станції Інституту геологічних наук (м. Київ) і Сейсмічного сектору АН УРСР з філіалом у м. Львові, було створено Інститут геофізики АН УРСР, що сприяло активізації співробітництва з ученими Центральної Європи в галузі фундаментальної, експериментальної і прикладної геофізики.

Суттєвих зусиль для спільних українсько-угорських досліджень у галузі геофізики доклав д. г.-м. н. В. Б. Соллогуб (з 1967 р. – чл.-кор. АН УРСР). У 1966 р. він брав участь у робочій нараді з вироблення програми спільних досліджень Глибинного сейсмічного зондування і Карпато-Балканського регіону, яка відбувалася в Угорщині [20, арк. 52]. Від цього року розпочалась активна робота багатьох академій наук у рамках програми діяльності Європейської сейсмологічної комісії з проблеми «Планетарні геофізичні дослідження».

Українські геологи наголошували на тому факті, що території УРСР і сусідніх з нею областей Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини й Угорщини розташовуються в геологічному відношенні вздовж зони зчленування південно-західної околиці Руської платформи з Карпатською геосинклінальною областю, а з'ясування закономірностей розміщення родовищ корисних копалин у ній можливе лише спільними

зусиллями геологів Східної та Центральної Європи [18, арк. 83–93]. Завдяки обміну науковим досвідом під час відряджень акад. В. Б. Порфир'єва до Угорщини 1960 р., а також до інших країн вдалося зібрати цінні матеріали, які були використані для розробки «Тектонічної схеми районування українських східних Карпат» і «Стратиграфічної схеми міоценових відкладів Закарпаття і Передкарпаття».

Від 17 травня до 6 червня 1962 р. в Угорщині перебував заввідділом геоморфології Інституту геологічних наук д. г.-м. н. І. Л. Соколовський. Український учений ознайомився з доробком угорських геологів у галузі вивчення четвертинних відкладів Угорщини та її геоморфології й виконав низку польових спостережень для вироблення загального підходу до природних явищ. Ця поїздка сприяла подальшому розвитку наукових контактів між Україною та Угорщиною в рамках співпраці у КБГА. Український учений відзначав, що в результаті двадцятиденного перебування вдалось отримати значні результати, зокрема: ознайомитись із сучасним станом четвертинних і геоморфологічних досліджень в Угорщині, започаткувати особисті контакти з угорськими вченими, напрацювати власну точку зору на четвертинні відкладення і геоморфологію Угорщини, без чого неможливо зіставити матеріали по Угорщині і прилеглих частинах території УРСР, відібрати проби для порівняльних аналізів лесових порід. Проведена робота дозволила виважено порівняти лесові породи Угорщини та України на підставі аналізів, виконаних за однією методикою. Також, на думку українського вченого, заслугоували на увагу застосовані в Угорщині окремі методи вивчення геоморфологічних і четвертинних відкладень та система обліку геологічних матеріалів [13, арк. 52–57]. Відібрані зразки лесових порід Угорщини були піддані порівняльному аналізу в лабораторіях Інституту геологічних наук АН УРСР [18, арк. 89–93].

На базі українських академічних установ здійснювалися стажування, під час яких поглиблювали наукову спеціалізацію молоді угорські вчені. Так, у 1960 р. ад'юнкт кафедри мінералогії та петрографії Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша Імре Кубович під час двотижневого наукового відрядження до України ознайомився з доробком Інституту геології корисних копалин у галузі вулканічних утворень.

Гарною нагодою зміцнити двосторонні зв'язки у вивченні флори і фауни пограниччя та прилеглих областей стало проведення у Львові в червні–липні 1960 р. Міжнародної конференції з вивчення флори і фауни Карпат, у роботі якої брали участь учені України, Угорщини, Румунії, Болгарії, Чехословаччини, Польщі. Обмін досвідом дозволив визначити подальші напрями спільної наукової роботи учених прикарпатських країн.

За напрямками наукових досліджень у *галузі математики, фізики, обчислювальної математики* співробітництво позначилося налагодженням сталих зв'язків. У 1956 р. низка фахівців з Угорщини поглибила свої знання, ознайомившись з новітніми методами досліджень в інститутах фізичного профілю АН УРСР. Угорські вчені-математики досить часто відвідували Інститут математики АН УРСР, зокрема в ньому протягом 1957 р. побували директор Інституту математики УАН акад. А. Реньї, проф. Л. Кальмар та проф. Л. Фукс. Угорські вчені виступили в інституті з доповідями: акад. А. Реньї – «Про організацію математичних досліджень в Угорщині», Л. Кальмар – «Про застосування релейно-контактних схем в обчислювальній техніці» і «Про дослідження в галузі математичної логіки», Л. Фукс – «Про нескінченні абелеві групи» [10, арк. 32].

Закріпити зв'язки вчених-математиків вдалося в 1958 р., коли Угорщину відвідав д. ф.-м. н. Ю. М. Березанський. Відомості, отримані під час відрядження до Угорщини, прискорили розв'язання і сприяли кращому розумінню деяких питань функціонального аналізу, були використані в роботі над темою «Дослідження спектра і спектральних розкладів для диференціальних і різницевих рівнянь» [7, арк. 82–110]. Цього ж року угорський математик А. Прекоп ознайомився з напрацюваннями колег з Інституту математики АН УРСР. Угорські математики А. Кертес, Я. Сендрей та І. Вінц побували 1959 р. у провідній математичній установі України. У 1962 р. науковий співробітник Математичного інституту УАН Я. Богнар ознайомився в Інституті математики АН УРСР з питаннями розкладання за власними функціями лінійних операторів і теорією просторів з індефінітною метрикою. Неодноразово відвідував Угорщину акад. Б. В. Гнеденко, який брав участь у міжнародних наукових заходах з математики, організатором яких виступала угорська сторона.

В Інституті математики АН УРСР всесвітнього визнання набула наукова школа з нелінійної механіки та теорії диференційних рівнянь, тому чимало угорських дослідників прагнули ознайомитися зі станом досліджень в українському інституті за цим напрямом. У 1968 р. до Інституту математики надійшло прохання прийняти угорського математика Г. Фрейда, який цікавився розробками українських колег з теорії наближення функції дійсної змінної, й інститут виявив готовність надати необхідну допомогу угорському вченому [22, арк. 46].

У 1959 р. угорський спеціаліст Д. Патакі пройшов тривале стажування в галузі напівпровідників в Інституті фізики АН УРСР, а 1960 р. с. н. с. цього інституту к. ф.-м. н. М. М. Пучеров брав участь у роботі Міжнародного колоквиуму з питань ядерної фізики низьких енергій, який проходив в Угорщині.

У 1957 р. у складі Відділу фізико-математичних наук АН УРСР було створено Обчислювальний центр, який успішно й динамічно розгорнув дослідження в актуальних для промисловості та військового сектору напрямках – розробці електронних обчислювальних машин та їх елементів, виконанні складних розрахунків, розробці методів математичних задач та систем автоматичного управління для військових потреб. Дослідження, очолювані видатним українським кібернетиком В. М. Глушковым, швидко дістали визнання у світі. Угорські вчені були частими гостями в цій установі. Зокрема, в 1959 р. Обчислювальний центр відвідав акад. УАН Л. Релеї. У 1960 р. директор Обчислювального центру чл.-кор. В. М. Глушков та с. н. с., к. ф.-м. н. В. С. Михалевич взяли участь у II Національному математичному з'їзді, що відбувся в Будапешті. В. М. Глушков неодноразово відвідував наукові установи Угорщини, зокрема в 1966 р. виступив із циклом лекцій з кібернетики в цій країні.

Президія АН УРСР 7 серпня 1961 р. прийняла постанову про створення Інституту кібернетики, включивши до його складу Обчислювальний центр. Інститут став потужним науковим осередком, зокрема з розроблення теорії цифрових автоматів. У 1961 р. проф. хімії УАН Ф. Чакі та н. с. М. Орбан ознайомилися в Обчислювальному центрі АН УРСР з обчислювальними машинами та роботами в галузі автоматизації хімічної промисловості [23, арк. 10].

Розвивались і двосторонні зв'язки в галузі фізичної хімії. У грудні 1955 р. Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського відвідали

директор Хімічного інституту УАН Г. Шай, учені-хіміки Д. Олах та Ф. Корді. Директор Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського акад. О. І. Бродський розповів гостям про основні напрями роботи інституту в галузі каталізу, механізмів хімічних реакцій, фотохімії [24, арк. 445]. Відвідати Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського прагнуло багато угорських учених. На цей час під керівництвом його директора акад. А. І. Бродського сформувався потужний науковий колектив, а проривні розробки очільника інституту з хімії ізотопів були відомі угорським ученим, тому він неодноразово відвідував наукові установи Угорщини, де ділився досвідом з колегами. Український учений на запрошення УАН у 1960 р. виїздив у наукове відрядження і прочитав низку лекцій, що привернули велику увагу угорських учених [12, арк. 34]. Зі звіту про результати відрядження дізнаємося, що, крім власне доповідей, український учений ознайомився з установами і лабораторіями, в яких проводилися дослідження за тематикою українських організацій. Особливо корисними виявилось ознайомлення з дослідженнями акад. Т. Ердей-Груца та Г. Шая, проф. З. Шабо [25, арк. 33–56].

Від 6 до 23 серпня 1961 р. в Інституті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського перебував Р. Гроо, відряджений Угорським комітетом з використання атомної енергії. Під час наукового відрядження угорський фахівець ознайомився з методами ізотопного аналізу водню, кисню та азоту, з дослідженнями, що проводились у відділі хімії ізотопів, провів аналіз декількох зразків [11, арк. 151]. У 1962 р. цей інститут відвідала група з 56 співробітників хімічної промисловості УНР. Потужну групу угорських фахівців цікавили основні напрями досліджень, методики роботи з радіаційної хімії, каталізу, фотохімії. У 1966 р. в довготривалому відрядженні з обміну досвідом із зарубіжними колегами в Угорщині перебував к. х. н. Й. Й. Ділунг [20, арк. 66–67]. Широкі контакти з угорськими вченими Й. Й. Ділунга, відсутність мовного бар'єру у спілкуванні сприяли визнанню і популяризації в Угорщині розробок українських учених з фотохімії. Так, 2000 р., уже за часів незалежної України, Й. Й. Ділунга було обрано іноземним членом УАН.

Прикладні розробки, актуальні для впровадження в економіку, особливо цікавили обидві сторони. На середину 1950-х років Інститут будівельної механіки АН УРСР мав низку наукових досягнень, які викликали

зацікавлення іноземних колег. У цей час велися не лише розробки з механіки твердого тіла, а й дослідження з теорії та методів розрахунку елементів різних машин. Після реорганізації в установі з кінця 1959 р. було започатковано нові напрями роботи – дослідження фізико-механічних властивостей пластмас і розробка методів розрахунку конструювання деталей і конструкцій із пластмас. Колектив Інституту будівельної механіки дав можливість ознайомитися з власними дослідженнями в 1957 р. проф. Будапештського політехнічного інституту д-ру М. Кораху.

Зазначимо, що в 1958 р. к. т. н. І. В. Акаловський вивчав досягнення угорських колег у галузі високих частот і радіоапаратур. Протягом 1958–1959 рр. учений очолював лабораторію струмів високої частоти Інституту електротехніки, і тому це питання було важливим для наукової роботи.

На запрошення угорської сторони 1961 р. у довгостроковому науковому відрядженні перебував к. т. н., с. н. с. Фізико-технічного інституту О. А. Цигикало, який ділився з угорськими колегами досвідом з конструювання та експлуатації електростатичних прискорювачів.

Наукове відрядження к. т. н., с. н. с. Інституту гідрології і гідротехніки Р. Т. Слободяна до УНР у 1960 р. допомогло прискорити розв'язання деяких питань методики лабораторних досліджень і контрольовано-вимірювальної апаратури, зокрема для досліджень у фільтраційних лотках. Позитивний досвід організації досліджень угорськими вченими стоку в карстових районах, а також стоку річок з малих басейнів дістав успішного втілення на Богуславській гідрологічній станції та під час досліджень у Криму [12, арк. 33]. Це стало можливим завдяки набутому досвіду під час поїздки до Угорщини заввідділом гідрології Інституту гідрології і гідротехніки к. т. н. Г. І. Швеця. У квітні 1961 р. цей інститут відвідала група керівних співробітників Управління водного господарства та науково-дослідних водогосподарських установ Угорщини для ознайомлення з напрямками його роботи й структурою, а також з метою обміну результатами досліджень.

Група фахівців-металургів у кількості 8 осіб відвідала Інститут використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР, де отримала консультації щодо способів використання природного газу для опалення мартенівських печей і шляхів збільшення їхньої продуктивності.

Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона співпрацював з низкою наукових установ та підприємств Угорщини, спільними зусиллями вдосконалюючи способи зварювання. Наукові установи АН УРСР брали активну участь у проведенні міжнародних виставок та ярмарків, які проходили за кордоном, зокрема й в Угорщині.

Так, на Будапештському міжнародному ярмарку 1963 р. (18–28 травня) працював інженер Дослідно-конструкторського бюро Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона В. Р. Шашкевич як стендист зі зварювального обладнання. На цьому заході зацікавленість угорських фахівців викликали зварювальні трактори Тс-17 і АДПГ-500, машина УГХС-5-2 для холодного зварювання алюмінію [26, арк. 51–52].

18 серпня 1965 р. редакцію журналу «Автоматическая сварка» відвідав редактор редакційного відділу Угорського експорту Й. Штейгервалд. Редакційний відділ займався рекламою угорських товарів, а Й. Штейгервалд цікавився виданням і встановлював контакти з технічними журналами СРСР. На пропозицію Й. Штейгервалда редакція «Автоматической сварки» замовила для журналу низку статей, зокрема огляд про стан зварювання в Угорщині, дописи про зварювання титану, пластмас, технічної естетики зварювального обладнання [27, арк. 67].

Українські академічні інститути здійснювали великий обсяг робіт з передавання країнам Центрально-Східної Європи науково-технічної документації. Інститут металокераміки і спецсплавів для УНР передавав металокерамічні контакти для використання їх Інститутом розвитку високоточної техніки, а Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона неодноразово надавав Угорщині науково-технічну документацію з питань найважливіших методів електрозварювання.

Керівник лабораторії нафтохімічної промисловості Інституту хімії полімерів і мономерів АН УРСР В. П. Крамський у квітні 1962 р. перебував протягом сімох днів на конференції з нафти, організованій Угорським хімічним товариством під егідою УНР у складі делегації АН УРСР. За результатами відрядження в лабораторії набула подальшого розвитку робота з електронно-обчислювального моделювання технологічних процесів, було споруджено установки, пов'язані з удосконаленням та оцінкою гідравлічного й електродинамічного моделювання деяких безрозмірних параметрів [18, арк. 123].

Українські та угорські гідробіологи підтримували зв'язки шляхом листування й обміну літературою, ознайомлювалися з напрямками наукових досліджень під час відряджень. Доктор С. Берталан – працівник відділу селекції риб Міністерства сільського господарства Угорщини – за період з 25 жовтня по 2 листопада 1962 р. ознайомлювався з роботою відділів експериментальної екології риб, іхтіології та гідробіології Інституту гідробіології АН УРСР, зокрема з питань селекції, розведення, годівлі та утримання коропа, лина, судака та молоді цих риб [18, арк. 145]. У галузі гідробіології слід виділити співпрацю в межах V сесії змішаної комісії із застосування Угоди про рибальство у водах Дунаю, засідання якої відбулося 1963 р. у Будапешті. Участь у цьому заході як член радянської делегації брав директор Інституту гідробіології д. б. н. О. В. Топачевський. Цього ж року інститут відвідав завідувач кафедри ботаніки і директор ботанічного саду Бухарестського університету І. Тарнавський [28, арк. 351]. Інститутом гідробіології виконувалися дослідження з вивчення гідрохімічного, гідробіологічного режимів і стану рибних запасів радянської ділянки Дунаю. Ці дослідження відбувалися відповідно до рекомендацій Змішаної комісії з використання Угоди про рибальство у водах Дунаю, укладеної урядами СРСР, НРБ, СРР та УНР. Матеріали наукових досліджень інститут щорічно репрезентував на засіданні комісії. Так, 21–29 травня 1965 р. в Києві відбулося засідання цієї комісії, на якому Інститут гідробіології представив низку доповідей з питань санітарно-біологічного режиму і рибного господарства Нижнього Дунаю [20, арк. 106–107].

У галузі гуманітаристики двостороннє співробітництво розвивалося шляхом участі в наукових заходах, ознайомлення угорських колег з напрямками наукової роботи українських установ гуманітарного профілю для подальшого вироблення напрямів співпраці в межах окремих наукових проєктів. У 1956 р. широко відзначалося 100-річчя від дня народження Івана Франка, і участь у заходах (ювілейні сесії в Києві та у Львові), організованих АН УРСР, брали вчені з Угорщини [29, арк. 140–143]. Ювілейна X наукова Шевченківська конференція в 1961 р. стала видатною подією в науковому і культурному житті не лише України. Угорську академію наук представляв акад. І. Вандарфельд.

Українсько-угорські історичні зв'язки досліджувалися в Інституті історії АН УРСР у координації з ученими Угорщини. Інститут історії

АН УРСР співпрацював з Військово-історичним інститутом УАН. У 1958 р. директор Національного музею в Будапешті д-р Ф. Фюлеп відвідав Інститут історії АН УРСР. У вересні 1961 р. Янош Хоршані, науковий співробітник Військово-історичного архіву в Будапешті, консулювався зі співробітниками Інституту історії з питань міжнародного антифашистського руху [18, арк. 22]. У червні–липні 1962 р. д. і. н. В. І. Клоков перебував у науковому відрядженні в Угорщині, де опрацьовував архіви з проблематики Другої світової війни. Метою відрядження був збір документальних матеріалів для колективних монографій «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» та «Історія УРСР у Великій Вітчизняній війні». Під час відрядження український учений виявив нові архівні матеріали про спільні дії українського та угорського народів у партизанській боротьбі та на фронтах Другої світової війни, надав консультації угорським дослідникам, зокрема угорському історичному Я. Хоршані, з питань Руху Опору [18, арк. 4]. Цього ж року Інститут історії АН УРСР відвідав угорський історик Гонфі, н. с. Військово-історичного інституту, який ознайомився з роботою відділу історії зарубіжних країн.

Як наголошує С. В. Віднянський, у 1949 р. в Інституті історії АН УРСР був створений відділ історії країн народної демократії, який до 1960 р. очолював Ф. П. Шевченко (з 1969 р. – чл.-кор. АН УРСР), і саме під його керівництвом реалізовувалися науково-дослідні теми з історії країн Центрально-Східної Європи, була налагоджена міжнародна наукова співпраця в галузі вивчення спільних моментів історії України з цими країнами [2, с. 63]. Результатом взаємодії українських і угорських істориків став збірник наукових статей, що побачив світ 1964 р., – «Українсько-угорські історичні зв'язки» (за редакцією Ф. П. Шевченка). До збірника ввійшли 12 статей провідних українських та угорських істориків. Хоча опубліковані дослідження базувалися на принципах марксистсько-ленінського вчення, варто наголосити на їх актуальності, залученні архівних та газетних матеріалів авторами збірників для відображення конкретного двостороннього співробітництва в різних галузях [30]. Наукові розробки Ф. П. Шевченка неодноразово публікувалися в угорських наукових періодичних виданнях.

Наукові зв'язки українських та угорських істориків продовжувались і в наступні роки. Зі звіту Інституту історії АН УРСР дізнаємося, що

13 вересня 1966 р. інститут відвідав генеральний директор Будапештського історичного музею д. і. н. Я. Діалмош, який взяв участь у науковому засіданні, організованому Інститутом історії АН УРСР та Українським товариством дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, яке було присвячено українсько-угорським історичним відносинам. Я. Діалмош розповів про стан вивчення питання українсько-угорських зв'язків в Угорщині [20, арк. 113].

З-поміж західноукраїнських істориків міцні особисті стосунки з угорськими колегами мав акад. І. П. Крип'якевич. Співробітництво здійснювалось у сфері розробки питань допоміжних історичних дисциплін. Угорські архівісти та історики надали українському науковцю допомогу в підготовці матеріалів до збірника «Документи Богдана Хмельницького», який вийшов у двох частинах 1961 р. До збірника ввійшла низка архівних документів, зокрема з угорських архівів.

У галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії знаковим став візит у 1961 р. угорського аспіранта Імре Ференца, який займався дослідженням билин. У сфері його зацікавленості перебували фольклорні традиції, пов'язані з руськими героями історичного минулого. Учений працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР та в Державній публічній бібліотеці АН УРСР [11, арк. 66, 72–73].

У 1958 р. слід відзначити ономастичну конференцію, що проходила за участі українських учених в Угорщині. Дієве співробітництво в цій царині, яке набуло особливого значення зі створенням за постановою Президії АН УРСР від 10 лютого 1960 р. Комісії з топоніміки і ономастики при Бюро Відділу суспільних наук, провадив к. ф. н. К. К. Цілуйко [31, арк. 48]. У галузі мовознавства слід згадати про візит 1962 р. угорських мовознавців Л. Лерінце та І. Шаму до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. Тут вони ознайомилися з методами збору матеріалів для діалектологічного атласу української мови. Також науковці-мовники здійснили експедиційний виїзд до селищ Закарпатської області з метою підготовки матеріалів для діалектологічного атласу і виступили по Закарпатському радіо з питань культури угорської мови [8, арк. 1–26].

У галузі археології згадаємо участь д. і. н. В. Й. Довженка в IV Міжнародній робочій нараді археологів-славістів у Будапешті (з 22 по 28 жовтня 1963 р.) за темою «Слов'яни на Дунаї» [32, арк. 28]. Пробле-

ма заселення слов'янами Подунав'я і Балкан належить до актуальних в історії середньовічної Європи, оскільки це явище змінило її етнічну та політичну карту. Український учений виступив з доповіддю «Риси господарства та соціального устрою у слов'ян Подніпров'я в період заселення Балкан» [16, арк. 162–172], а загалом на нараді було прочитано 22 доповіді. Угорських дослідників цікавили передусім фонди Інституту археології АН УРСР, які активно досліджувалися під час наукових відряджень.

О. Адамишин зазначає, що наукові зв'язки українських, зокрема львівських, та угорських археологів у досліджуваній період не були чисельними та інтенсивними і відзначилися лише одним візитом до Інституту суспільних наук, коли його в 1970 р. відвідала н. с. Інституту археології УАН Є. Симонова, яка ініціювала обмін літературою [1, арк. 407–416].

Сторони були зацікавлені й у розвитку зв'язків у галузі економіки. Ще 4 липня 1955 р. до Києва прибули угорські вчені з Інституту політичної економії УАН: директор інституту чл.-кор. Фріш Іштван, заступник директора Донат Ференц та завідуючий відділом загальних проблем політичної економії проф. Надь Томаш. Угорські вчені побували в Інституті економіки АН УРСР, де заступник директора інституту з наукової частини к. е. н. О. С. Короїд ознайомив колег зі структурою та напрями роботи установи [9, арк. 162–163]. Цей візит відбувся на запрошення АН УРСР і мав на меті налагодити співробітництво у сфері економічних досліджень [24, арк. 162–163].

У 1960 р. угорський економіст Тібор Тотт протягом місяця вивчав напрацювання Інституту економіки в галузі господарського розрахунку та обчислення собівартості. Угорський економіст Вагі Ференц у 1961 р. ознайомився в Інституті економіки з результатами досліджень принципів та практики сільськогосподарського ціноутворення. У листопаді 1964 р. український Інститут економіки відвідав угорський економіст Отто Шанді. 16 листопада його прийняв учений секретар установи Г. С. Фтомов. Відбулася розмова з к. е. н. П. П. Пасічником та Г. П. Жерекінім з питань розвитку тваринництва в Україні, ролі промисловості в покращанні продукції тваринництва. 17 листопада угорського вченого прийняв заступник директора інституту к. е. н. А. Ф. Чайковський,

який надав консультації з питань економічної ефективності концентрації та спеціалізації в сільському господарстві, ролі матеріальної зацікавленості у збільшенні продукції тваринництва тощо [33, арк. 1–2].

З довідки про книгообмін з УНР дізнаємося, що станом на 1956 р. Державна публічна бібліотека УРСР співпрацювала з Бібліотекою УАН, Угорським національним музеєм у Будапешті, Центральною сільськогосподарською бібліотекою, Бібліотекою Угорського державного геологічного інституту [34, арк. 11–13], а вже в 1957 р. обмін літературою установами АН УРСР здійснювався з 17 дослідними установами Угорщини [10, арк. 1–16]. Подальші роки відзначилися активізацією співробітництва у двосторонньому книгообміні. Слід наголосити, що українські та угорські фахівці постійно обмінювалися науковими публікаціями, відбитками праць та іншими матеріалами.

Вивчав досвід організації бібліотечної справи та міжнародного книгообміну під час відрядження в 1958 р. і директор Державної публічної бібліотеки АН УРСР М. П. Рудь, який отримав корисну інформацію про досвід угорських колег з мікрофільмування та фотокопіювання наукових матеріалів, реставрації унікальних видань, бібліографічного обслуговування, механізації окремих процесів бібліотечних робіт. Ці напрацювання дістали втілення у практичній діяльності [7, арк. 82–110]. Також цього року досвід бібліотечної роботи в Державній публічній бібліотеці АН УРСР вивчали угорські фахівці.

Станом на 1970 р. двостороннє співробітництво АН УРСР та УАН відбувалося за 12 проблемами і темами. До Угорщини цього року виїздили 15 українських учених, і така ж кількість угорських учених відвідала Україну. Здійснювалися дослідження за темами: «Фізико-хімічні властивості органоглин», «Розкладання гумусових речовин каустоболітів мікроорганізмами», «Сінапси в центральній нервовій системі та вегетативних гангліях», «Фізика твердого тіла», «Обчислювальна техніка» та ін. [35, с. 240].

Наукова новизна роботи полягає в систематизації та аналізі розлогого комплексу архівних джерел з історії українсько-угорських міжкалідемічних зв'язків, уведенні до наукового обігу ще не досліджених архівних документів та здійсненні на їхній основі комплексної реконструкції напрямів та форм співробітництва академічних установ і окремих уче-

них України та Угорщини. Також цим дослідженням здійснюється популяризація Архівного фонду НАН України.

Висновки. Отже, протягом 1953–1970 рр. українсько-угорські між-академічні зв'язки розвивалися динамічно. Якщо в середині 50-х років ХХ ст. наукові зносини мали ознайомчий характер, то вже від початку 1960-х років вони набули сталих форм співробітництва, до яких належали реалізація спільних наукових проєктів, наукові відрядження, стажування, участь у наукових заходах, консультації, двосторонній обмін науковою літературою, спільна публікаційна діяльність, вивчення колекційного матеріалу тощо.

Паралельно розвивалося співробітництво й учених АН УРСР з угорськими колегами із закладів вищої освіти. Воно здійснювалося за широким спектром наукових досліджень і постійно збагачувалося новими напрямками, видами і формами.

Проведена нами історична реконструкція українсько-угорського наукового співробітництва сприятиме цілісному відтворенню історії НАН України різних хронологічних зрізів. Залучення широкого кола архівних документів є необхідним базисом подальших досліджень у цій царині.

Список використаних джерел

1. Адамашин О. Наукові контакти працівників відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР з науковцями країн Західної і Центральної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2014. Вип. 18. С. 407–416.
2. Віднянський С. Славистичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2015. Вип. 24. С. 60–84.
3. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків // Вісник НАН України. 2012. № 2. С. 99–108.
4. Історія Національної академії наук України. 1956–1960. Ч. 1: Документи і матеріали. Київ, 2015. 872 с.; Історія Національної академії наук України. 1961–1965: Ч. 1. Документи і матеріали. Київ, 2020. 944 с.
5. Індиченко Г. В. Участь учених АН УРСР у міжнародних наукових заходах (1961–1965): історико-джерелознавчий аспект // Архіви України. 2019. № 4. С. 90–105.

6. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 2.
7. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 6484.
8. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 228.
9. Там само. Спр. 8.
10. Там само. Спр. 27.
11. Там само. Спр. 152.
12. Там само. Спр. 135.
13. Там само. Спр. 225.
14. Там само. Спр. 273, т. 3.
15. Там само. Спр. 358, т. 3.
16. Там само. Спр. 272.
17. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 430.
18. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 227.
19. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 500.
20. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 361.
21. Там само. Спр. 636.
22. ІА НБУВ. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 844.
23. Архів Президії НАН України. Ф. 251. оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 179.
24. Там само. Спр. 10.
25. ІА НБУВ. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 37.
26. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 274, т. 4.
27. Там само. Спр. 360.
28. Науковий архів Інституту гідробіології НАН України. Оп. 1. Спр. 351.
29. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 3.
30. Українсько-угорські історичні зв'язки = *Ukrán-Magyar történelmi kapcsolatok* : зб. пр. / відп. ред. Ф. П. Шевченко; АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наукова думка, 1964. 246 с.
31. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 939, т. 2.
32. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 694.
33. ІА НБУВ. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 833.

34. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 19.
35. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1970 году. Киев : Наукова думка, 1971.

Hanna Indychenko

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-2225-0214

Web of Science Researcher ID AAS-2767-2021

e-mail: Indychenko@ukr.net

Ukrainian-Hungarian interacademic cooperation in light of archival documents: trends and directions (1953–1970)

Aim of the research. The study is based on little known and partly unexplored archival documents, conducted a historical reconstruction of Ukrainian-Hungarian scientific academic cooperation in 1953–1970. **The research methodology** consists in the application of historical-archival, source studies, chronological methods, as well as methods of analytical and synthetic processing of materials and scientific expertise. **The scientific novelty** of the work lies in the systematization and analysis of an extensive set of archival sources on the history of Ukrainian-Hungarian inter-academic relations, introduction of unexplored archival documents and, based on them, comprehensive reconstruction of areas and forms of cooperation between academic institutions and individual scientists of Ukraine and Hungary. This study also popularize the Archival fond of the National Academy of Sciences of Ukraine. **Conclusions.** Based on the analysis of archival documents and the involvement of individual developments of Ukrainian scientists in the research problem, we conclude that scientific cooperation between Ukrainian and Hungarian scientists during 1953–1970 developed dynamically and aimed at solving important scientific issues. Cooperation in the field of practical implementation of research results was especially fruitful. If in the 50's of the 20th century and in the early 60's of the 20th century cooperation had a partly acquaintanci nature with the work of both Ukrainian and Hungarian scientists, then from the mid-60's of the 20th century bilateral cooperation was actualized by the implementation of joint research and development in many scientific areas. The most effective was cooperation in biochemistry, chemistry, physiology, geology, geophysics, zoology, mathematics, cybernetics, and socio-humanitarian sciences.

Key words: cooperation, science, historical reconstruction, archival document, Ukraine, Hungary, Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 10 травня 2022 року;
подана до друку 19 травня 2022 року.*

Тетяна Робертівна Каросва,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та культури України,
Вінницький державний педагогічний
університет ім. Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0001-5012-9513
e-mail: urasim@i.ua

ОСНОВНІ СПОСОБИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛЕГАЛЬНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ КНИГИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КВІТЕНЬ 1906 РОКУ – ЛЮТИЙ 1917 РОКУ)

Мета роботи. Встановити основні канали розповсюдження легальної україномовної книги після відміни її попередньої цензури в 1906 р. в Російській імперії. **Методологія.** Через брак архівного матеріалу статтю підготовлено на основі тогочасної книготоргової бібліографії, публіцистики та спогадів. **Наукова новизна.** Встановлено, що для легальної україномовної книги досліджуваного періоду дозвіл на вільне розповсюдження мав скоріше декларативний характер. Система її поширення лише формувалась і мала синкретичну форму. Визначено основні способи розповсюдження української книги. **Висновки.** Номінально легальна україномовна книга могла вільно розходитися, але щодо неї застосовували відомчі обмеження, спрямовані на регулювання масового доступу. Поведінкові практики пред-

ставників влади та споживачів, сформовані упродовж попередніх десятиліть переслідування української мови, також перешкождали становленню системи книгорозповсюдження. Поширення ще мало синкретичний та несистемний характер, залежало від ентузіазму окремих осіб. Основними його способами були магазинні та позамагазинні форми. У першому з них задіявалися були книгарні, а також бібліотеки та кабінети для читання, що діяли при цих крамницях. Позамагазинна торгівля здійснювалася через: 1) дрібнороздрібну торговельну мережу (торговельні рундуки, ятки, лавки, а також книжкові полиці в кооперативних крамницях); 2) книгоношество; 3) поштово-посилкову торгівлю, зокрема передплату; 4) безкоштовну роздачу. До кінцевого споживача книга потрапляла завдяки поза-

магазинним формам розповсюдження, оскільки абсолютна більшість потенційних читачів україномовної книги проживала в сільській місцевості, де не було книгарень. Панування позамагазинних способів доступу до книги свідчить скоріше про недорозвиненість українського суспільства, але водночас ілюструє прагнення до

формування єдиного інформаційного простору в будь-який спосіб. Життєздатність цього простору підтверджує комерційна прибутковість українських книготоргових проєктів.

Ключові слова: україномовна книга, книгорозповсюдження, книжкова торгівля, книгарня, книгоношество, книжковий склад.

Актуальність теми дослідження. У публікаціях про україномовну книгу в Російській імперії наголос традиційно робиться на цензурі рукописів і книгодрукування, а розповсюдження легальних, цензурою дозволених видань залишається не проговореним. Складається враження, що вже сама поява книги вирішує всі проблеми її поширення і вона самостійно потрапляє до читача. Чи була настільки простою тодішня ситуація? На перший погляд, будь-яке легальне видання мало розходитися в будь-який спосіб, проте щодо україномовної книги існували підводні течії, пов'язані як із законодавчими особливостями, так і з торговими практиками, уявленнями представників влади, упередженням населення та навіть фінансовими можливостями потенційних споживачів.

Як відомо, вільне циркулювання національної книги сприяє формуванню єдиного національного інформаційного поля, в якому швидше увиразнюється нація. Звідси – наша увага до основних способів розповсюдження легальної україномовної книги на теренах українських губерній, де проживала основна маса її читачів. Зауважимо, що поза розглядом тут залишаються шляхи поширення в імперії закордонної україномовної книги та бібліотечне обслуговування як окрема сфера діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські вчені мають досить добру традицію вивчення питання книгорозповсюдження середньовічної, ранньомодерної та радянської епохи, утім модерна досі залишається малодослідженою. Існує стала практика під час вивчення книговидавничого руху ХІХ ст. зосереджуватися на реалізації конкретних видань.

Є низка розвідок, що подають інформацію про регіональні мережі розповсюдження книг з наголосом на книгарстві: О. Прищепи про Правобережну Україну [1], Т. Соломонової про Поділля [2], Н. Подоляки про Сумщину [3], Д. Лисиченка про Катеринославщину [4]. Трапляються публікації з висвітленням поширення певних типів видань [5] або його окремих способів [6], але без акцентування на україномовному асортименті. У спогадах українських діячів (наприклад, О. Лотоцького [7], В. Приходька [8]) доби Української революції є чимало описів першої зустрічі з національною книгою як визначальних для формування національного світогляду. Разом з тим узагальненого погляду на книгорозповсюдження україномовних видань досі не складено. Одна з причин цього полягає в обмежених можливостях архівного матеріалу, де відсутні фінансові відомості про діяльність видавництв і книгарень, асортимент крамниць, тому для вивчення поширення видань необхідний комплексний аналіз різних типів джерел – крім нормативної та діловодної документації, ще й національної та книготоргової бібліографії, публіцистичних матеріалів, спогадів сучасників тощо.

Мета дослідження. Встановити основні канали поширення легальної україномовної книги в Російській імперії після відміни її попередньої цензури в 1906 р.

Нижню межу досліджуваного хронологічного періоду означено квітнем 1906 р., коли, реагуючи на імператорський жовтневий маніфест 1905 р., влада оприлюднила правила друку для книг [9], якими скасовувалася попередня цензура, і відтоді будь-яка україномовна книга, не заборонена судом, гіпотетично могла вільно торгуватися на теренах Російської імперії. Дійсно, за суб'єктивними відчуттями О. Лотоцького, в цей період «легше стало щодо користування українською книжкою» [7, с. 233], а подільський земський діяч і просвітянин В. Приходько, який опікувався поширенням україномовної книги в 1910-х роках, писав: «Селянин, особливо в останній час, страшно виріс, всім цікавиться – і якщо він купив гарну книгу, то наступного разу йде за іншою. І, крім того, веде з собою покупців – своїх односельчан, які просять дати їм гарну книгу» [8, с. 184].

Нагляд за книжковою сферою передали на місця. Циркуляри міністерства внутрішніх справ регулювали доступ різних соціальних груп

до книги, наприклад, рекомендували видавати дозвіл на книжкові крамниці переважно у великих населених пунктах регіону, наглядати за асортиментом мали місцеві поліцейські, яким могло й не вистачати рівня освіченості та широти мислення. Наприкінці 1906 р. місцевій владі надали право конфісковувати та вилучати з продажу друки на власний розсуд до рішення суду. Це особливо болуче вдарило по сільській місцевості, звідки й до суду складніше добитися, і де представнику влади простіше зловживати своїми повноваженнями, діяти на власний розсуд відповідно до своїх уявлень та поглядів.

Верхня межа дослідження – це лютий 1917 р., коли імперська цензурна система позбулася статусу. Отже, період з квітня 1906 р. по лютий 1917 р. слід вважати часом офіційно декларованого вільного поширення легальної україномовної книги в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Здавалось би, книгарі здавна без будь-якого остраху щодо переслідувань мали вільно продавати будь-яку легальну книгу, тим більше – україномовну, що зуміла подолати всі вимоги цензури. Тим не менш, за спогадами О. Лотоцького, в Києві наприкінці XIX ст. складно було знайти таку книгу у великих книгарнях у центрі міста, вона була лише в лубочних торговців на Подолі [7, с. 49]. Більшість книгарів скоріше уникали україномовних книг, за винятком кількох авторів, визнаних представниками російської літератури, наприклад Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського.

З революційними подіями 1905 р. ситуація з україномовним книговиданням різко змінилася. Насамперед змін зазнала структура книговидавничого репертуару, крім художніх творів, почали друкувати дитячу, навчальну та науково-популярну літературу, раніше заборонену [10, с. 166]. За підрахунками М. Низового [11, с. 139], упродовж 1906–1913 рр. україномовне книговидання демонструвало стабільне зростання з невеличкими коливаннями: щорічна кількість назв видань – від 116 до 259, щорічні сукупні тиражі – від 517 до 877 тис. прим. Окремі видання налічували кілька десятків тисяч примірників, наприклад, лубочна книжка Т. Безшляха «Не любо не слухай, брехать не мишай» (Одеса, 1911) – 40 тис. прим. [10, с. 169]. Увесь цей книжковий масив якимось чином доходив до читача.

Першим каналом розповсюдження, який спадає на думку, є мережа книжкових крамниць. Варто нагадати, що в перші революційні роки – 1905–1906 – Російська імперія пережила книговидавничий та книготорговий бум. Хоча по завершенню революції імперська влада змусила всіх книгарів наново пройти реєстрацію, багатьох позбавила торговельного свідоцтва або обмежила для них асортимент лише навчальною літературою, але зупинити зростання книготорговельної мережі вже не могла. За матеріалами Н. Патрушевої та М. Бриля, розвиток книготорговельної мережі українських губерній упродовж 1891–1914 рр. виглядав так:

Т а б л и ц я

Кількість книжкових магазинів, лавок, бібліотек і кабінетів для читання

	1891 [12, с. 250–254]		1904 [6, с. 266]	1914 [12, с. 336–340]	
	Книжкові крамниці та лавки	Бібліотеки для читання	Книжкові крамниці та лавки	Приміщення з продажем творів друку	Бібліотеки
Волинська	22	4	37	151	101
Катеринославська	18	19	29	162	167
Київська	50	23	39	465	219
Подільська	21	23	14	172	60
Полтавська	21	23	31	134	95
Таврійська	17	12	?	142	78
Харківська	29	18	28	92	612
Херсонська	16	12	42	412	79
Чернігівська	12	12	12	101	145
Всього	206	146	232	1831	1556

Як бачимо, мережа книжкових крамниць та темпи її зростання упродовж 1891–1904 рр. були набагато вужчими та меншими проти 1904–1914 рр. як загалом, так і в кожній губернії окремо: практично стагнація до революції і вибуховий розвиток до 1914 р. – ледь не у 8 разів (1831 книгарня в 1914 р. проти 232 у 1904 р.). Хоча запропоноване формулювання «приміщення з продажем творів друку» охоплює не лише книжкові крамниці та лавки, а й книжкові склади, проте й із урахуванням

цього показники зростання очевидні. Імовірно, інші способи книгорозповсюдження також переживали піднесення. Здавалось би, така активізація торгівлі мала сприяти реалізації україномовної книги, але в реальному житті ситуація виглядала складнішою. Інакше чому представники української інтелігенції прагнули створити спеціальні українські книгарні, які обслуговували б бажаючих придбати книгу рідною мовою?

Вважається, що перша українська книгарня була відкрита в Києві 1897 р. видавництвом «Вік» спільно з редакцією журналу «Киевская старина». Згодом її називали «Українською книгарнею»; другою стала книгарня «Літературно-наукового вістника» в Києві, відкрита в 1908 р. Пізніше з'явилися інші українські книгарні: в Києві – «Час», у Харкові – «Українська книгарня», в Полтаві – Г. Маркевича, в Одесі – «Українська книгарня», «Діло», І. Луценка, в Катеринославі – «Слово», а також у Єлисаветграді, Охтирці Харківської та Воронькові Полтавської губерній [13, № 1, с. 144; 14, с. 174]. Через політичні, економічні та фінансові проблеми не всім пощастило втриматися на ринку. З початком Першої світової війни і запровадженням військової цензури у прифронтовій зоні мали зачинитися всі крамниці, які торгували винятково україномовною літературою. Відповідно, в Києві закрили всі три книгарні: «Літературно-наукового вістника», товариства «Час» та «Українську книгарню» [15, с. 237]. Врешті-решт, О. Васьківська стверджує, що станом на 1917 р. на українських теренах діяло 16 українських книгарень [16, с. 44].

Київська «Українська книгарня» перші прибутки почала приносити десь близько 1903 р. Уже за фінансовим звітом 1908 р. її продажі збільшилися на 66 % проти 1906 р. [17, с. 26]. Поступово асортимент українських книгарень зростав. Якщо в перші роки каталог київської «Української книгарні» налічував десяток сторінок, то в 1912 р. її каталог, каталог крамниці «ЛНВ» та харківської «Української крамниці» – по 112 сторінок, київської книгарні «Час» – 84 сторінки [18].

Спеціалізовану торгівлю можна порівняти зі своєрідним клубом однодумців. У крамницях можна було придбати книгу з торговельного залу, замовити її, оформити передплату, дістати інформацію про новинки та плани видавців, тобто отримати тодішнє стандартне книгарське обслуговування. Разом з тим суттєвими проблемами функціонування українських книгарень були низька інформованість, недостатня

сформованість самого читача національної книги, слабкість свідомої української інтелігенції, протиріччя між читацькими смаками пересічного читача (популярність розважальної книги) та культурницькими переконаннями активістів книги тощо. Географія розташування українських книгарень також обмежувала їхні можливості. Крамниці знаходились у великих населених пунктах, тому з основною масою потенційних споживачів могли працювати лише опосередковано. Наприклад, В. Степаненко, керівник першої української книгарні упродовж 1899–1919 рр., вів активне листування з потенційною клієнтурою – чисельною армією канцелярських дрібних службовців та письменних селян, які цікавилися книгою рідною мовою, і відправляв їм книги поштою. І, до речі, як згадував Є. Чикаленко [19, с. 322], під його впливом ті засновували гуртки для розповсюдження українських книжок.

Як правило, ініціаторами створення українських книгарень були національно свідомі українські діячі. Почали з'являтися книготорговельні заклади, що розповсюджували українську книгу з культурно-просвітницькою метою. Вони мали надати українцям доступ до книги рідною мовою, вплинути на формування національної свідомості й водночас діяли на комерційних засадах, що підтверджує комерційну привабливість такої продукції.

Не випадково звичайні книгарні включали до свого асортименту україномовну літературу, як правило, – найбільш популярних авторів. Власники як підприємці добре розуміли комерційний потенціал певних видань, тому ще з 1880-х років, наприклад, кияни С. Гомолінський, І. Дінтер, Б. Корейво, І. Розов, житомирянин П. Панчешніков, катеринославець В. Алексєєв, харків'яни Б. Хавкін та Д. Полуехтов, практикували друк каталогів або оголошень про продаж малоруських книжок [18]. Під малоруськими виданнями розумілися книги українською та російською мовами української тематики. У пореволюційний час у численних рекламних проспектах уже використовувалося формулювання про продаж книг саме українською мовою.

Проте інтерес пересічних книгарів до україномовної книги обмежувався списком із вузького кола імен. Прикладом цього може бути каталог петербурзької книгарні відомого видавця О. Суворіна як показник мінімальної, але все ж зацікавленості в подібній літературі (тим біль-

ше – книгарня петербурзька). У 1905 р. в його крамниці пропонували кілька україномовних видань із власної видавничої серії «Дешевая библиотека» та продукцію українського верстата. У колі імен – І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко [20]. У цій книгарні можна було також придбати розважальну літературу, наприклад: М. Шермінський «Снип. Малорусские сцены, рассказы и анекдоты» (Київ, 1897).

Вочевидь, на українських теренах україномовний асортимент книгарень був ширшим. Верхню межу охоплення репертуару української книги можна проілюструвати за допомогою каталогу київської бібліотеки для читання Л. Ідзіковського. За тодішньою практикою, бібліотеки та кабінети для читання діяли при книгарнях, тобто вони відображали той книжковий потік, що проходив через торговий зал.

Бібліотека для читання Л. Ідзіковського була однією з найбільших в українських губерніях і обслуговувала читачів з різних регіонів, надсилаючи книги поштою. Російсько-українським відділом книгарні завідував переконаний українець Є. Череповський. За каталогом книгарні 1915 р. [21] книг українською мовою було небагато, але вони представляли все найкраще, що тоді друкувалось українською: твори В. Винниченка (причому був 7-томник українською і 5-томник – російською мовами), Марка Вовчка (зокрема, 7-томне зібрання творів), Є. Гребінки, Б. Грінченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського (українською і російською мовами), А. Кримського, П. Куліша, Д. Марковича, Панаса Мирного, Д. Мордовця, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, М. Старицького, В. Стефаніка, О. Стороженка, Лесі Українки, О. Федьковича, С. Черкасенка, І. Франка, Т. Шевченка та ін., – тобто все розмаїття української художньої літератури. Хоча можна зауважити, що твори молодих, але вже визнаних авторів М. Вороного, А. Тесленка, М. Черемшини, Г. Чупринки відсутні. Добре підібраним було зібрання книг з історії українських земель (українською та російською мовами). Тут можна було отримати твори В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Багалія, Д. Бантиша-Каменського, М. Василенка, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Єфименка, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, В. Модзалевського, І. Огієнка, Д. Яворницького, численні мемуари тощо. Доступними були також комплекти «Літературно-наукового вістника» та «Киевской старины».

Отже, ця бібліотека, а відповідно, й книгарня, пропонували досить широкий репертуар української книги. Вочевидь через свої, насамперед світоглядні, уявлення та фінансові можливості інші бібліотеки та кабінети для читання мали вужчий фонд або взагалі ігнорували україномовну книгу. На жаль, за відомостями Н. Патрушевої (див. табл.), складно виокремити, скільки бібліотек для читання в українських губерніях налічувалося в 1914 р., адже число 1556 охоплює ще й публічні бібліотеки [12, с. 336–340], хоча й демонструє потенційне поширення бібліотечного обслуговування українською книгою.

Відомо, що в 1910-х роках легальною україномовною книгою торгували, наприклад, книгарні М. Оглобліна (3 – Київ, Харків, Одеса), Ф. Іогансона (так само), київські книгарні «Образование», Є. Череповського, одеські – А. Івасенка, «Труд», катеринославська – В. Алексеєва тощо. У кожній губернії були такі спроби, наприклад, на Катеринославщині, за словами Д. Лисиченка, українські книжки продавали в російській книгарні Богомаза в Новомосковську, в Бакуна – в Александровську (нині – Запоріжжя) [4, с. 50].

Оцінити долю україномовного товару в асортименті таких крамниць через брак відомостей неможливо. При цьому привертає увагу поведінка такого знавця української книги, як Є. Череповський, який мав не лише книгарню, а ще й опікувався виданням україномовної книги. Він двічі друкував спеціальний «Каталог українських книг книгарні Є. П. Череповського» (Київ, 1911, 1913), але в рекламному оголошенні своєї книгарні, розміщеному у пресі, великими літерами давав повідомлення про продаж російської та іноземної літератури, а вже дрібнішим шрифтом – української, тобто як менш значущої для бізнесу. Вочевидь, у книгарнях, що пропонували книги різними мовами, українська не посідала провідних позицій. Пересічним книгарям було притаманне обережне ставлення до україномовних видань. Можна сміливо стверджувати, що такий асортимент у них через брак фахівців був не лише малим, а й набагато вужчим за можливий. Не будучи добре обізнаними з видавничим ринком україномовної книги, задля зменшення ризиків підприємці обмежувалися вузьким колом затребуваних авторів і творів, намагалися брати книги на комісію (наприклад, історія з реалізацією видань, друкованих Б. Грінченком [7, с. 141–142]). Україномовна книга

губилася через свою малочисельність на тлі російської. Фінансово ризикуючи, для досягнення успіху книгар мав докладати додаткових зусиль для популяризації нових авторів та видань.

Оскільки україномовна книга як регіональна для імперії поширювалася провінційними книгарями, цій профільній торгівлі були притаманні всі загальні проблеми подібних підприємців. Вони були озвучені в тодішній фаховій пресі [22]: невеликий обіг товару, відсутність кредитів та можливості взяти столичний товар на комісію, непрогнозований розмір видавничої та торгової знижки, відсутність оперативної інформації про новинки, конкуренція з іншими установами, які долучалися до поширення книг. За браком обігових коштів, не маючи можливості взяти кредит, вони купували за готівкові кошти лише ті видання, які могли швидко й упевнено реалізувати або на які вже отримали замовлення, у крайньому разі – брали книги на комісію. Ситуацію ускладнювало й те, що про україномовну літературу як явище, офіційно заперечуване тривалий час, книгарі мало знали, як, до речі, й самі споживачі. Серед потенційних покупців з освічених кіл популярним було також певне снобістське ставлення до «хлопської культури», а про декого М. Коцюбинський писав: «Наші українці жахаються всякої української книжки як чогось небезпечного, що може стягнути на голову халепу. Деякі батьки і матері забороняють дітям читати українські книжки, щоб вони не вчитали там революційних ідей, не перейнялись хлопоманством та не поспува-ли собі російської мови» [23, с. 167]. Для звичайних книгарів україномовна книга була скоріше пересічним комерційним товаром, основна привабливість якого вимірювалася швидкістю його реалізації та можливим прибутком.

Як правило, книгарні концентрувались у губернських і повітових містах, а також у найбільших сільських населених пунктах, тому сільську місцевість, де проживав основний споживач української книги, вони практично не обслуговували. Сільський мешканець не знав і не звик до книгарень та способів придбання товару в них.

Із загальним збільшенням книжкового потоку існуюча книжкова торгівля перестала задовольняти видавців і потенційних покупців, тому певний вихід із цієї ситуації вбачали у створенні книжкових складів. Цей вид торгівлі на початку ХХ ст. почав активно розвиватися поряд із

книгарнями. Ним опікувалися переважно земські та громадські діячі. Як вказує В. Волошенко, на українських теренах до організації складів ще наприкінці XIX ст. долучилися православні єпархії, Київське товариство грамотності, Харківське товариство поширення грамотності, комітети піклування про народну тверезість. У досліджуваній період усі українські губернські, а подекуди й повітові, земства мали книжкові склади [5, с. 48–49]. Їхній асортимент доволі жорстко регламентувався імперськими правилами. Враховуючи те, що вони повинні були обслуговувати переважно представників соціальних низів, уряд потурбувався про обмеження доступності книг. Відомчі книжкові склади мали торгувати тільки виданнями, дозволеними для відповідного відомства, склади при земствах та комітетах піклування про народну тверезість – лише книгами, дозволеними для безкоштовних народних бібліотек, тому україномовних книг тут не могло бути. За коротким винятком революційного часу (грудень 1905 р. – 1907 р.), це правило діяло й надалі, хоча окремі діячі його порушували. Наприклад, полтавське земство в 1908 р. взялося розповсюдити 30 тис. примірників листівки з біографією Т. Шевченка видавництва «Час» [24, с. 277].

Більшістю працівників склади розглядалися як канал доступу до книги як такої, поза мовної політики, тому україномовна книга не перебувала в центрі їхньої уваги. Як узагальнює діяльність книжкових складів В. Волошенко, спроби українських діячів надати їм «національного забарвлення нівелювались під тиском адміністративних та політичних чинників, що змушувало провідних українських активістів шукати інших шляхів <...> книгорозповсюдження» [5, с. 54].

Більш звичним для сільського споживача способом придбання книг була торгівля через книжкові рундуки, ятки, для міського – книжкові кіоски, лавки. Владні структури швидше давали дозвіл на організацію такої торгівлі, оскільки їй було простіше контролювати через незначний товарообіг та розташування у велелюдних місцях. Водночас з фінансової, асортиментної та географічної точки зору такий спосіб торгівлі був також доступнішим для малочисельної та економічно слабкої української інтелігенції.

Українські «Просвіти» спробували саме в такий спосіб системно торгувати книгами. Кам'янецька «Просвіта», наприклад, спочатку не-

вдало влаштувала власну крамницю, а згодом орендувала рундук на базарі. Попри конкуренцію з офенями торгівля йшла, і за перший рік вдалося реалізувати понад 21 тис. прим. [25, с. 23–24]. На Катеринославщині книгами торгували мануйлівська, діївська, перещепенська та енакіївська «Просвіти», а мануйлівське споживче товариство також виходило з книжками на базар [4, с. 50]. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» цілеспрямовано працювало з такими дрібними торговцями, наприклад, його книги можна було знайти в катеринославському кіоску М. Лозінської [4, с. 51]. За використання такого способу торгівлі можна було розповсюджувати будь-яку легальну україномовну книгу, стартовий капітал міг бути незначним, а з порівняно малого книговидавничого репертуару простіше було скласти спеціалізований асортимент.

Через церковні книжкові лавки розповсюджувала україномовні книги православна церква. Упродовж 1906–1916 рр. Московська синодальна друкарня здійснила продаж 137 600 прим. Євангелія українською мовою. Книги продавали через книжкові лавки церков, а також Британського та Іноземного біблійних товариств. Про активність, наприклад, Подільської єпархії, священники якої брали активну участь у підготовці цих видань, свідчить те, що з тиражу у 8100 прим. Великоднього Євангелія 1907 р. друку понад 6 тис. прим. придбали саме для подільських церков. У 1911 р. виписали також значну кількість примірників Четвероевангелія й активно ним торгували [26, с. 338–339]. Посильну допомогу церковникам надавали й подільські просвітяни, за спогадами яких тираж реалізували протягом місяця [27, с. 159].

З активізацією кооперативного руху громадські діячі намагалися в сільських кооперативних крамницях розміщувати книжкову полицю з корисною для сільського люду літературою. Йдеться про кооперативну, сільськогосподарську та медичну літературу рідною мовою, а також твори краснописства. Подільський кооператор Й. Волошиновський навіть підготував брошуру «Книжка в товариські крамниці» (Кам'янець-Подільський, 1912), в якій писав: «Деякі товариські крамниці вже почали заводити книжки у себе. Виписують собі книжки про те, як краще коло свого господарства ходити, щоб була з нього більша користь, як люди живуть по світах; читають гуртом, що де робиться, та вчаться,

як-то на світі чесно та гарно прожити» [28]. Чіткого організаційного окреслення цей напрям роботи набув у постанові «Про культурно-просвітницьку діяльність кооперативів» 3-го Всеросійського кооперативного з'їзду, що проходив у Києві 1913 р. Йшлося про те, що «при всіх кооперативних установах потрібно організувати продаж книг, газет і картин відповідного до цілей кооперації змісту» [29]. Дозвіл для кожного кооперативу давав губернатор, виконання контролювали представники поліції, тому реалізація україномовної книги через цей канал поширення була вибірковою, в багатьох випадках залежала від лояльності представників місцевої влади та конкретного змісту книги.

Давнім каналом поширення книги було книгоношество, або, за тодішньою термінологією, «ввознос». У Російській імперії традиційно ним займалися офені – торговці дрібним крамом, які пересувалися по ярмарках і пропонували свій товар, серед якого були й книги. За відсутності пізніших докладних досліджень скористаємося результатами опису асортименту пропонованої офенями книжкової продукції, який провели полтавські земські працівники в 1891 р. на 4-денному осінньому ярмарку в Лубнах. Вони виявили, що серед 405 назв видань було 37 (9,1 %) «малоросійських» (тобто україномовних, друкованих ярижкою) [30]. Це були як лубочні розважальні друки, так і твори Л. Глібова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка. Оскільки фігура офені була добре знайома селянину, то можемо припустити, що цей спосіб продажу виправдовував себе й надалі. Враховуючи, що в репертуарі україномовної книги 1908–1913 рр. сукупний тираж лубочної літератури становив 20,6 % від накладу всіх видань [10, с. 166], то можливо припустити, що саме офені й реалізовували більшу частку цього книжкового масиву.

Книгоношеством спробували зайнятися й представники української інтелігенції. Українські просвітницькі організації часто діяли через спеціальних агентів з поширення видань. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», за спогадами О. Лотоцького, мало таких агентів «й у більших осередках і в глухих провінціяльних куточках». Найенергійнішими серед них він називає М. Богуславського та Ф. Єфремова в Катеринославі, О. Волошинова в Харкові, В. Степаненка та В. Леонтовича в Києві, В. Кравченка в Житомирі, З. Краковецького в

Умані, І. Шрага в Чернігові [31, с. 254]. М. Богуславський, наприклад, згодом навіть зумів відкрити на катеринославському Озерному базарі рундук із книжками [4, с. 51]. Подібними разовими агентами з поширення книжок ставала учнівська та студентська молодь, яка роз'їжджалася по домівках перед канікулами та святами. Наприклад, десятками тисяч для продажу та подарунків везла вона численні «копійчані» книжки, ініційовані петербуржцем П. Балицьким. Так, перед Різдом та Великоднем це були дитячі казки з малюнками, бо ж «за карбованця можна було купити сотню таких подарунків» [32, с. 198–199].

Катеринославська молодь у 1910 р. згуртувалася навколо «Південноросійської обласної виставки», де діяли виставка та продаж україномовних книг, спробувала навіть самостійно налагодити розповсюдження книг. Хлопці склали невеличкий капітал (пай 3 руб.) і почали виписувати книги, поширювати їх серед робітників, службовців, учителів, учнів, по селах під час усіляких заходів. За рік роботи гурток продав книжок на тисячу рублів, що було значною сумою. Після цього учасники заходились організувати українську книгарню, дозвіл на яку здобули з третьої спроби в 1913 р. Це була вищезгадана книгарня «Слово» [4, с. 51].

До своєрідного книгоношества можна віднести й поширення книг завдяки особистим контактам. Особливо часто тут згадують народних учителів. Багато відомих українських діячів, які відвідували сільську школу в 1910-х роках, писали про те, що з книгою рідною мовою вперше ознайомилися завдяки своєму вчителю і саме завдяки йому зуміли її придбати.

Утім, назагал книгоношество як торгівля велося кустарно, було стихійним, а український покупець – був випадковим. Воно, скоріше, розширювало читацьку аудиторію.

Ще один спосіб доступу до книг – це поштово-посилкова торгівля, особливо в сільській місцевості. Видавці та книгарі обслуговували клієнтів за замовленнями, відправляючи книги поштою, де для таких випадків діяв пільговий тариф. Вони розраховували передусім на підготовленого читача, обізнаного з книжковим середовищем, який орієнтувався в автурі, літературних і видавничих тенденціях тощо. Така форма розповсюдження, попри її зовнішню привабливість і зручність, приховувала чимало складнощів для читачів україномовної книги. По-перше,

замовник мав знати про існування конкретного видання, а також адресу видавця або книгаря, що було достатньо складно для малописьменних селян. По-друге, в кінцевому результаті книга коштувала дещо дорожче для покупця. По-третє, зміст отриманої посилки з книгами контролювали поштові службовці та поліція, які могли негативно ставитися до україномовної літератури. Подібних ситуацій щодо передплачених періодичних видань було чимало. По-четверте, патерналістське бажання керувати читанням з боку книгарів, а то й бажання заробити, призводило, м'яко кажучи, до певних непорозумінь з клієнтами. Як розповідав, наприклад, у листуванні з М. Коцюбинським селянин А. Дуляк з Лопатинців (нині Тульчинського р-ну Вінницької області), йому ще ніколи не надсилали з книгарні «Киевской старины» (первинна назва «Української книгарні») всього того, що він замовляв, а могли ще й інших книжок докласти. А цей селянин знався на книзі, мав україномовну бібліотеку в понад 100 книжок. Книги він купував або особисто, або замовляв із книгарень «Киевской старины» та «Літературно-наукового вістника». Пишався тим, що зумів придбати «Історію України» М. Грушевського (імовірно, «Ілюстрована історія України» (Київ, 1911), «Національний рух історії України» С. Єфремова (імовірно, «З громадського життя на Україні» (Київ, 1909), і жалівся, що не може набути перевидання «Кобзаря» Т. Шевченка, «Історію України» М. Аркаса, п'єсу В. Винниченка «Великий молох» [33, с. 184]. Отже, така форма розповсюдження була надто непевною і доступною для освічених прошарків населення.

Українські товариства «Просвіти» також користувалися послугами поштового зв'язку для відправлення книг зацікавленим особам. Наприклад, подільські просвітяни по селах губернії відправили сто 25-рублевих збірок книжок [27, с. 136–137].

Іноді видавці пропонували книги за передплатою. Її можна було оформити у книгарнях або напряму у видавців, які давали рекламні оголошення. Як згадував О. Лотоцький, для збільшення первинного капіталу видавництва «Вік» і, відповідно, тиражу однойменної антології, засновники вирішили друкувати твір І. Нечуй-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». Для найширшого інформування дали оголошення про передплату в усі «Епархиальные ведомости» українських губерній, розраховуючи на священницьку читацьку аудиторію. Як додаток у

тому ж оголошенні дали також рекламу антології «Вік». Рекламні оголошення про передплату цієї антології розсилали до деяких щоденних газет українських губерній, орієнтуючися на світську освічену публіку. До тексту реклами додавали інформацію про «Старосвітських батюшок». Найбільш результативною виявилася реклама в «Епархиальных ведомостях»: «<...> кожен день приносив нам значні суми. На щастя для нас, передплата почала приходити, коли ще перші аркуші не було видруковано, – ми підвищили тираж книжки» [7, с. 263]. Антологія «Вік» також мала надзвичайну популярність, більшість тиражу розійшлася за передплатою, решту через півроку неможливо було знайти у книгарнях [34, с. 8]. І все ж такий спосіб поширення, коли розрахунок робиться скоріше на вже обізнаного читача, не міг дістати значного поширення, оскільки україномовна книга лише виховувала свого масового споживача.

Існувала в Російській імперії й практика безкоштовної роздачі книжок державними, самоврядними та просвітницькими структурами. Основною ідеєю таких заходів було поширення певних «корисних», з точки зору ініціаторів, відомостей. Зрозуміло, що україномовна книга не могла бути у складі інструментарію державних структур, а от іншим через брак фінансових ресурсів братися за таку справу не виходило, хоча деякі точкові акції відбувалися. Так, київське та катеринославське земства поширювали серед селян брошури Є. Чикаленка «Розмови про сільське хазяйство», полтавське – Г. Коваленка «Як треба берегтися від холери» [13, № 2, с. 335]. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» систематично розсилало за запитами свою продукцію до бібліотек, читалень, музеїв, товариств та інших установ і організацій краю [35]. Загалом же цей спосіб розповсюдження україномовної книги не набув популярності.

Як правило, книгопоширення починалось як культурно-просвітницька справа, що лише з часом мала шанс реалізуватись як вдалий комерційний проєкт. Крім економічних причин на заваді цьому продовжували бути політичні обставини. Зростанню популярності українських видань перешкождала внутрішня та національна політика імперської влади, особливо післяреволюційна реакція, яка значною мірою вплинула на книгорозповсюдження, коли закривалися книготоргові заклади, проводились арешти та обшуки, вилучалася книжкова продукція. Чергове

загострення 1914 р., пов'язане з шевченківським ювілеєм, знову налякало потенційних поширювачів української книги, які не входили до національно-демократичних кіл. Разом з тим ситуація з продажем візуального матеріалу обнадіювала: 100-тисячний тираж портрета Т. Шевченка авторства Ф. Красицького та І. Їжакевича, підготовлений у 1910 р. видавництвом «Час», розійшовся по українських губерніях за рік [24, с. 271]. Підприємці своєї вигоди не втратили, тобто з часом і україномовна книга могла стати звичним товаром для будь-якої книжкової крамниці.

Із цензурними обмеженнями Першої світової війни друк україномовної книги значно скоротився, і на цьому тлі рельєфніше позначився інтерес до неї. «Більш двох років майже нічого не виходить нового, нема передруків вичерпаних видань, щезають одні за другими з книгарських полиць раніш видані наші автори. Вже не можна дістати Шевченка, Вовчка, Руданського, Франка, Кримського, Яновську, Грінченка і т. д.; розбігається і те, що раніш по складах лежало нерухомо», – згадував про цей час О. Лотоцький [32, с. 200], а його колега С. Єфремов вторив: «Книгарні ломляться од замовлень; навіть видання, які роками лежали на полицях нерухомо, хутко розкупувються, не кажучи вже про такі, що й перше мали добрий на себе попит; полиці прудко спорожняються» [17, с. 29].

Згодом ці роки в історії українського книгорозповсюдження той-таки С. Єфремов оцінював так: «І читач вже знав, де і як потрібно йому книжку шукати»; що ці книгарні «постачали новонародженому читачеві не саму книгу, а й перші лекції національно-громадської свідомості. І це тепер була не філантропія, – всі вони стояли твердо на власних ногах, окупали себе і вже не потребували меценатства» [17, с. 29]. Попри публіцистичний запал автора, безумовно, з ним можна погодитися, оскільки потенційний читач відтепер знав про існування книги рідною мовою. І, з огляду на наступні революційні події, пов'язані з національною розбудовою, вона спрацювала на них.

Наукова новизна. Встановлено, що попри офіційно декларований дозвіл на вільне розповсюдження легальної україномовної книги цьому перешкождали нормативні, економічні та ментальні перепони. Система поширення лише формувалась і мала синкретичний характер, залежала від приватної ініціативи. Визначено основні способи поширення україномовної книги.

Висновки. Номінально легальна україномовна книга в досліджуваній період могла вільно розходитися, але щодо неї намагалися застосувати відомчі обмеження, спрямовані на регулювання масового доступу до видань з боку передусім представників соціальних низів. Поведінкові практики представників влади та споживачів, що були сформовані упродовж попередніх десятиліть переслідування української мови, також заважали становленню системи книгорозповсюдження. Назагал воно ще мало синкретичний та несистемний характер, залежало від ентузіазму окремих осіб, деякі його форми мали проміжний характер.

Основними способами книгорозповсюдження були магазинні та позамагазинні форми. У першій були задіяні книгарні, а також бібліотеки та кабінети для читання, що діяли при цих крамницях. Позамагазинна торгівля здійснювалася через: 1) дрібнороздрібну торговельну мережу (торговельні рундуки, ятки, лавки, а також книжкові полиці в кооперативних крамницях); 2) книгоношество; 3) поштово-посилкову торгівлю, зокрема передплату; 4) безкоштовну роздачу. Через брак відомостей складно оцінити співвідношення масштабів магазинного та позамагазинного продажу україномовної книги. Враховуючи тодішню соціокультурну ситуацію, можна стверджувати, що до кінцевого споживача книга потрапляла завдяки позамагазинним формам торгівлі. По-перше, більшість читачів україномовної книги проживала в сільській місцевості, де не було книгарень; по-друге, як правило, вони не мали доступу до інформації про існування конкретних видань і не були обізнаними з книгарськими практиками. Панування позамагазинних способів доступу до книги скоріше свідчить про недорозвиненість українського суспільства, але водночас ілюструє прагнення до формування в будь-який спосіб національного інформаційного простору. Комерційна прибутковість українських книготоргових проєктів підтверджує їхню життєздатність. Споживачі настільки призвичаїлися до україномовної книги, що навіть обмеження, запроваджені під час Першої світової війни, не перешкоджала їхньому прагненню отримати потрібну книгу. Розвиток книгорозповсюдження, нехай і повільний, був найкращим свідченням зростання національної свідомості широкого загалу.

Список використаних джерел

1. Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне, 2019. 687 с.
2. Соломонова Т. Р. Формування книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2012. Вип. 20. С. 184–188.
3. Подоляка Н. С. Становлення та розвиток видавничої справи Сумського краю (1861–1917): осередки, репертуар, розповсюдження : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Київ, 2011. 18 с.
4. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Бібліологічні вісті. 1930. № 3. С. 44–57.
5. Волошенко В. О. Книжкові склади у просвіті селян: суспільні очікування та практики у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. // Гуржіївські історичні читання. 2017. Вип. 11. С. 47–56.
6. Бриль М. Н. Географія розміщення книговидавничої справи і книготорговельної мережі в Українській РСР // Український історико-географічний збірник. Київ, 1972. Вип. 2. С. 264–278.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 287 с.
8. Приходько В. О лубочной литературе // Православная Подолия. 1907. № 7. С. 177–185.
9. О временных правилах для неповременной печати. 1906. 26 апреля // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26. № 27815.
10. Низовий М. А. Тематично-цільові аспекти українського дореволюційного книговидання (1901–1917) // Вісник Харківської державної академії культури. 2012. Вип. 37. С. 160–171.
11. Його ж. Українська книжка на початку XX ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901–1917) // Вісник Харківської державної академії культури. 2011. Вип. 34. С. 128–141.
12. Патрушева Н. Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : дис. ... д-ра ист. наук. Санкт-Петербург, 2014. Т. 2. 343 с.
13. Гехтер М. Українське життя в Росії 1910 р. // Літературно-науковий вістник. 1911. Вип. 53. № 1. С. 123–147; № 2. С. 317–340.
14. Його ж. Українське життя 1911 р. // Літературно-науковий вістник. 1912. Вип. 57. № 1. С. 170–191

15. Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ, 2016. 366 с.
16. Васьківська О. Книгорозповсюдження в Україні в роки визвольних змагань (1917–1920) // Вісник Книжкової палати. 2017. № 4. С. 43–51.
17. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга 1798–1916 рр. Київ, 1926. 29 с.
18. Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги. Вип. 8, ч. 1 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Нац. акад. наук України. Київ, 2006. 404 с.
19. Чикаленко Є. Спогади. Нью-Йорк, 1955. 502 с.
20. Каталог Книжного магазину «Нового времени» А. С. Суворина. 1898–1904. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1905. 224 с.
21. Каталог русских книг библиотеки Л. Идзиковского / сост. И. И. Токарев. Киев, 1915. 883 с.
22. Вестник книгопродавцев. 1900. № 11. С. 178.
23. Коцюбинський М. Твори : в 5 т. Т. 5 / под ред. С. Єфремова. Київ, 1925. 262 с.
24. Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861–1917. Київ, 2002. 374 с.
25. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. 1907. № 11–12. С. 17–34.
26. Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Київ, 2003. Вип. 6. С. 319–344.
27. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 1. 4-е вид. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. 183 с.
28. Волошиновський Й. Книжка в товариські крамниці // Волошиновський Й. Розмови про кооперацію : вибр. твори та публ. : в 2 т. Вінниця, 2010. Т. 1. С. 120–122.
29. О культурно-просветительной деятельности кооперативов // Постановления, принятые Всероссийским съездом по кооперации в г. Киеве с 1 по 7 августа 1913 г. Киев, 1913. С. 22–24.
30. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок: описание Лубенской Покровской ярмарки / сост. Я. П. Забело. Полтава, 1892. 34 с.
31. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. 481 с.
32. Його ж. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. 401 с.
33. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського : в 4 т. / Чернігів. літер.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. Ніжин, 2002. Т. 2. С. 170–186.

34. Хоню В. В. Діяльність видавництва «Вік» (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 19 с.
35. Демуз І. Меценатська діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1918 рр.) // Емінак. 2016. Т. 3, № 1 (13). С. 11–15.

Tetiana Karoyeva

*Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnitsia, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

Main ways of distribution of legal Ukrainian-language books in Russian Empire (April 1906 – February 1917)

The goal of the research is to establish the main ways of distribution of legal Ukrainian-language books after abolition of its prepublication censorship in the Russian Empire in 1906. **Methodology.** Due to the lack of archival materials the article is based on the data found in the then book-selling bibliography, publicism as well as in memoirs. **Scientific novelty.** It has been established that permit for free distribution of legal Ukrainian-language books was of rather declarative nature within the studied period. Distribution system just being formed was of syncretic nature. The main ways of Ukrainian-language books of distribution have been revealed. **Conclusions.** Nominally, legal Ukrainian-language books could be distributed freely, but departmental limitations were being imposed to control mass access to those editions. Formation of book distribution system was also hampered by behavioral practices of public officers and consumers that had been formed in previous decades when Ukrainian language was being oppressed. Being still of syncretic and nonsystemic nature, the book distribution system depended on enthusiasm of individuals involved in it. The main ways of books distribution were in-store selling and out-of-store trade. In-store selling was being performed in bookstores and libraries as well as in special rooms for reading that functioned under bookstores. Out-of-store trade forms included: 1) retail trading network (trading coffers, stalls and small shops as well as bookshelves in cooperative stores); 2) book peddling; 3) mail order commerce, particularly performed by subscription; 4) free handouts. Ultimate consumers acquired books by virtue of out-of-store forms of distribution as absolute majority of potential readers of Ukrainian-language books resided in rural area where no book-

stores were located. Prevalence of out-of-store ways of access to books rather implies immaturity of Ukrainian society, but at the same time it depicts desire to form integrated information space by any means. Viability of that information space has been confirmed by profitability of Ukrainian book trade projects.

325

Key words: Ukrainian-language books, book distribution, book trade, bookstore, book peddling, book stockhouse.

*Стаття підготовлена 11 березня 2021 року;
подана до друку 22 березня 2021 року.*

УДК 94(438=161.2)«1921/1924»:[355.257.7:343.819.5]:655.4
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.326>

Марина Геннадіївна Палієнко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
історичного факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9098-1142
e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ігор Володимирович Срібняк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-9750-4958
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Сергій Олександрович Голованов,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3120-5415
e-mail: s.holovanov@kubg.edu.ua

КНИЖКОВИЙ РУХ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1921 РІК – ПЕРША ПОЛОВИНА 1924 РОКУ)

Мета роботи. У статті відтворено динаміку книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі (1921–1924 рр.), а також розкрито значення української книги для зміцнення морального духу

вояцтва в умовах таборової ізоляції. **Методологія** дослідження передбачає використання проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів дослідження, поєднання яких дозво-

лило розкрити особливості розгортання книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР. **Наукова новизна** полягає у визначенні внеску різних структур Державного центру УНР в екзилі у процес започаткування та розвитку книжкового руху в таборах, встановленні джерел матеріального забезпечення таборових бібліотек, а також ролі таборових бібліотек у справі зміцнення патріотичного світогляду інтернованих та членів їхніх родин. **Висновки.** Доведено, що українська книга в таборах інтернованих вояків-українців справляла вагомий вплив на таборян, істотно допомагаючи в опануванні новими знаннями, а також слугуючи розрадою в їх нелегкому повсякденні. Заходами командування Військ УНР, громадських та благодійних організацій бібліотеки-читальні були створені в кожному таборі, завдяки чому інтер-

новані мали можливість отримувати й новинну інформацію. Встановлено, що поточні видатки бібліотек, зокрема й передплата періодики, відбувалися завдяки коштам, які вносилися командирами дивізій Армії УНР. Поповнення фондів бібліотек здійснювалось як завдяки заходам міністерства освіти УНР, так і зусиллями жертводавців. Зі створенням у таборах друкарень та видавничих товариств частина накладу друкованої продукції передавалася до таборових та дивізійних бібліотек. Українська книжка заклала тривкі основи національно-державницького світогляду інтернованих, залишаючись разом з тим найважливішим джерелом їхніх знань з історії, географії та культури України.

Ключові слова: інтерновані вояки-українці, табір, бібліотека, читальня, книга, Армія Української Народної Республіки, Польща.

Актуальність теми дослідження. Інтернування Армії УНР у таборах Польщі, якому передувала її військова поразка у збройному двобої з більшовицькими військами та відступ з теренів України (21 листопада 1920 р.), стало тяжким випробуванням для українського воїнства, яке опинилося на чужині перед непростим життєвим вибором. Переважна більшість вояків Армії УНР воліла продовжити боротьбу з більшовизмом та відновити Українську Народну Республіку, водночас частина з них, особливо ті, хто не мав тривких світоглядних орієнтирів, перебували в цілковито розгубленому стані та потребували духовної опіки й моральної підтримки. Такий стан справ вимагав негайного реагування з боку військового командування та вищого політичного керівництва УНР, адже навіть коротке зволікання могло мати

своїм наслідком посилення деструктивних процесів у середовищі таборян. І вже за короткий час у таборах було вжито енергійних заходів для організації культурно-освітньої роботи в середовищі інтернованого українського вояцтва, чільною складовою якої стало створення бібліотек-читалень. Отже, актуальність дослідження визначається потребою з'ясування ступеня впливу української книги на морально-психологічний стан інтернованих вояків Армії УНР, а також важливістю розкриття змісту організаційних заходів Державного центру УНР в екзилі, покликаних створити сприятливі умови для ознайомлення вояцтва з українською класичною літературою та публіцистикою з метою формування національної ідентичності.

Аналіз досліджень і публікацій. Початок науковій розробці проблеми книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців поклала загальновідома праця Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами», в рамках окремого розділу якої був поданий огляд культурно-освітньої праці вояків-українців у таборах інтернованих на теренах Польщі [12, с. 33–52]. За півстоліття вивчення цієї теми було продовжено двома розвідками українських дослідників. У короткій замітці Олесі Заремби подано кілька фактів про специфіку видання та поширення релігійної книги в таборах інтернованих українців [8, с. 54–55], натомість Таїсія Ківшар – у рамках проведення комплексного аналізу українського книжкового руху в часі Української революції та повоєнного п'ятиліття – навила значно змістовніший огляд проблематики «таборового» функціонування української книги в середовищі інтернованих вояків Армії УНР у Польщі в 1921–1922 р. [9, с. 248–253]. Публікація ще однієї дослідниці (Л. Кужель), хоча й стосувалася таборової періодики, разом з тим містила цінну інформацію про діяльність кількох таборових видавництв [11, с. 58–69].

Майже одночасно низкою польських та українських дослідників провадилась інтенсивна науково-публікаційна робота, в результаті чого стало можливим реконструювати обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборах Польщі [40; 19; 14; 10; 39, 15, 41]. Завдяки цьому була акумульована значна кількість різних даних про діяльність таборових бібліотек, що, зрозуміло, не давало цілісного уявлення про

особливості розвитку книжкового руху в таборах інтернованих українців у Польщі. Разом з тим слід зазначити, що жоден зі згадуваних дослідників не ставив перед собою завдання вивчення особливостей діяльності таборових бібліотек, а також власне книговидання та поширення української книги серед таборян.

У подальшому увага дослідників знову сконцентрувалася на діяльності таборових видавництв – спочатку М. Бойчак та Р. Лякіна у своїй монографії звернулися до деяких аспектів діяльності видавництва «Чорномор», вказавши й низку назв книг, що були підготовлені до видання лікарями [3]; згодом Ю. Голубничча-Шленчак докладно висвітлила історію функціонування видавництв, що діяли в таборах інтернованих вояків-українців у Польщі, навівши при цьому перелік опублікованої ними книжкової продукції [4, 5, 6].

З метою цілісної реконструкції діяльності бібліотек у таборах інтернованих вояків-українців у Польщі, особливостей їх створення та комплектування автори цієї статті використали архівні матеріали, що зберігаються як в Україні (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), так і в Польщі (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві). Крім того, важливим джерелом для висвітлення книжкового руху в таборах є матеріали таборових часописів, редакції яких досить регулярно вміщували інформацію про поточну роботу тамтешніх бібліотек. Значну джерельну цінність становлять і спомини таборян, які брали безпосередню участь у культурно-освітній роботі [1, 2].

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного дослідження динаміки книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у 1921–1924 рр., а також визначенні впливу таборових бібліотек на формування національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. Відразу після розміщення інтернованих вояків-українців у таборах (Пікуличі, Ланцут, Вадовиці, Александрів, Стшалково, Щипіорно, Каліш, а також на цивільному становищі в Ченстохові) вищими військовими начальниками Армії УНР було вжито невідкладних заходів для забезпечення прийнятних для них побутових умов і водночас започатковано різнобічне їх навчання, а також організовано й дозвілля інтернованих. Культурно-освітня робота в

середовищі вояцтва в цей час залишалася пріоритетним напрямом, і чільною її складовою стало уможливлення доступу таборян до української книги шляхом створення таборових бібліотек-читалень.

Справа поповнення їх книжками українських авторів покладалася на культурно-освітній відділ головного управління Генерального штабу Армії УНР (начальник – полковник Федір Шешко), який мав для цього взаємодіяти з різними урядовими структурами, зокрема – з міністерством освіти УНР, заходами якого з України до Польщі була евакуйована невелика кількість української поліграфічної продукції. Уже в кінці грудня 1920 р. Ф. Шешко клопотався перед міністром освіти УНР Петром Холодним про видачу 90 назв книжок з подальшим їх переданням до таборових бібліотек, які мали бути засновані в кожному таборі інтернованих вояків-українців у Польщі [22, арк. 82]. З огляду на те, що процес локалізації українського вояцтва ще остаточно не завершився і для його розміщення могли бути створені нові табори, Ф. Шешко висунув пропозицію (лист до міністра освіти УНР від 28 грудня 1920 р.) зарезервувати певну кількість книжок – «переважно підручників та красного письменства», які утворили би «книжний запас, з котрого можна було б брати книжки для улаштування бібліотек при тих таборах, які книжок ще не одержували» [9, с. 250].

Слід відзначити, що ще до створення такого «книжкового запасу» невеликі партії книжок вже передавалися зі складів міністерства освіти, в т. ч. і для тих з'єднань Армії УНР, які досі ще не були дислоковані в таборах, перебуваючи на тимчасовому постой в різних місцевостях Польщі. Так, зокрема, 26 грудня 1920 р. для дивізійної бібліотеки 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР надійшли близько 100 томів таких підручників, як «Коротка історія України» І. Крип'якевича та «Початкова географія» С. Рудницького, а також твори В. Винниченка в 11-ти томах та ін. [23, арк. 1]. Ще 28 назв книг (у т. ч. твори Т. Шевченка, М. Драгоманова, Панаса Мирного, В. Винниченка, М. Куліша) на початку січня 1921 р. були відправлені до Ченстохова, де на цивільному становищі тимчасово розміщувався апарат військового міністерства УНР [23, арк. 41, 43].

Проте ці обсяги переданої літератури не могли задовольнити попиту українського вояцтва на книгу, передусім на підручники, відсутність

яких унеможлиблювала проведення навчання інтернованих. У їх пошуках командири частин та з'єднань Армії УНР продовжували звертатись як до головного отамана С. Петлюри, так і до міністра освіти з рапортами і клопотаннями про надсилання до таборів додаткової кількості навчальної літератури [8, с. 55].

Справа в тім, що досить часто таборіві школи диспонували одним–кількома примірниками підручників. Намагаючися хоч якось задовольнити колосальний брак навчальної літератури, в деяких таборах вдавалися до їх передруку на друкарських машинках, проте в цьому випадку на заводі стояла гостра нестача паперу. Обстежуючи ситуацію в таборах, заступник міністра освіти С. Сірополко звернув увагу на виняткову складність проведення навчання з одним підручником, який від тривалого використання часом ледь не цілковито затирався, що додатково утруднювало навчальний процес [24, арк. 10–11].

У цій ситуації на допомогу організаторам таборових шкіл приходив уже згадуваний культурно-освітній відділ Генштабу, який перебрав на себе виконання координаційно-розпорядчих функцій. Його співробітники тісно взаємодіяли з новоствореними дивізійними культурно-освітніми відділами, яким підлягали спеціально призначені для організації такого роду роботи інструктори. До кола функціональних обов'язків останніх належало, зокрема, й облаштування козацьких бібліотек-читалень. Передбачалося, що ці бібліотечки будуть поповнюватися насамперед завдяки тиражуванню книжок та дивізійної періодики безпосередньо в таборах [25, арк. 3 зв., 6–6 зв.]. Також було визначено, що видатки на ці потреби покриватимуться шляхом відрахування визначеного відсотка з прибутків таборових кооперативів та крамниць, а також відсотків з коштів, отриманих за проведення платних вистав аматорських театрів і виступів хорів у таборах [26, арк. 4].

Запропонована схема матеріального забезпечення книжкового руху заклала підвалини для створення дивізійних та таборових бібліотек, але спочатку їхні фонди поповнювалися лише завдяки надходженням літератури від міністерства освіти УНР. Так, зокрема, 1-ша Запорізька стрілецька дивізія (табір Пікуличі) 27 грудня 1920 р. отримала для власних потреб 200 примірників навчальної літератури («Початкову географію» С. Руданського, «Початкову граматику до науки читання й письма»

С. Черкасенка), а також вибрані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Панаса Мирного, В. Винниченка [23, арк. 1].

Але цих книг катастрофічно не вистачало, бо загалом у дивізійній бібліотеці нараховувалося лише близько 300–350 книг (у розрахунку на майже три тисячі вояків). Через це бібліотека і читальня (на 50–60 осіб) функціонували досить мляво. Брак книжок певною мірою компенсувався щоденним проведенням лекторами з числа старшин лекцій з історії та географії України (присутніми на них були пересічно 250–300 козаків) [27, арк. 49; 28, арк. 8]. Ще одна дивізійна бібліотека-читальня в Пікуличах була облаштована заходами вояків 1-ї Кулеметної дивізії, будучи локалізованою в не зовсім зручному для її роботи приміщенні (у викладовій залі).

Ці два осередки мали мінімальну кількість літератури – тим не менш їх щоденне функціонування дозволяло організувати освітню роботу з інтернованими в цьому таборі вояками, більше того, на думку начальника культурно-освітнього відділу 1-ї Запорізької дивізії хорунжого М. Осики-Островецького, – в умовах таборової ізоляції саме «книжка і газета являлися єдиним порадищем і розвагою» для українського вояцтва. Однією лише вадою дивізійних бібліотек була майже повна відсутність творів красного письменства, і саме ця обставина вимагала оперативного реагування з метою поповнення такою літературою їх фондів [28, арк. 8].

У ще одному таборі інтернованих українських військ – Александрові Куявському – книжковий рух мав дещо відмінні від решти таборів форми. Так, на початках інтернування утримувані тут частини одержували для власного користування невеличкі квоти книжок від міністерства освіти УНР, зокрема 36 назв підручників надійшли до бібліотеки 6-ї стрілецької дивізії в січні 1921 р. [23, арк. 41, 43]. Проте вже невдовзі фонди згаданої бібліотеки стали поповнюватися завдяки діяльності заснованого при цій дивізії Братства св. Покрови. Разом з ініціатором заснування Братства о. Петром Білоном братчики організували видання літератури релігійного змісту, яка призначалася не лише для таборян, але й усіх українських емігрантів у Польщі. Уже за короткий час їхніми заходами невеликими накладками були розтиражовані «Літургія Івана Золотоустого», «Слово Івана Золотоустого на Пасху», «Коротенький пра-

вославний молитовник» та ін. [12, с. 37]. До того ж, Братство заснувало й власну книгозбірню, через яку реалізовувало релігійну літературу, що надходила до табору зі Львова [2, с. 65–66].

Крім бібліотеки 6-ї дивізії в Александрові також діяла книгозбірня 4-ї Київської дивізії, а також бібліотека Збірної станиці, у фондах якої була значна кількість навчальної літератури, що активно використовувалася лекторами під час підготовки до лекцій (з історії, географії, письменства, статистики, економіки України) [43]. У березні 1921 р. ці три бібліотечні осередки об'єдналися в одну (загальнотаборову) інституцію, цінним подарунком для якої стали 185 різних книжок (у переважній більшості – творів красного письменства) від YMCA¹ [29, арк. 14–15]. Завдяки цьому та іншим поповненням загальний фонд таборової бібліотеки налічував уже 1600 різних книжок. Окремо існувала книгозбірня Старшинської громади 6-ї дивізії з її 1000 книг [1, с. 40].

Таборова бібліотека була облаштована й у таборі Ланцут, що стало можливим завдяки відрахуванню певної частки з прибутків дивізійних кооперативів та крамниць. Навесні 1921 р. у цьому таборі розпочало свою діяльність представництво YMCA, яке надавало матеріальну допомогу всім освітнім осередкам інтернованих, і зокрема бібліотеці. Станом на початок літа ц. р. до її картотеки було внесено 324 назви книжок (дані про їхню загальну кількість відсутні. – *Авт.*), в її читальному залі можна було ознайомитися зі змістом різних українських часописів [27, арк. 81–86].

Книжковий рух у таборі Стшалково теж мав свої особливості, зумовлені тим, що в ньому були зібрані інтерновані українці з кількох інших таборів – Пикуличів, Александрова, Вадовиць та Ланцута (після їх ліквідації протягом весни-літа 1921 р.). Табір прийняв українців у кінці липня 1921 р., і ледь не першим кроком командування групи інтернованих військ у Стшалково стало облаштування бібліотеки-читальні, яка розпочала свою роботу вже на початку серпня ц. р. Така швидкість була обумовлена тим, що передислоковані сюди дивізії Армії УНР уже мали

¹ *Young Men's Christian Association* (YMCA) – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т. ч. полоненим та інтернованим у таборах.

свої книгозбірні, відтак таборова бібліотека-читальня постала шляхом об'єднання всіх їх фондів. Безпосередньо її створенням опікувався Культурно-просвітній курінь на чолі з підполковником С. Тараном за сприяння таборового культурно-освітнього відділу у приміщенні Українського народного університету.

Задля забезпечення зручності користування послугами бібліотеки для таборян вона працювала з 15:00 до 22:30, відвідувати її мали можливість усі бажаючі. У ній можна було переглянути свіжі часописи та читати наявну в її фондах літературу, крім того, існувала можливість випозичення книжок (за умови внесення грошової застави). При бібліотеці діяв буфет, прибутки від діяльності якого спрямовувалися на поповнення фондів бібліотеки [17]. Свою лепту у справу збільшення книжкових фондів бібліотеки внесла й УМСА, яка в серпні передала таборянам власний книгозбір [18]. В архівних документах також присутня згадка про облаштування бібліотеки при Українському народному університеті, що діяв у цьому таборі [30, арк. 39].

Найкраще була організована бібліотечна справа в таборі Каліш, де дислокувалися 2-га Волинська і 3-тя Залізна стрілецькі дивізії, для потреб яких у кінці грудня 1920 р. міністерством освіти УНР було передано 400 примірників «Короткої історії України» І. Крип'якевича та 200 – «Початкової граматики до науки читання й письма» С. Черкасенка, а також деякі інші книги. За короткий час 3-тя дивізія отримала ще 18 назв книжок [23, арк. 1, 41, 43]. Але, крім навчальної, таборяни нагально потребували й художньої літератури, що спонукало командира дивізії генерал-хорунжого О. Удовиченка звернутися до магістрату м. Каліша та домовитися про випозичення з міської бібліотеки за окрему плату (3000 марок польських на місяць) російськомовних книжок. Останні передавалися на визначений час до дивізійної книгозбірні, а потім їх повертали до постійного місця зберігання [42].

Нестача коштів у дивізійній касі змусила культурно-освітній відділ Залізної дивізії активізувати свої зусилля з пошуків української книжки, і після звернень його співробітників до різних державних установ УНР ситуація суттєво покращилася – дивізія безоплатно отримала додаткові книжкові надходження. Завдяки цьому станом на 15 березня 1920 р. загальний фонд дивізійної бібліотеки становив уже 1015 примірників

книжок, у т. ч. 628 назв навчальної літератури (підручників та абеток). Охопити книжкою більший загальний вояцтва не дозволяла відсутність приміщення для облаштування читальні, відтак єдиною формою отримання книжок було лише їх надання на руки всім бажаючим. Для зручності таборян при деяких куренях були засновані свої бібліотечки (100–150 примірників книжок). Загалом за три місяці (15 грудня 1920 р. – 15 березня 1921 р.) книжки випозичалися 3595 разів, отже кожного дня пересічно прочитувалися 64 книжки (переважно історичні оповідання та книги, присвячені національному питанню) [31, арк. 1 зв.–2].

Командування 2-ї і 3-ї дивізій докладно використало максимум зусиль до створення власної поліграфічної бази. З цією метою вояки Волинської дивізії змогли урухомити друкарський верстат, налагодивши випуск підручників для своїх загальноосвітніх шкіл. Заходами видавничо-бібліотечної секції культурно-освітнього відділу дивізії була започаткована дивізійна бібліотека з читальною, де спочатку нараховувалося лише 300 книжок. Залізнична дивізія також зуміла облаштувати похідну друкарню, в якій невеликими накладками (20–30 примірників) тиражувалися молитовники, було видруковано кілька праць генерала П. Шандрука, «Коротку історію 3-ї Залізної дивізії» полковника Г. Чижевського, збірки народних пісень, афіші. Деякі більшими накладками (кілька сотень примірників) виходили військові підручники та спогади [31, арк. 11–11 зв.].

Таким чином, уже навесні 1921 р. книжковий рух у таборах суттєво поживався, що стало можливим завдяки облаштуванню кількох таборових друкарень (насамперед – для тиражування таборової преси). У них почали виготовлятися й обмежені накладки різних книг, що, за словами вже згаданого С. Сірополка, уможливило продовження української книговидавничої справи з метою «забезпечення таборів справжньою книжкою – від молитовників і альманаху до підручників по військовому ділу і по загальній освіті» [24, арк. 12]. Завдяки їхній роботі до дивізій почали надходити вже не десятки, а сотні книжок, що дозволило поповнити фонди таборових бібліотек та хоча би мінімально задовольнити попит інтернованого вояцтва на українську книгу.

Свою лепту в налагодження книжкового руху в таборах продовжував вносити вже згаданий культурно-освітній відділ на чолі з полковником Ф. Шешком, заходами якого було вироблено загальний план

проведення культурно-освітньої роботи і, зокрема, обов'язкове заснування в кожному таборі бібліотек та читалень [43]. 30 червня 1921 р. відділ був реорганізований у Культурно-освітню управу Генерального штабу Армії УНР, у структурі якої діяв і бібліотечно-видавничий відділ [32, арк. 17; 33, арк. 71]. До найважливіших завдань Управи було віднесено національно-громадське, культурно-естетичне, моральне і фізичне виховання українського вояцтва, а також його загальний інтелектуальний розвиток та повна ліквідація неграмотності в лавах армії. Досягти цього можна було через українське «живе і друковане слово», відтак на Управу покладалося завдання створення видавництва та розповсюдження українських підручників і книжок, а також таборової періодици [33, арк.71; 34, арк. 1–2].

У таборах Управа діяла через дивізійні або таборові культурно-освітні відділи, кожен з яких – відповідно до виробленого нею положення – повинен був започаткувати у своєму складі бібліотечну (видавничо-бібліотечну) секцію [30, арк. 37]. У разі наявності такої можливості її співробітники мали створити курінні бібліотеки та читальні й спрямовувати діяльність сотенних освітніх інструкторів, які працювали вже безпосередньо з козаками, яких належало заохочувати до прочитання переданих з курінної бібліотеки книжок. З метою максимального охоплення своїм впливом козаків сотенним інструкторам слід було мати при собі кишенькову бібліотечку [34, арк. 2–3]. Щоправда, таборова дійсність внесла в цю схему свої корективи, і створення курінних бібліотек було радше виключенням із правил (вони діяли лише у 3-й Залізній дивізії), а сотенні інструктори не завжди мали можливість ефективно виконувати свої обов'язки через майже повну відсутність книжок. Про значні труднощі, що супроводжували процес активізації книжкового руху в таборах, свідчила й доповідь начальника Культурно-освітньої управи полковника Ф. Шешка (липень 1921 р.), в якій, зокрема, констатувалося, що бібліотеки та читальні діяли «не повсюди» в таборах [30, арк. 39].

Об'єктивно ускладнювала обіг книжок у середовищі інтернованих і та обставина, що час від часу окремі підрозділи Армії УНР залишали табори у складі робітничих команд та вирушали для виконання робіт до різних місцевостей Польщі. Досить часто ці команди опинялись у своє-

рідному інформаційному вакуумі, маючи для читання лише поодинокі числа української еміграційної та таборової періодики. Про один з таких випадків ішлося в листі-зверненні вояків 1-ї Запорізької дивізії, понад 500 козаків якої влітку-восени 1921 р. працювали у Кракові. Ця група вояків опинилась у фактично повній інформаційній блокаді, що спонукало їх звернутися з відповідним клопотанням до міністерства освіти УНР. Невдовзі після цього їм була передана обмежена кількість (20 примірників) українських видань («Українська культура» та «Українська церква» І. Огієнка, а також «Молитвослов») [22, арк. 36].

Міністерство освіти УНР регулярно виділяло для потреб армії поліграфічну продукцію зі своїх складів. Загальний обсяг книжкових надходжень до частин та з'єднань Армії УНР протягом 1920–1921 рр. становив, за підрахунками Т. Ківшар, 4021 підручник і 1170 творів красного письменства [9, с. 251]. Слід зазначити, що ці цифри цілковито не кореспондуються з тими, які були озвучені в доповіді в. о. військового міністра уряду УНР генерал-хорунжого Сергія Дядюши у відповідь на інтернаціональну (депутатський запит. – *Авт.*) фракції соціал-демократів про стан культурно-освітньої роботи у Війську УНР від 4 березня 1921 р. За даними С. Дядюши, міністерством освіти УНР тільки протягом лютого ц. р. до таборів було передано 6040 підручників та 1101 книгу красного письменства [43].

Одним з можливих пояснень такої різниці в цифрах може бути те, що військовий міністр оперував хибною інформацією – свідомо чи не свідомо в багато разів завищивши масштаби забезпеченості інтернованих вояків українською книжкою. Можна припустити, що такою була кількість замовлень на отримання книг (станом на початок березня 1921 р.), проте міністерство освіти априорі не могло задовольнити їх повною мірою.

Станом на кінець 1921 р. кількість таборів для інтернованих зменшилася до трьох (Стшалково, Щипіорно і Каліш), на цей час суттєво скоротилася й кількість особового складу Армії УНР. Ці обставини дозволяли інтенсифікувати книжковий рух у таборах, до того ж, ще навесні була налагоджена безперервна робота кількох дивізійних друкарень, де теж виготовлялись обмежені накладки навчально-методичної літератури. Аби зробити книгу невід'ємною частинкою таборового

повсякдення інтернованих, таборіві культурно-освітні відділи створювали т. зв. «хати козака», в підпорядкування яких інколи передавалися й таборіві книгозбірні.

Одна з таких «хат» була заснована взимку 1921 р. у таборі Стшалково, маючи своїм завданням «давати розвагу козакові і можливість в теплому кутку провести час за газетою або книжкою з бібліотеки» (тут ідеться про таборіву бібліотеку-читальню. – *Авт.*). Щоправда, намагання правління цієї «Хати козака» збільшити свої прибутки та надання дозволу грати в лото в ній дуже ускладнили процес читання газет і книг, бо «трудно читати або щось робити в такому гармидері, який буває в наслідок гри в лото» [7, с. 39]. Проте й у таких умовах книга знаходила свого читача, зокрема того, хто хотів би поєднувати читання і чаювання. Лише те, що читачами згадуваної бібліотеки були записані 3000 таборян, а в її фондах нараховувалося близько 2000 книжок [16, с. 18], свідчило про готовність таборян використовувати будь-які можливості задля задоволення своєї потреби в читанні. Слід відзначити, що таборяни могли скористатися послугами ще однієї книгозбірні, що була заснована в таборі заходами УМКА, а також бібліотеки Старшинської громади 6-ї стрілецької дивізії (в останній – тільки для членів громади).

У таборі Щипіорно продовжило свою роботу Братство св. Покрови, заходами членів якого було продовжено тиражування низки перекладних релігійних видань задля «поширення ідеї Української Православної Церкви між своїми і за кордоном» [13, с. 4]. Зокрема, у видавництві Братства «До Світла» півтисячними накладками були опубліковані такі книги, як «Шукання правди» Ф. Томи, «Хома невірний» д-ра Альта (обидві в перекладі Є. Бачинського), «Життя і особа Григорія Сковороди» Ерна (в перекладі з російської Є. Маланюка), «Служба Божа св. Василя Великого» протоієрея Табінського та ін. [2, с. 92].

Найбільшого ступеня розвитку книжковий рух набув у вже згаданому таборі Каліш, таборіву бібліотека якого диспонувала 818 книжками, а її послугами щоденно користалися близько 200 таборян (ще 300 вояків час від часу відвідували читальню). Випозичати книжки можна було й в окремих невеличких книгозбірнях, що діяли при деяких частинах інтернованих Військ УНР у цьому таборі. Інтерновані

та члени їхніх сімей могли скористатися бібліотекою і читальнею при таборівій «хаті козака», в якій відбувалися й окремі виклади приїжджих лекторів. Свою книгозбірню мало й «Товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам» (нею могли скористатися лише його члени) [12, с. 43–45].

Восени 1922 р. заходами згадуваного товариства і завдяки сприянню начальника Спільної юнацької школи Армії УНР генерала М. Шаповала в таборі було засноване видавництво «Чорномор», що стало поворотним моментом в історії таборового книговидання [4, с. 92–96]. М. Шаповал доклав усіх зусиль до того, аби друкарське обладнання підпорядкованої йому Школи було з користю використане для потреб інтернованих [35, арк. 1–2, 8]. Стартовим капіталом видавництва став грошовий внесок Українського громадського комітету (УГК) у Празі, що й дозволило урухомити роботу видавництва. Аби забезпечити його рентабельність М. Шаповал вважав за доцільне розпочати в ньому друк «невеличких книжечок, що мусили б мати народне, практично-господарське й технічне значення», хоча й не виключав тиражування у ньому й «інших родів літератури» [36, арк. 3].

Першою книжковою «ластівкою» видавництва стали книга А. Ільницького «Трактор і моторовий плуг та застосування їх у сільському господарстві» та повість К. Поліщука «Світ червоний» [20, с. 35–36]. З часом «Чорномор» розпочав видання літературних творів, матеріалів з історії України, споминів, тематичних брошур, приймаючи замовлення з Галичини і Чехословаччини [38, с. 12]. Віднайдений Ю. Голубничою-Шленчак каталог видавництва за 1924 р. засвідчив доволі розмаїте за своєю тематикою коло опублікованих ним книг українських письменників та публіцистів [6, с. 69–73].

Завдяки «Чорномору» фонди таборових бібліотек поповнювалися книжковими новинками, хоча переважна більшість їх накладу реалізовувалась у комерційний спосіб. Уже не маючи жодних дотацій, видавництво неодмінно мало забезпечити собі отримання прибутку, з якого сплачувалися зарплата його персоналу та орендна плата, закуповувалися витратні матеріали, а також уможлиблювалося проведення благодійних заходів (зокрема – безоплатне передання літератури деяким таборовим громадським організаціям).

Ще одним шляхом поповнення фондів таборових бібліотек були кількісно невеликі книжкові надходження, які передавалися різними українськими еміграційними установами як подарунки. Одним з таких прикладів стало організоване УГК (спільно з відомими українськими громадськими діячами С. Русовою, Д. Дорошенком, М. Левицьким та ін.) передання влітку 1923 р. книг для книгозбірні Громади старшин 6-ї Січової дивізії, за що остання (від імені її голови – полковника В. Філіповича) висловила жертводавцям подяку через газету [21, с. 16]. Книгозабезпеченню таборових бібліотек певною мірою сприяло й Українське товариство Червоного Хреста, яке не тільки здійснювало закупівлю української літератури, але й розміщувало замовлення на її тиражування [37, арк. 27].

Наукова новизна статті полягає в уведенні до наукового обігу низки архівних документів ЦДАВО України, а також у комплексній реконструкції книжкового руху в таборах інтернованих вояків Армії УНР як важливої складової культурно-освітньої роботи, що спрямовувалася Державним центром УНР в екзилі на чолі з С. Петлюрою та мала своїм найголовнішим завданням згуртування українського вояцтва та протидію розкладовим процесам у його середовищі.

Висновки. Отже, через тотальний брак коштів книжковий рух у таборах ніколи не набував достатньо інтенсивного рівня, аби задовольнити всі потреби інтернованого вояцтва, але, попри це, він завжди залишався дуже важливою складовою культурно-освітньої роботи в таборах, скріплюючи патріотичні почування таборян. Є всі підстави стверджувати, що таборові бібліотеки (разом із самодіяльними театрами, хоровими та музичними гуртками) великою мірою урізноманітнювали таборове дозвілля інтернованих, розраджуючи їх у скрутну годину, і водночас формували їхній світогляд. Взимку, коли культурно-освітня робота майже повністю припинялася через холоднечу в бараках та викладових аудиторіях, бібліотека перетворювалася чи не на єдиний інструмент, що дозволяв підтримувати моральний дух українського вояцтва.

Аби ще більше наблизити бібліотеки-читальні до потреб інтернованих, їх (починаючи з кінця 1921 р.) почали облаштовувати в «хатах козака», які виконували роль центрів дозвілля в таборах. Увечері в них можна було зазвичай замовити чай та легку перекуску, а після цього

більшість їхніх відвідувачів воліли погортати книжку або почерпнути новини з українських газет і журналів. Ще важливішою була освітня функція бібліотек, фонди яких поповнювалися насамперед навчальною літературою, що перетворювало їх на своєрідне осердя роботи різних освітніх курсів та таборових шкіл. Разом з тим бібліотеки були зацікавлені також в отриманні творів красного письменства, необхідних для повноцінної роботи українознавчих курсів.

Якщо на початках інтернування книги для поповнення таборових бібліотек надходили від міністерства освіти УНР, то з часом усе більшої інтенсивності набуло комплектування бібліотечних фондів заходами таборових видавництв. Час від часу книгозбірні в таборах урізноманітнювали свої фонди завдяки переданню їм у подарунок книжкових зібрань від благодійних організацій (УМКА, Українського та Американського товариств Червоного Хреста та ін.), а також приватних осіб. Поточні видатки бібліотек, зокрема передплата періодики, покривалися завдяки коштам, які вносилися командирами дивізій (зібраних з відрахувань за проведення платних вистав та концертів). Книговидавнича справа розвивалася в таборах і заходами громадських організацій, які завдяки внескам своїх членів та жертводавців мали можливість організувати переклад та видання спеціальної літератури (релігійної – як-то Братство св. Покрови), а також оригінальних праць таборян.

Усе це дозволяє стверджувати, що потреби інтернованих вояків Армії УНР в українському друкованому слові хоч і мінімально, але задовольнялися, а самі бібліотеки-читальні відігравали роль однієї з підвалин культурно-просвітницької роботи в таборах. Українська книжка заклала тривкі основи національно-державницького світогляду інтернованих, залишаючись разом з тим найважливішим джерелом їх знань з історії, географії та культури України.

Список використаних джерел

1. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. Прага, 1932. Ч. 9 (травень). С. 35–42.
2. Білон П. Спогади. Пітсбург, 1952. Ч. 1. 159 с.
3. Бойчак М., Лякіна Р. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924 рр., Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ, 2009. 190 с.

4. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р. // Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 23–24 лютого 2018 р. Одеса, 2018. С. 92–96.
5. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921–1924 рр.) // European philosophical and historical discourse. Praha, 2019. Vol. 5. № 1. S. 59–69.
6. Голубнича-Шленчак Ю. В. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1921–1924 рр.) : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2021. 299 с.
7. Життя табору // Наша зоря. Стрілково (Стшалково), 1922. Ч. 21–22. С. 39.
8. Заремба О. Релігійна книга в українських таборах інтернованих в Польщі (1920–1923 рр.) // Вісник Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 1995. Вип. 4. С. 54–55.
9. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ, 1996. 344 с.
10. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.
11. Кужель Л. Українські табори видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 1996. Вип. 5. С. 58–69.
12. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч. I. 367 с.
13. Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С. 4.
14. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
15. Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939 рр.). Харків, 2008. 256 с.
16. Про культурно-освітню працю в таборі // Наша зоря. Стрілково (Стшалково), 1922. Ч. 25. С. 18.
17. Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 1 серпня. Ч. 11 (посторінкова пагінація відсутня).
18. Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 21 серпня. Ч. 14 (посторінкова пагінація відсутня).
19. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філядельфія, 1997. 187 с.

20. Таборове життя // Наша зоря. Каліш, 1923. 7 січня. Ч. 29–30. С. 35–36. 343
21. Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 16.
22. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 110.
23. Там само. Спр. 179.
24. Там само. Ф. 4433. Оп. 1. Спр. 1.
25. Там само. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 335.
26. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 197.
27. Там само. Спр. 200.
28. Там само. Ф. 3526. Оп. 1. Спр. 1.
29. Там само. Спр. 5.
30. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 196.
31. Там само. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 1.
32. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 308.
33. Там само. Оп. 4. Спр. 6.
34. Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 119.
35. Там само. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 1.
36. Там само. Спр. 6.
37. Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 46.
38. Чорномор: Бюлетень Об'єднання українських емігрантських організацій в Калішу та його околицях. Каліш, 1924. Ч. 4. С. 12.
39. Bruski J. J. Petlurowcy: centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. 600 s.
40. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń 1997. 209 s.
41. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukrainńskiej Republiki Ludowej. Formowanie szlak bojowy internowanie 1920–1924. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. 513 s.
42. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/1 («Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському).
43. ZNiO, rękopis 22/53/13 (Протоколи сьомого засідання Ради Республіки 4 березня 1921 р. Відповідь Уряду УНР на інтерпеляцію фракції с[оціал]-д[емократів] про культурно-освітню роботу в Війську УНР, доповідь військового міністра).

Maryna Paliienko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9098-1142

e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ihor Sribniak

*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Serhii Holovanov

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ORCID: 0000-0003-3120-5415

e-mail: s.holovanov@kubg.edu.ua

Book movement in camps for interned Ukrainian soldiers of Ukrainian People's Republic Army in Poland (1921 – first half of 1924)

The purpose of the research. The article highlights the dynamics of the book movement in camps for the interned Ukrainian soldiers of the Ukrainian People's Republic Army in Poland (1921–1924) and covers the importance of the Ukrainian book for boosting morale among Ukrainian soldiers in the circumstances of camp isolation. The research **methodology** involves using problem-chronological, historical, and comparative-retrospective research methods; their combination allows to identify distinctive features of the book movement development in camps for the interned Ukrainian soldiers of the Ukrainian People's Republic Army. The **scientific novelty** is based on defining the contribution of various Ukrainian People's Republic State Center departments in exile in the establishment and development of the book movement in camps; determining the sources for supplying camp libraries and the role of the latter in strengthening the patriotic mindset among internees and their family members. **Conclusions.** The author proved that the Ukrainian book in camps for interned Ukrainian soldiers greatly influenced camp residents by helping significantly in learning, and also becoming a solace in their difficult camp everyday life. Thanks to the initiatives of the Ukrainian People's Republic Army headquarters, non-governmental, and charity organizations, libraries, where internees could read the news, were founded in every camp. The article shows that then library expenses, particularly periodicals subscriptions, were covered by funds from the Ukrainian People's Republic Army division commanders. The replenishment of library funds

was thanks to the Ukrainian People's Republic Ministry of Education initiatives and donors' efforts. With the establishment of printers and publishing associations in camps, part of the printed materials was transferred to camp and division libraries. The Ukrainian book laid the long-term groundwork for national and statehood mind-sets for internees, while remaining the most crucial knowledge source in Ukraine's history, geography, and culture. 345

Key words: Ukrainian interned soldiers; camp; library; athenaeum; book; the Ukrainian People's Army, Poland.

Наталія Василівна Лощинська,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу інформаційно-комунікаційних технологій,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000000165355863
e-mail: Loschynska@gmail.com

ЖУРНАЛ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДИСКУСІЇ ПРО ФОРМУ І ЗМІСТ ТВОРУ

Мета роботи. З'ясувати стан вивчення літератури як соціокультурної реальності в рамках окремо взятого періодичного органу – журналу «Червоний шлях»; дослідити характерні особливості, методи, жанрові різновиди полемічної літератури на території літературознавства у 20-ті роки ХХ ст. – періоді загальнонаціонального піднесення і культурного відродження в Україні. **Методологія.** У процесі здійснення наукового дослідження публікацій літературознавчого спрямування було використано комплекс дослідницьких методів: порівняльно-історичний, узагальнення, описово-аналітичний, культурологічний, що дало можливість автору максимально виконати поставлені завдання. **Наукова новизна.** Завдяки ґрунтовному аналізу публікацій, присвячених ролі змісту і форми в художній літературі, розкрито основні вектори і пріоритети редакційної політики журналу «Червоний шлях»;

опосередковано показано загальну атмосферу творчої розкнутості, плюралізму, боротьби за свободу слова, притаманну періоду так званого Розстріляного відродження. **Висновки.** Роки бурхливого розквіту літератури в Україні супроводжувалися не менш активним розвитком літературознавчих досліджень. Справжня злива дискусійних матеріалів захопила шпальти періодики. Тенденції всеукраїнської літературної дискусії про роль змісту і форми в художньому тексті дістали розвитку і цілком по-новому розкрилися на сторінках «Червоного шляху». Завдяки активній громадянській позиції та високій кваліфікації членів редколегії до журналу потрапляли матеріали, що яскраво репрезентують найрізноманітніші дискусійні розгалуження.

Ключові слова: джерелознавство, літературно-мистецька періодика, журнал «Червоний шлях», соціологічний метод.

Актуальність теми дослідження. Літературно-мистецька періодика України неодноразово була об'єктом дослідження літературознавців, істориків, журналістів, культурологів. Одне з визначень цього поняття дала О. Іванова: «Літературно-мистецьке журнальне видання – це спеціалізований ЗМК (засіб масової культури. – *Н. Л.*), який конструює (через селективний відбір фактів і коментарів) образ літератури як соціокультурної реальності» [1, с. 3]. Ще на початку 1920-х років Гордій Коцюба писав про необхідність приступити до вивчення літератури в рамках літературно-мистецьких видань, бо «в них в найбільш виразній формі відбивається творчість сучасна» [2, с. 54]. «Червоний шлях» з'явився в оптимальний для розвитку української культури час – у 1923 році, коли почалася перша хвиля радянської українізації. Головна роль у концепції українізації належала Я. Шумському – члену оргбюро ЦК КП(б)У й одному з редакторів «Червоного шляху». Отже, створення журналу перебувало в тісному зв'язку з новою політикою і стало її наслідком.

Аналіз досліджень і публікацій. Основним джерелом для встановлення журналів окресленого періоду став довідник «Періодичні видання УРСР 1918–1950 рр.: бібліографічний довідник». Фундаментальними працями про українську журналістику, що склали теоретико-методологічне підґрунтя даної статті, є монографії М. Д. Бернштейна «“Основа” і літературний процес кінця 50–60-х рр. ХІХ ст.», П. М. Федченка «Преса та її попередники», І. І. Дорошенка «Українська журналістика і критика у ІІ пол. ХІХ ст.». Особливо багато зробив у цьому напрямі В. І. Півторадні, опублікувавши низку студій про перші радянські періодичні видання, зокрема: «Журнал “Буяння” (1922)», «Стежками літературної юності: гортаючи журнали 20–30-х років», «Проза в журналі “Шляхи мистецтва”». Відсутністю ідеологічної прив'язки вирізняються діаспорні дослідження А. Животка «Історія української преси» та Д. Донцова «Дві літератури нашої доби». Неабиякий інтерес викликають праці сучасних дослідників, у тому числі такі: А. Волобуєва «Тематичні особливості літературно-художньої періодики Києва 1918–1941 рр.», Л. Рева «Літературно-художня періодика: історико-критичний ескіз», Т. Опришко «Українська літературно-художня періодика в УРСР (1921–1934): бібліотечно-бібліографічна реконструкція, напрями

розвитку, специфіка функціонування», О. Орлик «Журнальні видання 20–30-х років ХХ ст. як джерело досліджень видавничої справи в Україні», О. Іванова «Літературно-мистецька періодика в соціально-комунікаційному просторі України початку ХХІ ст.».

Мета статті. З'ясувати стан вивчення літератури як соціокультурної реальності в рамках окремо взятого періодичного органу – журналу «Червоний шлях»; дослідити характерні особливості, методи, жанрові різновиди полемічної літератури 20-х років ХХ ст. – періоду загальнонаціонального піднесення і культурного відродження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Історик літератури, вивчаючи періодичні видання 20-х років ХХ ст., буде приємно вражений великою кількістю полемічних творів. Наснажені духом свободи, хоча й ілюзорної, діячі культури поспішали дати волю стримуваним поривам думки, позиціонуючи себе не тільки «за», а й «проти». «Процес духовного відродження, початий ще у 1905 році, будучи каталізатором визвольних змагань, виявився настільки могутнім, що з ним змушені були рахуватись владні органи. Більшовики взяли національні рухи під свій контроль, названий коренізацією» [3, с. 20].

У цей бурхливий період розпочалася відома літературна дискусія 1925–1928 рр., що привнесла в літературний процес давно назрілі, але тривалий час замовчувані проблеми. Її ініціатором, завдяки статті «Про сатану в бочці», став Микола Хвильовий. Його відвертий стиль, безкомпромісні погляди, різкий тон викладу нікого не лишали байдужими і викликали швидко відповідь. Широкий резонанс цього виступу знайшов відбиття на шпальтах різних тогочасних видань, на трибунах масових зборів, засідань гуртків та організацій (і не тільки письменницьких). Не лишився осторонь важливих питань розвитку письменства і журнал «Червоний шлях».

Художнє слово заступила злива памфлетної літератури. Дискусійні матеріали найрізноманітнішого характеру стали панівними на шпальтах періодики. Полеміка велася надто гостро, емоційно, безкомпромісно; поєднувалася з домислами, натяками, які ототожнювалися з політичними доносами, межували зі спрощенством, вульгаризацією.

На хвилі протиставлення радянського і «нерадянського» мистецтва й виник місячник «Червоний шлях». Як антипод «Блакитному рома-

ну» Г. Михайличенка в часопису був оприлюднений «Червоний роман» А. Головка (1923, № 4–5). Полемікою з «Остапом Шапталюю» В. Підмогильного є повість «Можу» А. Головка (1923, № 2), що також побачила світ у «Червоному шляху». На «Послання» Є. Маланюка войовничим контрударом стала «Відповідь» В. Сосюри (1927, № 5). На сторінках «Червоного шляху» знайшли місце і глибокі літературознавчі статті, й історико-філософські роздуми та галасливі агітки-одноденки різних авторів, зокрема Ю. Меженка, А. Шамрая, З. Чучмарьова, Б. Ейхенбаума та ін. Поруч із прізвищем Миколи Хвильового, який тривалий час співпрацював у редколегії, часто згадувався О. Шумський, один із найпрогресивніших редакторів журналу. Він походив з когорти боротьбистів, тому постійно перебував під прицілом партійної критики через свою національно свідому життєву позицію. В «Історії української літератури» 1956 р. писали: «Найбільш вперту боротьбу проти нової соціалістичної культури вела націоналістична група Хвильового, яка розвивала в літературі контрреволюційні ідеї націонал-ухильників, таких як Шумський, Скрипник» [4, с. 73]. Микола Зеров зазначав, що у двадцяті роки велася справжня літературна війна, в якій можна виділити три основні напрями: «між змістовиками і формалістами, між письменницькими організаціями, між носіями різних поглядів на справу жовтневого та широкого радянського блоку діячів мистецтва» [5, с. 30]. Перший з них дістав досить повне втілення на сторінках «Червоного шляху». Тут дискусія між змістовиками і формалістами тривала, змінюючи ступінь інтенсивності, протягом кількох років. Особливої гостроти їй надала участь російських «опоязівців» (ОПОЯЗ – рос. «Общество изучения поэтического языка» – російське наукове об'єднання, створене групою теоретиків та істориків літератури, лінгвістів, віршознавців). Саме під їхнім впливом дискусія переноситься на український літературознавчий терен. Борис Ейхенбаум – радянський літературознавець, педагог, доктор філологічних наук, один із ключових діячів «формальної школи». Працював у Петербурзькому державному університеті, був серед засновників групи «ОПОЯЗ». Його члени – Ю. Тинянов, С. Бернштейн, О. Брик, Є. Поливанов, Л. Якубинський – заперечували досвід академізму, надаючи пріоритет висвітленню форми. Художній твір вони розглядали як суму прийомів, а змістові відводили роль мотиватора.

У ґрунтовній аналітичній статті «Теорія формального методу» Б. Ейхенбаум ставить завдання показати суть поглядів формалістів: «У своїй науковій роботі ми цінуємо теорію лише як робочу гіпотезу, що допомагає зрозуміти факти. Головне – показати, як формальний метод виходить за межі методології і обертається в науку про літературу як ряд фактів. Отже, формалізм – це умовна назва, а не літературознавчий термін. Це і не теорія, і не наука, а всього лише спроба вивчати літературу на основі її специфічних властивостей» [6, с. 200]. Члени «ОПОЯЗ» пояснюють свою діяльність ігноруванням академічною наукою теоретичних проблем. Авторитет академічної науки цілком перейшов до публіцистики. Академічні праці серйозних дипломованих учених замінили журнальні статті-одноденки. Б. Ейхенбаум веде еволюцію формалізму в мові від «ОПОЯЗ». Він детально аналізує погляди О. Брика, Л. Якубинського, В. Шкловського, О. Веселовського, але не стає на чийсь бік. Не вдаючись у деталі, вчений спиняється на пунктах, що мають теоретичне значення і продовжують свій розвиток у подальшій еволюції формального методу. Він називає його здобутки за останні десять років. У підсумку стверджує, що нема і не може бути готової теорії формального методу, так би мовити, на всі випадки і на всі часи; вона рухома і сприйнятлива до змін.

У «Червоному шляху» дискусію започаткувала стаття Юрія Меженка «На шляхах до нової теорії» (1923 р., № 2). Почавши із загальновідомих істин (кожен зміст у мистецтві виявляється як форма, і кожна зміна форми є тим самим розкриттям нового змісту), автор приходять до цікавих спостережень стосовно тенденцій тогочасного літературознавства. Ю. Меженко виступає як справжній революціонер від мистецтва, закликає до руйнування загальноприйнятих традицій, ліквідації встановлених норм, цілковитої відмови від авторитетів. Радо вітається поява Київських ліквідаторів мистецтва (Семенко, Терещенко, Слісаренко, Шкурупій), котрі «правицею ліквідують, а лівцею пишуть гарні ліричні вірші». Ці ідеї цілком співзвучні з думками В. Коряка, де ясно висловлена думка про смерть старого, віджилого в сучасному мистецтві: «Наша доба особливо цікава тим, що рішуче відмовляється від порозуміння зі старим. Старе – для історії, а ми – в сучасному. Сучасного ще не було, а тому мистецтво сучасності мусить бути небувалим» [7, с. 202]. Поняття літературознавчі для Ю. Меженка неодмінно прив'язані до суспільно-еконо-

мічних, класових: «Всі історії письменства, скільки їх не є, і скільки не буде, всі вони традиційно хибне розуміння красного письменства. Тільки послідовно проведена матеріалістична теорія виведе з безлічі непорозумінь, куди залізла сучасна наука про мистецтво» [7, с. 205]. Примітивне, надто спрощене, навіть вульгарне розуміння законів діалектики не заважає автору позиціонувати себе як глибокого академічного вченого. Ю. Меженко вважає, що мистецтво слова мусить іти врівень з іншими науками і для цього є один шлях – формалізм, тому що поняття змісту нічого не дає для розуміння тексту: «Зміст – це абстрактна річ в собі, де замість поняття краси, естетики підставлено слово ідея» [7, с. 205].

Редколегія «Червоного шляху», що важливо, не втручалася в хід дискусії, намагалася бути об'єктивною, пропонуючи читачеві різні погляди на досліджувану проблему. У цьому ж номері журналу подано позицію членів письменницької організації «Плуг». Це не була спеціальна стаття, а лише один з пунктів творчої платформи. «Плуг» обстоює примат змісту проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору – витончену форму. Зміст дає словесно-художній матеріал твору і змушує шукати відповідної форми, тобто «зміст визначає форму і сам художньо визначається» [8, с. 214]. Не заглиблюючись у тонкощі діалектичного матеріалізму, плужани вирішують розв'язати каверзну проблему на елементарному еkleктичному рівні.

Ортодоксальний погляд літературознавця-марксиста репрезентує стаття В. Гадзінського «Ще кілька слів до питання змісту і форми». Як публіцист він виявив себе під час літературної дискусії 1925–1928 рр. (низка статей у журналах, книга «На безкровнім фронті»). З 1923 р. виступав проти формального методу в літературознавстві. Автор переконаний, що до пізнання надається лише матеріальний об'єкт, тому прагне «матеріалізувати» найскладніші логічні поняття. Щоб з'ясувати, що важливіше – зміст чи форма, потрібно підійти до питання з основ матеріалізму: «Поза матерією і її рухом нема нічого. Час і простір поза матерією на існують. Це аксіома. Немає чистої геометрії чи чистої фізики. Є тільки «Г+Ф», і тоді ми маємо реальність життя» [9, с. 176]. Цей принцип матеріалізму можна застосувати до питання змісту і форми. Автор переконаний, що твір мистецтва складається тільки з матерії. Тому помиляються і плужани, і Меженко. На його думку, правий В. Коряк, який

повторює марксистську істину: економіка – це все. Тобто ставить твори мистецтва у пряму залежність від засобів виробництва. У процесі виробництва в даних економічних умовах постає твір мистецтва. Звідси цілком логічно випливає висновок – далекий від питань літератури, проте такий, що обеззброїть будь-якого опонента: «Для нас трикутник Евкліда тільки тоді трикутник, коли він матерія, а не абстракт. А твір мистецтва лише тоді твір мистецтва – коли він створений свідомим пролетарем» [9, с. 180]. Своє слово до полілогу вносить «король футуроперерій» Михайль Семенко. Його стаття «Мистецтво як культ» розкриває теоретичне підґрунтя мистецтва майбутнього. Марксизм, ленінізм, інші вчення прокомуністичного ідеологічного спрямування виступають абсолютним мірилом істинності висновків естетичної цінності мистецьких явищ. Саме відсутність комуністичної політики, на думку М. Семенка, дає жахливі наслідки в мистецтві. Закон деструкції і конструкції, вжитий в активній формі, дає наукову тактику, організовану практику і загальнообов’язкову політику. Застосування ленінських постулатів у літературі розв’язує всі наявні проблеми у творчості. У формально-змістових тонкощах літературознавчої методології М. Семенко мало орієнтується, тому пропонує розв’язати дискусію за допомогою простої підміни складних філософських категорій на простіші і загальнозрозумілі. Намагаючись бути новатором абсолютно в усьому, М. Семенко здійснює спробу перевороту і в теорії літератури, пропонуючи вилучити поняття «зміст» і «форма» як «обмежені і безпросвітні, що виливаються у схоластику». «Ідеологія і фактура – нові центри, якими ми заміняєм метафізичну систему форми і змісту. Це не тільки зміна назв. Ідеологія керує кожним митцем. Це основний імпульс всякої соціальної акції. Фактура є матеріалізація ідеології в речових ознаках, яка складається: матеріал + форма + зміст» [10, с. 223]. Поет підходить до мистецтва суто з ідеологічної прокомуністичної позиції. Більше того, він узагалі вважає мистецтво пережитком минулого, елементарним анахронізмом. «Футуризм усунув цей культ в минуле, довівши всю химерність уявлення про мистецтво як про потрібний культ». Суто літературознавча вузькофахова дискусія зацікавила також представників далекого від філології фаху. Мається на увазі виступ завідувача лабораторії Українського психоневрологічного інституту З. Чучмарьова зі статтею «Соціологічний метод в історії та

теорії літератури». Він полемізує з Б. Ейхенбаумом, який наполягає на відсутності теорії і взагалі системи у вивченні літературних явищ. Наука не може базуватись на самих переконаннях, бо тоді вона перетворюється на «халатну» філософію. Методологія існує в будь-якій науці, навіть якщо вона не усвідомлена. З. Чучмарьов звинувачує «опоязівців», бо вони зробили з літератури «наймичку лінгвістики». Також викликає заперечення абсолютизація глосолалії в поезії, тобто своєрідного танцю органів мовлення, що дає насолоду від читання. Б. Ейхенбаум вимушений роздвоюватися між особистим поглядом і поглядами членів «ОПОЯЗ». Щодо З. Чучмарьова, то він заперечує відокремленість літературознавства від інших наук і закликає покладатися на соціологічний метод вивчення літературних явищ за Г. Плехановим. Відкидання теорії і будь-якої практичної системи в дослідженні літератури він називає методологічним анархізмом. З. Чучмарьов підтримує в цій дискусії позицію Г. Плеханова, який заперечує пізнання творів мистецтва без пізнання законів класової боротьби. Йому близька плеханівська система базису й надбудови, переконання в тому, що, йдучи від літератури, вчений неодмінно приходять до економіки.

Підтверджуючи тезу Г. Плеханова «Наукова естетика може бути точною, як фізика, бо вона чужа метафізиці», З. Чучмарьов проводить цікавий експеримент – обчислює величину колективного емоційного переживання глядачів від перегляду драм М. Островського. «Без цього обчислення немає точної критики, а значить практично цінної теорії мистецтва. Експеримент – неодмінна складова частина майбутньої теорії і критики літератури» [11, с. 232]. Отож З. Чучмарьов пропонує власну систему, доводячи, що існує емоціональне ставлення до звуків твору, яке утворює залежність між змістом і формою. У цьому його позиція близька до позиції В. Шкловського, який мету форми вбачав у зростанні труднощів і тривалості сприйняття художнього твору. Будучи ученим-психологом, він переконаний, що дослідник форми твору повинен неодмінно звернутися до психології як письменника, так і читача, й приходять до висновку, підказаного В. Шкловським: зовнішню форму породжує переживання митця (письменницький зміст), а потім ця форма збуджує переживання читача (читацький зміст), тобто сама форма може викликати різну реакцію.

«Формалізм став модним, вийшовши на широкий кін літературно-критичного життя», – такої думки дотримується Агапій Шамрай, український літературознавець, історик літератури, науковий співробітник літературної секції Науково-дослідчої кафедри історії української культури в Харкові. Він зацікавився ще 1925 р. працею О. Сакуліна «Социологический метод в литературоведении», почав застосовувати цей метод у своїх працях, виступаючи водночас із цим активно проти формального методу, досить поширеного в тогочасній українській науці. Критиці формального методу А. Шамрай присвятив свою статтю «Формальний метод в літературі» (1926, № 7–8). На його думку, зацікавленість формалізмом серед літераторів проявилася ще на початку ХХ ст. з виникненням модерних течій футуризму, символізму, авангардизму. Головне їх питання – «як писати», а не «що писати». «Суперечки й герці численних -змів мали в основі розходжень ті чи інші проблеми в літературі. Нахил до формалізму проявився також у наслідуванні старих жанрів: дум, билин, казок. Отже, формалізм виник не серед теоретиків-літературознавців, а завдяки самим поетам» [12, 235]. Автор веде походження формалізму в Україні починаючи з М. Семенка, якого в періодичних виданнях того часу нагороджували епітетами «падло», «плюгавець», «ідіот» та ін. Досить значна частина дослідників формалізму в Україні з'явилася під впливом російського угруповання «ОПОЯЗ». Його діяльність була найвищою кульмінаційною точкою захоплення формальними питаннями. Слово як саме по собі, а не засіб передачі думки, стає основою вивчення цих учених. Як доказ самоцінності слова вони наводять ритуали, заговори, ворожіння, замовляння. А. Шамрай не вдається до розстановки акцентів, не висловлює власного ставлення до формального методу, він намагається бути безстороннім фіксатором чужих думок та поглядів. Лише дозволяє собі зауважити, що «ігнорування в літературному творі тематики призводить до кастрації художнього твору і звуження формального методу до простої реєстрації шелестівок та голосівок» [12, 250]. На думку критика, в Україні процес розвитку формалізму трохи запізнився. Наукові розробки цього напрямку вперше з'явилися у 1918–1919 рр. в альманахах «Музагет», «Гроно», «Літературно-критичний альманах». Позитивної оцінки він надає праці М. Зерова «Нове українське письменство». Наприкінці своєї стат-

ті А. Шамрай подає приклад формального аналізу уривка з оповідання М. Коцюбинського «Fata morgana».

Завершує дискусію в журналі «Червоний шлях» стаття І. Бойка «Формалізм і марксизм» (1926, № 11–12). Автор намагається знайти компроміс між поглядами крайніх марксистів і формалістів на історію літератури. Його спосіб мислення – типовий приклад форсоцівства (комбінована співпраця літературознавця і соціолога, яка вважалась єдиним марксистським методом вивчення літератури. – *Н. Л.*). Б. Ейхенбаум вважає літературу таким же природним явищем, як сніг, дощ, вітер. Стихійною, але пізнаваною. Інші представники формалізму оголошують літературу цілком самодостатньою замкненою в собі системою. І. Бойко не погоджується ні з першим, ні з другим. Власні міркування він узагальнює так: «Помилка формалістів у тому, що вони суттю поезії вважають форму, а формальна школа зводить всю історію літератури до аналізу етимологічних, синтаксичних таїн, особливостей творів, до обліку голосівок і шелестівок, складів і епітетів. По суті ця робота має чорновий, допоміжний характер» [13, 160]. Загалом же дослідникові вдалось уникнути більшовицької ортодоксальності і нетерпимості до інакомислячих. Він намагається об'єктивно підійти до проблеми і в пошуках, здійснюваних формалістами, виявляє також багато позитивних моментів: визволення літератури від тотальної залежності від суспільної історії; виокремлення історії літератури як дисципліни, що вивчає особливу сферу людської діяльності; дослідження специфічних законів розвитку художньої літератури як специфічної форми творчості тощо.

Наукова новизна. Завдяки ґрунтовному аналізу публікацій, присвячених ролі змісту і форми в художній літературі, розкрито основні вектори і пріоритети редакційної політики журналу «Червоний шлях»; опосередковано показано загальну атмосферу творчої розкнутості, плюралізму, боротьби за свободу слова, притаманну періоду так званого Розстріляного відродження.

Висновки. Тенденції всеукраїнської літературної дискусії 20–30-х років ХХ ст. про роль змісту і форми в художньому творі не тільки знайшли відбиття на сторінках «Червоного шляху», тут вони набули свого подальшого розвитку. Завдяки кваліфікованості і сміливій позиції редакторів до журналу потрапили статті, що яскраво репрезентують

найрізноманітніші дискусійні розгалуження. У період бурхливої полеміки формальними проблемами зацікавилися М. Йогансен, В. Поліщук, Д. Загул, М. Зеров, М. Семенко, Ю. Меженко та багато інших культурних діячів, які дотримувалися різних точок зору: подекуди примітивних і наївних, подекуди науково виважених та підкріплених фактами. П. Филипович поспішив з твердженням: «Захоплення формалізмом та ізоляції літератури від соціальних процесів на Україні не спостерігається. Наслідувачів Шкловського не знаходиться».

Серед багатьох напрямів та дискусійних розгалужень передусім чітко проступають дві основні лінії: з одного боку, боротьба проти однозначної детермінації ідей соціологічними і класовими факторами, а з другого, – боротьба за так званий монізм, який виявився вульгарним соціологізмом, що в центр системи ставив жорстку класову зумовленість, ігноруючи значення індивідуальності художника.

Список використаних джерел

1. Іванова О. Літературно-мистецька періодика в соціально-комунікаційному просторі України початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій. Київ, 2010. 31 с.
2. Коцюба Г. Красне письменство у 1920 році // Шляхи мистецтва. 1921. Ч. 1. С. 53–55.
3. Ковалів Ю. Так, «камо грядеши» // Літературні дискусії, полеміки: літературно-критичні статті. Київ : Дніпро, 1991. С. 19–69.
4. Історія української літератури: в 2 т. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 2. 879 с.
5. Зеров М. Українська література в 1923 році // Нова громада. 1923. № 17. С. 18–33.
6. Ейхенбаум Б. Теорія формального методу // Червоний шлях. 1926. № 7–8. С. 190–207. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(01\)15516-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(01)15516-9)
7. Меженко Ю. На шляхах до нової теорії // Червоний шлях. 1923. № 2. С. 199–211.
8. Платформа ідеологічна й художня Спілки селянських письменників «Плуг» // Червоний шлях. 1923. № 2. С. 212–216.
9. Гадзінський В. Ще кілька слів до питання змісту і форми // Червоний шлях. 1923. № 4–5. С. 174–181.
10. Семенко М. Мистецтво як культ // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 222–229.
11. Чучмарьов З. Соціологічний метод в історії та теорії літератури // Червоний шлях. 1926. № 7–8. С. 208–232.

12. Шамрай А. Формальний метод у літературі // Червоний шлях. 1926. № 7–8. С. 233–266.
13. Бойко В. Формалізм і марксизм // Червоний шлях. 1926. № 11–12. С. 141–164.
14. Филипович П. Літературно-критичні статті. Київ : Дніпро, 1991. 275 с.

Nataliya Loshchynska

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6535-5863

e-mail: Loschynska@gmail.com

Magazine «Red Way» as a source for studying the literary discussion about the form and content of the work

The goal of the research. Investigate the characteristics, methods, genres of polemical literature in the field of literary criticism in the 20s of the 20th century – the period of national upsurge and cultural revival in Ukraine; to find out the state of studying literature as a socio-cultural reality within the framework of a separate periodical body – the magazine «Chervonyi shliakh». **Methodology.** In the process of scientific research of literary publications a set of research methods was used: comparative-historical, generalization, descriptive-analytical, culturological, which allowed the author to perform the tasks as much as possible. **Scientific novelty.** Due to a thorough analysis of publications on the role of content and form in fiction, the main vectors and priorities of the editorial policy of the magazine «Chervonyi shliakh» are revealed; indirectly shows the general atmosphere of creative looseness, pluralism, the struggle for freedom of speech, inherent in the period of the so-called Shot Revival. **Conclusions.** The years of rapid flourishing of literature in Ukraine were accompanied by no less active development of literary studies. A real downpour of discussion materials captured the columns of periodicals. The tendencies of the all-Ukrainian literary discussion about the role of content and form in the literary text have found their development and have been revealed in a completely new way on the pages of the «Chervonyi shliakh». Due to the active civic position and high qualification of the editorial staff, the journal received materials that vividly represent a variety of discussion branches.

Key words: source studies, literary and artistic periodicals, magazine “Chervonyi shliakh”, sociological method.

*Статтю підготовлено 10 червня 2022 року;
подано до друку 15 червня 2022 року.*

Марина Сергіївна Коломієць,
науковий співробітник
відділу археографії Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9125-1379
e-mail: marinka_sweet@ukr.net

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ВИДАТНОГО МІНЕРАЛОГА АКАДЕМІКА Є. К. ЛАЗАРЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ КОЛА ЙОГО СПІЛКУВАННЯ

Мета роботи. Висвітлити питання реконструкції кола спілкування відомого мінералога академіка АН УРСР Є.К.Лазаренка(1912–1979). Оприлюднити основні статистичні дані, зібрані в результаті опрацювання блоку особистого листування фонду вченого, подати стислу джерелознавчу характеристику найцікавіших документів, зокрема щодо його наукових перетинів з відомими вітчизняними та зарубіжними вченими впродовж 1943–1978 рр., що відклались у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження.** Застосовано спеціальні методи – історико-біографічний, історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-типологічний, ретроспективний, а також методи джерелознавчого аналізу. Зазначений підхід дозволяє дослідити видовий склад та інформативний потенціал епістолярію вче-

ного з метою виокремлення напрямів, завдань, змісту, кількості й географічних меж наукового спілкування вченого. **Наукова новизна дослідження.** До наукового обігу залучено комплекс маловідомих епістолярних джерел, що уможливить заповнення інформативних прогалів у загальній картині вітчизняної та міжнародної діяльності відомого українського вченого-мінералога Є. К. Лазаренка, послугує вагомим джерелом до вивчення його творчої діяльності й професійних контактів. **Висновки.** Визначено, що коло кореспонденції науковця обумовлене його особливою життєвою активністю у професійній сфері. Листування Є. К. Лазаренка є потужним інформаційним чинником для вивчення епістолярної комунікації з когортою провідних учених світу, надає додаткові відомості щодо його науково-організаційної, педагогічної та видавничої діяльності, слугує ваго-

ним джерелом вивчення життєвого шляху вченого, його світогляду, життєвих цінностей, індивідуальних рис характеру, а також розкриває ступінь спорідненості чи знайомства автора з адресатом та спільність уподобань.

Ключові слова: Є. К. Лазаренко, епістолярій, мінералог, особовий архівний фонд, Інститут архівознавства, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна академія наук України.

Актуальність теми дослідження. Життєвий шлях, діяльність і науковий доробок видатного українського вченого-мінералога, академіка, заслуженого діяча науки і техніки УРСР Євгена Костянтиновича Лазаренка (1912–1979), 110-річний ювілей якого відзначено нещодавно, викликали і продовжують викликати жвавий інтерес у дослідників наукової біографії вченого. Особистість науковця захоплює своєю багатогранністю та високим рівнем, досягнутим у кожному з напрямів його діяльності. Такою ж різноманітною є і його творча спадщина з регіональної, загальної та прикладної сучасної мінералогії.

Архівна спадщина Є. К. Лазаренка зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), де сформовано особовий фонд вченого, що містить його наукові праці, біографічні документи та документи з діяльності, фотодокументи, епістолярну спадщину й документи, зібрані фондоутворювачем.

Вагому частину особового архівного фонду Є. К. Лазаренка становить листування вченого, що досі не стало предметом спеціального дослідження. Найбільшими за обсягом серед масиву документальних матеріалів фонду є епістолярні джерела, хронологічний діапазон яких охоплює період з 1943 р. по 1978 р. і які за кількісними показниками налічують 18 справ, 2433 документи, що дозволять відтворити характер, персоналії та географію приватного, родинного й офіційного листування видатного науковця.

На нашу думку, комплексне вивчення епістолярної спадщини вченого дало б змогу значно розширити знання про його біографію і творчий доробок, заповнити прогалини з діяльності, а також реконструювати окремі малодосліджені сторінки з історії української науки 1940–1970-х років.

Аналіз досліджень і публікацій. Стислий огляд життя, діяльності та основних наукових здобутків ученого вміщено в біобібліографічному покажчику «Євген Костянтинович Лазаренко» під редакцією його учня В. І. Павлишина (1992). До ювілею науковця вийшла друком монографія «Євген Лазаренко – видатна постать ХХ століття: до 100-річчя від дня народження» під редакцією його учнів – П. М. Білоніжки, О. І. Матковського, В. І. Павлишина (2012), в якій висвітлено питання наукового становлення вченого і його внеску в розвиток світової науки. Серед праць, що окреслюють роль ученого як фундатора вітчизняної мінералогічної школи, варто відзначити статті «Видатний організатор фундаментальних досліджень академік Євген Лазаренко і Національна академія наук України» М. І. Павлюка та І. М. Наумка (2012), «Історія мінералогії в працях академіка Євгена Лазаренка, його учнів і послідовників (до 110-річчя від дня народження вченого)» О. І. Матковського та Є. М. Сливко (2022), а також дописи в довідково-енциклопедичних виданнях [2–5; 26–31]. Таким чином, постаті академіка Є. К. Лазаренка присвячено значну кількість наукових публікацій. Однак комплексного історико-джерелознавчого дослідження епістолярної спадщини видатного вченого здійснено не було.

Мета дослідження. З'ясувати на основі аналізу епістолярних документів архівного фонду академіка Є. К. Лазаренка інформаційну наповненість, надати стисло джерелознавчу характеристику документів, визначити їхнє значення для вивчення особистості вченого та його наукових перетинів з відомими вітчизняними та зарубіжними науковцями впродовж 1943–1978 рр.

Виклад основного матеріалу. Євген Костянтинович Лазаренко народився в Харкові в родині робітника 22 грудня 1912 р. Батька він втратив досить рано. В особовому фонді зберігається єдиний лист від матері вченого – О. П. Лазаренко за 1946 р. Представлено листи від молодших сестер Євгена Костянтиновича: Віри (1), Лариси (3) та Марії (2), датовані 1948–1966 рр., проте немає жодного листа від старшої сестри вченого – Наталії [20, арк. 2–3, 72, 78–83, 88–89].

У матеріалах фонду відбито жваві контакти Євгена Костянтиновича з його найріднішими: дружиною Катериною Федорівною Сидоренко, відомою мінералогинею, кандидатом геолого-мінералогічних наук, яка 24 роки присвятила педагогічній діяльності у Львівському державно-

му університеті імені Івана Франка (далі – ЛДУ імені Івана Франка, з 2000 р. – ЛНУ імені Івана Франка), (2 листи від нього та 16 її листів за 1946–1966 рр.), а також чотирма доньками вченого – Євгенією (2), Наталією (5), Оксаною (7) й Оленою (4), які хронологічно охоплюють період з 1951 р. по 1966 р. [12, арк. 14–16; 20, арк. 45–49, 52–61, 64].

З-поміж інших збереглася значна кількість листів, що свідчать про зв'язки науковця з іншими родичами та друзями сім'ї – тіткою Є. І. Дикою, племінниками Е. О. Лазаренком та В. І. Лазаренком, двоюрідним братом Пр. Є. Лазаренком, колегами і приятелями – І. М. Лобановим, В. Ф. Кипаренком [7, арк. 12–17; 16, арк. 19–21, 93–94; 17, арк. 16; 18, арк. 12; 20, арк. 72–77, 91–92 зв.; 22, арк. 47; 23, арк. 47–48, 67].

Власне, авторитет ученого послугував стимулом для науково-викладацької діяльності його близьких – племінника Еріка Лазаренка, сина його старшої сестри Наталії (1928–1985), доктора геолого-мінералогічних наук, професора Дніпропетровського гірничого інституту (1975–1985), засновника вітчизняної школи з питань металогенії вулканогенних порід Українських Карпат; доньок ученого: Олени Лазаренко (1938–2021) – кандидата геолого-мінералогічних наук, старшого наукового співробітника Інституту геохімії і фізики мінералів (далі – ІГФМ НАН України, з 2006 р. – Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України) (1975–2008); Оксани Лазаренко (1942 р. н.), провідного інженера Інституту геофізики ім. С. І. Суботіна НАН України (1974–2020); Наталії Лазаренко (1952 р. н.) – наукового співробітника ІГФМ НАН України, корпорацій «Укрзарубіжнафтогаз» і ЗАТ «Укрнафтогаз» (1973–2011); Євгенії Лазаренко (1954 р. н.), кандидата геолого-мінералогічних наук, наукового співробітника Інституту геологічних наук АН України (1974–1992), Стенфордського університету (1992–2016), з 2017 р. – Національної лабораторії ім. Лоуренса в Берклі (США) [27, с. 117–118].

Варто зазначити, що справу прадідуся продовжують молоді геологи – Дмитро Матросов і Дарія Пустовойтова, студенти ННІ «Інститут геології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ імені Тараса Шевченка) [27, с. 114].

Становлення наукових поглядів Є. К. Лазаренка тісно пов'язане з Харківським державним університетом (далі – ХДУ), який він закінчив

у 1934 р. Протягом 1934–1937 рр. майбутній учений навчався в аспірантурі. У 1937 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему, присвячену мінералогії свинцево-цинкових родовищ Нагольно-Тарасівки на Донбасі [1, арк. 13, 95].

Серед безпосередніх учителів Є. К. Лазаренка, завдячуючи діяльності яких він, фактично, обрав галузь інтересів, були професори – викладач динамічної геології К. С. Усенко, викладач геохімії К. М. Савін-Заблоцький, а також представник української школи географів, учень академіка ВУАН С. Л. Рудницького, викладач географії В. В. Буцура, який у середині 1930-х років потрапив під маховик репресій сталінського режиму [11, арк. 42–43; 17, арк. 74–75; 21, арк. 2].

В епістолярних документах науковця згадуються особи Федора Тrepильця і Клавдії Ткаченко, які разом з ним відвідували семінар професора, директора НДІ геології при ХДУ Д. М. Соболева [15, арк. 39 зв.–40].

Особисті контакти вченого цього періоду прослідковуються за наявною у фонді кореспонденцією з незрадливими друзями студентських і аспірантських років, у подальшому – професорами харківських вишів М. Л. Винниковим (збереглося 8 його листів за 1947–1956 рр.), Й. Ю. Лапкіним (2 – за 1962–1967 рр.), О. В. Савчинською (3 – за 1956–1957 рр.) і А. В. Чардіним (2 – за 1968–1973 рр.). З листів дізнаємося про обмін науковими публікаціями і зразками мінералів між ученими та Євгеном Костянтиновичем [6, арк. 39–40; 8, арк. 36–37, 45–46 зв.; 9, арк. 164; 10, арк. 5; 13, арк. 74–75; 16, арк. 7; 17, арк. 74–78; 18, арк. 53; 21, арк. 42–43].

1938 рік можна вважати відправною точкою для формування кола спілкування Є. К. Лазаренка як зрілого науковця. Цього року його було запрошено на посаду доцента кафедри мінералогії геологічного факультету Воронежського державного університету.

Під час Другої світової війни, перебуваючи з родиною в евакуації, він протягом 1942–1944 рр. здійснював детальні дослідження рудних родовищ Уралу, обіймаючи посаду старшого наукового співробітника Уральського філіалу АН СРСР [1, арк. 4, 96].

У 1944 р. Є. К. Лазаренко переїхав до Львова і розпочав творчу діяльність у ЛДУ імені Івана Франка. Саме в мурах цього навчального закладу повною мірою розквітнув талант Євгена Костянтиновича як уче-

ного, педагога та організатора мінералогічних досліджень. Упродовж 1944–1969 рр. науковець обіймав посаду професора, став засновником і завідувачем кафедри мінералогії та першим деканом геологічного факультету університету. У 1947 р. успішно захистив докторську дисертацію, що підсумувала дослідження з мінералогії мідно-цинкових родовищ Середнього Уралу. У 1949 р. ученого призначили проректором, а в 1951 р. – ректором ЛДУ імені Івана Франка. Починаючи з 1944 р. Євген Костянтинович читав в університеті повний курс мінералогії та низку спецкурсів із цієї науки. В особовому фонді презентовано кореспонденцію від його учнів – Л. П. Горбач, М. М. Давиденка, З. М. Ляшкевич, Ю. П. Пекуна, М. Г. Прохорова, Г. І. Смирнова та О. С. Щириці, датовану 1953–1977 рр. [6, арк. 66–67; 9, арк. 142–143; 10, арк. 98; 15, арк. 20–21; 17, арк. 18–26, 66–67, 109; 21, арк. 173; 22, арк. 19, 59; 23, арк. 50–51, 86, 100, 120–121].

Завдячуючи плідній діяльності вченого, Львів перетворився на авторитетний центр мінералогічної думки в Україні, що стало запорукою заснування наукової школи з мінералогії. Серед інших, у фонді зберігаються листи представників мінералогічної школи, започаткованої Є. К. Лазаренком, а саме: його першої аспірантки А. А. Ясинської, яка стала його наступницею, очолюючи впродовж 1969–1974 рр. кафедру мінералогії ЛДУ імені Івана Франка, а також його двох інших талановитих аспірантів – О. І. Матковського і В. І. Павлишина. Ангеліна Андріївна Ясинська (1929–2017) тривалий час, до 2000 р., обіймала посаду професора і доцента кафедри мінералогії ЛДУ імені Івана Франка, Орест Іллярович Матковський нині є професором ЛНУ імені Івана Франка, а Володимир Іванович Павлишин – професором КНУ імені Тараса Шевченка. Кореспонденція молодих учених хронологічно охоплює період з 1953 р. по 1966 р., у ній міститься інформація про наукову діяльність та творчі плани [11, арк. 131–133; 17, арк. 15–16; 19, арк. 75; 21, арк. 173; 22, арк. 59; 23, арк. 69–70, 86, 99–100, 120–121].

Завдяки активній патріотичній позиції Євгена Костянтиновича ЛДУ імені Івана Франка перетворився на центр українського національного відродження. За сприяння ректора було відкрито пам'ятники Маркіяну Шашкевичу, Лесі Українці, Івану Франку, проведено франківські конференції.

Можемо стверджувати, що Є. К. Лазаренка неабияк турбувало становище української мови у ЛДУ імені Івана Франка. Зокрема, 12 червня 1953 р. він виступив на пленумі обкому партії з промовою, в якій наголосив на тому, що «політика партії, яка проводилася у Львівській області, подібна до політики, яку проводять колонізатори» [2]. Учений засудив безпідставні переслідування і звільнення з університету викладачів і студентів. Порушив питання стосовно функціонування української мови – зазначив, що переважна більшість викладачів вишу читають лекції російською мовою. У той же час написання підручників та дисертацій здійснюється українською мовою, і без цього неможливо виробляти українську наукову термінологію. Подібна стурбованість мовним питанням була розцінена владною комуністичною верхівкою як прояв українського буржуазного націоналізму і стала причиною усунення Євгена Костянтиновича з посади ректора ЛДУ імені Івана Франка в 1963 р.

Через утиски в науковій діяльності, спричинені його активною патріотичною позицією, видатний мінералог був змушений переїхати. У 1969 р. розпочався київський період діяльності вченого. Є. К. Лазаренко очолив Інститут геологічних наук АН УРСР (далі – ІГН АН УРСР), в якому створив відділ регіональної та генетичної мінералогії. Упродовж 1969–1970 рр. працював над створенням Українського мінералогічного товариства (УМТ) і став його першим президентом. Починаючи з 1972 р. і до кінця життя обіймав посаду завідувача відділу регіональної та генетичної мінералогії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (далі – ІГФМ АН УРСР) [1, арк. 4, 97, 103].

В епістолярії Є. К. Лазаренка відображено відносини з багатьма харківськими науковцями: членом-кореспондентом АН УРСР А. С. Бережним, від якого збереглося 2 листи за 1971–1974 рр., професорами – П. В. Зарицьким (2 листи за 1975 р.), М. Є. Канським (7 листів за 1967–1968 рр.), Л. І. Карякіним (9 листів за 1943–1977 рр.), М. П. Логвиненком (2 листи і телеграма за 1949 р.), Д. П. Назаренком (2 листи за 1968 р.), С. П. Поповим (3 листи і телеграма за 1947–1949 рр.), К. М. Савіним-Заблоцьким (3 листи за 1949–1952 рр.), ректором ХДУ В. Г. Хоткевичем (лист Євгена Костянтиновича за 1972 р.). У листах учені обговорюють творчі плани, йдеться про обмін науковими публікаціями [9, арк. 86–88, 110, 113, 116; 10, арк. 6–7, арк. 108; 15, арк. 39–40; 16, арк. 7, 10, 95; 17,

арк. 2; 18, арк. 45–47; 21, арк. 12–15, 25, 69, 112, 127; 22, арк. 12; 23, арк. 29–31, 38].

Репрезентовано наукові перетини Є. К. Лазаренка з представниками київської наукової еліти, зокрема академіками республіканської Академії наук: завідувачем відділу Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР Ф. Д. Овчаренком, від якого у фонді відклалися 3 листи за 1965–1967 рр., І. М. Савіним (4 – за 1949–1961 рр.), директором ІГФМ АН УРСР М. П. Семененком (2 – за 1965 р.), директором Інституту геофізики АН УРСР С. І. Суботіним (3 – за 1962–1968 рр.), завідувачем відділу ІГФМ АН УРСР Л. Г. Ткачуком (лист за 1970 р.); членами-кореспондентами: Є. С. Бурксером (лист і телеграма за 1949 р.) та міністром геології УРСР П. Ф. Шпаком (2 листи за 1974 р.) тощо. Листи вчених охоплюють широке коло питань тогочасного наукового життя [7, арк. 18; 9, арк. 3, 19, 60, 123; 10, арк. 20, 68; 11, арк. 114–115; 18, арк. 71–73, 119; 19, арк. 64–65; 21, арк. 26; 23, арк. 83; 24, арк. 12, 17].

Заслугує на увагу вітальна листівка, датована 1962 р., від академіка АН УРСР І. К. Білодіда, в якій наголошено, що «в особі Євгена Лазаренка Львівський університет дістав такого прекрасного ректора, ученого, який так багато зробив для його розвитку, краси і сили» [9, арк. 27].

Серед інших у фонді представлено листи від львівських колег ученого – академіка АН УРСР О. С. Вялова (3 листи за 1947–1959 рр.), професорів: М. П. Єрмакова (3 – за 1949–1951 рр.), Й. У. Кобіва (2 – за 1968–1969 рр.), П. І. Крип'якевича (2 – за 1967–1970 рр.), Я. О. Кульчицького (2 – за 1969 р.) та ін. Листування переважно стосується обговорення наукових публікацій та процесу організації вітчизняних наукових форумів [9, арк. 137, 143; 13, арк. 83–84; 15, арк. 23–24, 29, 33–34; 16, арк. 64; 21, арк. 8–11; 23, арк. 4–5, 26, 32–34, 41–43].

У фонді відклалося листування з донецькими вченими: членом-кореспондентом АН УРСР, на той час заступником директора Інституту економіки промисловості АН УРСР К. І. Татомиром (2 листи за 1975 р.), професором, завідувачем кафедри Донецького політехнічного інституту І. Л. Нікольським (лист від Євгена Костянтиновича і 3 листи від ученого за 1966–1975 рр.) та старшим науковим співробітником Донецького відділення фізико-органічної хімії О. П. Швайкою (2 листи за 1970 р.) [9, арк. 83; 10, арк. 72; 17, арк. 4–5; 24, арк. 10].

В епістолярній спадщині Є. К. Лазаренка відклалася низка листів від науковців, що представляють південь і південний схід України, – заступника директора з наукової роботи Інституту мінеральних ресурсів Міністерства геології УРСР В. І. Лебединського (Сімферополь), професора Дніпропетровського гірничого інституту Й. І. Танатара, професора Одеського державного університету І. В. Носирєва, які хронологічно охоплюють період з 1949 р. по 1973 р. Учені надсилали Є. К. Лазаренку статті для опублікування в «Мінералогічному збірнику», редактором якого він був, обговорювали організаційну складову наукових форумів з мінералогії та петрографії [8, арк. 34; 11, арк. 15, 20–24, 27; 16, арк. 88; 17, арк. 8–9].

Академік Є. К. Лазаренко користувався значним авторитетом серед провідних учених-мінералогів, кристалографів і петрографів СРСР. Серед адресатів та кореспондентів науковця були видатні вчені із союзних республік: Азербайджанської РСР – 3 листи, датовані 1967–1971 рр., від члена-кореспондента АН Азербайджанської РСР, ректора Дагестанського державного університету А. Г. Алієва, Грузинської РСР – 2 листи за 1971 р. від академіка АН Грузинської РСР і АН СРСР Г. С. Дзоценідзе, 6 листів і 3 телеграми за 1962–1974 рр. від професорів – Г. В. Гвахарії, Е. С. Джавахішвілі й Г. І. Мачаваріані; Молдавської РСР – 3 листи за 1952–1972 рр. від директора Інституту геології та корисних копалин республіканської Академії наук, професора М. К. Бургеля; Казахської РСР – 2 листи за 1972–1974 рр. від професора А. А. Абдуліна і 2 листи за 1970 р. від професорки О. О. Анкінович; Таджикицької РСР – лист за 1969 р. від члена-кореспондента АН Таджикицької РСР, директора Інституту геології, сейсмостійкого будівництва та сейсмології республіканської Академії наук А. Р. Файзієва; Туркменської РСР – 2 листи за 1969 р. від професора С. Л. Гендлера; Узбекицької РСР – лист за 1962 р. від академіка республіканської Академії наук О. С. Уклонського [6, арк. 19–20; 10, арк. 3; 13, арк. 5; 14, арк. 7, 10, 114–115; 16, арк. 140; 17, арк. 105; 18, арк. 49; 19, арк. 12–13; 21, арк. 72; 22, арк. 14–16, 43; 23, арк. 6–7, 12, 25–26, 49].

В епістолярній спадщині науковця відклався масив листів, що засвідчують його жваву наукову комунікацію з ученими з інших республік колишнього СРСР. В особовому фонді зберігаються понад 170 листів, що хронологічно охоплюють період з 1943 р. по 1977 р. Серед корес-

понденції багато листів-подяк ученому за наукове консультування і надіслані ним збірники наукових статей, а також примірники монографій та зразки мінералів [6; 7; 8; 9; 10; 13; 14; 15; 16; 17; 19; 22; 23; 25].

Як усесвітньо відомий учений, Є. К. Лазаренко листувався з плеядою представників науки низки країн світу. Серед європейських країн в епістолярних документах, які зберігаються у фонді, найбільше репрезентовано Чехословаччину та Польщу.

Учений підтримував наукові зв'язки з польськими колегами: професорами Інституту геологічного у Варшаві – А. Кужиняровою (3 листи до А. Кужинярової та 4 листи від неї за 1967–1977 рр.) і А. Лашкевичем (2 листи до А. Лашкевича та 5 листів від нього за 1963–1971 рр.), професором Гірничо-металургійної академії у Кракові А. Болевським (2 листи за 1956–1963 рр.), ректором Університету М. Скловської-Кюрі в Любліні Г. Седлером (2 листи Євгена Костянтиновича та лист і телеграма від Г. Седлера за 1960–1969 рр.) [9, арк. 36; 10, арк. 40, 44, 90; 12, арк. 10, 12, 20–21; 13, арк. 66; 14, арк. 1–2; 15, арк. 44; 16, арк. 22, арк. 83–84; 21, арк. 104; 22, арк. 63; 25, арк. 2].

Серед чехословацьких дописувачів Є. К. Лазаренка – професор Карлового університету Я. Кутіна (2 листи до Я. Кутіни і 4 листи від нього за 1955–1961 рр.), професори Технічного університету в Кошицях – В. Михалік (2 листи за 1955–1961 рр.) та Я. Салат (2 листи за 1955–1956 рр.), професор Університету Масарика Й. Секаніна (3 листи за 1964–1969 рр.) і професор Геологічного інституту Словацької АН Б. Цамбел (7 листів кореспондента і 4 відповіді Євгена Костянтиновича за 1964–1975 рр.) та ін. У переважній більшості листів висловлено слова подяки за рецензії вченого на книги науковців, а також за монографії й статті, надіслані Євгеном Костянтиновичем [8, арк. 167; 10, арк. 1, 18–19, 54–56; 12, арк. 13, 23–26; 16, арк. 63, 122; 18, арк. 37; 21, арк. 88; 23, арк. 28].

Учений також намагався підтримувати контакти з науковцями з інших європейських країн: академіками Болгарської АН – Є. Бончевим та І. Костовим, академіком Румунської АН В. Яновичем, академіком Угорської АН Е. Жадецьким-Кардошем, а також професорами: Ф. Галлою (Бельгія), Ф. Персівалем і М. Хей (Велика Британія), ректором Фрайберзької гірничої академії К.-Ф. Людemanном і директором Мінералогічного музею Берлінського університету імені Гумбольдтів Г. Хоппе

(Німеччина), Л. Баричем, Д. Прозеном і директором Природничого музею Словенії Е. Фанінгером (Югославія), Ш. Кохом (Угорщина) та ін. [8, арк. 195; 9, арк. 1, 24, 75, 95, 103, 124–126; 10, арк. 35, 45–46, 58, 97; 12, арк. 1; 13, арк. 23; 14, арк. 33; 16, арк. 42–44; 17, арк. 35; 18, арк. 28; 21, арк. 94–95, арк. 149; 23, арк. 1].

Доволі широко представлені контакти Є. К. Лазаренка з ученими північноамериканського континенту. Серед адресатів і кореспондентів Євгена Костянтиновича зі США були співробітники університетів штату Вірджинія, Луїзіана, Нью-Йорк, Огайо, Пенсильванія, Єльського університету, Корнелльського університету та Техаського університету в Остіні тощо. Збереглося листуванням між Євгеном Костянтиновичем та професорами Університету штату Пенсильванія Дж. Бріднлі (4 листи за 1969–1970 рр.), Університету штату Огайо Д. Маклехленом (2 листи за 1966 р.), Техаського університету в Остіні Е. Інгерсоном (2 листи Е. Інгерсону та 3 – від нього за 1966–1975 рр.), Єльського університету Д. Спенсер (2 листи за 1952–1954 рр.), науковим співробітником Геолого-розвідувального національного центру США М. Флейшером (лист до М. Флейшера і 3 листи від нього за 1972–1974 рр.) і співробітницею «Humble oil & refining company» С. Грабар (3 листи за 1967–1971 рр.) тощо. У листах – слова подяки за наукове консультування вченого з низки питань мінералогії, кристалографії і петрографії [9, арк. 105; 10, арк. 6, 67, 75; 14, арк. 32, 36; 15, арк. 112–113; 16, арк. 3, 123; 17, арк. 116; 18, арк. 31–32, 97].

Серед канадських науковців найширше представлено листування Є. К. Лазаренка з письменником, дослідником шевченкіани П. Кравчуком (5 листів за 1961–1965 рр.), професором Університету Британської Колумбії Г. Уорреном (4 листи за 1955–1962 рр.), професором Університету Манітоби П. Черні (2 листи до П. Черні та 3 листи від нього за 1969–1970 рр.) і науковим співробітником Королівського музею Онтаріо М. Шеффелем (2 листи за 1971 р.). З листів дізнаємося про обмін між ученими публікаціями і науковою інформацією [9, арк. 21; 10, арк. 60–61, 134–135; 13, арк. 62; 16, арк. 48, 54–55, 114–116; 17, арк. 63–65; 19, арк. 49–50; 22, арк. 55].

Свідченням контактів Є. К. Лазаренка з науковцями країн Азії є поодинокі листування із секретарем Мінералогічного товариства Індії

М. Вішванатіаном (Індія), професором Університету Кагосіма Н. Обою (Японія) та професором Північно-Східного геологічного інституту Е. Чжоу-Чженем (Китай), які хронологічно охоплюють період з 1956 р. по 1972 р. [11, арк. 98–99; 12, арк. 8–9; 18, арк. 34].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше до наукового обігу залучено масив листування академіка АН УРСР Є. К. Лазаренка. Дана інформація суттєво доповнює загальну картину життєвого і творчого шляху вченого та конкретизує його внесок у розвиток світової мінералогічної науки.

Висновки. На основі огляду блоку епістолярних джерел архівного фонду Є. К. Лазаренка з'ясовано, що загалом він дає уявлення про коло спілкування вченого, до якого належали його колеги по роботі, однодумці у площині наукових інтересів, учні, друзі сім'ї й родичі. Географічні межі цього кола охоплювали СРСР, країни Східної, Центральної Європи та північноамериканського континенту, меншою мірою – Західної Європи та Азії.

Можемо стверджувати, що в родинному листуванні вченого існують певні інформативні прогалини, пов'язані з відсутністю будь-яких епістолярних джерел у період з 1936 р. по 1946 р. та з 1971 р. по 1978 р. Таким чином, родинне листування Євгена Костянтиновича представлене фрагментарно, не повною мірою. Така ж проблема притаманна листуванню з колегами-науковцями, де відсутні листи з 1938 р. по 1943 р.

Досліджувана проблематика може бути поглиблена у процесі подальшого вивчення різних груп документів центральних державних архівів України, архівів науково-дослідних установ НАН України та документів з особових фондів видатних українських учених, що зберігаються в ІА НБУВ.

Список використаних джерел

1. Архів Президії НАН України. Ф. 1. Оп. 586. Спр. 5. 103 Арк.
2. Бадяк В. Як було звільнено Євгена Лазаренка з посади ректора Львівського державного університету імені Івана Франка // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2000. Вип. 35–36. С. 625–637.
3. Грицишин В. В. Академік Євген Лазаренко – видатний вчений ХХ століття // Географічна наука і освіта у вимірах ХХІ століття (присвячена

- 150-й річниці від дня народження Володимира Гнатюка) : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Тернопіль, 13 травня 2021 р. Тернопіль, 2021. С. 10–14. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/21120/1/1_Gritsishin.pdf (дата звернення: 8.01.2023).
4. Євген Костянтинівич Лазаренко / упоряд. Н. Р. Калмикова; авт. вступ. ст. В. І. Павлишин; ред. Н. Я. Соколова. (Біобібліографія вчених України). Київ, 1992. 53 с.
 5. Євген Лазаренко – видатна постать ХХ століття: до 100-річчя від дня народження / упоряд.: О. Матковський, П. Білоніжка, В. Павлишин; відп. ред. І. Вакарчук. Львів, 2012. 242 с.
 6. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 4. Опис 1. Спр. 78. 228 арк.
 7. Там само. Спр. 79. 256 арк.
 8. Там само. Спр. 96. 199 арк.
 9. Там само. Спр. 97. 157 арк.
 10. Там само. Спр. 98. 202 арк.
 11. Там само. Спр. 99. 135 арк.
 12. Там само. Спр. 135. 28 арк.
 13. Там само. Спр. 137. 85 арк.
 14. Там само. Спр. 138. 117 арк.
 15. Там само. Спр. 139. 54 арк.
 16. Там само. Спр. 140. 129 арк.
 17. Там само. Спр. 141. 123 арк.
 18. Там само. Спр. 142. 97 арк.
 19. Там само. Спр. 143. 84 арк.
 20. Там само. Спр. 144. 123 арк.
 21. Там само. Спр. 145. 157 арк.
 22. Там само. Спр. 147. 71 арк.
 23. Там само. Спр. 148. 144 арк.
 24. Там само. Спр. 169. 19 арк.
 25. Там само. Спр. 170. 83 арк.
 26. Матковський О. І., Сливко Є. М. Історія мінералогії в працях академіка Євгена Лазаренка, його учнів і послідовників (до 110-річчя від дня народження вченого) // Мінералогічний журнал. 2022. Т. 44. № 4. С. 140–147. <https://doi.org/10.15407/mineraljournal.44.04.140>
 27. Матковський О.І. Мінералогічна родина Лазаренків та її внесок у розвиток мінералогії (До 105-х роковин від дня народження Катерини Федорівни Сидоренко та Євгена Костянтинівича Лазаренка) // Мінералогічний збірник. 2017. № 67. Випуск 2. С. 112–126. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/>

- edu.ua/collections/index.php/mineralogy/article/viewFile/3385/3703 (дата звернення: 9.02.2023).
28. Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України. Персональний склад. 1918–2018: До 100-річчя Національної академії наук України / відпов. ред. В. Л. Богданов. Київ, 2018. 560 с. URL: <https://files.nas.gov.ua/Offices/Publications/BookContent/2018/190123113909414-1463.pdf> (дата звернення: 21.12.2022).
29. Павлишин В. І., Матковський О. І., Довгий С. О. Історія мінералогії в Україні. Від глибокої давнини до 90-х років ХХ ст. Київ, 2021. 464 с. <https://doi.org/10.30836/igs.1025-6814.2021.1.225295>
30. Павлюк М. І., Наумко І. М. Видатний організатор фундаментальних досліджень академік Євген Лазаренко і Національна академія наук України // Геологія і геохімія горючих копалин. Львів, 2012. № 3–4. С. 160–166.
31. Принь М. О. Лазаренко Євген Костянтинович // Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; авт. та упоряд.: Старовойт С. В., Шаповал А. І., Булгаков Ю. В. [та ін.]; редкол.: Яременко Л. М. (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 310–313. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002139> (дата звернення: 01.02.2023).

Maryna Kolomiets

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9125-1379

e-mail: marinka_sweet@ukr.net

Epistolary heritage of outstanding mineralogy Academician Ye. K. Lazarenko as source of reconstruction of his communication circle

The goal of the research. The issue of reconstruction of the circle of communication of the famous mineralogist, academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic Yevhen Kostiantynovych Lazarenko (1912–1979) is highlighted. The main statistical data, collected as a result of processing the block of personal correspondence of the scientist's fond, has been made public, and a brief source-scientific description of the most interesting documents has been presented, including scientific correspondence with famous domestic and foreign scientists during 1943–1978, deposited in the fonds of the Institute of Archival Studies of

the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methodology.** Special methods are applied – historical-biographical, historical-comparative, historical-chronological, historical-typological, retrospective, and methods of source analysis. The specified approach allows to analyze the species composition and informative potential of the scientist's epistolary in order to distinguish the directions, tasks, content, quantity and geographical boundaries of his scientific communication. **Scientific novelty.** A complex of little-known epistolary sources is included in the scientific circulation, which will make it possible to fill informative gaps in the general picture of the national and international activities of the famous Ukrainian mineralogist Lazarenko, and serves as a valuable source for studying his creative activity and professional contacts. **Conclusions.** It was determined that the scientist's circle of correspondence is determined by his special life activity in the professional sphere. The correspondence of Lazarenko acts as a powerful informational factor for the study of epistolary communication with a cohort of the world's leading scientists, provides additional information on his scientific-organizational, pedagogical, and publishing activities. It serves as an important source of studying the scientist's life experience, his worldview, life values, individual character traits, and also reveals the degree of kinship or familiarity of the author with the addressee and common preferences.

Key words: Ye. K. Lazarenko, epistolary, mineralogist, personal archival fond, Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

*Статтю підготовлено 8 лютого 2023 року;
подано до друку 21 березня 2023 року.*

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930.2:09]:[908:2](477.41)"16/17"
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.373>

о. Юрій Мицик,

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу актові археографії,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0003-1580-1284

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу актові археографії,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

З ДОКУМЕНТІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII СТ. ДО ІСТОРІЇ КИЇВЩИНИ

Метою статті є залучення до наукового обігу невідомих досі історичних джерел, що мають важливе значення для історії України, особливо такого її регіону, як Київщина. **Методологія.** У роботі використано насамперед біографічний та історико-логічний методи вивчення історичних джерел із залученням спеціальних методів археографії, джерелознавства, документознавства, архівознавства та палеографії. **Наукова новизна** стат-

ті полягає в тому, що в ній уперше аналізується та публікується низка документів останньої третини XVII – першої третини XVIII ст. з історії Київщини із книгосховищ України та Польщі. Це, зокрема, документи з колекції Миколи Маркевича з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які містяться у збірнику реєстрів документів XVII–XVIII ст., упорядкованому українським істориком,

та документи з актової книги XVII–XVIII ст. міста Козелець зі складу колекції польського історика Мар'яна Гожковського, що зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії мистецтв та Польської Академії наук. **Висновки.** Ця публікація проливає додаткове світло на історію важливого регіону України гетьманських часів. У статті наводяться невідомі раніше документи, що стосуються минулого Києва й Київщини, Київського та Переяславського полків, міст Переяслава і Козельця, їхньої соціально-економічної й церковної історії, деяких шляхетських та старшинських родів. Зокрема, публікуються акти обрання видатних церковних і культурних діячів України XVII ст.

Сильвестра Косіва та Йосифа Тризни, відповідно – київським митрополитом і архімандритом Києво-Печерської лаври, які підписали видатні церковні й політичні діячі Ігнатій Оксенович Старушич, Інокентій Гізель, Адам Кисіль, Остафій Виговський (батько гетьмана України) та інші. Доповнюють ці документи грамоти київських митрополитів Гедеона Четвертинського і Гавриїла Кременецького. На основі аналізу документів, що публікуються, визначено їхній інформаційний потенціал, по кожному з них виділено найважливіші відомості з історії Київщини гетьманських часів.

Ключові слова: Київщина, Гетьманщина, універсали, купчі, монастирі, краєзнавство.

Актуальність наукового дослідження. Історія Києва завжди привертала увагу дослідників, і можна твердити, що історія столиці України чи не найкраще вивчена з усіх її міст. Однак цього не можна сказати про минуле Київщини, у т. ч. й Київського полку козацьких часів, кордони якого далеко не завжди збігалися з кордонами сучасної Київської області. У межах останньої знаходилися свого часу три класичних полки Гетьманщини – Білоцерківський, Київський, Переяславський.

Аналіз досліджень та публікацій. Історія козацьких часів, незважаючи на перепони царської цензури, почала досліджуватися вже в 40-х роках XIX ст. Це заслуга передусім Київської археографічної комісії, яка опублікувала чимало джерел з історії України у своїх виданнях [1]. Серед них були й ті, що стосувались історії Київського полку. Свою роль у цій справі відіграла й Петербурзька археографічна комісія (насамперед М. Костомаров та П. Куліш), якою було видано 15 томів у серії «Акты ЮЗР» [2].

Однак у радянський період зазначені дослідження були майже повністю згорнуті, й лише спорадично з'являлись окремі публікації [3].

Після проголошення державної незалежності України археографічна робота значно поживилася [4]. У згаданих виданнях часом друкувалися документи з історії Київського полку, але в цілому відродження даної проблематики затягнулося. Запропонована публікація ставить своєю метою ліквідувати певною мірою цю «білу пляму».

Мета дослідження. Стаття написана на розвиток програми науково-дослідницької роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України «Джерела про взаємодіяння козаків Гетьманщини, Запорозжя та Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.)», зокрема її розділу «Український Православний Дипломатарій XVII–XVIII ст.». У дослідженні нововиявлені джерела проливають світло на проблему взаємовідносин козаків із Православною Церквою та міщанством, а також посилення суперечностей у козацькому середовищі у другій половині XVIII ст. Київщину обрано не випадково, оскільки тут знаходився найважливіший центр православ'я в Україні, а Київський полк був одним із провідних полків Гетьманщини. Документи, що залучаються до наукового обігу, були виявлені як у вітчизняних архівосховищах (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; далі – ІР НБУВ) (9 документів), так і в зарубіжних (відділ рукописів Бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у Кракові; далі – ВР БПАН) (7 документів). З них десять документів – XVII ст., шість – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Відкриває публікацію випис з київських гродських книг 1614 р. Він дійшов до сьогодення в ушкодженому стані, місцями текст знищений або дуже нерозбірливо написаний. Тим не менш, суть документа є цілком зрозумілою. Йшлося про справу Гапона Василевича і його синів, які позивалися з Максимом Федоровичем через збройний напад останнього на дім позивачів у Трипільлі, родове гніздо обох сторін – давньої фамилії Дідовичів-Трипільських. Про конфлікти у цьому роду є чимало даних у книзі київського підкоморського суду 1584–1644 рр., але про цей позов до Максима тут згадується вперше. Далі йдуть документи 1647 р., що стосуються важливих подій у церковній історії України й Києва (№ 2, 3): обрання Йосифа Тризни архімандритом Києво-Печерської лаври, а Сильвестра Косова – митрополитом київським, галицьким і всієї Русі. Тут наявні важливі факти, зокрема

щодо біографій і характеристик обох кандидатів: «з дитинства и в науках богословских выщвиченую при тутейшом монастыру нашом Печерском выхованую в доме зацьном и старожитном зържоную» (Тризна); «зацного давнього роду, високих чеснот, побожний і кмітливий, який має не меншу ревність і статечність у нашій вірі» (Косів). Особливо цінними є переліки підписантів цих актів, серед яких знаходимо видатних церковних діячів і вчених – Ігнатія Оксеновича Старушича, Йосипа Кононовича-Горбацького, Інокентія Гізеля, державних і політичних діячів – Адама Кисіля, господаря Молдови Мойсея Могили (брата київського митрополита св. Петра Могили), Остафія Виговського (батька гетьмана Івана Виговського) та ін.

Історії Церкви стосуються також ще три документи. У 1730 р. (№ 12) генеральний суд Гетьманщини подав рапорт до колегії іноземних справ Російської імперії. У ньому йшлося про отримання указів щодо проведення молебнів у зв'язку з коронацією цариці Анни Іоанівни київським митрополитом Варлаамом Ванатовичем, чернігівським єпископом Іродіоном Жураківським та намісником Києво-Печерської лаври Романом. Значно важливішими є документи № 10 і 15. Так, останній документ (№ 15) презентує лист 1779 р. київського митрополита Гавриїла Кременецького до головного командира Правління гетьманського уряду, фактично – правителя Гетьманщини О. І. Рум'янцева. У ньому митрополит клопочеться про о. Мойсея Парпуру, священника Успенського храму в Конотопі, якого звинуватили у зв'язках з розбійниками. Очевидно, це клопотання було успішним, оскільки о. Мойсей залишився настоятелем храму (він служив у ньому з 1765 по 1786 рр.) [5]. У попередньому документі (№ 10) міститься чолобитна 1689 р. (на жаль, день і місяць не вказані) київського митрополита Гедеона Четвертинського царям Івану V та Петру I і цариці Софії. У ній митрополит скаржився на київського війта Івана Биковича (Биківського), який перед цим подав скаргу на нього. Четвертинський відводив усі звинувачення війта і, своєю чергою, виклав свої. Тут є важливі подробиці щодо оренд і корупції в Києві, передусім відносно того, що за часів панування Речі Посполитої війт і київські міщани сплачували на замок, тобто королю, 10 000 рублів (думаємо, для наочності митрополит виміряв податок не в злотих, а в рублях) проти 600 рублів до царської казни. Важливо й те, що за часів Речі Посполитої

на гарнізон у Кодак (нині – Дніпро) Київ мав відправляти 10 байдаків із хлібом. На жаль, не маємо даних щодо завершення цієї справи. Подібну скаргу київські міщани скерували в січні 1688 р. на попередника Биковича – війта Ждана Тадрину (№ 9), і вона мала свій результат. Магістрат на місце Тадрини обрав пожиттєвим війтом вищезгаданого І. Биковича (колишнього бурмістра).

Далі йдуть чотири документи з відділу рукописів БПАН, що зберігаються там у складі колекції Мар'яна Гожковського (1830–1911), яку він у супереч протестам української громадськості вивіз до Польщі. Серед 20 рукописів колекції знаходиться й актова книга XVII–XVIII ст. міста Козелець [6]. Тоді він був сотенним містом Київського полку, а з 1708 р. тут знаходився центр управління полку. Актובה книга останнім часом стала об'єктом зацікавлення українських істориків [7], але документи з її складу не публікувалися. Під час праці у краківських архівосховищах нам вдалося зробити фотокопії з більшої частини книги, і вони тут уперше вводяться до наукового обігу. У публікації представлені документи (три купчі та дві ухвали суду) 1665, 1682 і 1685 рр. (№ 4, 5, 6, 7, 8). Вони проливають світло на міську верхівку (названі імена війтів, бурмістрів, райців), міську топографію, майнові відносини міщан, кримінальні справи тощо. Так, у судовому записі 1682 р. (№ 7) йшлося про Катрю Зродовську, яка необґрунтовано запідозрила осавула Київського полку Іллю Жилу у крадіжці двох її кабанів і самовільно вчинила обшук (за відсутності господаря) на його хуторі в с. Ведмедівці (нині – село між Ржищевом та Каневом). Нічого там вона не знайшла, але пустила поголос про крадіжку. За це її притягли до суду, і вона покаялась у своєму вчинку, а осавул її пробачив. Згідно з купчою 1685 р. (№ 8) о. Иоан, священник у с. Заворичі (нині – село Броварського р-ну), продав свій фільварок у Семиполках (нині – село Броварського р-ну) Федору Мадгару. Під № 11 подано випис 1725 р. вже з переяславських міських книг, який теж містить у собі купчу. Тут сповіщається про придбання київським Кирилівським монастирем землі в с. Єрківцях (нині – село Бориспільського р-ну). Також ідеться про обставини придбання (де куплене, де подароване), перераховані члени переяславської верхівки тощо. У документі є важливою вказівка на Романа Юрченка, полкового осавула в 1723–1730 рр., який у 1725 р. був ще й наказним переяславським полковником. 1734 р.

датовано документ № 13 – універсал князя Олексія Шаховського та інших членів Малоросійської колегії, адресований першочергово ніжинському полковнику Івану Хрущову. Ним підтверджувалося рішення Генерального суду стосовно приналежності Києво-Печерській лаврі земель між Фастівським та Куренським степами. 1763 р. датовано лист київського полкового обозного Олександра Солонини та інших до військового товариша Онуфрія Савича, і цей лист був переданий йому в Олишівці (нині – село під Черніговом). Насамперед відзначимо, що О. Солонина, згідно з даними ґрунтовних праць сучасних істориків, обіймав цю посаду в 1754–1762 рр. [8]. Тепер же на підставі цього листа його каденцію можна продовжити й на 1763 р. Лист дозволяє уточнити каденцію також полкового судді Стефана Барановського (досі вважалося, що він обіймав цю посаду в 1764–1781 рр.). У листі Солонини, на розвиток ініціативи гетьмана Кирила Розумовського, йшлося про вдосконалення судової практики, пропонувалося передати розгляд низки справ («за набіг на козачие домы, за взятие насилно козаков, забої и ограбления их имуществ, за неплатеж по облікам и по договорам служителям денег») з Генерального в полкові суди. Це було б важливо для бідних людей, які не мали змоги їздити в Генеральний суд через віддаленість гетьманської столиці Глухова, де знаходився Генеральний суд.

Урешті, представляємо п'ять реґестів документів з рукописних матеріалів відомого українського історика Миколи Маркевича (1804–1860), автора цінної узагальнюючої праці з історії України [9]. В ІР НБУВ зберігається його збірник реґестів документів XVII–XVIII ст., більшість з яких втрачена [10]. Ми обрали ті, що стосуються листування православних переяславсько-бориспільських єпископів з О. І. та П. О. Рум'янцевими. Тут мова йшла про різноманітні питання, пов'язані зі створенням нового законодавчого кодексу, поставками кінноти для армії, земельними конфліктами, приватними справами.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше аналізується та публікується низка документів останньої третини XVII – першої третини XVIII ст. з історії Київщини з книгосховищ України та Польщі. Це, зокрема, документи з колекції Миколи Маркевича з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які містяться у збірнику реґестів документів XVII–XVIII ст., упоряд-

кованому українським істориком, та документи з актової книги XVII–XVIII ст. міста Козелець зі складу колекції польського історика Мар'яна Гожковського, що зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії мистецтв та Польської Академії наук.

Висновки. Таким чином, ця публікація документів проливає додаткове світло на історію важливого регіону України гетьманських часів, дозволяє відстежити деякі аспекти взаємовідносин козаків із Православною Церквою й міщанством та посилення суперечностей у козацькому середовищі у другій половині XVIII ст., встановити деякі важливі факти з біографій видатних особистостей в історії України, як-от митрополит Сильвестр Косів. Розкрито важливість рукописної праці історика М. Маркевича, що зберігає регести багатьох документів, які не дійшли до наших днів.

Зазначимо, що при виданні документів ми використали правила публікації українських текстів XVII–XVIII ст., розроблені Я. І. Дзирою [11], з незначними поправками. Квадратні дужки [...] вказують на пропуски в тексті, а знак (...) – на нерозбірливі слова, які не вдалося прочитати.

№ 1

1614, травня 26 (16). Київ.

Випис з київських гродських книг.

«Выпис с книг кгородских воеводства Киевского.

Божого Нароженя тысяча шестсот чотырнадцатого мсца мая шостогонадъцать дня.

На рочках судовых кгородских киевских от дня семого мсца мая в року на дате вышъпомененной припалых и судовне отправоват зачитат (?) перед нами Михайлом Мышкою Холоневским, ротмистром его кр. мл., подвоеводим, а Лукашом Витовским, судею врядинским судовым кгородским киевскими кгдым приточилася справа з реестру судов[ого] за приволанем возного опатръного Адреяна Ляховского меж рожоным паном Гапоном Василиевичом и сынами его пными (?) Фе[дором], Гаврилом и Парфеном Гапоновичами Триполскими поводами [...]рожоным паном Максимом Федоровичом, позваным. Тогда с[тав]ши очевисто у суду так сторона поводова, менованый пан Гапон з сынами своими, яко и позваная, пан

Максим Трип[ол]ский, ку записаню до книг кгородских киевских сознали тыми словы[...], иж слуга (?) припадал термин на рочках теперешних звышменованых, а то з року заховалого декретом суду тутошнего кгородского киевского на рочках в мсці марцу року тепер идучого тысяча шестсот чотырнадцатого, сужоных межи речоными сторонами учиненным. А то в справе ку учиненю досыт через позвы (...) за позволенем ему дыляцыйи до рочков теперешних звышменованых на выведене шкрутенком(!) его в справе чере[з] поводов ему о кгвалтовъное найсте на дом стороны поводовое, в месте Триполском, в части его будучий и тим же при том кгвалтовном нахоженю на дом побите, поранене поводов самых и постреляне слуг их интентованой. О чом тот декрет суду кгородского рочков прошлых ширей в себе обмовляет. Которое справы помененные стороны обедве на сей час до розсудку правного не припускаючы оную в способ угоды, и при (...) * померкованя до рочков близко по пришлых кгородских киевских впрод по сих припадаючих и сужоных розняли и роспитали под таким? способом, иж и слитых (?) межи собою в той справе не погодили и не помирковали. Теды миют мети и тым теперешньим розеймом заховуют себе рок повзный (!) и завитый мают мети на помененных близко пришлых рочках, кром вшелякого припозву толко моццю сего нинешнего розеску обороним правным з обох сторон ничого не убближаючи и овъшем оный полной моцы зоставуючы, што все оным и суд нинешний ствердивъши, то все для памяти до книг записати казал, што ест записано. С которых и сес выпис под печатми ест выдан. Писан у Києве.

Павел Реховский, писар кгородский киевский.

Корыкговал (...)*».

ІР НБУВ, ф. П, од. зб. 20640.

Оригінал, завірений підписами і двома печатками.

№ 2

1647, лютого 4 (січня 25). Київ.

Акт обрання Йосифа Тризни архімандритом Кисво-Печерської лаври.

«Року тысяча шестьсот чотырдесят сегого месеца февраля, двадцеть второго дня.

На враде кгородском, в замку его королевское милости луцьком, предо мною, Адамом Ласком Черчицким, намістником подстаро-

ства и замку луцкого, становъши очевисто велебный в Пану Богу, его милость Марцин Прзесецкий, именем все превелебное капитулы монастыра Печарского киевского, для вписанья до книг нынешних кгородских луцких подал пер облятам лист елекъции, то ест обраня висоце превелебного в Пану Богу, его милости отъца Иосифа Тризну на архимандрию монастыра Печарского киевского, през превелебную капитулу печарскую киевскую, такъже вельможных и урожонных их милости панов обывателей воеводства Киевского, списаный руками так велебных отцов капитулы преречоного монасътыра Печарского киевского яко их милости панов обывателей воеводства Киевского, подписаный, печатми капитульною того ж монастыра и преречоных их милости, панов обывателей воеводства Киевского, припечатованый, а о том всем ширей в соби объмовляющий, просечи, абы принят и до книг вписан был. А так я в рад то лист елекъцией для вписаня до книг нынешних приймаючи, читалем и так в соби писаный мает:

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа.

Мы, смиренные священно-иноки, крилошане, застольници, старци, вси отцеве и братья капитула Лавъри святого монастыра Печарского киевского по зестю с того свита превелебного в Богу блаженное памяти его милости отца Петра Могилы, архиепископа митрополиты киевского, галицького и всея России, архимандрита печерского, осиротилые, ознаймуем тым листом добровольное елекъцией наше, иж мы, маючи з давных привилеов од наясьнейших кролев их милости, панов наших, такое право, же по зостю с того свита кожного архимандрита печерского, маемо, везъвавъши до себе князей, панов и обывателей земли Киевское, которых быхмо затыгнути могли, а они будучи тое ж релией кгречкое, хотели бы нам допомогти тоей елекъцией на архимандрита и обрати особу зацьную стану шляхецького в законе нашем выпвиченую и до маестату его королевское милости, пана нашего милостивого, листом вольное елекцией нашей освидчати и за тоєю особою единою от нас усих и их милостей, панов обывателей, до нас належачих, абы привилеом его королевской милости был нам на архимандрию потвержоный, супъликовати. Скоро толко Господь Бог до фалы свое святое поволал помененого его милость, отца архимандрита нашего, не хотячи мы без старшое (?) звирхное головы зоставати, а при том маючи таковыи видомости, иж

особы, до тое елекъции наше не належачые и привилеями отдаленные, замышляют на волную елекъцию нашу наступовати, а инные на добра церковныи наеззджати хочут и юж никоторие наехали, вси единомушньо намовивъшисе, розослалисмо листы до поблизших их милостей стану сенаторского, дыгнитарского и шляхецкого, в набоженъстве кгрецком будучого, просячи, абы до нас прибыты рачили до монастыра Печерского на елекъцию, на ден нынешный от нас зложеную, на которую немало их милостей людей зацьных зъехалось. Мы теды, во имя съвятое, едыносущное, Животворящее и неразделимое Тройци, иж привилея наши одну только особу обирати нас учат, а маючи от зошьлого святобливого мужа, отца архиманъдрита нашего, при исходи с того свита нам залецоную особу в законе иноческом з детинъства и в науках богословских вышвиченую при тутейшом монастыру нашем Печерском выхованую в доме зацьном и старожитном зъроженую, его милость господина отца Иосифа Тризну, на сес час в брацьтве виленском преложеного, вси едностайне и единоголасно обралисмо. А до тое ж елекъции наше и их милость помененые особы, ниже на подписех выражоные, зъгодне приступити, которую то елекъцию, кгда нам деть Господь Бог згодне и едностайне одправити оную, под анафътемою сами Соборов Вселенских непорушьно держати маемо, а до маестату его королевской милости, пана нашего милостивого, вси мы, вирныи подданыи слуги и богомольци, супъликуемо, абы обраный от нас его милость отец архиманъдрита был привилеем ствержоный, и тую елекъцию нашу, вольную и зъгодную, вси подписами рук наших, так же ясневельможного вельможных и урожоных их милостей нижей выражоных, подписами и печатми ствержаем. Писан сес лист елекъцией в церкви Пресвятое владичици наше Богородици и Приснодивы Марии монастыра Печерского киевского, лита Божого нароженя тысяча шестьсот чотырдесят семого месеца генвара, двадцет пятого дня. У того листу елекъцией при печатех подпис рук тыми словы: Варлаам Детьковський, намистник монастыра Печерского киевского, власною рукою. Зосима Прокопович, дозорца печер святых, старец соборный, рукою власною. Игънатий Оксенович Старушич, старец монастыра Печерского соборный.

Меленьтый Красносилский, старец монастыра Печерского соборный.

Феодосий Ораньский, старец соборный.

Филарет Горьбикевич, уставник печерський.

Софроний Жеребило-Лобунський, игумен монастыра Кирилского.

Вениамин Новоселец, старец соборный.

Иеромонах Рафаил Вуяхович, старец соборный.

Иеромонах Иелиссей Ильковський, старец соборный печерський.

Меркурий Хомич, економ городецкий, рукою власною.

Иеромонах Панкратий Ступницкий, крылошанин, рукою власною.

Иоасаф, крылошанин.

Иоан Палчикевич, крылошанин.

Мартин Пресецкий, законник монастыра Печерского.

Костаньтый Негребецкий, старец печерський, рукою.

Еромонах Евстафий Евфремович, старец соборный печерський, рукою.

Иеромонах Паисый Сучавський, старец печерський.

Иеромонах Иосиф Дунаевський.

Иеромонах Парфений Кратович, рукою.

Еромонах Антоний Стефанович.

Иеромонах Селивестер Ясинский.

Иеромонах Александер Броневський, рукою

Иеромонах Киндий Достоевський, рукою.

Иеромонах Корнилий Маньковський.

Иеродиякон Гарасим Козловський, рукою.

Иеродиякон Венедикт Вилькович, рукою.

Иеродиякон Гавреил Глодницький, рукою.

Коньстаньтый Семизиновський, инок, рукою.

Simon Howski, zakonnik pieczarski.

Adam z Brusłowa Kisiel, kasztellan ziem Kijowskich, starosta nosowski, obecny na tej electiej.

Alexander z Brusłowa Kisiel, podstoli czernihowski, będący na tej electiej,

Maximilian Brzozowski, podstoli kijowski, obecny na tej electiej, ręką swą.

Siemion Wigura, horodniczy kijowski.

Daniel Jerzy Woronicz, skarbnik ziem Kijowskich».

ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 1452. Копія кінця XIX ст.

1647, березня 7 (лютого 25). Київ.

Акт обрання єпископа Сильвестра Косова київським митрополитом.

«Року тисеча шестьсот четьрдесят сегого месеца априля, девятого дня.

На враде кгородском, в замьку его королевское милости луцьком, передо мною, Гаврилом Корьтинским, буркграбим и наместником староства Луцького, становъши очевисто урожоный пан Павел Понаревський, для вписаня до книг нинешних кгородских луцьких, подал пер облятам лист елекъции от всего духовенства, тудеж дикгънитаров, рыцерства, так коронных, яко и Великого князтва Литовьского обывателев народу руского релии кгрецкой, в послушеньстве отца светого пастера патриархи Конъстантинопольского будучих, с печатъми и с подписами рук особ духовных и свецких на обране превелебного в Пану Богу, его милости отца Силвестра Косова, єпископа мсциславского, оршанского и могилевского, на метрополию Киевськую, Галицкую и тому ж его милости, отцу Косови служачий, яко о том тот лист елекции ширей в себе маєт, просячи, абы принят и до книг вписан был, которого я в ряд приймуючи, читалем и так се в себе, писмом полским писаный маєт: «*My, duchowieństwo, tudzież dignitarze, rycerstwo, tak koronni, jako i Wielkiego księstwa Litewskiego, obywatele narodu ruskiego, religiej greckiej, w posłuszeństwie ojca świętego, pasterza naszego patriarchi Konstantinopelskiego będący, po zejściu z tego świata świętej pamięci jaśnie przewielebnego w Bogu j.mci ojca Piotra Mohiły, metropolity kijowskiego, halickiego i wszystkiej Rossiej, z różnych wojwództw na dzień i termin dzisiejszy roku tysiąc sześćset czterdziestego siódmego, february dwudziestego piątego, według starego kałendarza, od wielebnej kapituły metropolitańskiej Sophyskiej kijowskiej, przez listy, do wszystkich nas pisane, dla obrania nowego metropolity z Corony (?) tu, w cerkwie świętej Sophiej kijowskiej katedralnej metropolitańskiej, zgromadzeni, przychylając do praw i swibod naszych tak dawniejszych królów ich mć., jako też ad puncta uspokojenia religiej naszej, na szczęśliwy j. k. mci, pana naszego miłościwego, electiej dane i od króla j. m. zarówno z inszemi prawami Rptej, inter pacta conventa cum consensu totius reipublico poprzysiężone, potem constituciami approbowane, przez które pozwolono jest nam tylko samym obierać archiepiskopa metropolite kijowskiego nie w uniej będącego, jednostajnie*

tedy, wszyscy zgodnie, nemine contradicente, idąc za wolą Bożą, który do serca nam podał, przewiełbnego w Bogu j. mć. ojca Sylwestra Kosowa, episcopa Mścisławskiego, Orszańskiego i Mohiłowskiego, zacnego starożytnie urodzenie, wysokie cnoty, pobożność i rostopność, nie mniej żarliwość i stateczność w religiej naszej wiadome mając, za metropolitę naszego kijowskiego, halickiego i wszystkiej Rossiej pasterza braliśmy i obieramy i te zgodną electią naszą j. mći dajemy i wszelakie posłuszeństwo jako pasterzowi swojemu prawosławnemu oddać obiecujemy, załejając do majestatu j. k. m., pana naszego miłościwego, uniżenie, wszyscy zgodnie i jednostajnie, aby był privilegio, według praw naszych, confirmatus j. k. m., pana naszego miłościwego, prosimy. A dając te electionis manifestacją, rękoma naszymi podpisujemy i pieczęci nasze przycisnęli.

W cerkwi świętej Sophiej kijowskiej metropolitańskiej roku i dnia wyżej mianowanego.

У тоє елекции при печатех подпись рук их милостей особ духовных и свецких тыми словами:

Athanazy Puzyra, władyka łucky i ostrotsky.

Iozeph Tryzna, archimandryta pieczarsky kijowsky, starszy monastera brackiego wileńskiego, ręką swą.

Hiłary Doropheowicz, archimandryta słucky, ihumen hrozowsky.

Łeontusz Szyak Załeski, namiestnik metropolitański, archimandryta owrucky, ręką swą.

Isajas, ihumen nikolsky.

Ignacius Oksenowicz Staruszycz, ihumen wydubicky.

Iozeph Kononowicz Horbacky, ihumen Michajłowsky cerkwi złotowiechiej kijowskiej.

Aleksander Mokosi Denisko z Matwiejowiec, administrator episkopstwa Łuckiego i Ostrożkiego, ieromonach poczajewsky, nomine totius districtus Kremenecensis.

Innocenti Giziel, ihumen i rector collegium bratskiego kijowskiego.

Warłaam Dietkowsky, namiestnik monastera Pieczarskiego kijowskiego.

Ałeksej Tur, naniestnik monastera świętego Mikołaja Pustyńskiego kijowskiej.

Константьий Негребецкий, намістник софійський, рукою.

Софроний Жеребило Лобунський, игумен монастыра Кирилского киевського

Федор Бережецький, протопопа киевський, зо всею капитулою.

Alexander Tustanowsky, prezbiter cerkwie świętego Mikolaia Pritiskiej kijowskiej.

Иван Ч(...)*ский, священник Спаский киевский.

Кирил Полозович, священник Воскресенский киевский.

Merkury Chomicz, administrator majątności Grodeckiej, ręką swą.

Zachariasz Berestowicky, protopopa łucky, ręką swą.

Andrzej Zieliński, ręką, presbiter świętomichajłowsky.

Helizeusz Kotelnicky, prezbiter świętej Pokrowy, ręką.

Артемий Гуляницкий, презвитер Афанасовский луцкий, рукою власною.

Adam z Brusilowa Kisiel, kasztelan kijowsky, starosta nosowski.

Hrehory Czetwertyński, podkomorzy łucky.

Zachariasz Czetwertyński, starosta racieborsky, podsędek łucky.

Wacław Świętopełk Czetwertyński.

Mojzesz Mohiła, gospodar wołosky.

Hawryło Korytiński, burgrabia łucky.

Maksimilian Brzozowsky, podstoli kijowski, ręką swą.

Fedor Suszczański Proskura, pisarz ziemsky kijowsky, jako na to zezwalający.

Samuel Worona, cześnik czernichowsky.

Daniel Jerzy Woronicz, skarbnik ziem kijowskich, ręką.

Wasili Masalsky, ręką.

Borys Grazny, łowczy Nowogródka Siewierskiego, ręką swą.

Daniel Hołub z Morosowicz.

Helari Łasko Czerczycky.

Kołtyn Jankuł, który bywał hetmanem ziemie Mołdawskiej.

Adam Chłopecky.

Jan Chłopecky.

Jeremiasz Tysza Bykiowsky, ręką swą.

Fedor Sołtan.

Konstanti Kazimierz Obodeński.

Aleksander Sokołowski.

Michał Woronicz.

Aleksander Surin, ręką.

Krzysztoph Kolczycky, skarbnik czenihowsky.

Prokop Wereszczaka, komornik graniczny czenihowsky.

Bohufał Ołekszyz Łucznia Gieranajsky.

Andrzej z Wołkowicz Wołkowicky, ręką swą.

Andrzej Surin.
Paweł Szczeniowski, ręką.
Iwan Trypolsky, ręką.
Jerzy Kirdej Koziński, ręką swą.
Krzysztof Szaniawsky z Szaniaw, ręką.
Ostaphej Wyhowsky.
Andrzej Madaleński.
Mikołaj Łusto, ręką.
Jan Hładunowicz Dubiński, ręką swą.
Fedor Trypolsky.
Aleksander Trypolsky.
Paweł Ponarzewsky.
Jan Dmochowsky.
Gabrial Łeduchowsky.
Heliasz Złotoliński.
Stephan Horodisky, ręką.
Andrzej Korytiński, ręką.
Ignacy Strzelnicki.
Stephan Bylecky.
Ławrenti Kopysteński.
Daniel Dumiński.
Wasili Błotnicki Zatyrkiewicz, ręką swą.
Который же то лист менованое елекъции за поданьем и прозбою
вышреченое особы, а за приняьем моим урядовым, увес с початку
аж до конца, до книг нынешних ест уписан.
Книга гродская луцкая 1647 года, лист 574».

IP НБУВ, ф. II, од. зб. 1450. Копія кінця XIX ст.

№ 4

1665, лютого 27 (17). Козелець.

Купча.

«Ново на сей рок обраный уряд року 1665, мсця февраля 17 дня, в
пяток.

Перед нами Александром Ивановичом Долинским, войтом козел-
ским, Аврамом Мокрецким, бурмистром, Петром Стасевичом То-
бонкою, райцою, Климом Григориевичом, лавником, постановив-
шыся очевисто Гапія Остаповая Резникова, мещанка на сей час
козелская, сознание свое уставное к записанию до книг нынешних

міських учинила тым способом, иж zostали винны з Остапом, малжонком своим, певную и четовую суму долгу, взятую позыченным способом коп тридцат чты[r]е личбы литовское учтивой Марії, малжонце небожчика Романа Варавы, обывателце козелское. А на термінах припалых оная Агапия после своего можа Остапа Резника, взятого в неволю, тых коп тридцати готовое сумы не маючы чым плати, доброволне ведлуг ошацуньку двур, также и комор двіс, в ряду меж коморами резницкими с пляцом и будинком сезде (?) в місті Козелцу стоячыє, двор меж двора Совостянова, калачникова, з одноє, од Микити крамара з другое стороны, комора першая обмеж коморы Евхимия з ное (?) Рудечинковое (?) Коростишовцовое другая комора межою комор од Зовостяновы ринковы з одноє стороны, з другое од Радковы Резниковы, свои власные и нікому ні в чом не заведенние, в певной сумі копах двадцати чтыри личбы литовской, помененной Романовой Варавиной, не в заставе, але правом вечистым и неодзовным поступила и завела, не зоставуючы о тые признаные и заведеные речы собі самой, малжонку и потомкам своим до неї, Романовой Варавиной, так же до потомства и с чадия еї міти жадного приступу и права в каждого суду вічными часы под зарукою иными обовязками, в сем записи описаными и доложоными. А преречоной Романовой Варавиной ведлуг признаня и поступеня поменое Остаповое волно тым двором, коморами як хотіти шацовати, дати, даровати, заменити, заставити и як хотіти на свой ліпшыий пожиток обернути. До чого ся ніхто з жадным правом своим не приповедал и не был и увезаня не боронил. Которе тоєй Агапії Остаповое, Резничиноє признане до книг ратушных ест записано».

ВР БПАН, од. зб. 280, арк. 15 зв. – 16. Оригінал.

№ 5

1665, березня 26 (16). Козелець.

Купча.

«Року 1665, мсця марта, дня 16.

Колекга пана Нестера Еввецкого, бурмистра.

Ставши очевисто Тарас резник, обывател козелский, ку записаню до книг нинешних міських козелских сознане свое доброволное учинил тым способом и счо был долгу винен коп пят гр[о]шей

личбы литовское учтивому Федору Суразе, мещанину козелскому. А не маючи гр[о]шей готовых того долгу и (?) вийсти, tedy в пяти копах помененному Федору Суразе в посессию и вечистое уживане пустил комору свою власную, нікому нічим не пенную, стоячую сезде (!) в місті Козелцу в рынку в ряду комор резницких, межоу коморы Василеви Коробейниковы, а тылом Федора (?) Перна (?). Которие коморы преречоный Тарас Резник сам з жоною и потомками своїми зрекаются, а Федору Суразе, малжонце и дітем его, в посессию и вечистое держане и уживане правом неодзвным поступивши, сам себе о тую признане рач до его, Федора, и потомства его не оставляет жадного приступа и права в каждого суду вічними часы под важностью дачи вышположеное и под нагороженем шкод накладом слова од актора мянованным. До которе коморы при оповеданню нікто з жадным правом, долгом, близкостю, належностью не приповедалсе и не был. Счо про памят до книг ест записано».

ВР БПАН, од. зб. 280, арк. 16–16 зв. Оригінал.

№ 6

1665, квітня 17 (7). Козелець.

Ухвала суду.

«Року 1665, мсца апрля, семого дня, за тое ж колекги. Чинил оповедане Иев Шарунович, обывател вовчковский, на прот[ест?] Яцка Петриковца, так же чоловіка вовчковского, о тое, иж счо міли акцию меж собою за неякиес овчины, которые якобы міл сн того то Иева Шаруновича на чинбу взяти. Аже тот сего чоловіка сн, кды небожчиком зостал, tedy поменьй Яцко Петриковец за небожчика, своего виновацу, на старом Иеву тих овчын, любо нагороды за них доходил, в чом иж ся позваний до того не знал. На том оному (?) дня вышменованного присягою одвестися были наказали. Якож позванный Иев на термине припалом пилювал присеги, а [...по]вод Яцко Петриковец к тому часу назначеному к присязе не стал, суд од того Яцка во всем Иева Шаруновича уволнил. Тое его нестане до книг ратушных приняти казали и ест прийнято».

ВР БПАН, од. зб. 280, арк. 16 зв. Оригінал.

№ 7

1682, березня 13. Козелець.**Запис про угоду щодо кримінальної справи.**

«Справа и угода пна Илли Жили, асаула полку Киевского, из Степанихою Зродовскою, которая футор его без відома его и урядового трусила о згинул (?) с кабаны 1682 мар. 11.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, Карпом Колесниковичом, бурмистром, райцами и лавниками, судом, зуполна зоседаючими у ратушу козелецким, приточилася справа пна Илли Жили, асаула полкового, а позваною Катрею Степановою Зродовскою. Которая без відома мененного пна асаули до Медведовки, приїхавши в футор без бытности в дому сусіда, в хижу ходила и рухомие речи трусила, а потим виїхавши з того двора ехо пустила, якобы в неї два кабаны украдено. Чого ясний довод, иж тих кабанов шукала. О который подступ гды до права мененная Зродовская была притягнена без всякого доводу з людми зацными с просбою себе схиливши, абы пан асаул ей пробачил, иж тое з простоти учинила, а не згубы шукала. А при той своей просбі варувала собі и кождим, иж не міла о тую свою шкоду и слова мовити, абы міла поносити з дому пна асаули под закладом вина в праве посполитим описанной. Що и мы, вышъписанный уряд, бачачи Степанишину склонност и вароване, а до того, иж и пан асаул тую свою зневагу опустил, и мы ей вину отпускаем. Тилко до далшой памяти тую справу до книг записалисмо. Року выш[менованного], мая 7 дня».

ВР БПАН, од. зб. 280, арк. 60. Оригінал.

№ 8

1685, червня 3 (травня 24). Козелець.**Купча.**

«Запис двора Федору Мадгарі от отца Иоана, зезнанный року 1685, мая 24.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом козелецким, Карпом Колесниковичом, бурмистром, Авдієм Игнатовичом и Михайлом Носулею, райцами, Федором Княжолуцким и Кирилом Злотиченком, лавниками, постановившия персоналітер чстный отец Иоан, презвитер завораккий, ку записованю до книг наших міских козелецких зезнал явне, ясне и доброволне, иж продал фолварок свой

власный двор з хатою, винницею и огородом правом купным міючий, лежачий в Семиполках, в межах певных на острове, вкруг болотом обешлий, нікому ні в чом не заведенный ані пенный пну Федору Мадгару, ему самому, малжонце и потомком его вічними часы за певные и готовые гроши, то ест за золотых сорок и полталляра. Которую сумму отец Иоан до рук своїх отобравши тот двор у (...)»* як ся в собі в широкост маєт, подал пну Федору Мадгарі во вічную посессию достойного держаня и уживаня. А себе самого, малжонку, потомков, близкие и далекие кривные, свої вічне отдалил, даючи ему, мененному пну Федору, таковой в том дворі право и волност, якое пред тим отец Иоан сам міл. Которому помененному пну Федору от сего часу волно ест и на потом будет тим фолварком, своею власностю, диспонават, кому хотя дат, дароват, продат, заменят и якнайліпше поступоват. Ні от кого не обавяючися найменшого утиску и перешкоды под закладом совитости и нагороженем затим и других шкод. Которое вечистой продажи отца Иоановой добровольное признате и мы, вышъписанный уряд, чуючи за потребованем пна Федора Мадгарі до книг наших міских принялисмо и записали».

ВР БПАН, од. зб. 280, арк. 61 зв. – 62. Оригінал.

№ 9

1688, січень. Київ.

Скарга київського магістрату на київського вйта Ждана Тадрину.

«Великим государем царем (далі йде повний титул царів Івана V та Петра I. – *Ю. М., І. Т.*) бют челом подданные ваши, киевские бурмистры, райцы старшие и меньшие и лавники со всім вашего царского пресвітлого величества маистратом, да ремесла всякого цехмистры и старосты, такожде с посполства, сотники, десятники и всі киевские жители, что в прошлом во 194 году вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, пред наяснійший престол донеслися відать многие неправды и злосотворенные діла бывшего нашего вйта Ждана Тадрины, поділаные так през его самого, яко и през жену его в проступлении убийственном. И вы, великие государи, ваше царское пресвітлое величество, услышав о таких Ждана Тадрины и его жены нерадениях, чтобы ваша отчина великих государей, городе Кieve неправедного у себе начальника

не иміла, изволили превысокожалованную грамоту свою прислать к бывшему гетману, к Ивану Самойловичу. В ней же указали, дабы Ждан Тадрина от войтовства отдален быть иміл и отнесл по уложению войскового права з женою своею за ті злосотвотренные свої діла наказане, а мы, подданные ваши, и весь магистрат з посполством града Киева дабы по согласию нашему волными радами иного себї войта обрала. И по тому вас, великих государей, вашего царского пресвітлого величества, премилостивном указі, присланном к бывшему гетману по отставке от войтовства для неправедных его діл Ждана Тадрины, мы, подданные ваши, улюбив всі единственно, выбрали себї бывшего бурмистра своего Ивана Быковича доживотным войтом. А без вашего, великих государей, подлинного указу мы бы не сміли на обрание войта елекции чинити, о чом всем вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, бывший гетман Иван Самойлович доносил. Да по той отставке от войтовства Ждан Тадрина, не престая своего злочинения, опять явил по себе беззконныя и пресвітлому престолу вашего царского пресвітлого величества, подступные и измінные вновь діла, за которые по суду енералному дважды осужден был на смерть, и тая смертная казнь по милости бывшего гетмана стала ему, Ждану, опущена. Но во нынешнем во 196 году вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, бил челом он, бывший войт Ждан Тадрина, ложно, что будто его напрасно от войтовского отдалено чину и животы его без остатку пограблено по промыслу нынешнего нашего войта Ивана Быковича, и отдано его Ждановому брату. И вы, великие государи, ваше царское пресвітлое величество, по таковому Ждановом челобитю веліли в Києві учинити розыск и вновь все то діло розвести, по каковому суду яко от его, Ждана, уряд войтовский отнято, так и животы его пограблены zostали. А по розыску довелось, что войтовский уряд от Ждана Тадрины по ділам его беззаконным смерти достойным, от его отставлен войсковым енералным судом. Которую отставку от войтовства Ждана Тадрины и вы, великие государи, ваше царское пресвітлое величество, превысокомошною своею грамотою, присланою к бывшему гетману, подтвердили. Да што он же, бывший войт Ждан Тадрина, в челобитю своем доложил будто з пятьдесят дворов в Києві у его отнято; и по розыску объявилось, што ни одного двора у его дармо не взял никто. И егда во 194 году в его Жданово

вом діле на суд были суди енералные и полковник киевский з старшиною по прошении его, бывшего войта, в Киев присланы и, судечи его діла и sprawy з розными людми, были в Києві два разы и бавилися недель осмь; да и на розыску теперешнем за его ж, Ждановою, причиною, были в Києві суди енералныи и полковник киевский з старшиною. То оба ті наізды судей енералных в діле Ждановом много місту убытку учинили, которым всім з міскою ратуши всі сясныє (!) харчи и напитки даючи, немало денег стратили. Да он, Ждан Тадрина, ныне похваляется на всіх нас и на все місто учинити разорение болшое и всіх мещан ни во что по своей злости обернути. Которых его лукавых помышлений и словес таковых мы, подданные ваши, силно боимься, видя его первую в вам, великим государям, вашему царскому пресвітлому величеству, изміну, что з Киева побіжал был за границу у сторону полскую. Но и ныне віровати ему о изміне не треба, понеже закупил у полской стороні от Киева осмьдесят верст город Чернобыл и з жидами невірными ведет дружство, вкуші з ними арендау тот у полской стороні город. Да чтобы он, переводяся з жидами, не учинил нам и місту нашему какого подступу на пересерди, потому што он силно злый и лукавый человек есть. И прежде за уряду войтова своего, он же, бывший войт Ждан Тадрина, яко не присяглый місту, насилственные многие обіды и убытки нам ділал: у лавках безденежно брал товары, двory грабил напрасно церковные и мещанские, такожде и лавки, и мы, ремесные люде, на его, Ждана, дармо без платежу работы свої робливали. А в подводах мещаном так ділал што когда надобно будет взяти подвод десять или болшей, то он, Ждан, все місто для тых подвод перетрусит и озмет у мещан лошадей сто, то уже мещане у его, Ждана, свої лошади за денги выкупают. А которые мещане не выкупеть лошадей своих, то ті идуть у подводу. Такожде сужувал мещан не в ратуши з урядниками по майдебурскому праву, але сам в дворі своем и в росправах людем многие кривды ділал и карал без суда мещан напрасно. А жена его, Жданова, бурмистровых жен и инных мещанских жен, ревнуючи до его, Ждана, своего мужа, на прелюбодіяние, бивала нещадно, пекла желізом тіло и мордовала безвинно, а инных на смерт поубивала. А что для тїх зіло лютых самого Ждана налогов и жены его великих безчиний и убийств мы, подданные ваши, вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, челом не бивали,

то боялися мы его силно, што был грозный и всіх был взял в свої руки. Но сам Господь Бог, не терпя болей такового его, Жданова, и жены его, беззакония такожде и нашего обіжений и неволи, за таковыя его діла з многим безчестием, с того войтовского уряду скинул и так ныне от тіх его Ждановых великих обіжений по невыповідимых судбах Божиих и по милосердии вас, великих государей, вашего царского пресвітлого величества, волными zostали. Но еще он, бывший войт Ждан Тадрина, хотя опять немилостивно владіти над нами, бил челом вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, дабы ему знову войтовский уряд привернено, и егда бы он, Ждан Тадрина, еще у нас был войтом, то бы всім нам, жителем бідным, для его безмірное злости, пришлось розбрестися з міста и домовки покидать, понеже и так за его войтовского уряду много мещан, не стерпя великих его налогов, стало козаками; а иных так пообіжовал и животы пограбил, што пришли в разорение и убозство; еще ж многие мещане дворы покидавши, в иные міста поотходили для его насилствующих утисков місто во знищение пришло. Которое под вашим, великих государей, вашего царского пресвітлого величества, высокодержавием будучи, теперь помалу без его, Ждановы, власти, почело на первые порядки возвращатся. Иных же его, бывшего войта Ждана Тадрины, діланы місту и всім нам ушкожений невозможно и выписать. И для таковых его нерадений и збытков великих не толко его за войта не хочем у себе иміти, но и в місті его для измін и похвалок на разорение всіх нас не желаем иміти. А теперешний наш войт Иван Демидов сын Быкович, яко по вашему великих государей, вашего царского пресвітлого величества, премилостивному указу и відому, всіми нами, любовне на то войтовский уряд в Жданово місто есть выбран и вам, великим государем, вашему царскому пресвітлому величеству, во всякой вірности сердечне без порока служит, да містом и нами всіми праведно радіет по се число; так мы не кого инного, толко его, Ивана Быковича, доживотным войтом у себе желаем иміти. Милосердые великие государи, ваше цари и великие князи Иоанн Алексіевич, Петр Алексіевич и великая государыня, благовірная царевна и великая княжна Софія Алексіевна, всея Великия, и Малія и Білїя России самодержцы, пожалуйте нас, подданных своих, по премногой своей царской милости веліте, государи, указать, чтобы бывший войт Ждан Тадрина ті убытки міские,

которые на его, Ждановом, діле мы судям выложили, заплатитъ ему, Ждану, що по реестрах наших доведеться, да шtbody он же, Ждан Тадрина, для своих діл жестоких и обид нам учиненных и для беззаконий не толко у нас в Киеве не был войтом, но ради зміны какої, на разорение наше по злости его умышленое, дабы не был и в місті, шtbody нам в том о вас, великих государей, вашего царского пресвітлого величества, не быть в опале. Нынешнего же нами избраного войта Ивана Быковича веліте государи по премилостивном своем милосердии за доживотного нам войта утвердити. И веліте, государи, сию нашу челобитную послать ис Киева к себе, великим государем, к Москве под отпискою великие государи цари смилуйтесь, пожалуйста!

Бурмистры, райцы, лавники, цехмистры, старосты, сотники, десятники и весь маистрат с посполством міста Києва».

ІР НБУВ, ф. П, од. зб. 13518–13635, арк. 201–206.
Копія першої половини XIX ст.

№ 10

1689 р. Київ.

Чолобитна київського митрополита Гедеона Четвертинського царям Івану V та Петру I і цариці Софії.

«Божиею млстиею (далі йде царський титул. – Ю. М., І. Т.) митрополит Гедеон к подножию прстла вшего црского пресвітлого величества смиренно припадая до лица земли, челом биет.

В ннішнем году от воплощения Сна Бжия 1689 и в прошлом году 1688 Иван Бикович, войт отчыны вшего црского пресвітлого величества града Києва, с бурмистрами, райцами, лавниками и прочіими били челом ложно вшему црскому прсвітлому величеству на мене, бгомолца вшего црского прсвітлого величества, будь то я, богомолец вшего црского прсвітлого величества, на престолі метрополії киевския сідше, вново построїл дворі и в ніх, новопостроенных дворах, завіл внов шынки з великою убилю ратуша міского. Я, бгомolec вшего црского пресвітлого величества, по званию иноческому смиренно терпіл таковых, нанесенных от войта и мешан киевских поклеп, не хотя с ними аки отц з снами и аки пастыр со овцы в прю разсуждающую входити. Он же, Иван Бикович, войт киевский, с мешани, за державы королевского величества давали на замок королевский чтыри тысячи рублей да десять байдаков з

запасом хлібним особ на ратных людей королевского величества на Кодак. Они же, мещане киевские, арендовали точию пол Киева, особливо аренда была для гостынных людей, а особная была аренда на Біскупем місті и Кожемяках, всей аренды было на замок королевского величества десять тысячей рублей. Нні же егда по неизреченной млсти вшего црского пресвітлого величества вмiсто десяти тысячей рублей шестсот рублей в казну вшего црского пресвітлого величества даючи, не может Иван Бикович, войт, свое лихоимство удоволити. Не точию мні, бгомолцу вшего црского пресвітлого величества, своему пастиреву и по Дху отцу, но и всім бгомолцем вшего црского пресвітлого величества в мнстрех киевских пребывающих, различными напасти и грабленіи едва стерпимую творять обиду. Мирских црквих такожде сіножаты он, Иван Бикович, собі лихимітелні присвоает, неразсуждающе яко всім мнстрем киевским, такожде и мирским црквам, прародители вшего црского пресвітлого величества, великие гедри кнзие киевскіи, надали собі в память вічную бгомолство же про здравие и всяко блгополучие своего црствующаго наслідія вшего црского пресвітлого величества. Он же, войт киевский Иван Бикович, с немногими своїми сверстниками великою прибилю аренды киевской и прочіими приходами свої збогачают доми, ничесого на строение града или в помощь убогих градских людей иждивающе, паче же з убогих людей градских, вотчины вшего црского пресвітлого величества денги многие емлюще будь то для посланников з чолобитными в црствующий град к вшему црскому пресвітлому величеству немилостиво озлобляют. Для чого в отчынi вшего црского пресвітлого величества великий вопль и стенание от убогих людей, но страха ради и прещения ярости войтовской в приказ вшего црского пресвітлого величества киевский чолобитной про свое озлобление подати не дерзают. Смилуйтеся убо, великие гедри цри, пожалуйте велите своему ближнему боярину и намістнику костромскому, воеводі киевскому кнзю Михайлу Григориевичу Ромодановскому, с товарищи, дабы он от насилия силнаго войта киевского заступал, а обител Софійскую и прочія обители, здание праротителей вшего црского пресвітлого величества, разоряти не допускал. Судит ли Гсдь дождати пустя весняного, не медляй од себе и от всіх обителей нарочно с плачущою чолобитною вышлю кого до вшего црского прес[вітлого] величества, являя сие яко дворі сто-софійские на

Подолі в Києві од прежних митрополитов, а не за мене построены, и в тех дворах през наем живущих волный промысл шинковый всегда бывал, так яко аренда волная бывала на слободі коло Софійского мнстра сидящей. Смилуйтесь великие гсдри, пожайлуйте мене, вірного бгомолца своего, со всіми обивателями киевскими, изволте ховат в своей гсдрской млсти».

ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 20890. Копія XVIII ст.

№ 11

1725, березня 5 (лютого 22). Переяслав.

Випис з переяславських міських книг, який містить у собі купчу.

«Року тисяча сімсот двадцятого мсца февруаря числа двадцят второго.

На уряді его императорского всепресвітліишого величества майстратовом переясловском за відомом и позволенем его милости пана Романа Юрченка, асаула полкового, и на той час наказного полковника переяславского, перед нами Лаврентием Фомовичом, войтом майдебурії переясловской, Евстафием Щирим, бурмистром рочним, Андреем Забарою, райцею старшим, Радионом Марковичем, райцею подстаршим, и протчими райцами и лавниками в майстраті переясловском засідаючими, ставши персональне превелебний в Бгу оц Варлаам Репицкий, законник монастира Свято-Николского киевского и з превелебним в Бгу отцем Петром Литковским, намісником святокириловским киевским, в пленіпотентах от висоце в Бгу превелебнійшаго его милости гспдна отца Феодосия Кглінского, игумена Свято-Кириловского монастира киевского, присланим, презентовал леггацию от Анастасіі Іванихи, крамарки переяславской, на кгрунта Мозиревские, в селі Ерковцах лежачие, под печатю переясловскою ратушною, ему данную, также купчую от Андрея Уласенка, козака ерковского, на плец дворовой з огородом и ставком под двома печатми, ратушною и судовою переясловскими, инквизицию судом полковим о тие ж кгрунта през старинних людей ерковских виведеную, лист под печатю архиерейскою и з подписом руки архиерейской о тие ж кгрунта данный, купчую там же на кгрунта от Іарона Феодосенка и Кондрата Грищенка, козаков ерковских данную. При которих писмах своїх помянутый отц Варълаам Репицкий особливий лист властною его рукою

писаний вечистой продажи висоце в Бгу превелебнійшому его милости гспдну отцу Феодосию Кглинскому, игуменові святокириловскому киевскому, зо всею о Христі братиею на всі вишеозначенние кгрунта от себе даний, покладал при устному своему сознанию, просячи нас, ураду. А письмо тот лист до книг міських приймуючи, казалисмо перед собою вчитати и так он в собі маєт:

Я, иермонах Варлаам Репицкий, обители Свято-Николской пустинно-киевской законник, обявляю сим писанием моім кому о том відати будет належати, усякого суду и права духовного и світского чину, теперь и в потомние часи, иж маючи в селі Ерьковцах под Переясловлем дворец и к нему ниве (це слово написано двічі. — *Ю. М., І. Т.*) ниве пахатное лекгованное и купованное, именно плец дворовой з огородом и ставком з огорожею, на тот час у воді стоячою, от огорода отца Игнатия, священника тамошнего, и Михайла, дяка, свідомие того моего ричники, при куплі того плечу будучие Хвеско Низкойлон, на тот час атаман будучий ерьковский, Алексій Ткаченко, Улас Щерьбак, Силка Кліщ, Кондрат Грищенко, Петро Ждан, Трохим Бублик, Федор Корьнієнко, Левко Бублик, Федор, Клішин зять и прочие люде віри годние у Андрія Уласенка, козака ерьковского, куплений межи огородом того ж Андрея Уласенко з одной, з другой стороны чрез улицу Петра Череватого лежачий, з приходу чрез улицу огород Дацка и Хвеска Кумкув и Федора, Илиминого зятя, козаков ерьковских, а на том плечу хат дві, моім коштом построение, світлицу и пекарню, ниве, прозиваемое Мозиринское, от небожки Анастасіі Іванихи, крамарки переясловской, на сорокоуст мні лекгованое, а оной судом полковим переясловским по Андрею Кохану, козаку ерьковскому, за долг присужоное, а к том еще прикупленое у Иарона Федосенка и жони его Любви, еще и Кондрата Грищенко, козаков ерьковских. Якое особливим писанием ратушним в своем положеню есть описаное, а лекгованое особливим, нікому ні в чом не пенное и не заведенное. Продаем той дворец з огородом, ставком поки я от Андрія принял и ниве лекгованное, сколко у всіх трох руках Мозиринского винайтися может и купленое за благословением висоце в Богу превелебнійшаго его милости гспдна отца игумена нашего пустинно святониколского киевского Христофора Чарнуского и всей соборной о Христі братіі висоце в Бгу превелебному его милости отцу игумену святотроецкому кириловскому киевскому Феодосию Кглин-

скому зо всею о Христі братиею и сукцесором пречестности их вічними часи за готовую суму монети и лічби доброй триста золотих. Которим дворцем и нивем от мала до велика міют преречоние отцеве святокириловские киевские, а по них сукцесорове их власт зуполную отселі яко хотіти владіти и пожитковати, кому хочяти дати, продати, даровати яко ко найлутшому пожиткові обители святой примножати и приспособляти. Я зас, помянутий Варлаам Репицкий, вирекаюся отселі того дворца и нивя так лекгованого, яко и купованого, не міти отселі власти вічними часи до оного озиватися и своїти и овшем ежели би кто з кревних моїх, близких и далеких, или хто з посторонних людей сміл и важился оние кгрунта себї привлащати и пречестним отцам святокириловским якую трудность задавати, повинен буду у всякого суду и права світского и духовного чину коштом пречестности и боронити и заступати, а на такового турьбатора покладаю вини на суд гдеби справа міла точитися о тое, тысячу золотих. Який мой сей лист вечистой продажи дворьца в селі Ерьковцах з нивем лекгованим и купованим властною рукою моею написавши, далем висоце в Бгу првелебному его милости гспдну отцу игумену святотроцкому кириловскому киевскому зо всею о Христі братиею и сукцесором пречестностей их для оборони и защиту потомного часу с подписом имени моего. Тут жем просил о подпис рук своїх их милостей сожителей моїх, на сей час будучих, ниже именно выражених року 1725 февраля 5. Иермонах Репицкий при печати моей рукою власною.

На прошение пречестного отца Варлаама рукою власною Иоан Нерунович, Селвестр Тумский, Андрей Фомиевич.

Прето ми предложение суду майстратового переясловского особи вислухавши оний лист вечистой продажи, казалисмо в книги міские приняти и записати. З книг зась сей потвердителний виписавши, екстракт казалисмо оний потребующей стороні висоце в Бгу првелебному его милости гспдну отцу Феодосию Клінскому, игуменові святотроецкому кириловскому киевскому, зо всею о Христі братиею з притисненем майстратовой переясловской печати и з подписом рук належных видати.

Діялося в майстраті переясловском року и дня више писаного.

Лаврентий Фомович, войт майстрату переясловского, зо всіми урдовими».

ІР НБУВ, ф. 160, од. зб. 730.
Оригінал, завіреним підписом війта і двома печатками.

1730, травня 4 (квітня 23). Глухів.

Рапорт.

«В гдрственную коллегию иностранных дел з войскового енерального суда репорт.

Сего 1730 года, априля 23, указ ея императорского влчства самодержицы всероссийской з оной коллегії и при нем три дуплікати: 1. к киевскому архиеписпу Варлааму; 2. к черніговскому еписпу Иродиону; 3. Киевопечерской лаври к наміснику Роману з братиею приобщение сего ж априля 29 в суді войсковом енеральном полученны, в котором написано:

Вчерашнего де числа при указі посланы грамоти ея императорского влчства: 1. к киевскому архиеписпу Варлааму; 2. к черніговскому еписпу Иродиону; 3. киевской лавры к наміснику Роману з братиею, в которой день быть коронованию ея императорского влчства и о молебствіи о том, з которой для извістія в суд войсковий енеральный тогда и при сем копії и велено де ті грамоти з суда войскового енерального отослать к ним с нарочными нне де с тіх грамот к ным же, архепспу и еписпу и к наміснику посылаются при сем указі дуплікати в запис и ежели де оригинали каким случаем не дошли. То сії дуплікати розеслать к ным немедленно. А ежели оригинальные грамоти дошли и розосланы, то посланные при сем дуплікати возвратит паки в оную коллегию иностранных дел и о том репортовать и по силі оногo указа з суда войскового енерального вышписание три дуплікати: 1. к киевскому архиеписпу Варлааму; 2. к черніговскому еписпу Иродиону; 3. Киевопечерской лаври к наміснику Роману з братиею, сего ж числа апр. 29 с нарочными з войскового енерального суда розосланы, а вышеозначенные оригинальные грамоты в суду войсковом енеральном по се число не получены. А по онoму указу и по копії выш объявленной грамоти исполнение учинено будет.

Вышписанный репорт в коллегії иностранных дел писанных глуховской ратуши писар Иван Яновский в войсковом енеральном суді принял и росписался того ж 1730 году априля 2 д. Иван Яновский, писар ратуши глуховской».

ВР БПАН, од. зб. 261, арк. 219-219 зв.

№ 13

**1734, не раніше березня 28 (17). Глухів.
Універсал князя Олексія Шаховського
та інших членів Малоросійської колегії.**

«По указу ея императорского величества самодержици всероссийской и протчая, и протчая, и протчая.

Полковникові ніжинському з старшиною полковою, сотникам з урядами, а особливе ивангородскому з атаманею и товариством, и войтам с посполством и всім, кому о том відати надлежатимет, чрез сей універсал обявляється, иж святія великія Киевопечерския лавры нотарий превелебный в Бгу отц Йоїл при поданном своем нам, генералу лейтенанту ея императорского величества, генерал адютант конной гвардії подполковнику, сенатору и кавалеру в енералную войсковую канцеллярию прошеніи презентовал декрет з суда войкового енералного, Киево-печерской лаврі на владіние грунту между войковым артилерийским фастовским и куренским степами лежачого, прошлого 1733 года июня 15 дня по слідствию о том по указу ея императорского величества и по определению покойного гетмана и кавалера Апостола и гсдна генерала и кавалера Семена Григориевича Нарішкина, глуховского гварнизонного полку порутчиком Тихоном Волжиним да бунчуковым товарищем Павлом Раковичем и сотником дівицким Яковом Селецким по свідітелству старинных и сторонных людей 1732-м году чиненном данный, которым тот грунт оной Киево-печерской лаврі для показанных в том декреті прави слушных резонов, в спокойное владіние отдано, а фастовским жителем и артилеріи енеральной от владіния того степу також по обстоятельным резонем отказано, и просил вышмененный Киевопечерския лавры нотарий, превелебный в Бгу отц Йоїл для спокойнійшого вперед помянутым степом Киевопечерской лаврі владіния в потверждение данного з суда енералного декрету з енеральной войковой канцеллярії універсалу. Мы, прето генерал лейтнант, сенатор и кавалер по разсмотреніи членами и виявши слушное означенного Киево-Печерския лавры нотариа, превелебного в Бгу оца Йоїля прошение, иміючи же власть по силі высокоповелителнійшой ея императорского величества грамоті, за собственною ея величества рукою к малороссийской генеральной старшині полковникам, полковой и городской старшині и всему народу малороссийскому в обявление минувшого марта 17 д.

сего 1734 году присланной, в которой всемилостивейше повелено нам, генералу, сенатору и кавалеру з протчими присутствующими енеральной войсковой канцелярии членами, управлять всі малороссийские діла, которие до уряду гетманского надлежат по прежним указам и инструкциям. А в прежних императорского величества грамотах гетманам данных, велено в Малой Росії всякие войнские и гражданские устроеват порядки и по силі тіх императорского величества грамот, выдаваны были от них, гетманов, просителем по иміючимся у них кріпостем на маетности, села, деревні, мелници, кгрунта и другие угодиа из енеральной войсковой канцелярии універсалы согласно определіли выдать из енеральной войсковой канцелярии Киево-Печерской лаврі на владіние означенного меж[ду] Фастовским и Куренским степами грунту універсал, которим яко ствержается оной Киево-Печерской лаврі показанным грунтом спокойно и безпрепятственно владіть и с оногo всякие обыкные иміт [пожитки?] так, абы фастовские обыватели и енеральная артилерия, которим вышписанным декретом з суда енерального обывтели Киево-Печерской да(...)* и показанных в нем прав и резонов отказано, нні и впред к оному грунту не интересовались и жадных оны и ништо инный трудно[сти и] препятствій в том Киево-Печерской обывтели в свободном владінии чинит не важилися, предлагается.

Дан в Глухові [...].

Кнзь Алексій Шаховской

Кнзь Андрей Барятинский

Михайло Забіла

С(...)* Кишкин

Войсковый енеральный писар Михайло Турковский

Канцелярист Данило Городецкий».

ВР БПАН, од. зб. 261, арк. 96. Оригінал, завірений печаткою.
Запис на маргінесах: «Записан в (...)*».

№ 14

1763, вересня 2 (серпня 22).

**Лист київського обозного Олександра Солонини та інших
військовому товаришу Онуфрію Савичу.**

«Благородний и достойно почтенний гспдн войсковий товариш,
гсдр наш Онуфрий Савич.

В полученном сего августа 17 д. от его сиятельства графа ясневелможного високоповелительного гспдна гспдна гетмана, сенатора, генерал-фельдмаршала и разных ординов кавалера Кирилла Григорьевича Разумовского в полковом киевском суді високом ордері изображено и в полковой же гадяцкой канцелярії присланим к его ясневелможности доношением представлено между протчим яко многие убогие люди и козаки являются в полковой канцелярії з жалобами на войскових товарищей и на оставшихся во вдовсті по смерти мужей своїх бунчуковых и войскових товарищей жен не за землю, но до персон их касаючимись: за набіг на козачие дома, за взятие насилно козаков, забоі и ограбления их имуществ, за неплатеж по облікам и по договорам служителям денег и по протчим потребним делам. По которим хотя полковая канцелярия и должествовала бы чинить справедливое рассмотрение, но ті чиновные и чиновничие удовствующие жены отказываются, что оны по тім ділам должны быть судими в суді генералном. Оние ж истцы, паче бідные и убогие люди и вдовы за бідностию своею едва могут о сем заносить по близосты в полковой канцелярії жалобы, а в суді генералном за далеким разстоянием по своей бідности жаловатся и доходить по оним жалобам суда отнюдь не состоятельны. И прошено о том его ясневелможности рассмотрения и хотя де до сего упоминаемые чины и их жены по всем жалобам до их персон касаючимся, кромі земских діл, відомы были росправою в суді войсковом генералном, почему от его ясневелможности и чрез особые ордеры в прошлом 751 году октября от 7 подтвержденія учинены и о нині приемля его ясневелможность во уважение вышеписанное представление в жалобах рядових козаков и других обіженних бідных людей, дабы оны в своїх обидах по причині скудости своей за далеким разстоянием Глухова по искателству тамо в суді генералном не дознавали вящшой трудности и не оставались без получения скорійшого удовольства. Того рады в сходство прав малороссийских веліно оним его ясневелможности высоким ордером отнині подаваемое в полковия канцелярії от рядових козаков и посполитих и других нижних чинов и вдов на бунчуковых и войскових товарищей и войскових канцеляристов абшитованных и служащих и вдовствующих их жен доношения и жалобы о побоях, грабежах, насилствах, долгах, и других подобных сему ділам принимать в полковых канцеляриях. В которих полках оние чины

жительством находятся и по оным в тіх же полках чинить рассмотрение и рішення в силі указов и малороссийских прав. Протчое ж по тому его ясневелможности 751 году в октябрі мсці о судах полковых состоявшемусь ордеру остается в своей силі, покуда совершенно всех малороссийских прав о судах малороссийских постановление учиненно будет и дабы от таковых чиновних людей в неявки до суда полкового за правными зазивалкы (?) никто невидін (?) як не отъговоривался, велено от полковой киевской канцелярії о том его ясневелможности учрежденіи во всем Киевском полку по надлежащому оповістити. Во исполнение которого его ясневелможности высокого ордера во всі в здешнем полку сотні от полкового суда чрез указы предложено к нижителствующим в сем полку бунчуковым войсковым товарищам и другим више на-помяненным чинам о више писанном к знанию и к непремінному исполнению писменно оповіщено, в том числі и вашему благородию чрез сие изъясняется. В протчем же мы иміем пребить вашего благородия гсдря нашего покорние слугы:

Обозний Александр Солонина.

Писарь Андрей Миткевич.

Асаул Матвій Шум.

Стефан Барановский.

Ярошев(...)*.

1763 году августа 22 д

г. о. Пригары».

ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 56676. Тогочасна копія.

Запис зверху документа: «Под[ан] 1763 году августа 27 д. в Олишевці».

№ 15

1779, листопада 4 (жовтня 24).

Лист кїївського митрополита Гавриїла Кременецького до графа О. І. Рум'янцева.

«Высокосиятельныйший граф, мой особливейший милостивец и патрон.

Вашего сиятельства почтеннейшее писание от 29 прошедшаго сентября, ко мне отправленное, я 2 октября получить имел честь. В коем вашем писании между прочаго написано, что из представленнаго вашему сиятельству от Малороссийской коллегии экстракта, в оной учиненнаго и здешней консистории приговора утвержденна-

го мною по делу о священнике Моисею Парпуре, усмотреть изволили ваше сиятельство, что в светских судах нашелся он, Парпура, изблеченным в передержании в своем доме воров и разбойников, в оном писании поименованных, и приемке от них ограбленных разных вещей и денег, и что сие поставлено ему в вину непростительно. А д[ухов]ный суд, умягчая якобы суровость графских законов преднаписанного духовенству кротостию, определяет ему [...] присягу и что ваше сиятельство не ви[...]вточной разбор дела, но только [...] что и духовным, гражданские же (?) колко (?) (...)суются [...] той [...] о большой [...] написано (?) [...] начальства.

Ежели не о самых обиду сделавших, то участвовавших користолюбия ради на зло ближняго, требовать изволите: какие вследствие гласящих о том законов учинено будет мною определение, уведомить.

Я во удовольствие требования вашего сиятельства почтеннейше уведомляю, что утвержденный мною духовной консистории приговор, от Малороссийской коллегии вам представленный, имеет свое основание на тех законах, кои в нем изображены. За силу которого по доволном рассмотрении экстракта при сообщении из Малороссийской коллегии, ко мне присланного, найдено, что его, Парпуры, преступление до важности, которая могла [бы] отнять у него достоинство иметь ему на[...] священства сан, не простирается, естли (?) учинит он присягу в незнании о людях, что они вору и разбойники, а вещи разбойниками ограблены, в чем он, Парпура, в светских судах на присягу брался, и показано нам допустить к оной его должно было, до кото[рого] с определения Малороссийской коллегии депутат здесь августа 26 д. и допущен. Однако ж за то, что он хотя и не имеет сомнения о вещех, чтоб были воровские разбоем ограбленные, а о людях, что они вору и разбойники, на уряд о том не объявлял, духовною консисториею признан виноват, на штрафлен лишением чина наместническаго, имени того и правительства, последователно [...]приговоренное в мнении суд[...] генерального во втором пункте взыскание с него, Парпуры, и жены его в число претензии обидимых, на чем не отведено ни оговорено, но осталось оное на рассмотрение гражданских правительств вашему сиятельству подчиненных, равно как и удовлетворение обиженных: да и потому что такое взыскание и удовлетворение не есть духовного, но гражданского суда. В прочем пребываю с

достожджним вашого сиятелств високопочтением и искреннейшею преданностию.

Вашего високографского сиятелства, моего особливейшаго милостивца и патрона, доброжелателнейший молитвенник и слуга

Смиранный Гавриил, митрополит Киевский.

Октябра 10 1779 года. Киев».

**ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 55562. Оригінал, завірений власноручними підписом.
Запис зверху документа «14 д. октябра 1779 года».**

№ 16

40-ві роки ХІХ ст.

**Листи ХVІІІ ст. єпископів переяславських і бориспільських,
поданих у вигляді регестів істориком О. Маркевичем.**

а)

1738, травня 14 (3).

**Лист Арсенія Берла, єпископа переяславського і бориспільського,
до правителя Малоросійської колегії О. І. Рум'янцева (регест).**

«Высокородный и высокопревосходительнейший гн, гн генерал аншеф и св. Александра Невского кавалер, мой милостивый благодитель и многодознаанный патрон.

В это время производился перевод и свод правных книг. Между прочими духовными и мирскими лицами, к этому ділу определенными, был игумен переяславский Герман Прохорович; его требуют в Глухов. Но как Герман занят постройкой сгоревшего своего монастыря и поселением людей, то Арсений назначает священника ба-санской церкви Вознесения Господня Стефана Древецкого, чело-века достойнаго и искусства, который 2 мая отправлен в Глухов».

б)

1738, листопада 6 (жовтня 26).

**Лист Арсенія Берла, єпископа переяславського і бориспільського,
до правителя Малоросійської колегії О. І. Рум'янцева (регест).**

«По случаю набора лошадей годных под драгуны, раскладка было и на маетность духовенства. Но приемщики «невидно по своему неискусству или по каким пристрастиям» ни одной из представленных от переясловского духовенства не приняли. Просим назначить для этого какого-нибудь офицера и допустить в приемное присутствие священника, которого назначит он».

в)

1761, грудня 21 (10).

Лист Гервасія Лінцевського, єпископа переяславського і бориспільського, до гетьмана К. Розумовського (регест).

«В новокупленной графом маестности в с. Яготині управитель графский, войсковый товариш Яков Малинский притегает всі сінокосы Михайловского монастыря в маестности онаго Годуновкі сотни Яготинской. А этими сінокосами содержится не только катедра, но и семинария. Граф приказал Малинскому оставить за монастырем эти земли. Но Малинский не внимая приказы, уже выкосил их. Гервасий просит пощады монастырю».

г)

1774, липня 22 (11).

Лист Йова Базилевича, єпископа переяславського і бориспільського, до графа П. О. Рум'янцева-Задунайського (регест).

«Нащот какой-то просьбы, которую он подавал графу о своем свойственнике бургомистрі Терлецком и на которую не получил он разршшения».

д)

1774, липня 28 (17).

Лист Йова Базилевича, єпископа переяславського і бориспільського, до графа П. О. Рум'янцева-Задунайського (регест).

«При нынішних вашему высокографскому сиятельству к цілости и благоденствия всего отечества вверенных интересах я, будучи и по природі к жалобам не склонен, жалобы никак не отважился б представлять, сли б причиненная обида не принудила мене выступить из преділов терпінія».

Переясловская гарнизонная Успенская церковь иміла по жалованым грамотам церкви близ Переяслова и в отдаленности. Частью оных завладіли сосіди. По этому обстоятельству церковь вела тяжбы издавна. Член консистории, священник той церкви, Иоанн Стеблинский, не терял этих діл из виду. Одно из них было с бунчуковым товарищем Мих[аилом] Гриневичем. Подкоморский суд рішил оное в пользу церкви и отдал ей землю во владіние. Стеблинский выехал, чтоб распорядиться этой землею. Швагер Гриневича, полковой судья Петр Дараган, взяв воруженную

козачью команду, арестовал священника, людей и скот, и привез под крепким караулом как злодія в полковую канцелярию в Переяслав, при толпі зрителей, во время ярмарки, а людей перекованных держал в тюрме пока не взяли их на поруки.

О том жалоба.

Иов был из фамилии Базилевичев».

ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 56728, арк. 444-444 зв.

Список використаних джерел

1. Памятники киевской археографической комиссии. Киев, 1845–1863. Тт. 1–4; Архив юго-западной России. Киев, 1859–1914. Ч. I–VIII. Тт. 1–35; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. 417 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861–1892. Тт. 1–15.
3. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. акт. док. Київ : Наук. думка, 1981. 316 с.; Книга київського підкоморського суду (1584–1644). Київ, 1991. 344 с.
4. Див. наприклад: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2016. 608 с.; Універсали Богдана Хмельницького. Київ, 1998. 383 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. Київ–Львів, 2004. 1086 с.; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Київ–Львів, 2002. 758 с.; Київ–Львів, 2006. Ч. II. 798 с.; Станіславський В. Листи Івана Мазепи. Київ, 2002. Т. 1. 480 с.; Київ, 2010. Т. 2. 751 с.; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008. 720 с.
5. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. С. 4.
6. ВР БПАН. Од. зб. 280.
7. Кривошея І. І. Краєзнавчі матеріали козелецької актової книги (1664–1765 рр.) // Уманська старовина. 2016. Вип. 2. С. 120–125; Кривошея І. Генеалогічні матеріали козелецької актової книги (1664–1765): Коровки-Вольські та Мокієвські // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2017. Спец. випуск. С. 34; Кривошея І. Інформаційний потенціал актової книги м. Козельця (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // Україна між Польщею та Росією. Київ, 2016. С. 137–149.
8. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Massachusetts, 1978. С. 210; Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 226.

9. Маркевич М. Історія Малоросії. Київ. 2003. Т. 1; Т. 2. 664 с.
10. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 56728.
11. Дзира Я. І. Вступ // Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 40–42.

Yurii Mytsyk

*M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1580-1284

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Inna Tarasenko

*M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

From documents of last third of 17th – first third of 18th centuries to history of Kyiv Region

The purpose of the article is to bring into scientific circulation unknown historical sources that are important for the history of Ukraine, especially for the history of such a region as the Kyiv Region. **Methodology.** The work primarily uses biographical and historical-logical methods of studying historical sources with the involvement of special methods of archeography, source studies, document studies, archival studies, and paleography. **The scientific novelty** of the article is that it analyzes and publishes for the first time a number of documents from the last third of the 17th – the first third of the 18th centuries on the history of the Kyiv Region from the book repositories of Ukraine and Poland. These are, in particular, documents from the collection of Mykola Markevych from the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which are contained in the collection of registries of documents of the 17th–18th centuries, organized by a Ukrainian historian, and documents from the act book of the 17th–18th centuries from the city of Kozelets from the collection of the Polish historian Maryan Gozhkowski, which is kept in the Manuscripts Department of the Library of the Polish Academy of Arts and Polish Academy of Sciences. **Conclusions.** This publication sheds additional light on the history of an important region of Hetman-era Ukraine. The article contains previously unknown documents relating to the past of Kyiv and the Kyiv Region, the Kyiv and Pereyaslav regiments, the cities of Pereyaslav and Kozelets, their

410 socio-economic, church history, and some noble and noble families. In particular, acts of election of prominent church and cultural figures of Ukraine of the 17th century Sylvester Kosiv and Yosif Trizna as the Metropolitan of Kyiv and Archimandrite of the Kyiv-Pechersk Lavra, respectively, which were signed by prominent church and political figures Ignatius Oksenovych Starushych, Innokenty Gisel, Adam Kysil, Ostafy Vyhovskyi (father of the Hetman of Ukraine) and others, have been published. These documents are complemented by the letters of Kyiv Metropolitans Gedeon Chetvertynskyi and Gavriil Kremyanetskyi. Based on the analysis of the published documents, their informational potential has been determined, and the most important information from the history of the Kyiv Region during the Hetman period has been highlighted for each of them.

Key words: Kyiv Region, Hetman region, station wagons, merchants, monasteries, local history.

*Стаття підготовлена 16 листопада 2022 року;
подана до друку 21 листопада 2022 року.*

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 001: 012: 004: 821.161.2-5: 930.2: 094
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.411>

Світлана Володимирівна Шийка,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та українознавства,
Національний університет водного господарства та природокористування
(Рівне, Україна)
ORCID: 0000-0002-8138-7205
e-mail: svitlanashyyka@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР «ЄВАНГЕЛІЯ УЧИТЕЛЬНОГО» КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО І ЙОГО ПРИКЛАДНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Мета статті. Напрацювання методики і спроба кодифікації джерельної бази, пов'язаної з книгою «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького, в єдиному цільовому інформаційному просторі та визначення напрямів її прикладної спрямованості. **Методологія дослідження** ґрунтується на дедуктивній методиці наукового пізнання від загального до конкретного, використанні сукупності методів: описового, узагальнення й систематизації, джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна статті** полягає в напрацюванні дедуктивної методики опанування інформаційною реальністю та у спробі кодифікації джерельної бази цільового інформа-

ційного простору середньовічного стародруку «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького як складової частини загального інформаційного простору й визначенні напрямів прикладної спрямованості цієї джерельної бази. **Висновки.** Сучасний світ функціонує в інформаційній реальності. Для людини важливо сприйняти та пізнати багатогранну інформацію, а також оперувати нею. Шляхом дедуктивного аналізу у статті здійснено спробу виокремлення джерельної бази «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького в системі загального інформаційного простору з метою оптимального її використання у практичній науковій

роботі. Введено визначення інформаційного простору як родової філософської категорії, окреслено інфраструктуру цільового інформаційного простору аналізованого видання, наведено приклади інформаційних джерел за напрямками прикладних застосувань. Перспективи подальших досліджень пов'язані, по-перше, з формуванням цільових інформаційних просторів за тематикою інших видань, авторів, проблем на прецедентній, до цього аналізу, основі; по-друге, з фундаментальними прикладними

науковими розвідками життя і творчості К. Транквіліона Ставровецького; по-третє, з прискоренням тенденції книжної онлайнізації, зокрема укладенням продовжуваних бібліографічних каталогів у створюваній Цифровій платформі книжної індустрії України.

Ключові слова: Євангеліє учительне, інформаційний простір, Кирило Транквіліон Ставровецький, прикладне застосування, Рохманівська друкарня, цільовий інформаційний простір.

Актуальність теми дослідження. Динамічна різноаспектна інформація, що виступає в ролі об'єкта людської діяльності і визначає її зміст, а також мотивує появу й поширення нової інформації – нових ідей, висновків і знань, є важливою характеристикою сучасного знаннєвого суспільства. Серед джерел її поповнення – оцифрування українських стародруків, результати науково-теоретичної і практичної роботи, пов'язаної зі з'ясуванням їхніх авторства та суспільно-історичних умов виникнення, з дослідженням історико-філософських, інформаційно-просвітницьких, мовно-комунікативних та інших особливостей змісту. Потреба в охопленні, систематизації й подальшому прикладному використанні значного фактологічного масиву актуалізує до розгляду проблематику кодифікації й наповнення інформаційного потоку певних реперних друкованих видань і пов'язаних джерел. Природно, у цьому контексті, вести мову про окреслення цільових або видових інформаційних історико-літературних просторів або кейсів у родовій системі загального інформаційного простору.

В якості прецедентного прикладу для подальших подібних наукових розвідок зосередимо свою увагу на дослідженні помітного джерела українського середньовічного книговидання – інформаційного простору «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького. Поряд зі структурною кодифікацією в єдину систему староукраїнського першо-

друку, його сучасного україномовного аналогу і суміжних наукових та популярних джерел актуалізуються до розгляду питання прикладного їх застосування з метою з'ясування досі невідомих історичних фактів і явищ, пояснення сутності змістового контенту та його місця в суспільно-історичній еволюції.

Аналіз досліджень і публікацій. Основу джерельної бази дослідження складають церковнослов'янські рохманівський (1619 р.) [7], унівський (1696 р.), могильовський (1697 р.) першодруки та сучасний україномовний переклад (2014 р.) «Учительного Євангелія» [28]. Біографічні відомості про життя й діяльність К. Транквіліона Ставровецького наведені в енциклопедичних і довідкових виданнях, роботах М. Кольбух [10], С. Маслова [13], Ю. Мицика [14], Є. Онацького [17], Г. Трун-те [43] та ін. З'ясуванням питань його видавничої діяльності займалися Я. Ісаєвич та І. Мицько [4; 5], І. Огієнко [16; 18], В. Рожко [20], Г. Чернихівський [38] та ін. Дослідженню «Євангелія учительного» присвятили свої наукові праці С. Азовцева [1], М. Кашуба [6], Т. Турчина [30; 31], А. Новак [15] та ін. За матеріалами Міжнародної наукової конференції «Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого» (Львів – Унів, 23–25 квітня 2015 р.) вийшов друком збірник статей, присвячених богословській, духовній і літературній спадщині видатного українського письменника й однієї з найпомітніших постатей доби культурно-релігійного оновлення в Україні першої половини XVII ст. [11]. Низку цікавих відомостей знаходимо в архівних документах, регіональних засобах масової інформації, народних переказах, віртуальній електронній мережі [23; 25; 27; 41].

Спроби бібліографічного опису джерел, дотичних до спадщини талановитого проповідника і письменника, протягом останнього часу здійснено С. Азовцевою [1], М. Кольбух [10], Б. Кресою [12] та ін. Разом з тим робота з формування єдиного цільового інформаційного простору «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького як «тенденції книжної онлайнізації», складової частини Цифрової платформи книжної індустрії України [26] і загального інформаційного простору та його прикладного застосування ще далека від свого завершення.

Мега дослідження полягає в напрацюванні методики і спробі кодифікації джерельної бази, пов'язаної з книгою «Євангелія учительного»

К. Транквіліона Ставровецького, в єдиному цільовому інформаційному просторі й визначенні напрямів її прикладної спрямованості.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій теорії ще не напрацьовано загальноприйнятного підходу до визначення поняття інформаційного простору. Трактуються воно, певною мірою, фрагментарно, залежно від того, яке видове означальне слово (сфера, простір, сукупність та ін.) або релевантна ознака покладені в основу дефініції. Українські вчені В. Кремень та В. Биков тлумачать інформаційний простір як сукупність результатів семантичної діяльності людства, пов'язаної з «формуванням інформаційної картини об'єктивного світу, з інформаційним відображенням загального об'єктного простору» [11, с. 11–12].

Відштовхуючись від ідеї В. Вернадського про «наповнення простору інформацією та становлення “розумного” простору», доктор філософських наук М. Яковенко визначає інформаційний простір як «феномен культури», як «складову частину простору культури і одночасно як особливу галузь фізичного простору, яка може виокремлюватися за заданими характеристиками (наприклад, за носіями інформації)» [40].

Контраверсійні дефініції поняття наведені в Кембриджському словнику: «інформаційний простір – це місце, особливо веб-сайт, де доступна інформація» [42]», та в дослідженні Г. Ньюбі з Іллінойського університету в Урбана-Шампейн (США): «інформаційний простір – це сукупність понять і відносин між ними, що утримуються інформаційною системою» [44, с. 1].

З урахуванням зазначеного, під *інформаційним простором* будемо розуміти філософську категорію як засіб пізнання людиною реального світу, суть якої зводиться до побудови (за допомогою сучасних інформаційних моделей – текстових, візуальних: статичних та динамічних, звукових тощо, інформаційно-комунікаційних технологій і засобів) структурованої системи перманентних станів і процесів семантичного відображення об'єктивної дійсності (реального об'єктного простору) й результатів людського мислення щодо цього [39, с. 174]. Означений у такий спосіб інформаційний простір розглядається як інтегроване, синергетичне родове поняття, яке об'єднує цільові інформаційні простори (підпростори): ареальний, суб'єктний, галузевий, за видом основної діяльності тощо.

Прикладом такого цільового інформаційного простору або кейсу може бути інформаційний простір українського стародруку «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького. Його інформаційну інфраструктуру наповнюють:

- праці К. Транквіліона Ставровецького, історичні й сучасні ресурсні джерела;
- відскановані у графічних форматах DjVu, pdf, jpeg, tiff, на паперових носіях тощо засадничі наукові узагальнення вчених минулих епох;
- результати сучасних теоретичних та прикладних фундаментальних досліджень, представлених у вигляді монографій, навчальних посібників, дисертацій тощо;
- окремі наукові статті й розвідки, ресурсні регіональні матеріали, оприлюднені для широкого загалу;
- наукові фахові періодичні видання, збірники наукових праць, матеріали наукових та науково-популярних заходів: конференцій, конгресів, семінарів, круглих столів, дистанційного обговорення проблем тощо та їх електронні копії;
- інша статична й динамічно змінна інформація, дотична до аналізованої проблематики, яка поширюється за допомогою сервісу Google, соціальних мереж Facebook, Pablik.in, програм для дистанційних заходів Meet, Zoom тощо, а також методики використання електронних засобів і ресурсів [39, с. 176].

Розширення тематичної інфраструктури здійснюється шляхом вилучення з різних джерел методом «польового збору» та експедицій цільового фактажу; його систематизації, класифікації й первинної обробки; власне, фахового дослідження зібраної інформації; узагальнення й репрезентації результатів.

Створюваний цільовий інформаційний простір реалізують соціальне, культурологічне, наукове, навчально-пізнавальне, виховне, інформативне, актуалізуюче, комунікативне, інтеграційне й ареальне функціональні навантаження. Дослідження периферійної його частини і, відповідно, кодування джерельної бази стосуються біографічних відомостей староукраїнського діяча, місця й умов друку, загальних особливостей видання і мають інформативний характер. Концептуальні або сутнісні комплексні вивчення стародруку, пов'язані із системним історико-

філософським, художньо-стилістичним, морально-педагогічним та іншим аналізом його тексту та дотичними науковими працями, в основному стосуються двох останніх століть.

Інформаційна палітра різноманітних намагань пояснити життєвий шлях видатного українського культурно-освітнього та релігійного діяча кінця XVI – першої половини XVII ст. – письменника, богослова, філософа, педагога і видавця Кирила Транквіліона Ставровецького (псевдонім Транквіліон – з латини «спокійний» [29]) досить широка [2; 4; 5; 8; 10; 12–14; 16–20; 29; 32; 36; 37]. Його біографія «невід’ємно пов’язана з науково-освітньою та суспільною діяльністю» [32, с. 90] й водночас, зважаючи на давній історичний період та нечисленність тодішніх відомостей, містить значні прогалини, неточності та суперечності.

За результатами опрацювання зазначених джерел з великою мірою достовірності можна допускати, що К. Транквіліон Ставровецький походив з волинської шляхти. Рік його народження встановити важко. Різняться думки дослідників і щодо географічного місця народження. У пошуку відповідників прізвища Ставровецький у топоніміці волинського краю панує думка про те, що місцем його народження є село Ставрів Волинського воєводства в Речі Посполитій (нині Дубенського району Рівненської області) [2; 36, с. 191]. Українські науковці Я. Ісаєвич та І. Мицько уточнюють, що це могло бути поселення Ставрів коло Дубна [5, с. 52], тоді як німецький дослідник Г. Трунте допускає ймовірність розташування села Ставрів коло Луцька [43, с. 21]. Неоднозначними є думки вчених щодо першої освіти майбутнього видатного діяча. Більшість дослідників сходяться на тому, що це була Львівська братська школа. В довіднику «Провідники духовності України» (за ред. І. Кураса) зазначається, що першими освітніми закладами, де здобував освіту К. Ставровецький, могли бути Львівське кафедральне училище (або Львівська катедральна школа [34, с. 46]) та Замойська академія [19, с. 152]. У той же час у вступному слові до сучасного перекладного видання «Учительне Євангеліє» Б. Криса ставить під сумнів можливість навчання К. Ставровецького в Замойській академії, зважаючи на пізніший час її заснування – 1595 р., і, за близькістю розташування, припускає, що навчатися він міг в Острозі [28, с. 8].

Про подальші біографічні відомості з життя середньовічного українського діяча можна говорити більш ствердно: в 1589–1592 рр. викла-

дав слов'янську й грецьку мови у Львівській, а з 1592 р. – у Віленській братських школах. У 1591 р. він отримав від київського митрополита М. Рогози офіційний статус «проповідник Слова Божого». Між 1614 та 1626 рр. К. Транквіліон Ставровецький, як ієромонах і славетний проповідник, вів мандрівне просвітницьке життя: був ігуменом Унівського та Любарського Свято-Георгіївського монастирів, проповідником у Замості. Брав участь у виданні Псалтиря (Львів, 1615 р.), у власній друкарні видав свої твори «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618 р.), «Євангеліє учительне» (Рохманів, 1619 р.). Згодом ці твори були засуджені київським митрополитом та московським урядом як неправославні. Через конфлікт із деякими вищими православними ієрархами в 1626 р. прийняв унію і до кінця життя – до 1646 р. – був архімандритом в Єлецькому монастирі в Чернігові.

Систематизація джерельної бази, дотичної до появи першого друку «Євангелія учительного» [4–10; 13; 14; 16–25; 27–29; 36–38; 41; 45], створює можливості для уточнення географічних, мотиваційних і власне друкарських обставин видання. Стосовно відомостей про місце видання – с. Рохманів (Рахманів), то більшість джерел надають інформацію, що в кінці XV – на початку XVI ст. це було волинське містечко на торговельному шляху до Східної Європи, «в двох верстах від стольного колись міста Шумська» [16, с. 230; 45], центру маєтності Рохманівського ключа спочатку родини Боговитиновичів, а згодом Вишневецьких. Традиційно назву Рахманів, яку поселення мало з 1580 р., пояснюють як похідну від прізвища Рахман. Натомість волинський історик-архівіст В. Рожко знаходить у топонімі індійські витоки, які з плином історичного часу простежуються в «літописних Рахманів, які проводили блаженне життя в далекій Бактрії»; у староеврейській мові «рахмани» – «милосердні євреї, діти милосердних». Дослідник допускає, що завдяки Божому милосердю над рахманівським людом у містечку «суджено було Вседержителем надрукувати старою українською мовою слово Господа Ісуса Христа “Євангеліє учительне”» [20].

З прагматичної сторони, вибір місця друку «Євангелія учительного» пов'язаний з перебуванням, на запрошення Раїни (Ірини) Вишневецької-Могилянки, ієромонаха К. Транквіліона Ставровецького в містечку Рохманів і розміщенням у палаці княгині його мандрівної друкарні. В

наукових джерелах її називають «мандрівна друкарня» [20; 23; 40], «пересувна видавничча майстерня» [22], «похідна друкарня» [20] та ін. Історик-архівіст В. Рожко зазначає, що фундаторами рохманівської друкарні були православні українські князі Раїна Вишневецька, Юрій Чарторийський, Самійло Корецький [20]. Відомий дослідник українського друкарства Я. Ісаєвич висловлює думку, що друкарня була власністю «майстра художества печатного» Тимофія Вербицького, а К. Транквіліон Ставровецький був швидше «організатором рохманівської друкарні», і, відповідно, ставить під сумнів запис останнього про те, що перші дві книжки «видані “коштом і накладом” автора» [4, с. 200].

Митрополит І. Огієнко зазначає, що, можливо, невелику власну друкарню він заснував ще в Уневі, будучи ігуменом місцевого монастиря. Тут розпочалося друкування книжки «Зерцало богословія» [16, с. 218]. На початку 1618 р. К. Ставровецький переходить до Почаївського монастиря і розташовує у ньому свою друкарню, що є «тільки приватною справою “проповідника слова Божія”», в якій завершує друк розпочатої книжки [16, с. 219]. Місцевий ігумен Іов, перечитавши новий твір, побачив, «що він повний неправославних думок, а тому поспішив випроводити о. Ставровецького разом з його друкарнею з монастиря» [18]. У цьому ж році він прибуває до Рохманова і стає ігуменом монастиря Св. Трійці.

Відійшовши від тодішньої традиції знаходження друкарень при монастирях, о. Кирило розташовує її в маєтку власниці містечка через належні умови праці: «розміщення похідної друкарні, шрифтів, паперу та й самого побуту друкарів, а також наявність поруч водяного млина, який своїми колесами приводив в рух друкарський верстат» [20], а також наявність ремісників – «майстрів ливарництва» [4, с. 198]. Саме тут 9 листопада (за іншими відомостями, 12 травня [20]) 1619 р. з'явився на світ перший примірник «Євангеліє Учителное, або казаня на неделя през рок и на празники господскіє и нарочитым святым угодником божиим» на 552 сторінки. Як зазначає В. Рожко, «книга була видрукована на доброму папері в дві фарби чорну і червону, сторінки в лінійних рамках, є гравюри, варіанти гербів, <...> заставки, ініціали, ряд виливних прикрас» [20].

Незважаючи на вороже ставлення до цієї праці, як і до попередньої, тодішнього православного духовенства, книга стала помітною пам'яткою українського середньовічного письменства та друку і була

перевидана в 1696 р. в Уневі, в 1697 р. в Могильові, а в наш час, в україномовній версії, в 2014 р. у львівському видавництві «Свічадо». Натомість автор, через своє вільнодумство, змушений був перебраться разом зі своєю друкарнею до Замостя, а в 1626 р. – до Чернігова, де ми знаходимо відомості про його вже «нову» друкарню [4, с. 200; 33].

Відповіді на низку нез'ясованих досі питань периферійної частини інфопростору «Євангелія учительного» можна в перспективі віднайти в регіональних інформаційних джерелах: у матеріалах Кременецького і Шумського краєзнавчих музеїв, на сторінках друкованих та онлайн періодичних видань, у наукових і науково-популярних працях місцевих авторів [20; 25; 41]. Не слід також відкидати рукописні матеріали досі побутуючих спогадів та народних переповідок, описи речових доказів, зібрані методикою «польового збору» краєзнавчими експедиціями за місцем староукраїнського друку. Автором дослідження шляхом анкетування та опитування мешканців села Рохманів, що на Тернопільщині, підтверджено, зокрема, відповідь В. Рожка на полемічне, серед науковців, запитання про місце розташування друкарні К. Транквіліона Ставровецького: друкарня знаходилася не в монастирі Св. Трійці, а в маєтках княгині Вишневецької. Та й сам монастир, за переказами місцевих мешканців, знаходився не в Рохманові, а в сусідньому селі Обич. Потребує семантичного пояснення назва річки, на даний час зниклої внаслідок меліоративних робіт минулого століття, води якої приводили в рух друкарський верстат. У різних джерелах знаходимо назву Трибушівка [41]. Однак у народних переказах вона іменувалася як Трибужівка < «трибіжжя», адже брала початок від трьох ручаїв, які «збігалися» з різних сторін, утворюючи власне річковий потік.

Актуалізована проблематика, пов'язана з відомостями про життя середньовічного діяча й умовами друку збірки його проповідей, на наш погляд, є не до кінця зрозумілою, з'ясованою і вивченою, а тому має широкі перспективи для майбутніх наукових розвідок. Засобом для цього слугуватиме інформаційний тематичний кейс, укладений із творів автора, зокрема його заміток на полях, наукових узагальнень, архівних і музейних артефактів, матеріалів «польового збору» тощо.

Концептуальні або сутнісні дослідження тексту «Євангелія учительного» впродовж двох останніх століть актуалізуються. В якості

прикладу, сконцентруємо свою увагу на дисертаційній роботі С. Азовцевої «Євангельські сюжети у бароковому проповідницькому дискурсі (Кирило Транквіліон Ставровецький та Антоній Радивиловський)» (2018 р.), об'єктом вивчення якої стали проповіді твору, а предметом – специфіка тлумачення євангельських сюжетів у проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького. Бібліографічний список до роботи слугує літературознавчим слотом аналізованого цільового інформаційного простору [1].

У структурі «Євангелія учительного» авторка кваліфікаційної роботи виділяє передмову до читача, яка виконує «літературну, панегіричну та полемічну функції», присвяти до різних осіб, меценатів та оборонців православної віри, дві частини повчань (перша містить 69 повчань, друга 36 повчань і 4 проповіді) на кожен окремий день. Кожна з проповідей структурно складається із чотирьох блоків: євангельський уривок (безпосередньо притча), дві тематичні частини та повчання [1, с. 83, 84]. Для прикладу, гомілія «Повчання в неділю про блудного сина» об'єднує уривок Євангелія від Луки, тематичні частини: «Про два чини людей і про віддалення сина молодшого від Бога», «Про милосердя Бога, який не зневажає грішників, але Сам виходить їм назустріч і до попередньої чести возводить» та власне «Повчання про тих, що добровільно віддаляються від Пречистих Таїнств, щоб лише гріхи чинити. Але, уповаючи на милість Божу, без страху грішать і покаюння своє до завтра і до старости відкладають» [28, с. 31–40; 1, с. 99].

Якщо диференціювати літературний текст за ознаками нарративного дискурсу, історії й дії, то в «Повчанні в неділю про блудного сина» такими складниками виступають: наратив – повернення молодшого сина додому з покаюнням, історія – власний погляд, інтерпретація євангельського уривку проповідником, дія – каяття вірянина [1, с. 99]. З-поміж літературних особливостей аналізованого тексту С. Азовцева виділяє: сюжетні лінії, які зводяться до каяття блудного сина, використання монологу, який в Євангелії передається діалогом, наявність риторичних звертань, використання метонімії, що виявляється у зверненні до фізіологічного батька, який водночас виступає Богом-Отцем, символізм – образ теляти як символ жертвності, пояснення категорій сина, раба та наймита тощо [1, с. 104, 113].

У мовних комунікаціях К. Ставровецького, як зазначає доктор філологічних наук Б. Криса, «невимовність божественного перетинає потік буденного мовлення, Слово Боже єднається зі словом людським» [28, с. 15]. Т. Висоцька стверджує, що його проповіді, писані церковнослов'янською та книжною українською мовами, заманіфестували саме престижність останньої та її входження до релігійної сфери, яка для неї тривалий час не була доступною. Щоб переконати слухача, автор застосовує комплекс виражальних засобів та відповідне мовне обрамлення, що виявлене в лексичному, морфологічному наповненні. У складних синтаксичних конструкціях, у складнопідрядних реченнях використовуються підрядні причини умови, допусту, мети [3, с. 236].

Українські проповіді «Євангелія учительного» є екзегетичними гоміліями і суттєво відрізняються від середньовічних церковних проповідей. Це поліжанрові твори («синтез жанрів» [30, с. 58]), для яких характерні: «чітка систематичність і традиційність структури; календарна схема церковного року, яка слугувала підставою для структурного впорядкування; сталість джерельної бази, що спричинила змістову схожість творів і вплинула на форму повчань» та ін. [1, с. 112]. Як форми тлумачення Святого Письма вони упродовж століть впливали на розвиток української писемності й актуальні сьогодні у плані перспективних досліджень еволюції української літературної спадщини й усіляких порівняльних часових, географічних або національних паралелей.

Джерельною базою для дослідження діяльності К. Транквіліона Ставровецького як філософа, релігійного діяча, богослова слугують насамперед тексти його творів [7; 28], а також аналітичні наукові розвідки сучасних учених [6; 9; 15; 35–37].

Філософські погляди Ставровецького, як зазначає Я. Стратій у бібліографічному довіднику «Філософська думка в Україні», відображають «одну з версій українського ренесансного гуманізму», що поєднувала «вітчизняну православну середньовічну науку з ідеями західноєвропейського Відродження і Реформації» [36, с. 191]. В інтерпретаційній практиці Кирила «християнська метафізична традиція поєднується з особливістю авторського самовираження» [12, с. 285]. Створений Богом, якого характеризує як «премудрого художника й архітектора», світ філософ вибудовує у вигляді складної ієрархічної структури, що поєднує чотири

світи: невидимі духовні сутності, видимі тілесні речі, людина і зло. Праця «Євангеліє учительне» про людину «істоту двонатурну» як гармонійне поєднання душі й тіла [36, с. 191–192]. У ній – «пізнання премудрости небесної, одкровення тайн Божих, джерело духовного розуму, дзеркало богобачення, свіча негасима сяйва умового» [28, с. 21]. Це дороговказ, наука і допомога у тлумаченні Святого Письма й пізнання істини. Проводирем виступає о. Кирило, який, «немов трудолюбива бджола», «ревно дбає про братію» свою, натхненний божою іскрою, у своїх проповідях створює неповторні образи, поєднуючи Старий і Новий Завіти [2].

Проповіді К. Транквіліона Ставровецького – це вершина тогочасної культової прози й комунікації. Тут розвивається традиція тлумачення біблійного тексту в літургії, на побутовому рівні пояснюються християнські основи й мораль [15]. Одночасно вони мали гостру соціальну спрямованість: засуджували жорстокість шляхти до простого люду, викривали прояви утисків православної церкви і зловживань духовенства, критикували владу й тогочасні порядки, з огляду на що були небажаними суспільними артефактами. Ортодокси вбачали у проповідях «довільне трактування Святого Письма» [29], «еретичні та прокатолицькі тенденції» [33]. Православний митрополит Іларіон (Огієнко) вважав, що Кирило Ставровецький «був блискучий проповідник», «але в його проповідях не раз були відступлення від Православної Віри». Тому його твори, зокрема «Євангеліє учительне», «поставили проти себе весь православний провід» і були засудженими [18].

Трансформація поглядів православного світобачення під впливом католицизму, відлуння боротьби нового зі старим, прояв свободолобності й незалежності людського мислення й пізнання в поглядах і діях Кирила Транквіліона співзвучні з автентичними засадами української ментальності. Історична еволюція й сучасна боротьба українського народу і окремої людини за волю, свободу та незалежність – це подальший розвиток учення середньовічного діяча. Прикладні моно- та мультидисциплінарні дослідження цієї проблематики цільового інформаційного простору «Євангелія учительного» в синхронічному та діахронічному вимірах видаються нам перспективними.

Важливими в тексті твору й подальших дослідженнях учених є питання освітньої й виховної тематики. Так, зокрема, доктор педагогічних

наук О. Сухомлинська звертає увагу на спроби Ставровецького пояснити явища природи, досягнути мудрості за допомогою книжки, використати виховну роль слова [32, с. 90–94]. У рецензії до сучасного україномовного видання «Учительного Євангелія» М. Кашуба зазначає, що автор книги інстинктивно відчував потребу суспільства в моральних настановах, в мудрому слові-настанові, «прагнуч дати матеріал для роздумів, вселити оптимізм своїм сучасникам, яким доводилось жити в умовах різного роду протистоянь, ворожнечі і зради» [6, с. 113]. Способом «тлумачення новозавітних образів через посередництво старозавітних», «створенням неповторного враження всеєдності проповіді й оповіді Святого Письма», як стверджує Т. Турчина, він «досягає особливої напруги викладу» [31, с. 149]. Завдяки «правильному вираженню і сильному впливові» слово проповідника не лише інформативне, а й діяльнісне, яке «обіцяє, попереджає, передає дар або закликає до чогось» [1, с. 103].

Спонування читача до пізнання незвіданого, до вивчення закону Господнього, до морального самовдосконалення, до визнання своїх гріхів і покаяння лейтмотивом проходить через текст аналізованого твору. Варто зауважити, що слово «пізнати» лише в передмові до читача використано 12 разів: «пізнати істинних робітників Христового виноградику»; «пізнати істину» Духу Святого, «який діяв у святих апостолах Христових і в богословах»; «пізнати істину, яка лежить там (у казанні про правовір'я), і в устах моїх»; «розпізнати і розсудити, чи дух від Бога, чи від диявола»; «розпізнати духа Божого й антихристового»; «пізнати отруйну злість заздрісного серця і брехливого язика»; «за плодом уст пізнаєте їх»; «пізнати правду і правдивих робітників виноградику Христового»; «пізнайте і ясним оком погляньте»; «пізнайте корінь доброті його (Бога. – С. III.)»; «пізнання премудрости небесної»; «повчайся в Господньому законі день і ніч. І пізнавай істину» [28, с. 19–22].

Пізнавальні й морально-етичні проповіді К. Транквіліона Ставровецького в історичній ретроспективі виступають ніби продовженням усних етичних «сократівських бесід» про «виховання доброчесності», про «пошук істини і спрямування людей до блага», про те, що розум і здатність розуміння є «визначальними чинниками моралі і виховання» [37, с. 592–593]. З іншої сторони, вони є передвісниками філософських ідей Г. Сковороди, характерними рисами яких є «діалогізм і бароковий

символічно-образний стиль мислення», «зосередження на людинознавчій етико-гуманістичній проблематиці», тяжіння до української містичної традиції, зокрема в питаннях «духовної першооснови людини», «духовного преображення людини», «життя в істині» тощо [37, с. 586–587].

Порівнюючи висловлювання К. Транквіліона Ставровецького на синхронічному історичному рівні з поглядами європейських просвітителів Я. А. Коменського, Т. Мора, Е. Роттердамського, О. Сухомлинська зазначає, що критика українським ученим недоліків тогочасного суспільства була «не менш гострою і глибокою». Зокрема, в повчанні «Про сріблолобство і про лихварство» [28, с. 560] він засуджує властителів, які заради багатства знищують країни і народи; в повчанні «Про тих, хто об'їдається й перепиває, й про тих, що чекають голоду і дорого продають пшеницю» [28, с. 427] – тих, хто наживається на неврожаях і голоді; в повчанні «Про чорноризців лінивих» [28, с. 613] – тих монахів, які ведуть пусте й бездіяльне життя. Причину загального зла просвітитель убачав «в непомірному бажанні багатства й влади» [32, с. 94].

Варто зауважити, що останній філософський висновок актуальний і для характеристики сучасного суспільного життя. Тому, з огляду на історичну ретроспективу й теперішній освітній та морально-етичний стан розвитку суспільства, актуалізація досліджень дидактичних і виховних ідей К. Транквіліона Ставровецького, їхнє прикладне застосування і, відповідно, систематизація та кодування тематичних наукових джерел видаються нам пріоритетними.

Наукова новизна статті полягає в напрацюванні дедуктивної методики опанування інформаційною реальністю та у спробі кодифікації джерельної бази цільового інформаційного простору середньовічного стародруку «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького як складової частини загального інформаційного простору й визначенні напрямів прикладної спрямованості цієї джерельної бази.

Висновки. Сучасний світ функціонує в інформаційній реальності. Для людини важливо сприйняти та пізнати багатогранну інформацію й оперувати нею. Шляхом дедуктивного аналізу у статті здійснена спроба виокремлення джерельної бази «Євангелія учительного» К. Транквіліона Ставровецького в системі загального інформаційного простору з метою оптимального її використання у практичній науковій роботі.

Уведено визначення інформаційного простору як родової філософської категорії, окреслено інфраструктуру цільового інформаційного простору аналізованого видання, наведено приклади інформаційних джерел за напрямками прикладних застосувань.

Перспективи подальших досліджень пов'язані, по-перше, з формуванням цільових інформаційних просторів за тематикою інших видань, авторів, проблем на прецедентній, до цього аналізу, основі, по-друге, з фундаментальними прикладними науковими розвідками життя і творчості К. Транквіліона Ставровецького, по-третє, з прискоренням тенденції книжної онлайнізації, зокрема укладенням продовжуваних бібліографічних каталогів у створюваній Цифровій платформі книжної індустрії України.

Список використаних джерел

1. Азовцева С. В. Євангельські сюжети у бароковому проповідницькому дискурсі (Кирило Транквіліон Ставровецький та Антоній Радивилівський) : дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2018. 208 с.
2. Біографія Кирила Транквіліона-Ставровецького. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20210415-biografiya-kirila-trankviliona-stavroveckogo> (дата звернення: 25.02.2023).
3. Висоцька Т. Мова творів Кирила Транквіліона Ставровецького // Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. Львів : Вид-во УКУ, 2017. С. 233–241.
4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / відпов. ред. Ю. Ясіновський. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.
5. Ісаєвич Я., Мицько І. Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона-Ставровецького // Бібліотекознавство та бібліографія. Київ, 1983. С. 51–67.
6. Кашуба М. Свідчення епохи: «Учительне Євангеліє» Кирила Транквіліона Ставровецького та його сучасна українська версія : рецензія // Слово і Час. 2016. № 2. С. 112–117.
7. Кирило Транквіліон Ставровецький. Євангеліє учительное, або казання на недѣля през рок и на празники господскіє и нарочитым святым угодином божиим. Рахманов, 1619. 552 арк.
8. Кирило Транквіліон-Ставровецький – Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto31.htm> (дата звернення: 25.02.2023).

9. Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. Львів : Вид-во УКУ, 2017. 328 с.
10. Кольбух М. Рукописні джерела про життя і діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. Львів : Вид-во УКУ, 2017. С. 78–93.
11. Кремень В., Биков В. Категорії «простір» і «середовище»: особливості модельного подання та освітнього застосування // Теорія і практика управління соціальними системами. 2013. № 2. С. 3–16.
12. Крися Б. Кирило Транквіліон Ставровецький: історія творчої особистості // Українське літературознавство. 2013. Вип. 77. С. 285–296.
13. Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Київ : Наукова думка, 1984. 246 с.
14. Мицик Ю. А. Ставровецький-Транквіліон Кирило // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 779.
15. Новак А. З. Традиційні теми повчань для священників у Євангелії учительному Кирила Транквіліона Ставровецького – континуація і зміна // Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. Львів : Вид-во УКУ, 2017. С. 125–142.
16. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 448 с.
17. Онацький Є. Ставровецький Кирило Транквіліон. Українська мала енциклопедія: 16 кн. у 8 т. Буенос-Айрес, 1965. Т. 7, кн. XIV. С. 1830.
18. Праці митр. Іларіона (Огієнка). Частина сьома. Почаївська друкарня. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohiiienka/55-book55/222-title788> (дата звернення: 25.02.2023).
19. Провідники духовності в Україні : довідник / редкол.: акад. НАН України І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Вища школа, 2003. 782 с.
20. Рожко В. Українська православна друкарня в Рахманові // Голос православ'я. 2003. Ч. 11. С. 6.
21. Рохманів. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рохманів> (дата звернення: 25.02.2023).
22. Рохманівська друкарня. URL: <https://www.wikiwand.com> > Рохманівська друкарня (дата звернення: 25.02.2023).

23. Рохманівська мандрівна друкарня. Культура Тернопільщини. URL: https://info.library.te.ua/2019/07/blog-post_20.html (дата звернення: 25.02.2023). 427
24. Рохманівський замок у селі Рохманів. URL: <https://www.zamky.com.ua/zamki/rohmanivskiy-zamok-u-seli-rohmaniv/> (дата звернення: 25.02.2023).
25. Сарматський О. Євангеліє з Тернопільщини відзначило своє 400-річчя // Терен, тернопільські новини. 2019. 11 листопада. URL: https://teren.in.ua/news/yevangeliye-z-ternopilshhyny-vidznachylo-400-richchya_256611.html (дата звернення: 25.02.2023).
26. Сенченко М. Цифрова платформа книжної індустрії // Вісник Книжної палати. 2021. № 11. С. 3–8.
27. Собчук В. Д. Від коріння до крони. Кременець, 2014. 506 с.
28. Ставровецький Кирило Транквіліон. Учительне Євангеліє : пер. з ц.-сл. Б. Крися, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів : Свічадо, 2014. 680 с.
29. Ставровецький-Транквіліон Кирило. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stavrovetskyj_K (дата звернення: 25.02.2023).
30. Турчина Т. В. Риторична традиція в «Євангелії учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. 2017. Т. 195. С. 54–59.
31. Турчина Т. В. Тлумачення старозавітних обрядів як префігурації новозавітних у проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького // Наукові праці. Серія : Філологія. Літературознавство. 2016. Т. 276. Вип 264. С. 146–150.
32. Українська педагогіка в персоналіях. Х–ХІХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с.
33. Українська поезія. Кінець ХVІ – початок ХVІІ ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. Київ : Наукова думка, 1978. 431 с.
34. Ушкалов Л. Феномен Ставровецького // Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. Львів : Вид-во УКУ, 2017. С. 27–53.
35. Філіпенко Н. З історії філософської спільноти в Україні. Київське Науково-філософське товариство (1914–1919) // Філософська думка. 2015. № 3. С. 90–104.
36. Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник / авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. Київ : Пульсари, 2002. 244 с.

37. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
38. Чернихівський Г. Рохманівська друкарня // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : «Збруч», 2008. Т. 3. С. 20.
39. Шийка С. В. Осмислення української історичної антропоніміки у контексті формування європейського інформаційного простору // Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Спецвипуск, присвячений євроінтеграційній тематиці. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 173–178. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.spec/26>
40. Яковенко М. Інформаційний простір: філософські аспекти формування поняття // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки. 2011. Вип. 692. С. 22–27
41. 400 років тому видали «Євангеліє Учительное» примірник його зберігається в Кременецькому краєзнавчому музеї // Наш день. 2019. 11 листопада. URL: <https://www.kremenets.pp.ua/2019/11/400.html> (дата звернення: 25.02.2023).
42. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org>. (Accessed on: Feb. 25, 2023).
43. Cyrillus Tranquillus Stavroveckij. «Perlo Mnohocennoje» / Herausgegeben und kommentiert von Hartmut Trunte. Band II. Köln – Wien, 1985. 663 p.
44. Newby G. Metric Multidimensional Information Space // The fifth Text Retrieval Conference (TREC-5). URL: <https://petascale.org/papers/newby-trec5.pdf> (Accessed on: Feb. 25, 2023).
45. Rachmanów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa : Druk «Wiek», 1888. Т. IX. S. 351–352.

Svitlana Shyika

*National University of Water and Environmental Engineering
(Rivne, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-8138-7205

e-mail: svitlanashyyka@ukr.net

Information space of “Teacher’s Gospel”

by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi and its applied application

The purpose of the article. Development of the methodology and an attempt to codify the source base related to the book “Teacher’s Gospel” by Kyrylo Trankvilion

Stavrovetskyi, in a single target information space and determine the directions of its applied orientation. **The research methodology** is based on the deductive method of scientific knowledge from the general to the specific, using a set of methods: descriptive, generalization and systematization, source analysis. **The scientific novelty** of the article lies in the development of a deductive methodology for mastering the information reality and an attempt to codify the source base of the target information space of the medieval old print “Yevanhelia uchitelnoho” by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi as a component part of the general information space and to determine the directions of its applied orientation. **Conclusions.** The modern world functions in an informational reality. It is important for a person to perceive, learn and operate with multifaceted information. By means of a detective analysis, the article attempts to isolate the source base of “Teacher’s Gospel” by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi in the system of the general information space in order to optimally use it in practical scientific work. The definition of information space as a generic philosophical category is introduced, the infrastructure of the target information space of the analyzed edition is outlined, examples of information sources are analyzed according to the directions of applied applications. Prospects for further research are connected, firstly, with the formation of targeted information spaces on the subject of other publications, authors, problems on the basis of precedent for this analysis, and secondly, with fundamental applied scientific investigations of the life and work of Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi, according to third, with the acceleration of the trend of book onlineization, in particular, the conclusion of continuing bibliographic catalogs in the newly created Digital Platform of the Book Industry of Ukraine.

Key words: Teaching Gospel, information space, Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi, practical application, Rokhmaniv printing house, targeted information space.

*Стаття підготовлена 25 лютого 2023 року;
подана до друку 28 лютого 2023 року.*

ЗМІСТ

Дослідження архівних та книжкових фондів

- Євген Чернухін* **5** Документи грецькою мовою в Державному архіві Чернігівської області: походження, датування, палеографічні й мовні ознаки, контент
- Євгенія Ігнатенко* **27** Молдавська та україно-білоруська традиції церковного співу: спільний репертуар як факт взаємодії (*англ. мовою*)
- Ірина Шандра* **41** Книга як відтворення життя автора: «Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса (до 200-річчя від дня народження автора)
- Кіра Шамаєва,
Ольга Волосатих* **59** Архів Віктора Косенка як джерело реконструкції задуму «24 дитячих п'єс для фортепіано» (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Історія книжкових колекцій та зібрань

- Олена Козакевич* **76** Документальна спадщина музею Товариства «Лемківщина» в архіві Історичного музею в Сяноці: огляд формування мистецької колекції
- Олена Жам,
Оксана Висовень,
Лариса Капітан* **97** Бібліотеки світських і духовних навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів та Переяславської повітової земської управи)

- Любов Дубровіна, Ольга Іванова, Олена Гальченко* **133** Сербські рукописи XVII ст. з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічний аналіз
- Вадим Арістов, Марина Дегтяренко* **168** Полемічні твори в рукописному збірнику XVIII ст. з колекції Національного музею історії України

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

- Микола Ніколаєв, Лілія Циганенко* **181** Новий напис на свинцевій пластині з Ольвії як історичне джерело
- Григорій Рудий* **200** Пресологія: теоретичні й методологічні аспекти
- Іван Дзира* **213** Тестаменти любецьких міщан як історичне джерело й пам'ятки справочинства Гетьманщини
- Роман Зварич* **224** Джерельна база судочинства Малопольської Всьогодні в державній політиці Другої Речі Посполитої: документи архівних установ Західного регіону України
- Віта Бойко, Юрій Ковтанюк, Сергій Кулешов* **244** Стандартизація термінів з діловодства та архівної справи в Україні на сучасному етапі
- Ганна Індіченко* **277** Українсько-угорська міжакадемічна співпраця у світлі архівних документів: тенденції та напрями (1953–1970)
- Тетяна Кароєва* **304** Основні способи розповсюдження легальної україномовної книги в Російській імперії (квітень 1906 року – лютий 1917 року)
- Марина Палієнко, Ігор Срібняк, Сергій Голованов* **326** Книжковий рух у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі (1921 рік – перша половина 1924 року)

- Наталія Лоцинська* **346** Журнал «Червоний шлях» як джерело з вивчення літературної дискусії про форму і зміст твору
- Марина Коломієць* **358** Епістолярна спадщина видатного мінералога академіка Є. К. Лазаренка як джерело реконструкції кола його спілкування

Публікація документів

- Юрій Мицик,* **373** З документів останньої третини XVII –
Інна Тарасенко першої третини XVIII ст. до історії Київщини

Інформаційний ресурс культурної спадщини

- Світлана Шийка* **411** Інформаційний простір «Євангелія учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького і його прикладне застосування

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

- Yevhen Chernukhin* **5** Documents written in Greek in State Archives of Chernihiv Region: proveniences, dating, paleographic and linguistic features, contents
- Yevgeniya Ignatenko* **27** Moldavian and Ukrainian-Belarusian church chant traditions: common repertoire as a fact of interaction (*in English*)
- Iryna Shandra* **41** Book as reconstruction of author's life: "Technical French-Russian Dictionary" by Apollon Mevius (to 200th anniversary of author's birth)
- Kira Shamayeva,
Olha Volosatych* **59** Viktor Kosenko's archive as source of reconstruction of idea of «24 Children's Plays for Piano» (from fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

History of Book Collections and Gatherings

- Olena Kozakevych* **76** Documentary heritage of "Lemkivshchyna" Society Museum in Archive of Historical Museum in Sanok: overview of art collection formation
- Olena Zham,
Oksana Vysoven,
Larysa Kapitan* **97** Libraries of secular and theological educational institutions of Pereyaslav County, Poltava Governance in second half of 19th – beginning of 20th centuries (according to materials of resolutions and reports of the Zemstvo Assembly of Pereyaslav County and the Zemstvo Administration of Pereyaslav County)

Codicology and Codicography

- Liubov Dubrovina, Olha Ivanova, Olena Halchenko* **133** Serbian manuscripts of 17th century in collection of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: historical and codicological research
- Vadym Aristov, Maryna Dehtiarenko* **168** Polemic texts in manuscript compendium of 18th century from collection of National Museum of the History of Ukraine

Studies in Special Historical Disciplines

- Mykola Nikolaev, Lilia Tsyganenko* **181** New inscription on lead plate from Olbia as historical source
- Hryhorii Rudyi* **200** Pressology: theoretical and methodological aspects
- Ivan Dzyra,* **213** Testaments of Liubech burgesses as historical source and monuments of Hetmanshchyna clerical work
- Roman Zvarych* **224** Source base of judiciary of Malopolska Wschodnia in state policy of Second Polish Republic: documents of archival institutions of Western region of Ukraine
- Vita Boiko, Yurii Kovtaniuk, Serhii Kuleshov* **244** Current state of archival affairs and records management terminology standardization in Ukraine
- Hanna Indychenko* **277** Ukrainian-Hungarian interacademic cooperation in light of archival documents: trends and directions (1953–1970)
- Tetiana Karoyeva* **304** Main ways of distribution of legal Ukrainian-language books in Russian Empire (April 1906 – February 1917)
- Maryna Paliienko, Ihor Sribniak, Serhii Holovanov* **326** Book movement in camps for interned Ukrainian soldiers of Ukrainian People's Republic Army in Poland (1921 – first half of 1924)

-
- Nataliya Loshchynska* **346** Magazine «Red Way» as a source for studying the literary discussion about the form and content of the work 435
- Maryna Kolomiets* **358** Epistolary heritage of outstanding mineralogy Academician Ye. K. Lazarenko as source of reconstruction of his communication circle

Publication of Documents

- Yurii Mytsyk, Inna Tarasenko* **373** From documents of last third of 17th – first third of 18th centuries to history of Kyiv Region

Informational resources of cultural heritage

- Svitlana Shyika* **411** Information space of “Teacher's Gospel” by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi and its applied application

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 30

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 4 від 9 червня 2023 року.*

Редакторки

Н. М. Зубкова, Я. В. Кучмій

Редакторка-перекладачка

Д. Д. Лелюх

Відповідальна за випуск

Ю. Б. Дудка

Комп'ютерне верстання

О. С. Боляк

Підп. до друку 21.06.2023. Формат 70х100/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 35,425.

Наклад 200 прим. Зам. № 11.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3